

Társadalmi integráció

Szerkesztette
Kovách Imre

Az egyenlőtlenségek,
az együttműködés,
az újraelosztás
és a hatalom szerkezete
a magyar társadalomban

TÁRSADALMI INTEGRÁCIÓ

AZ EGYENLŐTLENSÉGEK, AZ EGYÜTTMŰKÖDÉS, AZ ÚJRAELOSZTÁS
ÉS A HATALOM SZERKEZETE A MAGYAR TÁRSADALOMBAN

TÁRSADALMI INTEGRÁCIÓ

AZ EGYENLŐTLENSÉGEK, AZ EGYÜTTMŰKÖDÉS, AZ ÚJRAELOSZTÁS
ÉS A HATALOM SZERKEZETE A MAGYAR TÁRSADALOMBAN

Szerkesztette: Kovách Imre

MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet
Belvedere Meridionale Kiadó
2017

Társadalmi integráció, 2017

© *A kötet szerzői és szerkesztője*

*Készült az OTKA/NKFIH (Országos Tudományos Kutatási Alapprogramok)
108836 jelű, Integrációs és dezintegrációs folyamatok a magyar társadalomban
című kutatás keretében (MTA TK Szociológiai Intézet, kutatásvezető Kovách Imre)*

Kiadó:

MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, Budapest

Belvedere Meridionale, Szeged

2017

≡mtatk

BELVEDERE
MERIDIONALE

Felelős kiadó az MTA TK főigazgatója

ISBN 978-963-418-010-4

Szerkesztette Kovách Imre

A borító Kelemen Benő Benjámin Bizonyos foltok... című képének felhasználásával készült

Borítóterv és tördelés: Kovács Mariann

Nyomta: A-Színvonal Nyomda, Szeged

TARTALOM

- 7 *Kovách Imre*
Fogalmak és megközelítések
- 21 *Kovách Imre – Hajdu Gábor – Gerő Márton – Kristóf Luca – Szabó Andrea*
Az integrációs modell
- 49 **Integrációs mechanizmusok**
- 51 *Czibere Ibolya – Gerő Márton – Kovách Imre*
Újraelosztás és integráció
- 117 *Gerő Márton – Szabó Andrea*
A társadalom politikai integrációja. A politikai értékcsoportok
- 155 *Hajdu Gábor – Megyesi Boldizsár*
Társadalmi tőke és társadalmi integráció
- 183 *Csurgó Bernadett – Csizmadya Adrienne – Kovách Imre – Megyesi Boldizsár*
Területiség és társadalmi integráció
- 215 **Rétegződés és integráció**
- 217 *Kovách Imre – Kristóf Luca – Szabó Andrea*
Társadalmi integráció és társadalmi rétegződés
- 239 *Huszár Ákos – Sik Endre*
Rétegződés, szegmentáció, prekariátus
- 265 **Normák és értékek**
- 267 *Kristóf Luca – Szabó Andrea*
Társadalmi integráció és fogyasztás
- 283 *Koltai Júlia – Kristóf Luca – Simonovits Bori*
Normák, értékek, integráció
A segítségi hajlandóság társadalmi tényezői –
egy kérdőíves kísérlet eredményei

305 **Kapcsolatok**

- 307 *Albert Fruzsina – Dávid Beáta – Gerő Márton – Hajdu Gábor*
Kapcsolathálózati tipológia és társadalmi integráció
- 331 *Dávid Beáta – Lukács Ágnes – Huszti Éva – Barna Ildikó*
Kapcsolati napló – pluszok és mínuszok
Új módszer az egocentrikus kapcsolathálózat kutatásában
- 359 *Koltai Júlia – Nemes Dóra*
A lakóhely hatása a társadalmi kapcsolatokra
- 377 A szerzőkről

FOGALMAK ÉS MEGKÖZELÍTÉSEK

Az új társadalmi jelenségek vizsgálatához elméleti keretként az integráció és dezintegráció fogalmait választottuk. Ennek oka egyrészt az volt, hogy a fejlődésközpontok társadalmi jellegzetességeinek elemzéséhez használt stratifikációs (a foglalkozások besorolásával létrehozott) modellek érvényességét alapvető elméleti munkák tették kérdésessé tulajdonképpen már a hatvanas-hetvenes évektől. Habermas, Bourdieu, Beck, Giddens, Castells életműve, a posztmodern irányzatok, vagy az új osztálymodellek létrehozása egyfajta szempontból mind ezt az útkeresést reprezentálják. A magyar társadalom ugyan nem tartozott és nem is tartozik a legfejlettebbek közé, de a stratifikációs modellek társadalmi mozgásokat és különbségeket, egyéni vagy csoportos cselekvéseket, norma- és értékválasztásokat magyarázó erejének erőteljes gyengülése a mi társadalmunkra vonatkoztatva is tetten érhető. Egy sor tudomány- és intézménytörténeti ok következtében a stratifikációs modellek adták a magyar társadalom egyenlőtlenségi viszonyainak és a csoportszintű jelenségeknek is az értelmezési keretét. Leginkább ennek a paradigmának a jegyében történt a rendszerváltás következményeinek leírása is. A kivétel a státuszcsoporthoz megalkotása (Kolosi 1984), amely azonban egyedi alkalmazhatósága miatt, minden tudományos erénye és újdonsága ellenére sem tudta ellensúlyozni a társadalmi egyenlőtlenségek kifejezésében és elemzésében a hagyományos stratifikációs szemléletet. A paradigmaváltás igényét azonban egyre több elméleti tanulmány fogalmazta meg (Kovách–Kuczi–Jókuthy 2006, Sik 2015, Éber 2015). Mi is szorgalmaztuk azt egy évtizeddel korábbi munkáinkban, valamint a jelen kutatásunk előkészítésének is tekinthető antológiában is (Kovách 2006, Kovách–Dupcsik–P.Tóth–Takács 2012).

A társadalmi integráció fogalmi keretként választását az új, vagy újonnan reflektorfénybe került társadalmi változások és egyenlőtlenségek és az azokat kiváltó okok és mechanizmusok megértésének igénye motiválta. *„A feladat lényege olyan fogalmi rendszer megtalálása és/vagy kidolgozása, amely alkalmas a társadalmi egyenlőtlenségek kifejezésére és azok újabb kutatási módszereinek a befogadására, egyszersmind arra, hogy az új redistribúció és piaci rend, a fogyasztói társadalom, az értékváltozások, és a ‘posztmodernnek’ tekintett társadalmi jelenségek, a kapcsolati társadalom szintézisre törekvő elemzésének a kerete legyen.”*

(Kovách–Dupcsik 2012: 7) Az integrációt és dezintegrációt eredményező és működtető mechanizmusok olyan többdimenziós keret kialakításának a lehetőségét kínálták, amely segítségével a társadalmi tagozódás vizsgálatában meghaladható a munkaerő–piaci pozíciót alapkategóriának tekintő szemlélet. A társadalmi integráció elméleteit feldolgozó szerzők (Dupcsik–Szabari 2015) hívták fel arra a figyelmet, hogy a szociológiai elmélettörténet legtöbb jelentős szerzőjét, még ha nem is feltétlenül használták az integráció kifejezést, de kimondottan foglalkoztatta a társadalmat összetartó, a társadalmi szereplők együttműködését kiváltó és motiváló, vagy azzal ellentétben ható jelenségek és mechanizmusok kérdésköre. A társadalmi egyenlőtlenségek számítottak a szociológia elsődleges kutatási területének, de a társadalom működése és az emberek, csoportok cselekvéseit integráló vagy dezintegráló mechanizmusok témaköre is alapkérdésként vonult végig a szociológia történetén. Az elméleti munkák pedig egyre inkább a cselekvéseket integráló rendszerek, normák és értékek kutatását szorgalmazták. Ferge Zsuzsa már a rendszerváltás idején figyelmeztetett az integráció/dezintegráció jelentőségének a változására (Ferge 1990).

Dupcsik és Szabari (2015) a szociológia klasszikusainak munkáitól jutottak el az integráció fogalomtörténetének legfontosabb szerzőihez. A 19. század végének és a 20. század elejének állapotai, az individualizált tömegtársadalom kezdetei, a nagyipari kapitalizmus társadalmi következményei, a hagyományokon és közös értékeken alapuló szolidaritás gyengülése, a politika és hatalom természetének radikális változása Durkheim és Weber integrációval kapcsolatba hozható érdeklődésének a forrásvidéke. Durkheim a kollektív tudat visszaszorulásával individualizálódó társadalom együttes cselekvéseinek a koordinációs mechanizmusairól, Weber pedig a társadalom működéséhez (integrációjához) nélkülözhetetlen legitim rend biztosítékának belső feltételeként a szereplők közös értékein, normáin alapuló hiedelemvilágáról, míg külső feltételként az intézmények megfelelő működéséről ír. Az empirikus elemzés elméleti kereteinek kialakításához Dupcsik és Szabari elsősorban Parsons, Habermas és Giddens vonatkozó munkáinak elemzéséből kiindulva a társadalmi integráció és dezintegráció általánosabb fogalmát a következőképpen határozzák meg: *„Társadalmi integráció alatt értjük, amikor az egyén vagy intézmény (cselekvő, ágens) kooperál egy társadalmi csoporttal vagy kollektivitással úgy, hogy 'bizonyos mértékben' elfogadja annak értékeit, normáit, szabályait stb. Egy integrált társadalomban az intézmények, normák és szabályok mindenki számára legitim, elfogadható módon jelennek meg. Vagyis, egy 'jól' integrált társadalomban az azt alkotó elemek összekapcsolódása, kooperációja ismert és elfogadott.”* (Dupcsik–Szabari 2015: 61) Az integráció az egyéni, intézményi, kapcsolati szinteken is megvalósuló társadalmi újratermelés alapfeltétele, amelyhez a szükséges együttműködést, biztonságot és egyfajta kiszámíthatóságot az elfogadott és viszonylag állandó írott, kodifikált és íratlan szabályok, normák és értékek biztosíthatják. A dezintegráció értelemszerűen olyan állapot, amelyben nem,

vagy csak részben adottak a társadalmi, résztársadalmi vagy csoport szintű együttműködés keretei, feltételei, és a társadalmi újratermelés funkcionális működészavarai állandósulnak. Az integrált társadalom elsősorban a rend és működőképesség szinonimájaként él a köztudatban, a dezintegráltság pedig egy társadalom szétesettségére utal. A társadalmi integráció és dezintegráció azonban önmagában, az adott (történelmi) korszaktól függetlenül nem értékelhető. A szükséges társadalmi és intézményi változások kísérőjelensége lehet az időleges vagy tartós dezintegráció, míg a nagy társadalmi különbségek és a szegénység kimagasló mértéke sem feltétlenül hatnak egy társadalom integráltsága ellen (Ferge 1990).

Dupcsik és Szabari további ajánlása az integrációs mechanizmus fogalmának használata az analitikus elemzések során. Az olyan cselekvéseket, beállítódásokat, képzeteket, értékeket és normákat tekintik integrációs mechanizmusnak, amelyek javítják, fenntartják egy adott integráció szereplőinek együttműködését, növelik az összetartozás érzését, és csökkentik a kommunikáció zavarainak és a konfliktusok kialakulásának esélyét vagy elmélyülését. Az integráció ágensei egyének, mikro- vagy makroszintű csoportok, gazdasági egységek, intézmények vagy államok és állam feletti szervezetek is lehetnek. Az integráció fogalom alkalmas mind egyes integrációs mechanizmusok és azok kölcsönhatásainak, mind integrációtípusok (pl. iskolai integráció) komplex vizsgálatára. Egy teljes társadalom kutatásához különösen fontosak az állandónak és stabilnak tekinthető integrációs mechanizmusok, hiszen ezek működése és szerveződése határozza meg leginkább az egy társadalomhoz tartozók társadalmi státuszát, lehetőségeit és életesélyeit. A szerzők szociológiaelméleti hagyományokra hivatkozva a munkaviszonyhoz, foglalkozáshoz kapcsolódó integrációs mechanizmusokat, a normakövetést, a tudást, a társadalmi tőkéket és a kapcsolatokat integráló mechanizmusoknak, valamint a politika integráló mechanizmusainak kutatását javasolják. Külön hangsúlyozzák, hogy az egyes integrációk résztvevőinek az adott mechanizmus működéséről való tudása és képzetei lényeges meghatározói lehetnek az integráció sikerességének.

A magyar társadalom integrációjának és dezintegrációjának kutatását hat altémára bontva szerveztük (intézmények és integráció; munkaerő-piaci integráció; normák, értékek, politika; rétegződés és integráció; hálózatok, kapcsolatok és kisközösségek; területi integráció). Az egyes altémák integrációértelmezése több ponton kiegészíti az integráció fogalmát és az integrációs mechanizmusok kérdéskörét.¹ A fogalomértelmezés kiegészítéseihez az alábbi táblázat nyújt eligazítást.

1 Az altémák elméleti bevezető tanulmányait a Socio.hu Társadalomtudományi Szemle 2015/3. és 4. száma közölte.

1. táblázat. Az integráció és integrációs mechanizmus fogalmak értelmezése

Az integráció területe	Az integrációs mechanizmus	Az integráció tartalma	Irodalom*
Normák és értékek	Értékek és normák kollektív rendszere, a normakövetés mechanizmusának három szintje: normarendszerek, a normákat követő konkrét cselekvések és a normatív mechanizmusok, az egyének értékei, a cselevéseik értelmezésében szerepet játszó normák rendszere, a tudás	Metaértékek (jogi, erkölcsi és kulturális keretek) intézmények által közvetített értékek (kollektív identitások, attitűdök és gyakorlatok) a normaválasztás, elfogadás és követhetőség eldöntésének a folyamatai	<i>Szabari 2015</i> Kaptány–Kapitány 2016 Csurgó–Kondor–Légmán 2016 Czibere 2017
A társadalom politikai integrációja	A politikai integrációs mechanizmusok, a tudás	Az állampolgárok politikai közösséghez tartozása, ideológiai integráció, a politikai integráció intézményei, nemzet és nemzetállam, társadalom mint integrációs keretek; a közös intézményei, a média, hét dimenzió: közsegítitípus, cselekvési dimenzió, ideológiai dimenzió, objektivitás és percepció, mentális, földrajzi, időbeli összetartozás; a politikai vezérek integrációs tevékenysége; választások és integráció	<i>Kiss 2015a</i> <i>Kapitány–Kapitány 2015</i> Kiss 2015b Bene–Szabó 2015 Szabó–Gerő 2015 Kiss 2016 Szabó–Oross 2016
Intézmények és integráció	A jóléti államok és szociális elosztórendszerek, a foglalkoztatási rezsimek	A munkaerő-piaci részvétel esélyeit befolyásoló intézmények, a redistribúciós intézmények működése, a jóléti, oktatási, egészségügyi intézmények	<i>Illéssy–Csizmadia 2015</i> Csizmadia 2016 Tardos 2017 Sik–Szeitl 2016
Rétegződés és integráció	A hagyományos, foglalkozásalapú rétegződés és az integrációs csoportok; a dezintegráció folyamatai: iskolai, jövedelmi egyenlőtlenségek, a depriváltság	Az integrációs modell létrehozása és összehasonlítása a stratifikációs modellekkel	<i>Kovách et al. 2015</i> Hajdu–Kristóf 2015 Kovách et al. 2016 Sik–Szeitl 2016
Redisztribúció és integráció	Állam, redistribúció, hálózatok, politikai integráció	Jóléti, projektalapú és rekombináns redistribúció, kapcsolathálózati szerkezetek és integrációs mechanizmusok	Gerő–Kovách 2015

Az integráció területe	Az integrációs mechanizmus	Az integráció tartalma	Irodalom*
Kapcsolatok	Kapcsolathálózati erőforrás	Bizalom, normakövetés, közéleti, társadalmi részvétellel, az egyén integráltságának szubjektív megítélése, mikromilió, kapcsolathálózati beágyazottság, ego-hálózatok, státuszélmény, társas támogatás, társadalmi törésvonalak	<i>Albert–Dávid 2015</i> <i>Kmetty–Koltai 2015</i> <i>Gerő–Hajdu 2015</i> Albert–Dávid 2016 Kmetty–Koltai 2016 Albert–Hajdu 2016 Albert 2016
Térbeliség, lokalitás, területi integráció	Társadalmi tőke, tudás, politikai integráció	A falusi és városi közösségek integrációja; a terület- és fejlesztéspolitika integrációs hatásai, a tér reprezentációja és az integráció	<i>Csurgó–Légmán 2015</i> <i>Csurgó–Megyesi 2016a</i> Csurgó–Megyesi 2016b Olt (2016)

* *Dőlt betűvel szedjük a kutatás számára készített elméleti munkákat, normál betűvel a témáról készített, a jelen kötet tanulmányainál korábban megjelent elemzéseket jelezzük.*

Az alapfogalmaknak az integráció területei szerinti értelmezését és a kvalitatív elemzéseket követően egy modellt szerkesztettünk az integráció mérésére. Az integrációs modell célja olyan társadalmi tagolódás kifejezése volt, amely a foglalkozási besorolások alapján képzett stratifikációs modellekkel szemben az integráció három szintjét – rendszerintegráció, társadalmi szintű integráció és személyközi integráció – állította az empirikus vizsgálatok középpontjába (Kovách et al. 2017a). A modellben a három integrációs szint interpretálása a társadalmi újratermelésben való részvétel és az egyéni cselekvések összehangoltsága, a társadalomhoz és közösséghez tartozás és az együttműködés, valamint az egyéni kapcsolathálók kiterjedtségének és minőségének szempontjai szerint történt. Az integráció/dezintegráció modellálására egy hétklaszteres csoportstruktúrát fogadtunk el. Az integrációs modell kategóriái között nincs hierarchikus kapcsolat, de ahogy a rétegződés és integráció összefüggéseit elemző tanulmányunkban megállapítottuk, az integrációs modell(ek) tartalmazzák és kifejezik mindazt, amit a társadalmi rétegződésről (és annak hierarchizáltságáról) a klasszikusnak elfogadott rétegződési sémák és modellek tartalmaznak (Kovách–Kristóf–Szabó 2017). Az integrációs modell viszont a kapcsolatok, a szubjektív mutatók, a politikai részvétel, az értékek és normák, a bizalom mutatóinak beépítésével lényegesen jobban tükrözi a jelenkori magyar társadalom állapotát és változásait. Az integrációs modell(eket) tudománytörténetileg egyedülálló módon össze tudtuk hasonlítani a magyar társadalom tagolódásának és rétegződésének a leírására használt összes korábbi sémával. Az integrációs és a

korábban használt rétegződésmodellek között csak gyenge statisztikai kapcsolatot találtunk. Az integrációs modell mást mér, mint a korábban használt modellek, de ahogy az előbb hangsúlyoztam, jól kifejezi azok tartalmát is. Az elemzésbe vont modellek validitásvizsgálata szerint (Kovách et al. 2017b) az egyes társadalmi jelenségek magyarázatakor az integrációs modell, és különösen az integrációs és a normatív-funkcionalista modell ötvöztetésével létrehozott séma jól szerepelt. A 25 vizsgálatba vont változóból 13 esetében volt a legnagyobb az integrációs modell magyarázóereje. A kutatás során létrehozott integrációs és integrációs-normatív-funkcionalista modell jól alkalmazható a magyar társadalom integratív és rétegződési viszonyainak kifejezésére, és az egyes tipikus, stratifikációs szemlélettel is megragadható társadalmi helyzetek (például a szegénység) elemzését is lényeges szempontokkal egészíti ki.

A társadalmi újratermeléshez szükséges anyagi és szellemi javakat elosztó és újraosztó mechanizmusok az integráció és dezintegráció legfontosabb meghatározói közé tartoznak. A magyar társadalom újratermelési viszonyai alapvetően változtak, ezért a redisztribúció nagyságának, kiterjedtségének és működésmódjának újraértelmezése szükségszerű. Az elemzés három redisztribúciótípussal számol, és sorra veszi a jóléti redisztribúció, a projektalapú redisztribúció és a rekombináns redisztribúció megismerhető adatait. A társadalom tagozódása és integrációja szempontjából a jövedelem forrása, a redisztribúció típusaiból és a piacról szerzett jövedelmek szerint szignifikáns csoportszerkezetet találtunk (Czibere–Gerő–Kovách 2017). A jóléti redisztribúció forrásait és az állami tulajdonú munkahelyeket együtt figyelembe véve a kérdezettek 77 százaléka közvetlenül vagy háztartása tagjainak bevételein keresztül részesül az állami újraelosztás összegeiből. Kizárólag munkajövedelmet a háztartások 34,6 százaléka szerez, 27,7 százalék csak redisztributív jövedelemből él, munkajövedelem és redisztributív bevétel együtt a háztartások 37,7 százalékában fordul elő. Az átlagos, egy főre jutó havi ekvivalens jövedelem a kizárólag munkajövedelemmel rendelkező háztartásokban 155.189 Ft, a vegyes jövedelmű háztartásokban 120.548, a tisztán redisztribúciós jövedelmű háztartásokban pedig 106.587 Ft. A csak redisztribúciós forrásból jövedelmet szerzők 40,2 százaléka legfeljebb 8 általánost végzett és 9,7 százaléka diplomás, míg a kizárólag munkajövedelemből élőknek csupán 7,3 százaléka alacsony iskolai végzettségű és 24,2 százaléka a diplomás. Az integrációs modell és a jövedelemszerkezet erős összefüggést mutat.

A jóléti redisztribúcióra az államháztartási kiadások 56,1 százalékát fordította a magyar állam 2015-ben. A jóléti kiadások között a szociális célú redisztribúció összegei csökkenő tendenciát mutatnak. A társadalombiztosítási és jóléti szolgáltatások (például az oktatás és egészségügy) kiadásai, valamint a nyugdíjrendszer fenntartása jelentik a legnagyobb összeget. A jóléti szolgáltatások összegei elvileg egyenlően, gyakorlatilag az alacsonyabb jövedelműek hátrányára kerülnek felosztásra. A nyugdíjak teszik ki a társa-

dalombiztosítási, szociális és jóléti kiadások 59 százalékát, míg ezzel szemben a szociális és jóléti intézmények szolgáltatásainak finanszírozására csupán az összeg 9 százaléka jut. A szociális célú redistribúcióra egyre kevesebb forrást fordítanak. A nyugdíjrendszeren belül is erősen szelektív redistribúciós logika érvényesül. A nyugdíjak összegének gyorsan növekvő hányada jut a középosztály háztartásainak, miközben a legalacsonyabb bevételeű háztartások részesedését a jóléti, és ezen belül a szociális redistribúció összegeiből számos rendelkezés korlátozza.

A fejlesztéseket célzó támogatások szinte teljes köre projekt formában kerül felosztásra, amelynek a GDP-hez, vagy az államháztartáshoz viszonyított összege fokozatosan növekszik. A GDP-hez viszonyított, projektekre fordított összegek aránya eléri a kései szocialista kor GDP-hez mért gazdasági redistribúciójának a hatvan százalékát. A GDP növekedése egyértelmű összefüggésben áll a főleg európai uniós forrásokból származó projektösszegekkel.

A projektösszegek aránya 2016-ra meghaladta a jóléti kiadások 28 százalékát, és nagyon valószínű, hogy a projektek rohamosan növekvő összegei és a jóléti, különösen a szociális célú kiadások abszolút és relatív csökkenése között erőteljes a kölcsönhatás. A projektösszegek növekedése nagyon csekély mértékben hatott a munkahelyteremtésre, a területi egyenlőtlenségek kiegyenlítésére, és az ország versenyképessége sem javult számottevően. A rekombináns redistribúció kizárólag politikai célok szerint juttat tulajdont, fejlesztési forrásokat és piaci hozzáféréseket a kedvezményezetteknek. Kiegyenlítő, közvetlen gazdaságfejlesztő hatása nincs, annak ellenére sem, hogy jelentős értékű tulajdon- és forrásújraosztás történik.

A redistribúció integrációs mechanizmusai sok magyarázatot adnak a magyar társadalom politikai integrációjának a megértéséhez is. A rétegződési sémák, a stratifikációs modellek és a szociodemográfiai tényezők sem bizonyultak használhatónak a politikai jellegű dimenziók, a pártválasztás és a politikai értékrend értelmezéséhez (Gerő–Szabó 2017). A magyar lakosság politikai viselkedését, cselekvéseit és értékorientációit valójában nem igazán lehet megérteni az egyének réteghelyzetéből vagy strukturális pozíciójából kiindulva. Nem a társadalom szerkezete és állapota határozza meg a politikát, hanem sokkal inkább a politika integrálja a társadalmat. A társadalom politikai integrációja a politika ismert szereplőinek a teljesítménye, akik a sikeres vagy éppen sikertelen politikai kommunikáció során és hatalmi eszközökkel alakítják az értékeket és gyakorolnak hatást az értékrendre és identitásra, a politikai közösségek és értékcsoportok létrejöttére és fennmaradására vagy szétesésére. A politikai integráció, a hatalmi elitek érdekei miatt, nyilvánvalóan felülírja és letompítja a társadalom – tagoltságának jobban megfelelő – önszerveződését. A politikai vezérek integrációs teljesítménye és a politikai orientációcsoportok (Gerő–Szabó 2017) társadalmi jellemzői szerint a ma-

gyar társadalom nagyobb része politikai identifikációjának nincs határozott tartalma az elégedetlenségén kívül, ami viszont nem hoz létre karakteres politikai közösségeket, és nincs olyan, érdekeiket és értékeiket artikuláló politikai vezető, akit követnének. A többség elidegenedése a politikai dezintegráció és a tudatos pacifikálás következménye. Az elégedett jobboldaliak az egyetlen homogén, belül integrált, kifelé zárt, karizmatikus vezetőt követő közösség. A társadalom politikai értelemben dezintegrált nagyobb részét a hatalom kiélezett helyzetekben szükség esetén a redistribúciós rendszerek manipulatív eszköztárával pacifikálni tudja.

A társadalmi tőke olyan mutató, amelynek mértéke és a társadalmi integráltság egyéb indikátorai (szubjektív társadalmi kirekesztettség és társadalmi fontosság, normakövetés, munkaintenzitás) közötti erős kapcsolat bizonyítja, hogy az integrációs modell jól megfelel a társadalmi tagolódás hagyományos hierarchiáinak a kifejezésére is. A felsorolt indikátorok szerinti integráltság magasabb szintű társadalmi tőkével jár együtt (Hajdu–Megyesi 2017). A társadalmi tőke ugyanakkor olyan integrációs mechanizmusnak is tekinthető, amelynek sajátos egyéni vagy csoportszintű konfigurációja hozzájárulhat a konkrét és szimbolikus együttműködés vagy éppen a dezintegráció erősítéséhez és fenntartásához.

A térben megjelenő társadalomszerveződési különbségek az integráció szervező mechanizmusai is. A tér és integráció kapcsolata viszont nem írható le egyszerűen a város–vidék törésvonallal (Csizmady–Csurgó–Kovách–Megyesi 2017). A leggyengébben integráltak többsége kisközségben él, de a lokálisan (erősen) integráltak kisvárosi, falusi kötöttségű csoport. A tér és a társadalmi integráció/dezintegráció kapcsolata több az integrációs csoportok térbeli megoszlásánál. A térbeliség közvetlenül a bizalmi kapcsolatok network-méretére és a részvételre hat. Más integrációs mutatók esetében a területi hatások közvetettek, és az integráció különbségei a demográfiai sajátosságok egyenlőtlen térbeli megoszlására vezethetők vissza. Az integráció és térbeliség kutatásának kiemelkedően fontos eredménye, hogy a területiség jobban exponálja az integrációs csoportok jellegzetességeit, de a vidék–város közötti társadalmi minőségekről kiderült, hogy jelentős részük inkább imaginárius jellegű, mint valóságos. Az integrációs megközelítés alkalmazásának másik hozadéka a kisvárosi, falusi, erősen integrált, intenzív kulturális fogyasztással jellemezhető, magasabb iskolázottságú és jövedelmű lokálisan integrált csoport pontosabb azonosítása.

A rétegződési és integrációs modellek összehasonlításával egyértelművé tettük, hogy az integrációs és az integrációs-funkcionalista-normatív modell tartalmazza a rétegződési sémák és modellek társadalmi egyenlőtlenségekre vonatkozó információtartalmát is (Kovách–Kristóf–Szabó 2017). Az integrációs modell a települési fejlettség és iskolai végzettség, e két alapvető strukturális különbségeket lefedő index szerint vi-

lágosan elrendeződő hierarchiát mutat. Az integrációs modellek a társadalom rétegződésének és strukturálódásának új dimenzióit is kifejezik. Az integrációs modellek képesek a társadalmi tagolódás sokszempontú megjelenítésére és a társadalmi csoportok differenciálódását alakító folyamatok és mechanizmusok érthetőbbé tételére. Huszár és Sik tanulmánya a prekariátus jelenségéről elfogadható és megbízható ellenpéldája a kötetben az integrációs logika alkalmazásának (Huszár–Sik 2017).

Kristóf és Szabó az értékek és normák integrációs mechanizmusait az anyagi és kulturális fogyasztás elemzésén keresztül mutatják be (Kristóf–Szabó 2017). A hét integrációs csoport közül négy esetben is konzisztensen és szignifikánsan elkülönülő fogyasztási mintázatokat mutattak ki. A két legerősebben és a két leggyengébben integrált csoportot fogyasztási csoportoknak is elfogadták. A fogyasztási értékek, normák és az integráció kapcsolódása azért szembeötlő, különösen a két leginkább integrált csoport esetében, mert tagjaik között jócskán vannak alacsony rétegződési státuszúak, akiknek csoporthoz tartozását többek között a fogyasztási értékeik és szokásaik magyarázhatják. A dezintegráltak a fogyasztás minden dimenziójából is kirekesztettek. Az integráció szempontjából középső csoportoknál a fogyasztás és integráció között a szociodemográfiai mutatók, elsősorban az életkor és a foglalkozás bevonásával lehet kapcsolódást kimutatni. Az idegenek közötti segítségnyújtást befolyásoló társadalmi tényezők vizsgálatakor (Koltai–Kristóf–Simonovits 2017) a segítség normája erősnek bizonyult, ami a szerzők szerint a társadalmi integráció erősségére utal. A súlyos bajba jutottak megsegítése nem volt szelektív, míg kisebb segítség esetén a többség gyanakvóbb az integráció szempontjából is súlyos hátrányokat elszenvedő romákkal szemben.

Az integrációs modell és a kapcsolathálózati klaszterek között viszonylag erős a statisztikai kapcsolat (Albert–Dávid–Gerő–Hajdu 2017), és a területiség is erősen meghatározza a kérdezettek kapcsolati hálóját, különösen a gyenge kötések esetén (Koltai–Nemes 2017). A magyar felnőtt népesség 42 százaléka a személyközi integráltságot tekintve hátrányos helyzetű, kapcsolathálózatuk meglehetősen szűkös. A kapcsolatszegénység veszélyében élők (19,9 százalék) a munkaerőpiacon integráltak, a rendszerintegráltak és a normakövető dezintegráltak között, míg az elmagányosodók (21,8 százalék) a dezintegráltak között vannak nagyobb arányban. A családos társaságba járók (21,6 százalék) és az aktív társaságiak (36,7 százalék) leginkább integrált csoportokban vannak jelen, de a fiatalabb dezintegráltak között is sok az aktív társasági kapcsolattal rendelkező. A kapcsolati napló alapján a válaszadók kapcsolathálózatának 48 százalékát alkotják a rokoni kötődések (Dávid–Lukács–Husztí–Barna 2017).

A kötet több éves kutatási projekt eredménye. A kutatásban közel harminc kutató vett részt, akiknek a hozzájárulásáért ezúton mondok köszönetet. A kötet szerzői nevében is köszönöm könyvünk olvasó- és technikai szerkesztőinek a munkáját.

HIVATKOZÁSOK

- Albert F. – Dávid B. (2016) A magyarországi kapcsolathálózati struktúrák jellemzői 2015-ben. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 3, 22–47.
- Albert F. – Dávid B. (2015) Mikromilió integrációs megközelítésben. A személyes kapcsolatokra vonatkozó eddigi kutatási eredmények áttekintése. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 4, 1–11.
- Albert F. – Hajdu G. (2016) Integráltság, szegénység, kapcsolati tőke, *Szociológiai Szemle*, 26(3), 28–55.
- Albert F. (2016) Az idősök kapcsolathálózati jellegzetességei. *Demográfia*, 59(2–3).
- Albert F. – Dávid B. – Gerő M. – Hajdu G. (2017) Kapcsolathálózati tipológia és társadalmi integráció. In Kovách I. (szerk.) *Társadalmi integráció. Az egyenlőtlenségek, az együttműködés, az újraelosztás és a hatalom szerkezete a magyar társadalomban*. MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont – Belvedere Meridionale (jelen kötet).
- Bene M. – Szabó G. (2015) Média és integráció. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 4, 67–88.
- Czibere I. (2017) A családi állapot és az élettel való elégedettség összefüggései és hatásuk a társadalmi integrációra a magyar társadalomban. *Szociológiai Szemle*, 27(1), 30–63.
- Csizmadia P. – Illéssy M. (2015) A társadalmi integráció intézményi környezete: a jóléti államok sokféleségének elméleti megközelítései. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 3, 105–125.
- Csizmadia P. (2016) Munkahelyi tanulás és társadalmi integráció. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 1, 27–51.
- Csurgó B. – Kondor Zs. – Légmán A. (2016) Zárt közösségből a helyi közösségbe? A pszichiátriai betegek diagnosztizáltak egy alföldi kisvárosban. *Kultúra és Közösség*, 7(1), 47–62.
- Csurgó B. – Légmán A. (2015) Lokális közösség, megtartó közösség. Elméleti megközelítések a lokális közösség integráló szerepének vizsgálatához egy vidéki településen. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 4, 50–66.
- Csurgó B. – Megyesi B. (2016a) Képzelt különbségek: a városi és vidéki közösségek, társas kapcsolatok kvantitatív vizsgálata. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 3, 48–65.
- Csurgó B. – Megyesi B. (2016b) Területi integráció és fejlesztéspolitika: Esettanulmány a Vértesi Natúrpark példáján. *Metszetek – Társadalomtudományi Folyóirat*, 5(3), 41–63.
- Czibere I. – Gerő M. – Kovách I. (2017) Újraelosztás és integráció. In Kovách I. (szerk.) *Társadalmi integráció. Az egyenlőtlenségek, az együttműködés, az újraelosztás és a hatalom szerkezete a magyar társadalomban*. MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont – Belvedere Meridionale (jelen kötet).
- Csizmady A. – Csurgó B. – Kovách I. – Megyesi B. (2017) Területiség és társadalmi integráció. In Kovách I. (szerk.) *Társadalmi integráció. Az egyenlőtlenségek, az együttműködés, az újraelosztás és a hatalom szerkezete a magyar társadalomban*. MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont – Belvedere Meridionale (jelen kötet).

- Dávid B. – Lukács Á. – Huszti É. – Barna I. (2017) Kapcsolati napló – pluszok és mínuszok. Új módszer az egocentrikus kapcsolathálózat kutatásában. In Kovách I. (szerk.) *Társadalmi integráció. Az egyenlőtlenségek, az együttműködés, az újraelosztás és a hatalom szerkezete a magyar társadalomban*. MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont – Belvedere Meridionale (jelen kötet).
- Dupcsik Cs. – Szabari V. (2015) Elméleti bevezető az Integrációs és dezintegrációs folyamatok a magyar társadalomban című OTKA kutatáshoz. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 3, 33–43.
- Éber M. Á. (2015) Osztályszerkezet Magyarországon: A világrendszer-elemzés perspektívájából. *Replika*, 92–93, 119–140.
- Ferge Zs. (1990) Variációk a társadalmi integráció témájára. *Esély*, 1, 3–17.
- Gerő M. – Hajdu G. (2015) Az egyéni kapcsolathálók nagysága, heterogenitása és a társadalmi integráció Magyarországon. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 4, 12–33.
- Gerő M. – Kovách I. (2015) Struktúrák, egyenlőtlenségek és hálózatok. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 3, 17–43.
- Gerő M. – Szabó A. (2017) A társadalom politikai integrációja. A politikai értékcsoportok. In Kovách I. (szerk.) *Társadalmi integráció. Az egyenlőtlenségek, az együttműködés, az újraelosztás és a hatalom szerkezete a magyar társadalomban*. MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont – Belvedere Meridionale (jelen kötet).
- Hajdu G. – Kristóf L. (2015) *Társadalmi tükrök. Jelentés a magyar társadalom munkaerő-piaci és társas integráltságáról, 2015*. MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, Budapest.
- Hajdu G. – Megyesi B. (2017) Társadalmi tőke és társadalmi integráció. In Kovách I. (szerk.) *Társadalmi integráció. Az egyenlőtlenségek, az együttműködés, az újraelosztás és a hatalom szerkezete a magyar társadalomban*. MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont – Belvedere Meridionale (jelen kötet).
- Kapitány Á. – Kapitány G. (2016) Alternatív életstratégiák értékvonatkozásai és azok integratív szerepe. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 1, 1–26.
- Kapitány Á. – Kapitány G. (2015) Választási kampány és társadalmi integráció. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 4, 108–135.
- Kiss B. (2015a) Elfoglaltság és közöny. A politikai vezérek integrációs és dezintegrációs teljesítménye Magyarországon. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 4, 89–107.
- Kiss B. (2015b) Integráció és politika. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 3, 84–104.
- Kiss B. (2016) Orbán, Vona, Gyurcsány. Politikai vezetők integrációs tevékenysége a migrációs válság idején. *Politikatudományi Szemle*, 3, 10–32.
- Kmetty Z. – Koltai J. (2015) Kapcsolathálózatok mérése – elméleti és gyakorlati dilemmák, lehetőségek. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 4, 34–49.
- Kmetty Z. – Koltai J. (2016) Státuszjelzés, társas támogatás, társadalmi törésvonalak: A kapcsolathálózati integráció aspektusai. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 3, 1–21.
- Kolosi T. (1984) *Státusz és réteg. Rétegződés-modell vizsgálat III*. Társadalomtudományi Intézet.

- Koltai J. – Kristóf L. – Simonovits B. (2017) Normák, értékek, integráció. A segítési hajlandóság társadalmi tényezői – egy kérdőíves kísérlet eredményei. In Kovách I. (szerk.) *Társadalmi integráció. Az egyenlőtlenségek, az együttműködés, az újraelosztás és a hatalom szerkezete a magyar társadalomban*. MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont – Belvedere Meridionale (jelen kötet).
- Koltai J. – Nemes D. (2017) A lakóhely hatása a társadalmi kapcsolatokra. In Kovách I. (szerk.) *Társadalmi integráció. Az egyenlőtlenségek, az együttműködés, az újraelosztás és a hatalom szerkezete a magyar társadalomban*. MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont – Belvedere Meridionale (jelen kötet).
- Kovách I. (szerk.) (2006) *Társadalmi metszetek: Hatalom, érdek, individualizáció és egyenlőtlenség. Szociológiai tanulmányok*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- Kovách I. – Kuczi T. – Jókuthy E. (2006) Az osztályok, a társadalmi struktúra, és rétegződés kutatásának állapotáról és megújításának a szükségességéről. In Kovách I. (szerk.) *Társadalmi metszetek: Hatalom, érdek, individualizáció és egyenlőtlenség. Szociológiai tanulmányok*. Napvilág Kiadó, Budapest, 19–39.
- Kovách I. – Dupcsik Cs. (2012) Bevezető megjegyzések. In Kovách I. – Dupcsik Cs. – P.Tóth T. – Takács J. (szerk.) *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon*. Argumentum Kiadó, Budapest, 7–16.
- Kovách I. – Hajdu G. – Gerő M. – Kristóf L. – Szabó A. (2016) A magyar társadalom integrációs és rétegződésmo­delljei. *Szociológiai Szemle*, 26(3), 4–27.
- Kovách I. – Hajdu G. – Gerő M. – Kristóf L. – Szabó A. (2017a) Az integrációs modell. In Kovách I. (szerk.) *Társadalmi integráció. Az egyenlőtlenségek, az együttműködés, az újraelosztás és a hatalom szerkezete a magyar társadalomban*. MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont – Belvedere Meridionale (jelen kötet).
- Kovách I. – Hajdu G. – Gerő M. – Kristóf L. – Szabó A. (2017b) *A magyar társadalom integrációs és rétegződésmo­delljei 2*. Megjelenés alatt.
- Kovách I. – Kristóf L. – Szabó A. (2015) Társadalmi integráció, dezintegráció és társadalmi rétegződés. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 3, 63–83.
- Kovách I. – Kristóf L. – Szabó A. (2017) Társadalmi integráció és társadalmi rétegződés. In Kovách I. (szerk.) *Társadalmi integráció. Az egyenlőtlenségek, az együttműködés, az újraelosztás és a hatalom szerkezete a magyar társadalomban*. MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont – Belvedere Meridionale (jelen kötet).
- Kristóf L. – Szabó A. (2017) Társadalmi integráció és fogyasztás. In Kovách I. (szerk.) *Társadalmi integráció. Az egyenlőtlenségek, az együttműködés, az újraelosztás és a hatalom szerkezete a magyar társadalomban*. MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont – Belvedere Meridionale (jelen kötet).
- Olt G. (2016) A társadalmi integráció térbeli kérdései a városokban. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 1, 52–70.
- Sik D. (2015) *A modernitás rétegei*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.
- Sik E. – Szeitl B. (2016) A prekariátus, mint munkaerőpiaci csoport. *Metszetek*, 5(3).

- Sik E. – Huszár Á. (2017) Rétegződés, szegmentáció, prekariátus. In Kovách I. (szerk.) *Társadalmi integráció. Az egyenlőtlenségek, az együttműködés, az újraelosztás és a hatalom szerkezete a magyar társadalomban*. MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont – Belvedere Meridionale (jelen kötet).
- Szabari V. (2015) A normák mint integrációs mechanizmusok a mai magyar társadalomban. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 3, 1–16.
- Szabó A. – Gerő M. (2015) *Politikai tükör: Jelentés a magyar társadalom politikai gondolkodásmódjáról, politikai integráltságáról és részvételéről*. MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, Budapest.
- Szabó A. – Oross D. (2016) A politikai rendszerintegrációt befolyásoló tényezők. *Politikatudományi Szemle*, 3, 59–84.
- Szabó G. – Bene M. (2016) Széttöredezett vagy összekapcsolódó? A magyar médianyilvánosság hálózatszerkezete három eset tükrében. *Politikatudományi Szemle*, 3, 33–58.
- Tardos K. (2017) Az életkor és az intézmények szerepe a munkaerő-piaci integráció és dezintegráció alakulásában: Hat vállalati esettanulmány tanulságai. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 1, 27–56.

AZ INTEGRÁCIÓS MODELL¹

BEVEZETÉS

Tanulmányunkban bemutatjuk az integráció mérésére létrehozott modellt, valamint arra keressük a választ, hogy az integrációs modell és a magyar társadalom rétegződésének elemzésére létrehozott korábbi modellek között milyen hasonlóságok és különbségek írhatók le. Az összehasonlítás egyik különlegessége, hogy tudomásunk szerint a hatvanas évektől használt rétegződés- és egyenlőtlenségmodelleket ugyanazon a mintán korábban senki sem hozta létre, ezért közvetlen összevetésükre sem volt mód. A munkajellegcsoportok (Ferge 1969, Andorka 1994), a KSH társadalmi-foglalkozási rétegsémája (TFR-modell) (Bukodi–Záhonyi 2004), a státuszcsoporthoz (Kolosi 1987, 2000), a normatív-funkcionalista osztálymodell (Huszár 2013), illetve a látens osztálymodell (BBC-modell) (Savage et al. 2013, Albert et al. 2016) logikájára épülő modellek létrehozására került sor az integrációkutatás mintáján.² Itt közöljük az integráció/dezintegráció mérésére és jellemzésére szolgáló modellünket is, amelyeket ebben a szövegben a munkajellegcsoportokkal, a státuszcsoporthoz és a BBC-moddal hasonlítunk össze.

Az összehasonlítás egyik oka kutatásunk egyik alaptézisének az ellenőrzése, ami szerint a foglalkozásalapú vagy erősen a foglalkozási besorolásokra támaszkodó rétegződésmodellek magyarázó ereje jelentősen csökkent. Ezt a tételt az utóbbi évtizedek nagy alapmunkái, igaz, nem a rétegződés kapcsán, de sorra megfogalmazták (például Habermas 2005 [1968], Beck 2003 [1968], Crompton et al. 2000). A jelenkori magyar társadalom valós tagozódását más szempontok és közelítések bevonásával és alkalmazásával (mint például fogyasztás, értékek, kapcsolatok, integráció) érdemes és szükséges elemezni (Dupcsik–Szabari 2015, Kovách–Kristóf–Szabó 2015, Gerő–Kovách 2015, Szabari 2015). Jelen tanulmányunkban az integrációs modellt a

1 A tanulmány a következő publikáció átszerkesztett és kibővített változata: Kovách I. – Hajdu G. – Gerő M. – Kristóf L. – Szabó A. (2016) A magyar társadalom integrációs és rétegződésmodelljei *Szociológiai Szemle* 26(3), 4–27.

2 A szerzők köszönetet mondanak a KSH munkatársainak, mindenek előtt Huszár Ákosnak a munkajellegcsoportok, a TFR-modell és a normatív-funkcionalista modell SPSS syntaxainak rendelkezésre bocsátásáért, melyet a 2011. népszámlálás – 15. *A társadalom rétegződése* című kötet (Huszár et al. 2015) adatelemzéseihez alakítottak ki.

munkajellegcsoportokkal, a státuszcsoportokkal és a kapcsolati információkat is magába foglaló „BBC-modell” vetjük össze. A munkajellegcsoportokat vagy módosított változataikat használják a legszélesebb körben a társadalmi egyenlőtlenségek megjelenítésére. Az TFR- és a normatív-funkcionalista modell a munkajellegcsoportokhoz hasonlóan az egyének foglalkozását tekinti a csoportokba sorolás alapjának, ezért úgy döntöttünk, hogy ezek összehasonlítását a státuszcsoportokkal, a BBC- és az integrációs modell egy következő munkánkban közöljük.

Az összehasonlításnak kettős célja van: egyrészt látni akartuk, hogy a különféle modellek hogyan mutatják be és árnyalják a magyar társadalom csoportjait, és mennyiben kapunk más eredményt a foglalkozásalapú, a státuszismérveket, a fogyasztást és a társadalmi tőkefajtaikat, illetve az integráció elemeit figyelembe vevő modellek szerint. Másrészt ellenőrizni akartuk, hogy az integrációs modell a másik háromhoz viszonyítva milyen sajátosságokat mutat, és hogyan magyarázhatjuk az integráció jellegzetességeit a másik három modell segítségével.

ELMÉLETI HÁTÉR

A kutatássorozat Habermas (2011), Parsons (1997) és Giddens (2013a, 2013b) munkáira alapozó elméleti szövegei szerint (Dupcsik–Szabari 2015, Szabari 2015) a működő társadalmi integráció esetén az egyén vagy intézmény úgy működik együtt egy csoporttal vagy egy nagyobb közösséggel, hogy részben elfogadja azok értékeit és normáit, és e normák és szabályok átláthatók, elfogadottak és legitimek. Az integráció a társadalmi újratermelés folyamatosságának a feltétele (Ferge 1990). A társadalmi integrációt a társadalom rendszerébe ágyazódva viszonylag állandó mechanizmusok tartják fenn, amelyek működésében nagy szerepet kap az együttműködési készség, az elfogadott és követett, kodifikált vagy hallgatólagos szerződések, a normák és az értékek. Dupcsik és Szabari integrációs mechanizmusként határozza meg *„a cselekvéseknek, beállítódásoknak, képzeteknek, stb. minden olyan ideáltípusos készletét (...), amely adott integrációs ágensek kooperációjának szintjét javítja és/vagy fenntartja a kooperáció további lehetőségét, növeli az ágensek összetartozásának érzését, csökkenti a kommunikációs zavarok vagy konfliktusok kialakulásának esélyét”* (Dupcsik–Szabari 2015: 62). Öt integrációs mechanizmus kutatását javasolták: *„a munkaviszony- (foglalkozás) alapú integrációs mechanizmusokat; a formális és informális normakövetést, mint integrációs mechanizmusokat; a tudáshoz, illetve a különböző társadalmi kapcsolatokhoz (tőkékhöz) kapcsolódó mechanizmusokat; és végül a politikai integrációs mechanizmusokat”* (Dupcsik–Szabari 2015: 62). A szerzőpár külön kiemeli az intézményi és egyéni integrációs aktorok szerepéről, valamint az integrációról való társadalmi tudásról történő kutatás fontosságát.

Dupcsik és Szabari integrációdefiníciós javaslatát továbbgondolva úgy döntöttünk, hogy az integráció modelljének három szintjét – rendszerintegráció, társadalmi

szintű integráció és személyközi integráció – határozzuk meg az empirikus vizsgálatok irányultságaként (Szabó–Oross 2016). Habermas (2011) és Giddens (2013a, 2013b) vonatkozó elméleteit követve a rendszerintegráció alatt azokat a mechanizmusokat értjük, amelyek külső, szubjektumtól független rendszer(ek) működésének következményeként összehangolják a társadalom tagjainak ismétlődő cselekvéseit és megszabják a társadalmi újratermelés kereteit. A habermasi életvilág analógiájára a társadalmi szintű integrációs mechanizmushoz tartozónak fogjuk fel a kulturális újratermelés, a szocializáció és az együttműködés, a bizalom és részvétel, a társadalom tagjai egymásra hatásának, közösséghez tartozásuk kifejezésének a folyamatait. A személyközi integráció pedig elsősorban a közvetlen személyes kapcsolatokat jelenti, amelyek jelentős erőforrások a rendszerintegrációs folyamatokba történő részvételhez (Laumann 2006, Granovetter 1983, Angelusz–Tardos 2006), és az ezekből kialakuló mikromiliókben jönnek létre a társadalmi szintű integráció stabilizáló, vagy éppen dezintegráló mechanizmusai is (Albert–Dávid 2012, 2015).

A tanulmányban először az integrációs modell létrehozását és sajátosságait mutatjuk be, majd a munkajellegcsoportok, a státuszcsoportok, végül pedig a „BBC-modell” leírása és az integrációs modellel való összehasonlítása következik. A befejező részben munkánk legfőbb eredményeit foglaljuk össze.

ADATOK³

Az elemzéshez az *Integrációs és dezintegrációs folyamatok a magyar társadalomban* című OTKA-kutatás adatfelvételét használtuk. A felnőtt magyarországi lakosság körében végzett személyes, kérdőíves adatfelvételre 2015 tavaszán került sor. A kiinduló mintánk elemszáma 2687 fő volt. A minta utólagos rétegzéssel régió, nem, életkor, településtípus és iskolai végzettség szerint reprezentatív.

3 A kutatás módszere személyes, kérdőíves adatfelvétel volt, melynek során 2687 sikeres interjú készült el. Összesen 166 településen (165 vidéki település és Budapest) zajlott a felmérés, amelyben összesen 185 kérdezőbiztos dolgozott. A kutatás adatfelvétele 2015. március 12-től május 10-ig tartott.

A TÁRKI Zrt. által megvalósított adatfelvételben kétlépcsős, régiók és településtípus szerint rétegzett valószínűségi mintavételezés történt. Első lépésben a településeket választották ki a 18 éves és idősebb lakosság számával arányos valószínűséggel, a második lépésben pedig a kiválasztott települések lakói közül választották ki a mintába kerülőket. Egy településrétegen belül az egyes településekre jutó elemszámot egyenlően osztották ki az adott rétegre eső elemszámból, így biztosítva, hogy az egyes településeken élők mintába kerülési valószínűsége egyenlő legyen. A mintavételi keretet a Közigazgatási és Elektronikus Közszolgáltatások Központi Hivatalának (KEH KH) személyi szintű lakossági nyilvántartása adta, a kiválasztott települések lakói közül a KEK KH egyszerű véletlen mintavétellel választottak ki a szükséges számú személyt.

Az adatfelvétel úgynevezett címlistas, csökkenő mintás eljárással történt. Az adatfelvevő nem alkalmazott pótcímeket, hanem a mintavételi eljárás során eleve kalkulált a válaszmegtagadások, és egyéb okok miatt várhatóan kieső címek számával. Az elvártnál nagyobb elemszámú induló mintát használva azt várták el a kérdezőktől, hogy az induló mintába bekerült összes háztartást keressék fel, és kérdezzék le, figyelembe véve az elvárt elemszámokat.

Az adatfelvétel lezárulta után a TÁRKI Zrt. négydimenziós súllyal látta el az adatokat, melynek célja, hogy az egyes demográfiai csoportok a súlyozott mintában éppen a populációs arányuknak megfelelő részarányban jelenjenek meg. A súlyozás során a 2011. évi népszámlálás adatai jelentették a populációs adatok forrását. A súlyozási szempontok a következők voltak: nem, életkor (3 korcsoport), településtípus (3 településszint) és iskolázottság (3 iskolázottsági szint).

Kiegészítő adatfelvételek

A főkérdőív kísérleti jelleggel a mintából véletlenszerűen kiválasztott 450–450 személy esetében az alapkérdéseken túl további kérdéscsomagot is tartalmazott. Az ún. faktoriális survey, survey kísérlet vagy vignettás módszer (angolul jellemzően *factorial survey*) lényege, hogy a kérdezetteknek az egyik csoport esetében normaszegések megítélésével, a másik csoport esetében segítői hajlandósággal kapcsolatos szituációkat kellett értékelniük. Témánként a kiválasztott személyeket csoportokba soroltuk, és a csoportokon belül minden személynek 15 szituációt kellett értékelnie. A szituációknak a jellemzői csoportonként véletlenszerűen változtak.

A főkérdőív véletlenszerűen kiválasztott almintáján egy önkitöltéses ún. network naplós adatfelvétellel is sor került. Ebben a naplóban a kiválasztott válaszadó személyek saját kapcsolathálózati rendszerükről számoltak be. Az interjú után, két egymást követő napon kellett azokról a személyekről néhány adatot kitölteni, akikkel az adott nap során kapcsolatba került a válaszadó. Azokról a személyekről gyűjtöttünk információkat, akiket a válaszadó további fontos személyeknek tart, de az adott két napon nem beszélt velük. Az adatfelvétel során 345 darab sikeres önkitöltős napló került összegyűjtésre.

INTEGRÁCIÓS MODELL

Az integrációs modellünk az egyének integráltságának három szintjére épít. A rendszerintegráció a társadalmi újratermelésben való részvételt, az egyéni cselekvések összehangoltságát jelenti, a társadalmi szintű integráció a társadalomhoz és közösséghez való tartozást, az együttműködést ragadja meg, míg a személyközi integráció az egyéni kapcsolathálók meglétén és minőségén keresztül vizsgálható.

A modell létrehozásához használt változók

A rendszerszintű integrációt a politikai részvétellel, az intézményekbe vettet bizalommal és a társadalmi normák elfogadásával, követésével mértük.⁴ Az *intézményekbe vetett bizalmat* az országgyűlésben, a jogrendszerben, a rendőrségben és a politikusokban való bizalom átlaga jelölte ki. A *politikai részvételt* egy háromkategóriás ordinális változóval mértük. A legalacsonyabb érték azt jelentette, hogy a kérdezett se nem szavaz, sem egyéb módon nem kerül kapcsolatba a közélettel, a politikával. A változó középső értéke azt jelölte, hogy a kérdezett csak az országgyűlési választásokon vesz részt, míg a legmagasabb érték esetében a kérdezett a kérdőívben felsorolt nyolc részvételi mód legalább egyike szerint aktív volt a kérdezést megelőző 12 hónapban.⁵ A *normakövetést* a *World Values Survey* kérdőíve alapján 4 kérdéssel rögzítettük. Arra kértük a kérdezettet, hogy egy 11 fokú skálán jelölje meg, mennyire tartanak megengedhetőnek bizonyos normaszegéseket.⁶ Mivel a kérdezettek jelentős többsége elutasította a normaszegő magatartást, ezért a változót átkódoltuk aszerint, hogy a kérdezett megengedi, vagy pedig teljesen elutasítja az adott normaszegést, majd a négy válaszból egy főkomponenst készítettünk, amelynek magas értékei a normaszegés tolerálását, alacsony értékei pedig a normaszegés elutasítását jelentették.

A társadalmi szintű integrációt a munkaerő-piaci és a civil részvétellel (munka-intenzitás, illetve szervezeti tagság) mértük. A munkaerőpiachoz való kapcsolódást, a munkaerő-piaci integrációt a *munkaintenzitással* ragadtuk meg. A mutató értéke 0 és 1 közötti lehet: 1, ha a kérdezett a kérdezést megelőző 12 hónapban végig teljes munkaidőben dolgozott, 0, ha semmit nem dolgozott. A részmunkaidős hónapokat 0,5 súllyal figyelembe véve számoltuk ki, hogy az adott egyén a lehetséges maximumból mennyit

4 A változókat minden esetben sztenderdizálva használtuk.

5 A nyolc részvételi mód a következő volt: kapcsolatba lépett politikussal; tevékenykedett egy politikai pártban, részt vett a rendezvényein; részt vett más politikai szervezet vagy mozgalom munkájában; viselt vagy kihelyezett politikai jelvényt, jelképeket; tiltakozó levelet, petíciót írt alá; részt vett tüntetésen; szándékosan nem vásárolt, bojkottált bizonyos árucikkeket; pénzt adományozott civil szervezetnek.

6 A négy szituáció a következő volt: pénzt adni a rendőrnek, hogy elkerülje a büntetést; közterületen szemetelni; nem kérni számlát, hogy kevesebbet kelljen fizetnie; megtartani a bolti pénztárostól vagy a pincértől visszakapott pénzt annak ellenére, hogy tudja, többet kapott a visszajárónál.

dolgozott. A *civil részvétel* mutatójának létrehozásához a kérdezettekől négy különböző típusú önkéntes szervezet esetében⁷ kérdeztük meg, hogy a kérdezést megelőző egy évben részt vettek-e azok munkájában, tevékenységében.

A személyközi integráltságot az erős kötések számával, a gyenge kötések számával (nexusdiverzitás), valamint a szubjektív kirekesztettség érzésével ragadtuk meg. Az erős kötések esetében a *bizalmas, fontos kapcsolatok* számát azzal a kérdéssel mértük, hogy a válaszadó kivel beszél meg a fontosabb dolgait, problémáit. A kérdésnél felsorolt személyek számát (legfeljebb 5 személy) tekintettük a válaszadók bizalmas erős (beszélgetési) kapcsolathálózatának (*core discussion network*). A gyenge kötések esetében 21 foglalkozási kategóriáról kérdeztük meg, hogy a válaszadók ismernek-e ilyen foglalkozású embert, és ha igen, kérhetnek-e segítséget tőle. A *nexusdiverzitás* változóját e két kérdésre adott válaszok, azaz a gyenge kötések és a segítő gyenge kötések átlagaként hoztuk létre. A kérdezettek által *érezkelt (szubjektív) társadalmi kirekesztettség* mértékét a *European Quality of Life Survey-t*⁸ követve mértük. A kérdezetteknek a négy állításról kellett megmondaniuk, hogy mennyire értenek velük egyet (ötfokú skálán).

1. *Úgy érzem, hogy kitaszít a társadalom.*
2. *Az élet olyan bonyolulttá vált, hogy alig találom az utam.*
3. *Úgy érzem, hogy az emberek, akikkel találkozom, nem ismerik fel az értékét annak, amit csinálok.*
4. *Néhány ember lenéz engem a munkám miatt, vagy azért, mert nem dolgozom.*

A szubjektív társadalmi kirekesztettség mutatóját a négy válasz átlagaként hoztuk létre. A mutató magas értékei a marginalizáció és a társadalomból való kirekesztődés érzetét jelzik. Azt mutatják, hogy „az egyén nem érzi magát integráltnak abba a társadalomba, amelyben él, vagy nem érzi magát képesnek a társadalomban való részvételre az általánosan elfogadott életszínvonalon, illetve a részvételre az általánosan elfogadott cselekvésekben” (Layte et al. 2010: 11).

A fent felsorolt 8 változó mentén elkülöníthető integrációs csoportok létrehozásához a látens osztályelemzés módszerét használtuk az R program *mclust* csomagjával.⁹

Az eredmények (a modell illeszkedése [BIC], a képzett csoportok nagysága és az interpretálhatóság) alapján egy hétklaszteres csoportstruktúrát fogadtunk el. A hét csoport és a csoportok mintán belüli aránya a következő volt:

1. kapcsolatgazdag politikailag aktívak (15,5%),
2. lokálisan integráltak (9,2%),
3. munkaerőpiacon integráltak (23,2%),

⁷ Vallási, egyházi szervezet; politikai párt; szakszervezet; egyesület, alapítvány.

⁸ <http://www.eurofound.europa.eu/european-quality-of-life-surveys-eqls>.

⁹ <https://cran.r-project.org/web/packages/mclust/index.html>.

4. rendszerintegráltak (17,4%),
5. gyengén integráltak (16,1%),
6. normakövető dezintegráltak (12,9%),
7. dezintegrált kirekesztettek (5,6%).

A klaszterképző változók átlagait az egyes klasztereken belül a 1. táblázat mutatja.

1. táblázat. A klaszterképző változók átlagai az egyes klasztereken belül

	1	2	3	4	5	6	7
Nexusdiverzitás	1,185	0,707	-0,155	-0,442	0,040	-0,591	-0,408
Bizalmas kapcsolatok	0,615	0,324	-0,187	-0,115	0,195	-0,495	-0,540
Szubjektív kirekesztettség	-0,391	-0,147	-0,251	-0,399	0,167	0,229	1,963
Civil részvétel	-0,284	3,004	-0,276	-0,255	-0,265	-0,224	-0,196
Munkaintenzitás	0,513	-0,119	0,852	-0,961	0,163	-0,928	-0,487
Intézményi bizalom	0,197	0,191	-0,067	0,623	0,048	-0,790	-0,567
Politikai részvétel	0,791	0,917	-0,251	0,049	-0,389	-0,630	0,194
Normaszegés elfogadása	-0,221	-0,055	-0,412	-0,451	1,451	-0,437	0,648

Az egyes csoportok részletes leírása

A *kapcsolatgazdag politikailag aktív* (15,5%) csoportjában a legmagasabb a nexusdiverzitás és a bizalmas beszélgetési kapcsolatok száma, valamint a legalacsonyabb a szubjektív kirekesztettség érzése. A munkaintenzitás jelentősen meghaladja az átlagot (a második legmagasabb), az intézményi bizalom átlag feletti, míg a civil részvétel és a normaszegés elfogadása átlag alatti. A csoport politikailag különösen aktív, ami első sorban a szavazáson túli aktivitás magas mértékét jelenti, ez pedig első sorban a direkt politikai részvétel magas arányából fakad. A csoportban a legmagasabb a diplomások aránya (38,7%), valamint a diplomás apák aránya is átlag feletti, ennek megfelelően ebben a csoportban a legmagasabb az egy főre jutó jövedelem átlaga.

A *lokálisan integráltak* (9,2%) csoportjának civil és politikai aktivitása kiemelkedik a többiek közül, emellett meglehetősen kapcsolatgazdagok is, valamint a szubjektív kirekesztettség-érzetük is átlag alatti. Az intézményi bizalom némileg átlag feletti, a normaszegés elítélése és a munkaintenzitás átlag körüli a csoportban. Ebben a csoportban a legmagasabb a községekben élők (35,5%) és a legalacsonyabb a budapestiek aránya (11,8%), valamint a második legmagasabb a diplomások aránya (30,3%). A csoport politikai aktivitása különösen a politikusokkal, önkormányzati képviselőkkel való kapcsolatfelvétel és a civil szervezetek támogatása esetében emelkedik ki az átlagból.

A *munkaerőpiacon integráltak* (23,2%) a legfiatalabb átlagéletkorú (41,9 év) csoport, és ebben a csoportban a második legmagasabb a városlakók aránya (75,5%). A cso-

portba tartozók 93,4%-a aktív a munkaerőpiacon, a szubjektív kirekesztettség-érzésük alacsony, a normaszegéssel szemben nem megengedő a véleményük. Ugyanakkor mind a gyenge kötések, mind a bizalmas erős kötések némileg átlag alattiak, önkéntes szervezetek munkájában nem vesznek részt, a szavazáson túli politikai aktivitásuk jelentősen elmarad az átlagostól, szavazási aktivitásuk átlag körüli. Az egy főre jutó jövedelem a második legmagasabb a csoportban (102.900 forint).

A *rendszerintegráltak* (17,4%) nexusdiverzitása és bizalmas kapcsolatszáma átlag alatti, ugyanakkor a szubjektív kirekesztettség-érzetük is az. Az ide tartozók kétharmada nyugdíjas, így az átlagos munkaintenzitás igen alacsony, és ebben a csoportban a legmagasabb az átlagéletkor (56,0 év). A civil részvétel és a normaszegések elfogadása átlag alatti. Az intézményekbe vetett bizalom és a szavazási hajlandóság ebben a csoportban a legmagasabb, míg a szavazáson túli politikai aktivitás közepes mértékű, így ez a csoport elsősorban a politikai rendszeren keresztül integrált. A budapestiek aránya kiemelkedően magas (28,7%).

A *gyengén integráltak* (16,1%) csoportjában a szubjektív kirekesztettség érzése valamivel az átlag felett van, a civil és a politikai részvétel pedig átlag alatti. Az intézményekbe vetett bizalom, a nexusdiverzitás átlagos, a bizalmas kapcsolatok száma valamivel átlag feletti. Különösen magas a csoportban a normaszegések elfogadhatóságáról alkotott vélemény. Átlag feletti a csoportban az egyetértés azzal az állítással, hogy „*Annak érdekében, hogy manapság előbbre jusson az ember, rá van kényszerítve, hogy olyan dolgokat tegyen, amelyek nem helyesek*”, valamint az átlagosnál nagyobb arányban feltételeznek normaszegő magatartást másokról.¹⁰ A csoportot leginkább alacsony jövedelmű aktívak alkotják: az átlagéletkor a második (44,1 év) legalacsonyabb, az aktivitási arány a harmadik legmagasabb (63%), míg az egy főre jutó jövedelem a harmadik legalacsonyabb a csoportban (91.800 forint). A diplomások és a diplomás apák aránya némileg átlag alatti.

A *normakövető dezintegráltak* (12,9%) csoportja az átlagosnál jelentősen idősebb (átlagosan 55,6 évesek), 63,9 százalékuk nyugdíjas. Mind a nexusdiverzitásuk, mint a bizalmas kapcsolataik száma átlag alatti, a szubjektív kirekesztettségük a második legmagasabb. Politikai aktivitásuk igen alacsony, az átlagos 51,0 helyett csak 23,0 százalékuk szavazna, míg egyéb politikai aktivitásuk gyakorlatilag nincs. Az intézményi bizalom ebben a csoportban a legalacsonyabb. Egyedül a normaszegéssel szemben nem megengedő a véleményük. Iskolai végzettségük igen alacsony: a diplomások aránya csupán 5,9%, valamint a munkaerőpiaci aktivitásuk is rendkívül csekély (6,0%), amit az is jelez, hogy közel kétharmaduk nyugdíjas.

10 De mindkét arány kisebb, mint a kirekesztettek csoportjában, ahogy arról lejjebb írunk.

A dezintegrált kirekesztettek (5,6%) közé tarozók nexusdiverzitása jelentősen átlag alatti, a bizalmas kapcsolatok száma pedig ebben a csoportban a legalacsonyabb. Szubjektívkirekesztettség-érzésük igen magas: az 1-től 5-ig tartó skálán az átlagos érték (2,1) közel kétszerese (3,9). Ennek az adatnak további jelentőséget ad, hogy a súlyos anyagi depriváció a csoportban az átlagos érték háromszorosa (60,2%), a munkanélküliség az átlagos négyszerese (23,1%), míg az egy főre jutó jövedelem rendkívül alacsony (63 700 forint). Civil részvételük és munkaerő-piaci aktivitásuk átlag alatti, valamint az intézményekbe vetett bizalmuk is jelentősen elmarad az átlagostól. Politikai aktivitásuk némileg átlag feletti, aminek az oka szinte kizárólag a politikusokkal, önkormányzati képviselőkkel való átlagosnál kétszer gyakoribb kapcsolatfelvétel. Ezt egyrészt az magyarázhatja, hogy ebben a csoportban a legmagasabb a községekben élők aránya (37,7%), azaz nagyobb eséllyel ismerik személyesen a képviselőket, másrészt ebben a csoportban a legmagasabb a közmunkát végzők aránya is, ami – különösen a kisebb településeken – a polgármesterrel való közvetlen kapcsolattal járhat. A csoport tagjai az átlagosnál megengedőbbek a normaszegéssel szemben. A normaszegés elfogadása egyfajta pesszimista világképpel párosul: a csoportban a legmagasabb az arány azzal az állítással való egyetértésben, hogy *„Annak érdekében, hogy manapság előbbre jusson az ember, rá van kényszerítve, hogy olyan dolgokat tegyen, amelyek nem helyesek”*, valamint a csoport tagjai feltételeznek a legnagyobb arányban normaszegő magatartást másokról.

2. táblázat. Az integrációs csoportok legfontosabb szociodemográfiai jellemzői

Csoport	N	%	Dip- lomás (%)	Buda- pesti (%)	Roma (%)	Gazda- ságilag aktív (%)*	Élet- kor (átlag)	Dip- lomás apa (%)
Kapcsolatgazdag politikailag aktívak	314	15,5	38,7	19,5	1,0	81,2	44,8	16,9
Lokálisan integráltak	186	9,2	30,3	11,8	2,8	51,4	47,4	21,2
Munkaerőpiacon integráltak	470	23,2	16,1	21,9	3,2	93,4	41,9	8,1
Rendszerintegráltak	351	17,4	11,8	28,7	3,0	2,2	56,0	12,3
Gyengén integráltak	326	16,1	13,4	13,2	6,1	63,0	44,1	7,7
Normakövető dezintegráltak	261	12,9	5,9	15,5	6,0	6,0	55,6	6,6
Dezintegrált kirekesztettek	114	5,6	1,8	16,1	19,8	29,1	50,6	5,5
Összesen	2022	100	17,6	19,2	4,6	52,0	47,9	11,0

*Alkalmazott, vállalkozó.

A következőkben a magyar társadalom rétegződésére korábban használt és általunk rekonstruált három modell, a Ferge–Andorka-féle munkajellegcsoportok, a Kolosi-féle státuszcsoportok és az az ún. látens osztályok (BBC) legfontosabb jellegzetességeit mutatjuk be. Fontos megjegyezni, hogy a három modellt a változópark különbözősége és a társadalmi alapszituáció változása miatt nem lehet egy az egyben replikálni, ezért a modellek logikáját követtük azok elkészítéskor úgy, hogy az adott modell legfontosabb elemeit, rétegtípusú dimenzióit mindig beemeltük a vizsgálódásba.

A tanulmány további részeiben első lépésként azt mutatjuk be, hogy milyen szociodemográfiai mutatókkal jellemezhetők az egyes korábbi modellek, majd második lépésben összehasonlítjuk a munkajellegcsoportokat, a státuszcsoportokat és a brit látens modellt az általunk létrehozott integrációs csoportokkal. Célunk annak bemutatása, hogy az egyes rétegződési modellek és az integrációs csoportok mennyire „esnek egybe”, másképpen: a rétegződésnek és az integrációnak milyen közös metszetei mutathatók ki a magyar társadalomban.

MUNKAJELLEGCSOPORTOK

Ferge Zsuzsa eredeti, államszocializmusra kialakított modelljében 6 operacionalizált dimenzió alapján építette fel a munkajellegcsoportokat. Ezek a tulajdonviszonyok, a hatalom és vezetés, a tudásszint, a munkamegosztásba való bekapcsolódás rendszeressége, a munka mezőgazdasági vagy nem mezőgazdasági jellege, a munka szellemi vagy fizikai jellege. A fenti dimenziók alapján hét munkajellegcsoportot különböztet meg. Ferge (1969: 81) a munkamegosztás funkcionális és társadalmi oldalát különböztette meg; előbbi a társadalmi munkamegosztás konkrét megjelenési formája, a gazdasági ágak és foglalkozások tagolódását fejezi ki, míg az utóbbi egy viszonyrendszer, amely a foglalkozások egymás közötti kapcsolatán alapul.

Andorka Rudolf 1982-ben némiképp módosította az eredeti munkajelleg-csoportosítást azzal, hogy beemelte a modellbe az önálló kisiparosokat és kereskedőket, az önálló parasztokat pedig elkülönítette a mezőgazdasági fizikai munkásoktól. A harmadik érdemi változtatásként a vezető tisztségviselőket és a menedzsereket egy új, ún. vezető réteggé definiálták.

3. táblázat. A Ferge–Andorka-féle munkajelleg-csoportosítás

Munkajellegcsoport	Andorka-féle módosítás
1. Vezető állásúak	1. Vezető és értelmiségi
2. Középszintű szakemberek	2. Középszintű szellemi
3. Irodai dolgozók	3. Egyszerű irodai
	4. Önálló iparosok és kereskedők
	5. Önálló parasztok
4. Szakmunkások	6. Szakmunkások
5. Betanított munkások	7. Betanított munkások és segédmunkások
6. Segédmunkások, hivatalsegéddek	
7. Mezőgazdasági fizikai foglalkozásúak	8. Mezőgazdasági munkások
+1 Nyugdíjasok (később került a modellbe)	

Forrás: Andorka (1994: 37)

A Ferge–Andorka-féle sémát követve hoztuk létre a munkajellegcsoportokat¹¹ a Foglalkozások Egységes Osztályozási Rendszerét (FEOR'08) használva.¹² A kérdőívben rögzített FEOR-kód 4 számjegyét a foglalkoztatottakra és az utolsó foglalkozásra bontottuk szét (foglalkozási viszony), majd Andorka alapján megkülönböztettük a vállalkozókat és az alkalmazottakat. Segédváltozóként bevontuk az életkort, és azt, hogy a kérdezettnek volt-e valaha munkaviszonya. Az alábbi táblázat tartalmazza a modell eredményeit az *Integrációs adatfelvételre*.

11 A statisztikai parancssort Huszár Ákos készítette a KSH Társadalomstatistikai Főosztályán FEOR–1993-ra kidolgozott program alapján.

12 A FEOR a foglalkozásokat tartalmazza a tevékenységek szakmai jellegének megfelelően, az adott foglalkozáshoz szükséges képzettség, készség figyelembevételével kialakított csoportosításban.
Forrás: https://www.ksh.hu/feor_menu.

4. táblázat. A Ferge–Andorka-féle munkajellegcsoportok és jellemzőik
(FEOR 2008 alapján)

	N	%	Dip- lomás (%)	Fővá- rosi (%)	Roma/ cigány (%)	Gaz- dasá- gilag aktív (%)*	Átlag- életkor	Apa dip- lomás (%)
<i>I. Szellemi foglalkozásúak</i>								
Vezetők	116	4	40	24	2	59	53,5	17
Értelmiségiek	308	12	82	34	0	71	47,4	37
Egyéb szellemiek	417	16	23	26	1	62	47,5	12
<i>II. Fizikai foglalkozásúak</i>								
Önálló iparosok, kereskedők	82	3	11	27	1	78	49,2	5
Szakmunkások	764	28	4	17	3	60	48,5	3
Betanított munkások	343	13	1	10	4	45	51,5	2
Segédmunkások	288	11	0,3	15	12	31	53,9	2
<i>III. Mezőgazdasági foglalkozásúak</i>								
Mezőgazdasági önállók	29	1	7	3	0	89	45,2	4
Mezőgazdasági fizikai munkások	106	4	1	1	10	23	58,5	1
<i>IV. Egyéb</i>								
Nem foglalkoztatottak, akik sohasem dolgoztak	59	2	7	8	37	0	34,5	2
Gyermekek és tanuló fiatalok	163	6	3	30	7	0	21,8	35
Nem besorolhatóak**	12	0,4	–	–	–	–	–	–
Összesen	2687	100	17	19,5	5	51	47,9	10

* Alkalmazott, vállalkozó

** Az elemzés során a „nem besorolható” kategóriába tartozókat nem vettük figyelembe

A *vezetők* (4%) egy sajátos, nem teljesen azonos társadalmi jellemzőkkel bíró csoportja a magyar társadalomnak. Az átlaghoz képest valamivel, de nem sokkal nagyobb mértékben élnek Budapesten, valamint városokban. A vezetők magasan iskolázottak: mintegy 84 százalékuk minimum érettségizett, ezen belül is 40 százalékuk diplomás. Fontos megemlíteni, hogy a vezetők kategória nemcsak az alkalmazottakat foglalja magában, de mintabeli súlyukhoz képest majd' háromszor nagyobb körükben a vállalkozók, saját vállalkozásban dolgozók aránya. Az egy főre eső ekvivalens jövedelmük 167.290 forint, ami a második legmagasabb ekvivalens jövedelem a mintában.

Sokkal homogénebb társadalmi réteget képeznek az *értelmiségiek* (12%). Egy klasszikusan leírt, lényegében a Ferge-féle eredeti modellben is hasonló karakterrel jel-

lemzett nagycsoportról van szó, amelyet az iskolázottság tesz egyneművé. Ahogy erre 1969-es, klasszikus írásában utal Ferge Zsuzsa, az iskolai végzettség erőteljesen befolyásolja a foglalkoztatási hierarchiában elfoglalt pozíciót. A rendszerváltás után mindez még érvényesebb és egyértelműbb, hiszen a munkajellegcsoportokban fentről lefelé csökken a legmagasabb befejezett iskolai végzettség szintje (a Cramer-féle V értéke 0,514). Az apa iskolai végzettsége magában hordozza, ha nem is determinálja a kérdett munkajellegcsoportjának szintjét. Az értelmiségiek több mint kétharmadának már az édesapja/nevelőapja is minimum érettségi bizonyítvánnyal, ezen belül 37%-ban diplomával rendelkezett. Ebben a csoportban legmagasabb a budapestiek aránya, valamint az egy főre jutó ekvivalens jövedelem is (184.058 forint). Az értelmiségiek egyébként a vezetőkhöz képest alacsonyabb átlagéletkorral rendelkeznek, többségük a 30–49 éves korosztályba tartozik. A harmadik munkajellegcsoport az *egyéb szellemiek* (16%). Több mint hattizedük érettségizett, ami egyedülállóan magas arány a mintában. A csoport tagjainak több mint kétharmada nő, ami szintén extrém magas arányt jelent. Ekvivalens jövedelemszintjük az átlagnál magasabb, de a szellemi foglalkozásúakon belül a legalacsonyabb.

Az *önálló iparosok, kereskedők* (3%) tipikusan férfi kategória (72%). Az ide soroltak inkább Budapesten élnek, többségük érettségizett, illetve szakmunkás, ahogy ez egyébként az apáknál is rögzíthető. Ekvivalens jövedelmük magasabb az egyéb szellemi csoporténál, de alacsonyabb a vezetőkhöz képest (158.751 Forint). A legnagyobb munkajellegcsoport a *szakmunkásoké* (28%). Hasonlóan az értelmiséghez, karakterisztikájuk elég pontosan meghatározott. Egy inkább férfias csoport, amelynek több mint a fele szakmunkás-bizonyítvánnyal rendelkezik, további 32%-uk érettségizett, inkább vidéken él. Jövedelmi szintjük szinte pontosan a mintaátlagot követi.

Sok szempontból hasonlóak a *betanított munkások*, a *segédmunkások* és a *mezőgazdasági fizikai munkások* társadalmi jellemzői. Mindhárom csoportban felülreprezentáltak a községben állandó lakhellyel rendelkezők, az alacsony iskolázottságúak és a 100.000 forint vagy annál alacsonyabb ekvivalens jövedelemmel rendelkezők. Mindhárom csoport esetében öröklött hátrányok mutathatók ki, hiszen az adatok világosan jelzik, hogy a betanított munkások 57, a segédmunkások 72, míg a mezőgazdasági fizikai munkások 76%-ánál az apa is alacsony, legfeljebb alacsony végzettséggel rendelkezett. Hasonlatossá teszi ezen csoportokat az is, hogy mérhető körükben a roma származásúak aránya.

Némiképp más a helyzet a *mezőgazdasági önállóaknál*, akiknek a végzettsége az önálló iparosok, kereskedők és a szakmunkások között helyezkedik el, jövedelmi helyzetük ugyanakkor rosszabb, mint a segédmunkásoké. Bevallott ekvivalens jövedelmük 90.406 forint, aminél csak két alacsonyabb érték van.

Érdemes megemlíteni egy nagyon kicsi, mindössze kétszázalékos csoportot, amelyet *nem foglalkoztatottak, sohasem dolgozóknak* neveztünk el. Bár számarányát tekintve a második legkisebb munkajellegcsoport, mégis nagyon karakteres szociológiai tulajdonságokkal írhatóak le az ide sorolt személyek. A második legfiatalabb csoportról van szó, akiknek az iskolai végzettsége alacsony (58 százaléka legfeljebb alapkörű végzettségű), 83%-uk nő, és ami kiemeli az összes csoport közül, hogy 37 százalékuk roma származású. Anyagi, jövedelmi helyzetük szinte a drámai jelzővel írható le: ekvivalens jövedelmük 68 628 forint, ami majdnem a fele a mintabeli átlagnak.

Az alábbi táblázatban a munkajellegcsoportok és az integrációs modell egymáshoz való viszonyát mutatjuk be (5. táblázat).

5. táblázat. Az integrációs csoportok aránya az egyes munkajellegcsoportokon belül (az egyes munkajellegcsoportok százalékában)

	Kapcsolatgazdag politikailag aktívák	Lokálisan integráltak	Munkaerőpiacon integráltak	Rendszerintegráltak	Gyengén integráltak	Normakövető dezintegráltak	Dezintegrált kirekesztettek	N
Vezetők	33	11	22	16	9	8	0	96
Értelmiségiek	32	18	20	15	10	4	0	231
Egyéb szellemiek	22	10	25	17	14	8	3	327
Önálló iparosok, kereskedők	29	3	24	9	27	8	0	66
Szaktanácsadók	13	6	32	13	17	13	6	572
Betanított munkások	7	5	25	18	18	17	9	259
Segédmunkások	5	11	18	18	19	19	9	211
Mezőgazdasági fizikai munkások	4	8	15	7	25	21	18	71
Mezőgazdasági önállók	50	10	30	0	0	5	5	20*
Nem foglalkoztatottak, akik sohasem dolgoztak	0	0	7	23	7	40	23	43*
Gyermekek és tanulók	3	16	1	49	16	16	0	128
Összesen	15	9	23	17	16	13	6	2024

*Az alacsony elemszám miatt az adatok csak tájékoztató jellegűek. $\chi^2 = 513,118$; sig: 0,000; Cramer V = 0,206.

A *vezetők* rétegén belül magas arányban találkozunk a *kapcsolatgazdag, politikailag integrált* csoport tagjaival. Az *értelmiségben* jelentősen túltreprezentált a *kapcsolatgazdagok* csoportján kívül a *lokálisan integráltak* csoportja. Az *egyéb szellemiek* között szintén a *kapcsolatgazdag, politikailag integrált* csoport és a *munkaerőpiacon integráltak* látszik domináns integrációs rétegnek.

A *rendszerintegráltság* különösen a *sohasem foglalkoztatottak*, valamint az iskolarendszerhez erőteljesen kötődő *gyermekek és tanulók* kategóriájában jelenik meg erőteljesen. A *gyengén integráltak* az *önálló iparosok és kereskedők*, valamint a *mezőgazdasági fizikai foglalkoztatottak* körében jelennek meg erőteljesen.

A két dezintegrált csoport aránya relatíve magas minden olyan munkajelleg-csoportban, amely a társadalmi hierarchia alján helyezkedik el. A *segédmunkások* rétegében a *normakövető dezintegráltak*, a *mezőgazdasági fizikai munkások* között pedig mind a *normakövető dezintegráltak*, mind a *dezintegrált kirekesztettek* magasabb arányban képviseltetik magukat, mint a teljes mintában.

Ahogy látható, a *kapcsolatgazdag politikailag aktívok*, a *munkaerőpiacon integráltak*, valamint a *normakövető dezintegráltak* és a *dezintegrált kirekesztettek* viszonylag jól megfeleltethetők a társadalmi osztálylétra felső, illetve alsó szegmenseinek. A többi integrációs csoport esetében azonban ez a megfeleltetés kevésbé működik. Ezt az állítást a munkajellegcsoportok és az integrációs csoportok közötti kapcsolat erősségét mérő Cramer'V közepesnél valamivel kisebb (0,206) értéke is bizonyítja.

STÁTUSZCSOPORTOK

A munkajellegcsoportok után a Kolosi Tamás által vezetett rétegződésmodell-vizsgálat során (1984) létrehozott rétegződésmodell rekonstrukciójára tettünk kísérletet. Kolosi Tamás az 1999-es adatokkal megismételte a státuszcsoporthozását azért, hogy kimutassa a társadalom rétegződésében bekövetkezett változásokat (Kolosi 2000). A *Rétegződés-modell vizsgálat* és a 2000-ben megjelent *Terhes babapiskóta* abban közös, hogy a státuszcsoporthozást különböző egyenlőtlenségi dimenziók szerint hozza létre. Kolosi ezeket a *Rétegződés-modell vizsgálatban* három csoportra osztotta: a strukturális egyenlőtlenség (foglalkozás, iskolai végzettség, jövedelem), a hatalmi-érdekérvényesítési pozíció és az életkörülmények (vagyon és kulturális életstílus) mentén meghatározott egyenlőtlenségi dimenziók. A rendszerváltás során a hatalmi-érdekérvényesítési pozíció elvesztette relevanciáját, így a *Terhes babapiskótában* már csak a fennmaradó öt dimenziót vizsgálták. Így mi is ezt a modellt vettük alapul, és a *Terhes babapiskótában* közöltekhez hasonlóan öt indexet hoztunk létre, melyek a Kolosi-féle modell logikáját igyekeznek ugyan követni, ám a változók több tekintetben sem azonosak.

A modell létrehozásához használt változók

A strukturális egyenlőtlenség három dimenzióját vontuk be a modell létrehozásába: a munkaerőpiaci pozíció dimenzióját az EGP-séma Kolosi-féle összevont változata adta,¹³ az iskolai végzettséget egy négykategóriás összevont változóban (maximum nyolc általános, szakmunkás, érettségi, diploma), a jövedelmet pedig az egy főre jutó ekvivalens jövedelem decilisekre osztott változójaként vontuk be a modell megalkotásába.¹⁴

A vagyoni életstílus mérésekor, Kolosihoz hasonlóan, a lakáshelyzet, a tartós fogyasztási javak és a táplálkozás minősége alapján képeztük az összetett változót: a lakáskörülmények esetén képesek voltunk rekonstruálni a lakóterület nagyságát, a lakás zsúfoltságát, ugyanakkor a lakókörnyezet és a lakás komfortfokozata esetén kevesebb információ és egyszerűbb változók álltak a rendelkezésünkre. A lakáshelyzet indexe a lakás méretét (négyzetméter), a lakás zsúfoltságát (egy háztartástagra jutó négyzetméter), a lakás presztízsét (a lakókörnyezet megítélése és a lakás egészségessége), valamint a lakás komfortfokozatát mérő változók aggregált, kategoriális verzióiból állt össze.¹⁵ A tartós fogyasztási javak esetében öt elem meglétére kérdeztünk rá: vezetékes és/vagy hagyományos mobiltelefon vagy okostelefon, színes televízió, automata mosógép, személygépkocsi, asztali számítógép vagy laptop. Azok, akik mind az öttel rendelkeztek, 1 pontot, míg akiknél valamelyik hiányzott, 0 pontot kaptak. A táplálkozás minőségét csupán a hús, illetve azzal egyenértékű táplálék fogyasztásával tudtuk mérni: akiknek lehetőségük van minden második nap húst fogyasztani, 1 pontot, akiknek nem, azok 0 pontot kaptak. A teljes vagyonstílusindex a három tényező összesített pontszámából állt össze.

A kulturális életstílus változói szinte teljesen megegyeznek a Kolosi-féle változókkal: a könyvek száma, a kulturális aktivitás intenzitása,¹⁶ valamint az üdülés lehetősége. Az index itt is az egyes változók alapján kapott pontszámok összegéből állt össze. A státuszcsoportok képzése K-means klaszterezési eljárással történt.

13 Összesen hét csoportot hoztunk létre az Erikson–Goldthorpe–Portocarero (1979) cikk alapján: 1. Vezetők (felső vezetők, magas státusú értelmiségiek, nagyvállalkozók), 2. Szakember (középvezetők, alsóbb szintű értelmiségi foglalkozásúak), 3. Alkalmazott/rutin szellemi, 4. Önálló/önfoglalkoztató/kisvállalkozó, 5. Szakmunkás, 6. Szakképzetlen munkás, 7. Inaktív.

14 Kolosi az egyéni jövedelmeket szerepeltette a modellben, az egy főre eső ekvivalens jövedelem azonban véleményünk szerint jobban kifejezi a tényleges jövedelmi helyzetet.

15 A lakásnégyzetmétert három, és a lakás zsúfoltságát mérő változókat átlag alatti, átlagos és átlag feletti kategóriákra osztottuk (átlagos: átlag \pm fél szórás). Az átlag alatti kategória 1, az átlagos 2, az átlag feletti pedig 3 pontot kapott. A lakókörnyezetet a kérdezőbiztosok sorolták be olcsó (1 pont), közepes (2 pont), illetve ennél magasabb lakáspiaci övezetbe (3 pont). A lakásegészség és komfortosság esetén bármilyen egészségkárosító tényező megléte, illetve komforttényező hiánya esetén 0, egyébként 1 pontot kapott a válaszadó. Az index ezek összegéből állt össze.

16 Múzeum, kiállítás látogatása; újságolvasás; opera, balett, komolyzenei koncertek látogatása; színházba, zenés színházba, operettbe járás; könyvolvasás.

A státuszcsoporthoz leírása

A *Terhes babapiskóta* 10 státuszcsoporthoz képest¹⁷ mi nyolc csoportot azonosítottunk:

6. táblázat. Státuszcsoporthoz és jellemzőik

	N	%	Dip- lomás (%)	Fővá- rosi (%)	Roma/ cigány (%)	Gazda- sági- aktív* (%)	Átlag- életkor	Apa diplo- más(%)
Felső közép	358	16	66	36	0	77	48	34
Jól kereső szellemi	334	15	22	29	0,3	70	48	7
Jól kereső szak- munkás, kisvállal- kozó	227	10	4	28	2	57	45	11
Alsó-közép	267	12	1	20	5	51	49	5
Jó lakású alsó	232	10	4	8	0,4	40	47	8
Alacsony beosztá- sú alkalmazottak	292	13	0,1	0,1	0	0,5	51	0,1
Vidéki lecsúszottak	297	13		0,1	0,1	0,2	53	0
Depriváltak	280	12	0	0,1	0,2	0,3	46	0
Összesen	2288	100%	0,2	0,2	0,1	0,5	48	0,1

*Alkalmazott, vállalkozó

A *felső közép* a felső vezetők és a magasán képzett értelmiségiek csoportja. Mesz-sze a legiskolázottabbak, kulturális fogyasztásuk jóval meghaladja a többi kategóriáét, átlagos jövedelmük pedig a 8–9. decilis közé tehető. Ez a leginkább fővárosi és (összes-ségében 84%-ban) városi csoport.

A *jól kereső szellemiek* az átlagosnál iskolázottabb, zömmel első generációs érte-lmiségekből, illetve szellemi munkát végző középszintű beosztottakból áll. Jövedelmi viszonyaik rosszabbak, mint a felső-középosztály tagjaié és a jól kereső szakmunkásoké, de jobb, mint bármelyik más csoporté. A felső középhez hasonló mértékben városiak, de magasabb a megyeszékhelyen élők aránya.

A *jól kereső szakmunkások és kisvállalkozók* rétege a státuszinkonzisztencia fogal-mával jellemezhető. Középszintű végzettség mellett nagyon magas (a második legma-gasabb) átlagos jövedelemmel rendelkeznek, és magas presztízssú lakásokban laknak. Ebben a csoportban – ahogy a nevük is mutatja – felülreprezentáltak a szakmunkások

17 Felső középosztály; Magas jövedelmű, rossz lakású csoport; Magas státusú, alsó közép jövedelmű; Munkáselet-formálódó közép; Kulturális középosztály; Alsó közép; Jó lakású alsó; Jó jövedelmű alsó; Lecsúszók és visszakapaszkodók; Depriváltak.

(30% a teljes mintában lévő 12%-hoz képest), illetve a kisvállalkozó, önállóak (13% a teljes mintában tapasztalt 4%-hoz képest). A legfiatalabb átlagéletkorú csoport, ami valószínűleg a foglalkozásuk jellegéből is adódik.

Az *alsó közép* csoportja alacsony végzettség és alacsony átlagos vagyonstílus-pontszám mellett viszonylag magas jövedelmet ér el. Habár gazdasági aktivitásuk átlagos, lakáspresztízsük alacsony. Dominánsan szakmunkások és szakképzetlen munkások alkotják.

A *jó lakású alsók* csoportját első látásra elsősorban vagyonstílusuk – ezen belül pedig lakáspresztízsük – különbözteti meg a következő rétegektől. Ugyanakkor a csoportban magas arányban találunk tanulókat, ami megmagyarázza a csoport relatíve alacsony iskolai végzettségét és az alacsony mértékű gazdasági aktivitást. A tanulók mellett a szakképzetlenek felülreprezentáltak a csoportban (47%), emellett az átlagosnál némileg nagyobb arányban találunk nyugdíjasokat (34%). Ez a csoport már inkább vidékiekből áll, és átlag feletti a községekben élők aránya is.

Az *alacsony beosztású alkalmazottak* csoportjában mind az aktívak, mind a nyugdíjasok az átlaghoz közeli arányban vannak jelen (34%). Jelenlegi vagy előző munkahelyükön alkalmazott, rutin szellemi munkát végeztek. A csoport tagjai között felülreprezentáltak az egészségügyben (11%), közigazgatásban (9%), illetve a kis- és nagykereskedelemben (24%) foglalkoztatottak.

A *vidéki lecsúszottak* csoportját elsősorban lakáshelyzetük és életkoruk különbözteti meg a depriváltak csoportjától. Ebben a csoportban magas a nyugdíjasok (42%) és a munkanélküliek (22%) aránya. A csoport tagjai amellet, hogy vidékiek, zömében szakképzetlenek (62%), munkahelyük pedig elsősorban a mezőgazdaságban (13%) és az iparban (31%) van (vagy volt).

A *depriváltak* rétege az előző csoporthoz hasonlóan zömmel vidéki városokban és (43%-ban) községekben él. Relatíve fiatal csoportról van szó, ennek ellenére a nyugdíjasok aránya átlagos (29%). Eben a csoportban a legmagasabb a munkanélküliek (32%) és a magukat romának vallók (24%) aránya. A csoport jövedelmi és lakásviszonyai egyaránt rosszak, végzettségük alacsony, más csoportokhoz képest magas az alkalmi (7%) és közmunkát (17%) végzők aránya, munkát pedig elsősorban a mezőgazdaságban (12%) és az iparban találnak (24%).

A következő táblázat az integrációs modell és a státuszcsoportok egymáshoz való viszonyát mutatja (7. táblázat).

7. táblázat. Az integrációs csoportok aránya az egyes státuszcsoportokon belül
(az egyes státuszcsoportok %-ban)

	Kapcsolatgazdag politikailag aktívak	Lokálisan integráltak	Munkaerőpia- con integráltak	Rendszer- integráltak	Gyengén integráltak	Normakövető dezintegráltak	Dezintegrált kirekesztettek	N
Felső közép	38	15	24	10	9	2	1	286
Jól kereső szellemi	16	8	36	14	18	7	1	270
Jól kereső szakmun- kás, kisvállalkozó	12	7	31	19	16	11	3	188
Alsó közép	5	8	26	16	18	19	8	198
Jó lakású alsó	14	9	21	32	14	10	1	184
Alacsony beosztású alkalmazottak	19	8	20	21	15	14	4	226
Vidéki lecsúszottak	7	7	12	22	20	24	9	223
Depriváltak	2	8	17	9	20	20	23	201
Összesen	15	9	24	17	16	13	6	1776

$$\chi^2 = 462,8; \text{sig: } 0,000; \text{Cramers'V: } 0,208$$

A státuszcsoportok esetében szintén szembetűnő, hogy a társadalom felső és alsó csoportjaiként azonosított rétegeken belül felülreprezentáltak az integrált, illetve erősen dezintegrált csoportok. Így a *felső középrétegen* belül magas arányban találkozunk a *kapcsolatgazdag, politikailag integrált* csoport tagjaival, valamint a *lokálisan integráltak* csoportja is felülreprezentált.

A *jól kereső szellemiek*, illetve a *jól kereső szakmunkások* között érdekes módon a *kapcsolatgazdag, politikailag integrált* csoport csupán átlagos (vagy az alatti) arányban jelenik meg. Ezekben a csoportokban a *munkaerő-piaci integráció* dominál.

A *rendszerintegráció* különösen a *jó lakású alsók* rétegében kiemelkedő integrációs forma. Emellett átlagot meghaladóan van jelen a *vidéki lecsúszottak* csoportjában is. Ez utóbbi rétegben a *normakövető dezintegráltak*, a *depriváltak* között pedig mind a *normakövető dezintegráltak*, mind a *dezintegrált kirekesztett* csoportok magasabb arányban képviseltetik magukat, mint a teljes mintában. A két dezintegrált csoport aránya a *vidéki lecsúszottakon* és a *depriváltakon* kívül az *alsó középsőben* is meghaladja a teljes mintában tapasztaltat.

LÁTENS OSZTÁLYOK („BBC-MODELL”)

Ez a társadalmi rétegződés modell (Savage et al. 2013) a három bourdieui tőkefajta (gazdasági, társadalmi és kulturális tőke) birtoklásának mértéke alapján hoz létre társadalmi csoportokat. A modell magyar adaptációja (Albert et al. 2016) az alábbi nyolc látens társadalmi osztályt azonosította a magyar társadalomban: felső osztály (4%), jómódú középosztály (9%), kulturális középosztály (9%), fiatal városi fogyasztók (25%), kapcsolatgazdag vidéki munkások (11%), sodródó fiatalok (22%), középkorú depriváltak (10%), prekariátus (10%).

Az eredeti BBC-modell, valamint annak magyar adaptációja is, a három tőkefajta 2-2 dimenzióban mérte, így összesen 6 indexből képezte az osztályokat. A gazdasági tőkét a jövedelem és a vagyon, a kulturális tőkét a magaskultúra, illetve az újkultúra fogyasztásának gyakoriságával, a társadalmi tőkét pedig a gyenge kötések diverzitásával és átlagos presztízsével operacionalizálta. A modell létrehozásakor mi is ezt az utat követtük.

A modell létrehozásához használt változók

A kulturális tőke indexei lehetséges szabadidős elfoglaltságok 17 tagú listájából, rotált faktorelemzés segítségével készültek. A *magaskultúra-fogyasztás* indexe a színházba, múzeumba, operába járás, könyvolvasás, és fürdő-, wellnesslátogatás gyakoriságából tevődött össze. Az *újkultúra-fogyasztást* a számítógépes játékok, az internetezés, illetve a barátokkal találkozás gyakoriságával mértük.¹⁸

A társadalmi tőke két mutatója a Nan Lin-féle pozíciógenerátor kérdéssorra épült (Lin 2001). A kérdezettek 21 különböző, és eltérő társadalmi presztízsű foglalkozással bíró emberről mondták el, ismernek-e ilyet, vagy sem, és ha igen, tudnának-e tőle segítséget, tanácsot kérni. A *nexusdiverzitás* mutatója a segítő gyenge kötések és a „sima” gyenge kötések számának átlaga volt. A kapcsolatok *átlagos presztízse* pedig a segítő és a „sima” gyenge kötések foglalkozási presztízsének átlagából tevődött össze, a nemzetközi SIOPS-rangszámok alapján mérve (Ganzeboom–Treiman 1996).

A gazdasági tőke a kérdezettek háztartásának jövedelmét, illetve vagyonát mérte. Az előbbi esetben ekvivalens jövedelmet használtunk,¹⁹ az utóbbi változót pedig egy 5

18 A két kapott faktor tartalmilag némileg eltér a BBC-modell magyar adaptációjának (Albert et al. 2016) faktoraitól, ahol a magaskultúra-faktorra a színház, opera, múzeum, könyvolvasás mellett a komolyzenei koncertre járás is felkerült, míg az újkultúra-faktoron az internetezés mellett külön megjelent a közösségi oldalak látogatásának gyakorisága is.

19 OECD2 ekvivalenciaként használataival. A háztartásjövedelmeket a következő változók segítségével imputáltuk: magas- és újkultúrafogyasztás; vagyon; a kapcsolatok összesített presztízse; a gyenge kapcsolatok száma; a segítő gyenge kapcsolatok száma; lakásminőség; a háztartás létszáma; a háztartás munkaintenzitása; a kérdezett korcsoportja; a kérdezett aktivitása; a kérdezett

vagyontárgyból képzett index,²⁰ valamint a kérdezett lakásának relatív értékéből (a kérdezettek lakásának értéke az adott településtípus átlagos lakásértékének százalékában)²¹ képzett főkomponenssel mértük.

A fenti 3x2 indexet látens osztályelemzésnek vetettük alá az R program *mclust* csomagja segítségével.²² A modell illeszkedése (BIC), a képzett csoportok nagysága és az interpretálhatóság mérlegelése alapján a nyolcosztályos osztálystruktúra mellett dönttünk (8. táblázat).

8. táblázat. A látens osztálymodell és jellemzői (%)

Látens osztály	N	Méret (%)	Diplomás (%)	Buda-pesti (%)	Roma/cigány (%)	Gazdaságilag aktív (%)*	Átlag-életkor	Diplomás apák (%)
Elit	40	1,5	75	55	0	90	46	53
Felső középosztály	234	8,9	59	49	0	70	44	36
Vidéki értelmiség	179	6,8	56	7	1	68	44	25
Dolgozó, feltörekvő fiatalok	715	27,3	15	24	3	63	37	13
Kapcsolatszegény alsó középosztály	334	12,7	4	23	3	60	48	2
Kapcsolatgazdag falusi alsó közép-osztály	244	9,3	16	5	2	65	48	4
Leszakadók, depriváltak	573	21,9	3	9	8	29	58	2
Mélyszegények	301	11,5	1	18	13	11	59	2
Összesen	2619	100	17	20	5	51	48	11

*Alkalmazott, vállalkozó

iskolai végzettsége; a másodikként felsorolt háztartástag iskolai végzettsége; a lakóhely településtípusa; a lakás kérdező által jelölt típusa; a településen belül a lakásnak a kérdező által jelölt elhelyezkedése.

20 Telefon, színes televízió, számítógép, automata mosógép, személygépkocsi.

21 A lakásérték esetében igen magas volt az adathiány, amit imputálással póoltunk a következő változók segítségével: magas- és újkultúrafogyasztás; vagyon; a kapcsolatok összesített presztízse; a gyenge kapcsolatok száma; a segítő gyenge kapcsolatok száma; lakásminőség; a háztartás létszáma; a háztartás munkaintenzitása; a kérdezett korcsoportja; a kérdezett iskolai végzettsége; a másodikként felsorolt háztartástag iskolai végzettsége; a lakóhely településtípusa; a lakóhely régiója; a lakás kérdező által jelölt típusa; a településen belül a lakásnak a kérdező által jelölt elhelyezkedése.

22 <https://cran.r-project.org/web/packages/mclust/index.html>.

Az *elit* csoportját kiemelkedően magas gazdasági és kulturális tőke, magas presztízsű kapcsolatok, átlagon felüli nexusdiverzitás jellemzi. Szinte kizárólag munkaerőpiacon aktív tagokból áll. Az egy főre eső jövedelmük átlagosan 281 ezer forint. 75% diplomás, és több mint felük a fővárosban él. 62 százalékuk vezető beosztásban dolgozik, és több mint felüknek már az apja is rendelkezett diplomával. A *felső középosztályt* a második legmagasabb, bár az elitétől elmaradó jövedelem, magas kulturális tőke (főként a magaskultúra terén), magas presztízsű, de csak átlagos diverzitású kapcsolatok jellemzik. Szintén nagyon erőteljesen budapesti csoport, 70 százalékuk dolgozik, de körükben már előfordul 18% nyugdíjas is. Egy főre eső jövedelmük 164.000 forint. 59 százalékuk diplomás, egyharmaduk vezető, és ugyancsak nagyjából egyharmaduk diplomás apától származik. E két felső csoportban romák egyáltalán nem fordulnak elő.

A *vidéki értelmiség* jövedelmét tekintve elmarad a felső középosztálytól, vagyoniilag azonban nem. Kulturális fogyasztása szintén magas, társadalmi tőkéje kiemelkedő: magas presztízsű és a legmagasabb nexusdiverzitással rendelkező csoport. Képzettségét és munkaerőpiaci aktivitását tekintve az előző csoporthoz hasonló, bár körükben valamivel kevesebb a nyugdíjas és több a tanuló. Beosztásuk és apai iskolázottságuk szintén hasonlóvá teszi őket a felső középosztályhoz. A legnagyobb különbség lakóhelyükben mutatkozik: mindössze 7 százalékuk él Budapesten, jellemzően vidéki városokban laknak.

A *dolgozó, feltörekvő fiatalokat* átlagos jövedelem, valamivel átlag feletti vagyon jellemzi. Kultúrafogyasztásuk az előbbieken leírt csoportokétól eltérő szerkezetű: magaskultúrában csak átlagos, újkultúrában viszont a fenti csoportokkal egy szinten áll. Társadalmi tőkéje átlagos. Ez a legnagyobb létszámú, és a legfiatalabb átlagéletkorú (37%) látens osztály. Munkaerőpiaci aktivitásuk valamelyest elmarad az előző csoportokétól, de így is átlag feletti. Jóval iskolázatlanabbak azonban, mint az eddigi osztályok: csak 14,5%-uk diplomás (+10% még felsőfokú intézményben tanuló). Jellemző iskolai végzettségük az érettség. A lakóhelyük nem jellemzi őket olyan mértékben, mint az előző, markánsan budapesti, illetve vidéki csoportokat. A romák aránya körükben 3%.

A *kapcsolatszegény alsó középosztály* gazdasági tőkéjében az előző csoporttal azonos szintű, kulturális és társadalmi tőkéje viszont jóval alacsonyabb: újkultúra-fogyasztása átlagos, magaskultúrában átlag alatti, valamint kimondottan kapcsolatszegény. 25%-a nyugdíjas, 7%-a munkanélküli, 60% az aktívak aránya. Jellemzően szakmunkás végzettséggel rendelkeznek. Inkább városias réteg, a romák aránya 3,3%.

A *kapcsolatgazdag vidéki alsó középosztályt* szerény kulturális és gazdasági tőke (a jövedelem már átlag alatt), azonban kiemelkedő nexusdiverzitás és magas kapcsolati presztízs jellemzi. Aktivitása valamivel magasabb, mint az előző csoporté (65%), hasonló arányú munkanélküli, és valamivel kevesebb nyugdíjas (20%) található közöttük. Iskolázottabbak, mint az előző csoport, e téren jobban hasonlítanak a dolgozó fiatalok

csoportjára: többségük érettségivel rendelkezik, de van közöttük 15,5% diplomás is. Nagyon erősen vidéki, azon belül is a leginkább falusi karakterű csoport. A romák aránya körükben az előző két csoporthoz hasonló.

A *leszakadók, depriváltak* csoportjának mutatói minden dimenzióban átlag alattiak, egyedül a kapcsolati presztízsük átlagos. Ez a csoport munkaerőpiaci aktivitását tekintve hatalmas lemaradásban van az eddigiekhez képest: mindössze 29%-uk dolgozik, 10% munkanélküli és 54% nyugdíjas található meg itt. Végzettségük is jóval alacsonyabb; 40 százalékuk legfeljebb 8 osztályt végzett, 34%-nak szakmunkás végzettsége van. Az előző csoporthoz hasonlóan nagyon vidéki és nagyon falusias csoport. Átlagéletkoruk messze magasabb az eddigi látens osztályokénál (58 év). A romák aránya átlag feletti (8%).

A *mélyszegények* gyakorlatilag semmilyen tőkével nem rendelkező csoport; mind a hat index mentén a legrosszabbul teljesít. Mindössze 11 százalékuk aktív hivatalosan a munkaerőpiacon. 19 százalékuk munkanélküli és 60 százalékuk nyugdíjas. Még képzetlenebbek, mint az előző csoport. 59 százalékuk legfeljebb 8 osztályt végzett, 29 százalékuk szakmunkásképzőt. A budapestiek aránya körükben átlagos, vidéken azonban inkább községekben élnek, mint városokban. Átlagéletkorukat tekintve ők a legidősebb csoport (59%), és az ő körükben a legmagasabb a romák aránya (13%).

A következő táblázat az integrációs modell és a látens osztálymodell egymáshoz való viszonyát mutatja (9. táblázat).

9. táblázat. Az integrációs csoportok aránya az egyes látens osztályokon belül
(az egyes látens osztályok %-ban)

	Kapcsolatgazdag politikailag aktívak	Lokálisan integráltak	Munkaerőpiacon integráltak	Rendszer integráltak	Gyengén integráltak	Normakövető deintegráltak	Deintegrált k irekesztettek	N
Elit	45	15	24	3	9	3	0	33*
Felső középosztály	21	12	35	21	9	3	0	190
Vidéki értelmiség	59	24	4	2	11	1	0	144
Dolgozó, feltörekvő fiatalok	12	8	30	18	22	7	3	556
Kapcsolatszegény alsó középosztály	1	4	42	17	13	16	7	266
Kapcsolatgazdag vidéki alsó középosztály	47	15	14	6	11	5	2	204
Leszakadók, depriváltak	3	8	15	24	21	20	9	421
Mélyszegények	0	3	9	24	10	36	18	203
Összesen	16	9	23	17	16	13	6	2017

*Az alacsony elemszám miatt az adatok csak tájékoztató jellegűek. $\chi^2 = 982,104$; sig: 0,000;
Cramer V = 0,285

A két modell között sok a hasonlóság, ez részben abból ered, hogy a kapcsolati változók mindkettőben szerepet játszanak. Az *elit*, a *vidéki értelmiség* és a *kapcsolatgazdag alsó középosztály* a kapcsolataikon és a politikai aktivitásukon keresztül integrált, illetve a *vidéki értelmiség* lokálisan is: ez a legintegráltabb csoport. A többi középosztályi csoport: a *felső középosztály*, a *dolgozó, feltörekvő fiatalok* és a *kapcsolatszegény alsó középosztály* leginkább a munkaerőpiacon keresztül integrált. A *leszakadók, depriváltak* egyik integrációs típusban sem mutatnak különösebb felülreprezentáltságot, még leginkább a *rendszerintegráltak* közé sorolhatók. A *mélyszegények* egyértelműen a két deintegrált csoportban felülreprezentáltak.

ÖSSZEGZÉS

A tanulmány a társadalmi integráció/dezintegráció kutatás kvantitatív részének első eredményeit adja közre. A létrehozott integrációs modellt a munkajellegcsoportokkal, a státuszcsoporthal és a látens osztálymodellel (BBC-modell) hasonlítottuk össze. Az elemzés ebben a szakaszban erősen deskriptív. Az integráció/dezintegráció, illetve az integráltság/dezintegráltság összefüggéseire vonatkozó vizsgálatok a projekt következő szakaszában történnek majd. A jelen szöveg leíró jellege ellenére a különböző rétegződésmodellek és az integrációs modell összehasonlítása jelentős pontokon hozott újdonságokat a magyar társadalom tagozódásáról.

Elsőként azt emeljük ki, hogy a 2015-ben készített felvétel mintáján létrehozott modellek alapján a magyar társadalom *legfelső és a legalsó szegmensei között még nagyobbak a különbségek*, mint azt más kutatások kimutatták. A négy modellben a leghátrányosabb helyzetben levők, valamint *a dezintegrált csoportok aránya 33–38 százalék közötti*, s ez még annál is magasabb arány, mint amit a legtöbb szegénységet és a kirekesztettséget mérő kutatás jelez.

Az integráltságot kifejező modell figyelembevétele tovább árnyalja a hátrányos helyzetű csoportokról való ismereteinket. A munkajellegcsoportok, a státuszcsoportok és a látensosztály-modell legrosszabb helyzetű csoportjai között kiugróan magas a dezintegráltak vagy gyengén integráltak aránya. Mivel az integrációs modellbe nem vontunk be az egyenlőtlenséget hagyományos módon mérő változót, pl. jövedelmi, foglalkozási vagy iskolázottsági mutatót, a dezintegráltság nem a mérés módja miatt jár együtt a hátrányos társadalmi helyzettel. Ez még akkor is igaz, ha a legjobb helyzetben levő csoportok integráltsága a legerősebb. Az integráltság/dezintegráltság nem a társadalmi egyenlőtlenség rendszerében elfoglalt helyhez automatikusan tapadó jellemző, hanem a társadalmi állapotot kifejező önálló dimenzió. A felső osztályok integráltsága és az alsó osztályok dezintegráltsága ezen új dimenzió szerint mutat rá a magyar társadalom nagyarányú egyenlőtlenségeire. A dezintegráltság kumulálódása a társadalmi hátrányokat halmozó csoportok esetében arra figyelmeztet és arra szolgáltat bizonyítékot, hogy a társadalmi hátrányok állandósulása valóban a társadalomból való kiszakadással is jár, ami a magyar társadalom egyharmadát/kétötödét is érintheti. *A dezintegráció és kirekesztettség együtt járásához* tanulmányunk szolgáltatja az első méréseket. A mai magyar társadalomban a szegényeknek nincsenek a társadalmi hátrányok kezelésére és enyhítésére szolgáló, együttműködést is magukba foglaló egyéni, családi és csoport szintű stratégiái. *A szegények szolidaritása, összefogása a múlté, amelyet a végletes individualizáció és atomizálódás váltott fel.*

Tanulmányunk második figyelemre méltó eredménye, hogy az integráció és dezintegráció kimutatására létrehozott modell segítségével sokkal jobban megérthetővé

váltak a felső és legsó társadalmi szegmensek közötti csoportokat integráló mechanizmusok, és ennek következtében sokkal többet tudunk csoportjellemzőikről is. A lokálisan, a munkaerőpiacon, a személyközi kapcsolatokon, illetve az intézményeken és a politikai rendszeren keresztüli integrálódás csoportképző tényező. Mindennek lényeges metodikai üzenete, hogy a társadalmi egyenlőtlenségek kutatásakor *elkerülhetetlen az integrációra/dezintegrációra vonatkozó információk, modellek figyelembevétele és alkalmazása.*

A foglalkozásalapú besorolások használatával kapcsolatban kutatásunk egésze során fenntartásainkat fogalmaztuk meg. A valós társadalmi tagozódás megismerésében az elméleti irodalom szerint is erodálódó magyarázó erejű, foglalkozásalapú kategorizálás egyrészt egyelőre kihagyhatatlan a magyar társadalom egyenlőtlenségeinek vizsgálatából. Ez már csak a munkanélküliség és inaktivitás aránya miatt sem lehetséges. Ugyanakkor, és ez harmadik fontos eredményünk, a *munkajellegcsoportok (és nagy valószínűséggel az EGP- és a normatív-funkcionalista osztálymodell is) jelentős mértékben elfedik* a státuszcsoportok, a látens osztálymodell és az integráció/dezintegráció modell által leírt társadalmi egyenlőtlenségeket.

Tanulmányunkból kitűnik, hogy a három, korábban alkalmazott rétegződésmodell, valamint az integrációs modell közötti statisztikai kapcsolat nem túl markáns (lásd a táblázatok alatt található Cramer-féle V értékeket). A foglalkozásalapú modellekhez képest a fogyasztást figyelembe vevő látens osztálymodell és az integráció ugyan szorosabb összefüggésben áll, ugyanakkor az is egyértelmű, hogy az integráció mást mér, mást magyaráz, mint a korábban kialakított modellek. Elemzésünk alapján úgy véljük tehát, hogy az integráció/dezintegráció alapján létrehozott csoportosítás egy olyan strukturális modell, amelynek figyelembevétele nagymértékben elősegíti a magyar társadalom valós tagozódásának ismeretét és az azt létrehozó és fenntartó mechanizmusokat.

HIVATKOZÁSOK

- Albert F. – Dávid B. (2012) Az interperszonális kapcsolathálózati struktúra átrendeződése Magyarországon. In Kovách I. – Dupcsik Cs. – P. Tóth T. – Takács J. (szerk.) *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon*. Argumentum – MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet, 343–356.
- Albert F. – Dávid B. (2015) Mikromilió integrációs megközelítésben: A személyes kapcsolatokra vonatkozó eddigi kutatási eredmények áttekintése. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 4, 1–11.
- Albert, F. – Dávid, B. – Kmetty, Z. – Kristóf, L. – Róbert, P. – Szabó, A. (2016) *Mapping the Post-communist Class Structure: Findings from the Great Hungarian Class Survey*. Megjelenés alatt.
- Andorka R. (1994) A rétegződélmélet haszna a mai magyar társadalom kutatásában. In Andorka R. – Hradil, S. – Peschar, J. L. (szerk.) *Társadalmi rétegződés*. AULA, Budapest.
- Andorka R. (2006) *Bevezetés a szociológiába*. Osiris, Budapest.
- Angelusz R. – Tardos R. (2006) Hálózatok a magyar társadalomban. In Kovách I. (szerk.) *Társadalmi metszetek. Érdekek és hatalmi viszonyok, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon*. Napvilág, Budapest, 227–252.
- Beck, U. (2003) *A kockázattársadalom. Út egy másik modernitásba*. Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég, Budapest.
- Bukodi E. – Záhonyi M. (2004) *A társadalom rétegződése*. Népszámlálás 25. KSH, Budapest.
- Crompton, R. – Devine, F. – Savage, M. – Scott, J. (szerk.) (2000) *Renewing Class Analysis*. Blackwell Publishers, Oxford – Malden.
- Dupcsik Cs. – Szabari V. (2015) Elméleti bevezető az Integrációs és dezintegrációs folyamatok a magyar társadalomban című OTKA-kutatáshoz. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 3, 44–63. DOI: 10.18030/socio.hu.2015.3.44.
- Erikson, R. – Goldthorpe, J. H. – Portocarero, L. (1979) Intergenerational class mobility in three Western European societies: England, France and Sweden. *The British Journal of Sociology*, 30(4), 415–441.
- Ferge Zs. (1969) *Társadalmunk rétegződése. Elvek és tények*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Ferge Zs. (1990) Variációk a társadalmi integráció témájára. *Esély*, 1, 3–17.
- Ferge Zs. (2002) Struktúra és egyenlőtlenségek a régi államszocializmusban és az újkapitalizmusban. *Szociológiai Szemle*, 4, 9–33.
- Ferge Zs. (2010) *Társadalmi áramlatok és egyéni szerepek*. Napvilág, Budapest.
- Ganzeboom, H. B. G. – Treiman, D. J. (1996) Internationally comparable measures of occupational status for the 1988 international standard classification of occupations. *Social Science Research*, 25, 201–239. DOI: 10.1006/ssre.1996.0010.
- Gerő M. – Kovách I. (2015) Struktúrák, egyenlőtlenségek és hálózatok. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 3, 17–43. DOI: 10.18030/socio.hu.2015.3.17.

- Giddens, A. (2013a) A strukturáció elmélete. Bernd Kiessling interjúja. In Sik D. – Berger V. (szerk.) Késő modernitás és strukturáció. Anthony Giddens modernizáció- és társadalomelmélete. *Replika*, 82, 11–24.
- Giddens, A. (2013b [1994]) Élet a poszttradicionális társadalmakban. In Sik D. – Berger V. (szerk.): Késő modernitás és strukturáció. Anthony Giddens modernizáció- és társadalomelmélete. *Replika*, 82, 55–95.
- Granovetter, M. (1983) The strength of weak ties: A network theory revisited. *Sociological Theory*, 1(1), 201–233. DOI:10.2307/202051.
- Habermas, J. (2005) *Megismerés és érdek*. Jelenkor, Pécs.
- Habermas, J. (2011) *A kommunikatív cselekvés elmélete*. Gondolat, Budapest.
- Huszár Á. (2013) Foglalkozási osztályszerkezet (III.) – Egy normatív-funkcionalista osztálymodell vázlata. *Statistikai Szemle*, 7, 718–744.
- Huszár Á. – Székely G. – Zsom B. – Kincses Á. (2015) *A társadalom rétegződése*. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.
- Kolosi T. (1987) *Tagolt társadalom*. Gondolat, Budapest.
- Kolosi T. (2000) *A terhes babapiskóta*. Osiris, Budapest.
- Kolosi T. (1984) *Státusz és réteg. Rétegződés-modell vizsgálat III.* Társadalomtudományi Intézet, Budapest, 73–200.
- Kovács I. – Kristóf L. – Szabó A. (2015) Társadalmi integráció, dezintegráció és társadalmi rétegződés. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 3, 63–83. DOI: 10.18030/socio.hu.2015.3.63.
- Laumann, E. O. (2006) A 45-year retrospective on doing networks. *Connections*, 1, 65–90.
- Layte, R. – Maitre, B. – Whelan, C. T. (2010) *Second European Quality of Life Survey: Living conditions, social exclusion and mental well-being*. Office for Official Publications of the European Communities, Luxembourg.
- Lin, N. (2001) *Social Capital: A Theory of Social Structure and Action*. Cambridge University Press.
- Parsons, T. (1997) A társadalmi rétegződés elméletének átdolgozott analitikus megközelítése. In Angelusz R. (szerk.) *A társadalmi rétegződés komponensei*. Új Mandátum, Budapest, 80–135.
- Savage, M. – Devine, F. – Cunningham, N. – Taylor, M. – Li, Y. – Hjellbrekke, J. – Le Roux, B. – Friedman, S. – Miles A. (2013) A new model of social class: Findings from the BBC's great british class survey experiment. *Sociology*, 2, 219–250. DOI: 10.1177/003803851348112.
- Szabari V. (2015) A normák mint integrációs mechanizmusok a mai magyar társadalomban. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 3, 2–16. DOI: 10.18030/socio.hu.2015.3.2.
- Szabó A. – Oross D. (2016) A politikai rendszerintegrációt befolyásoló tényezők. *Politikatudományi Szemle*, 3, 59–84. http://www.poltudszemle.hu/szamok/2016_3szam/szabo_oross.pdf.

INTEGRÁCIÓS MECHANIZMUSOK

ÚJRAELOSZTÁS ÉS INTEGRÁCIÓ

BEVEZETÉS

A fejezetet az újraelosztási rendszerek integrációs/dezintegrációs hatásairól írtuk. Célunk az volt, hogy a társadalom integrációja és tagolódása szempontjából releváns csoportok azonosítása mellett az azokat létrehozó és elrendező mechanizmusok hatásairól is összegyűjtsük és bemutassuk a hozzáférhető információkat. Dupcsik és Szabari (2015) a társadalmi (hatalmi és gazdasági) mechanizmusokat olyan többdimenziós keretként értelmezték, amely a mai magyar társadalom újszerű egyenlőtlenségeinek a megismerését és ok-okozati megértését segíti.¹ Tanulmányunkban a munkaviszony, jövedelemszerzéssel, a társadalmi újratermeléshez szükséges anyagi és szellemi javak forrásával kapcsolatos integrációs/dezintegrációs mechanizmusokat vesszük sorra. A hagyományos rétegződésmodellek szerint a társadalmi egyenlőtlenségeket a foglalkozási és iskolázottsági különbségek fejezik ki, a munkamegosztás, a jövedelem és vagyoneloszlás alakítja elsődlegesen, az egyenlőtlenségek szerkezete pedig a foglalkozások alapján kialakított csoportokkal jeleníthető meg. A foglalkozásalapú sémák elfedik a szervezetek, intézmények és kapcsolatok szerepét a társadalmi újratermelésben, ezért mi azzal érveltünk, hogy a magyar társadalom újratermelési viszonyai és az azokat érvényesítő mechanizmusok jelentős mértékben változtak az elmúlt évtizedekben, és ezért szükség van a nagyobb integráló mechanizmusok, azaz a piac, a redisztribúció, az állam és a gazdaság aktuális működés módjának újra- vagy átértelmezésére (Gerő–Kovách 2015). A társadalmi csoportok releváns jellemzőit kialakító mechanizmusok elemzéséhez az interperszonális és szervezeti hálózatok, illetve a két szint kölcsönhatásainak vizsgálatát ajánlottuk. Azt feltételeztük, hogy az integráció és dezintegráció nagyságának és mikéntjének elrendezésében meghatározó szerepű mechanizmusok szervezeteken keresztül hatnak, és olyan társadalmi erőforrások, amelyeket a kapcsolatokon keresztül lehet elérni és mozgósítani. Az elosztás és újraelosztás rendszerei, szervezetei és működése, a társadalom hálózata, valamint a hálózatokat is magukban foglaló cso-

1 Az elméleti tradíciókra (Parsons, Habermas és Giddens) támaszkodva öt integrációs mechanizmus kutatását ajánlották: a munkaviszony (foglalkozás-) alapú integrációs mechanizmusokat, a formális és informális normakövetést, a tudáshoz, illetve a különböző társadalmi kapcsolatokhoz (tőkékhöz) kapcsolódó mechanizmusokat és a politikai integrációs mechanizmusokat.

portok egyenlőtlenségi szerkezete között erős és kölcsönös meghatározottságot feltételeztünk és ezek kutatásához a hálózatelemzés módszerét ajánlottuk. E tanulmányban, mintegy első lépésként, a társadalom integráltságára és dezintegráltságára döntő befolyással bíró redisztribúciós mechanizmusokkal foglalkozunk. A piac nyilvánvaló jelentősége és integratív funkciója ellenére sem témája ennek a tanulmánynak, viszont a kötet több tanulmánya is elemzi egyes részterületeinek és folyamatainak integratív és dezintegratív hatásait. Hajdu és Megyesi (2017) a társadalmi tőke, Kovách, Kristóf és Szabó (2017) a rétegződés munkaerőpiaccal kapcsolatos összefüggéseit, Huszár és Sik (2017) a prekariátus jelenségét mutatják be.

A redisztribúció és intézményeinek folyamatos reformjai érthető módon a közérdeklődés és a kutatások középpontjában vannak. Elméleti munkánkat követve (Gerő-Kovács 2015) tanulmányunk a redisztribúció három típusát feltételezi: a lényegében állami vezénylestől jóléti redisztribúciót, a projektalapú forrásfelosztást és a rekombináns redisztribúciót, amely a tőke és tulajdon újraelosztása politikai célok érdekében és politikai eszközökkel. A következő fejezetben azt mutatjuk meg, hogy a jövedelemszerzés forrása, a redisztribúció típusaiból, vagy a piacról szerzett jövedelmek hogyan hatnak a társadalom egyenlőtlenségi viszonyaira és integrációjára. A harmadik fejezet nagy témája a jóléti redisztribúció összetett működése, míg a negyedik rész a projektalapú redisztribúciót írja le. A rekombináns redisztribúcióval az ötödik fejezet foglalkozik.

A redisztribúció kutatását több tényező nehezíti, mert jelentősége ellenére meglepően kevés az elemzés, és még az alapadatokat is csak jelentős kutatási befektetésekkel lehet megszerezni. A redisztribúció típusai korántsem vegytisztán működnek. A jóléti rendszerek és intézmények forrása sok esetben a projekt. Az uniós pénzeket használó projektforma felhasználása nélkül a politikai vezérlésű vagyoni-, tulajdon- és piacfelosztás sem lenne kivitelezhető. Projekt nélkül nem működne a gazdaság, de maga az állam sem. A projekt a gazdaság motorja, de kiírásukról, tartalmukról, a kedvezményezettekről a politika dönt. A gazdasági szereplők pedig mindent megtesznek a gazdasági források felosztása fölött diszponáló politikai intézmények és személyek befolyásolására. A rekombináns újraelosztás mértékéről és módjairól értelemszerűen kevés és szinte kivétel nélkül másodlagos információ érhető el.

AZ ÁLLAMI ÚJRAELOSZTÁSBAN ÉRINTETTEK KÖRE

Ez a fejezet arról szól, hogy az állami (jóléti) újraelosztás milyen mértékben szolgálhat az egyének jövedelmének forrásaként, továbbá hogy állami, illetve piaci munkaadó esetén milyen jövedelemkülönbségek mutatkoznak. Az elemzés célja a jóléti redistribúció, a társadalmi tagolódás és az integráció összefüggéseinek érzékeltetése.

A redistribúció lényege, típusai, jelentősége

A jóléti állam mint politikai stratégia speciális redistribúciós célokat követ. Működésének alapvető célja, hogy az egyéni szükséghelyzetek állami vagy közösségi enyhítésére, és az ezeket szolgáló politikák kiépítésére törekedjen. A redistribúció a jóléti államok egyik stratégiája, amely nem feltétlenül egyenlősítési törekvéseket jelent, inkább az „egyenlőtlenségek terének” szűkítését (Tobin 1970). A jóléti államok ideológiai alapú tipológiája szerint megkülönböztetett társadalmi berendezkedések mindegyike elismeri a minimális létfeltételek biztosításának kollektív jogát, viszont lényeges eltérések vannak abban, hogy hogyan értelmezik az alapvető szükségleteket és az ehhez rendelt redistribúciós célokat. Az állampolgári egyenlőség filozófiai háttere jelenti a legfontosabb különbségeket az egyes megközelítésekben (esélyek egyenlősége, méltányos egyenlőség, a szükségletek kielégítésének egyenlősége, jövedelmi egyenlőség, fogyasztási egyenlőség, stb.), de a redistribúciós elvek és célok mégsem feltétlenül az egyenlőség elve szerint fogalmazódnak meg. A konzervatív-kereszténydemokrata felfogás közép-pontjában például nem az egyenlőtlenségek csökkentése, hanem elsősorban a családi szükségleteknek, valamint a munkához és a társadalmi státuszhoz kapcsolt megfelelő jövedelmeknek a biztosítása áll, a szegényekről történő valamilyen szintű gondoskodás mellett (Van Kersbergen 1991).

Nicholas Barr *The Economics of the Welfare State* (1993) című elhíresült munkájában azt a kérdést is felteszi, hogy miért van szükség redistribúcióra. Összegzésében az egyik (közgazdasági) álláspont szerint a redistribúció kierőszakolt, mert a szegények, szavazói hatalmukat felhasználva, kikényszerítik a gazdagoktól az újraelosztást. Mivel a legtöbb országban jóval több alacsonyabb, mint magasabb jövedelmű ember él, kormányok a megszerezhető szavazatok maximálása érdekében jövedelmet vonnak el a jómódúaktól, hogy megszerezhessék a nagyszámú alacsonyabb jövedelműek szavazatát. A kierőszakolt redistribúció álláspont képviselői azzal érvelnek, hogy bármely politikai koalíció, amely megszerzi a választók 51 százalékát, a nagyon szegényeken túl a közepes jövedelemmel rendelkezők csoportjának jelentős részét is magában kell, hogy foglalja. Ez ad magyarázatot arra az általánosan megfigyelt jelenségre, hogy a szegények számára biztosított közösségi kiadások nagysága gyakran alacsonyabb, mint amit a közepes jövedelműek számára biztosítanak (akik például intenzívebben használják az

oktatási rendszert, stb.). Ezen megközelítés szerint tehát az újraelosztás politikai kényszer következménye, amelyet az önzés mozgat. Az önkéntes redisztribúció megközelítés viszont elismeri a nagylelkűség (voluntarizmus) motivációját, és elméletei arra keresik a választ, hogy magas jövedelmű emberek miért hajlandóak olyan pártokra szavazni, amelyek számukra hátrányos adók kivetését javasolják a redisztribúciós politika finanszírozására. Az érvrendszer lényege az, hogy az egyéni jólétek nem függetlenek egymástól, és ha a redisztribúció révén néhányan jobb helyzetbe kerülnek anélkül, hogy mások rosszabb helyzetbe kerülnének, a jómódúaktól a szegényebbek felé áramló transzferek kvázi-hatékonysági alapon is igazolhatók.

A piaci alapú jövedelmek újraelosztásának rendszerében a redisztribúció a demokratikus társadalmi szabályok keretei között, ám „*érdekcsoportok és nyomásgyakorló csoportok által alakított játékszabályok szerint működtetett állami kényszer útján valósul meg*” (Csaba-Tóth 1999: 14). Lindbeck (1999, eredeti angol nyelven 1985) a közösségi választások elméletére építve (*public choice*) tipologizálja a redisztribúciót annak céljai szerint. Az életciklusokat követő és a biztosítási redisztribúció az egyének vagy háztartások jövedelmének kisimítását, vagyis időbeni átcsoportosítását teszi lehetővé. A vertikális redisztribúció során a magasabb jövedelműektől az alacsonyabb jövedelműek irányába történik jövedelemátcsoportosítás. Ez a technika kifejezetten a jövedelem, a gazdagság és a gazdasági jólét társadalmon belüli eloszlásának változtatását célozza. A széles körű horizontális redisztribúció során az alapvető osztályok, mint pl. a munkásság és a tőketulajdonosok közötti újraelosztás történik. Ez tehát nagy társadalmi-gazdasági csoportok közötti újraelosztás, függetlenül attól, hogy a juttatásban részesülők vagy a juttatást nyújtók hol helyezkednek el a jólét vertikális rendszerében. A fragmentált, horizontális redisztribúció során pedig különböző érdekeltségek szerint szerveződött szűk érdekcsoportok (pl. bizonyos javakat termelők, fogyasztói csoportok, régiók, foglalkozási csoportok, stb.) közötti újraelosztás zajlik. Bár ez utóbbinak kiemelt a jelentősége a közösségi választások elméleti összefüggéseiben, a jóléti programokban az említett redisztribúciós formák többnyire együttesen érvényesülnek (Csaba-Tóth 1999).

Az állam aktivitásait a jóléti programok terén a legjellemzőbben az ezekre a területekre irányuló közkiadások nemzeti össztermékben elfoglalt aránya mutatja. Ugyanakkor ahhoz, hogy az egyes eltérő berendezkedésű jóléti államok közötti különbségek megragadhatók és értelmezhetők lehessenek, nem elegendő csupán a kiadások szerkezetét és az abban részesülő célcsoportokat vizsgálni. Ez elfedné azt a módot, ahogyan az egyes modellekben ténylegesen felhasználásra kerülnek a jóléti kiadások. Förster (1999) hangsúlyozza is, hogy ugyanaz a kiadás eltérő elosztási következménnyel járhat, illetve, hogy pusztán a kiadások vizsgálata nem képes visszaadni a jóléti újraelosztás és az állami beavatkozás következményeit, holott az egyes jóléti kiadási szintekhez is különböző szegénységi és egyenlőtlenségi minták tartozhatnak, attól függően, hogy milyen intéz-

mények juttatják el a kiadásokat a háztartásokhoz. Az állami szociálpolitikai akarat az állami intézmények működésében és a jogszabályokban fejeződik ki leginkább (Ferge 2017).

A jóléti újraelosztással kapcsolatos döntések allokációs és disztribúciós természetűek lehetnek. Allokációs, mert a szűkös erőforrások alternatív felhasználási lehetőségei közötti elosztással függnek össze, és disztributív, mert a társadalom különböző csoportjai vagy tagjai közötti osztozkodási arányokat érintik. *„Az allokáció és a disztribúció azonban mindig meghatározott intézményi környezetben valósul meg, és fordítva, az allokációs és disztribúciós döntések peremfeltételei egyben egy meghatározott intézményi konstellációt is körülírnak”* (Csaba-Tóth 1999: 21). Ezek a konstellációk az állami beavatkozások különböző fokozatain keresztül érvényesülnek, amelyek a társadalompolitikai célok érvényesítése érdekében különböző juttatástípusokban testesülnek meg. Az állami bevételek jelentős aránya közvetlenül a lakossághoz kerül vissza jóléti juttatások és szolgáltatások formájában, mivel az állam a politikai és rendvédelmi funkcióin túl olyan tevékenységeket is ellát, amely a piaci elosztás kudarcainak korrigálásán keresztül növeli a társadalom jólétét. Célja, hogy a jövedelmek elosztását méltányosabbá és igazságosabbá tegye. *„Az újraelosztás egyik célja és egyben elve, hogy csökkentse, de legalább ne növelje a már meglévő – jövedelmi és más típusú – egyenlőtlenségeket”* (Ferge 2017: 42).

A nemzetközi gyakorlatban három elosztási elvre épülő ellátási forma vált leginkább ismertté: az univerzális ellátások, amelyek alanyi (állampolgári) joga alapján járnak, a társadalombiztosítási ellátások, amelyek munkaviszonyhoz és járulékfizetéshez kapcsolódnak és biztosítási elven keresztül érvényesíthetők, valamint a szelektív ellátások, amelyek rászorultság-alapúak, feltételekhez kötöttek, leginkább jövedelem- és vagyongigazoláshoz (jövedelemtesztthez) kapcsolt ellátásformák, elsősorban segélyek. Ezen ellátásokhoz kívánatos vagy elvárt magatartásformákat is megkövetelhet az adott kormányzat. A magyar rendszer a szelektív ellátások körében megkülönbözteti a normatív támogatásokat, amelyek jogszabályok által egyértelműen meghatározott jogosultságokra épülnek, és amelyek teljesülése esetén az odaítélés mérlegelésére nincs lehetőség. A méltányossági támogatások esetén viszont azok feltételeinek megállapítása mérlegelés útján történik.

Az állami újraelosztás leginkább a szabályozások, a pénzbeli juttatások, a dotációk és a természetbeni ellátások formáiban valósul meg. A szabályozások során a fogyasztói döntések korlátozása történik, pl. kötelező iskoláztatás, kötelező társadalombiztosítási hozzájárulások, fogyasztói érdekvédelem, termékek és szolgáltatások minőségére vonatkozó előírások. A pénzjuttatások terén a hozzájáruláshoz kötött, főként társadalombiztosítási jellegű juttatások és a hozzájárulástól független transzferek (pl. jövedelemfüggő vagy jövedelemigazoláshoz kötött segélyek vagy univerzális vagy nagyobb demográfiai

csoportokat érintő juttatások, mint a családi pótlék, negatív jövedelemadó) a meghatározóak, de lényeges transzfereket jelentenek az adókedvezmények is a ki nem fizetett adók révén nyújtott támogatásokon keresztül. A dotációk nem a jövedelmeket kívánják befolyásolni, hanem az árakat, annak érdekében, hogy adott javak vagy szolgáltatások igénybevétele kizárólag vagy legalább részben a szükségletektől függjön. Általuk befolyásolhatók a fogyasztói preferenciák, valamint csökkenthetők a javakhoz való hozzáférés társadalmi egyenlőtlenségei. A természetbeni ellátások bizonyos javakhoz vagy szolgáltatásokhoz kötődnek, vagyis a pénzbeli ellátásokhoz képest nem szabad felhasználásúak (bölcsőde, óvoda, egészségügy, oktatás, munkaerő-piaci szolgáltatások, idősök gondozása, stb.). A természetbeni szolgáltatásokat az állam vagy finanszírozza, vagy előállítja (Glennnerster 1991).

A jóléti államok és redisztribúciós jellemzőik hasonlóságainak és különbözőségeinek megragadása az egyes jóléti rezsimek jellemzőin keresztül történhet, amelyek kiadásaik mellett intézményi jegyeik, valamint az intézményekben megtestesülő politikai ambícióik alapján osztályozzák az egyes jóléti berendezkedéseket (Csaba-Tóth 1999). Az egyes típusok a társadalmi rétegződésre kifejtett hatásukban különböznek, e különbözőség hátterében pedig a jóléti állam eltérő intézményi sajátosságai és finanszírozási technikai állnak (Gedeon 2011). Az egyik leggyakrabban hivatkozott modell Lebeaux és Wilensky reziduális és univerzális tipológiája (Dickinson 1970). A reziduális modell elsősorban a szegényekre irányuló védőhálóként funkcionál, rászorultság elvű közösségi segélyprogramokat működtet. Erősen stigmatizáló hatású, és csupán akkor szolgáltat, ha más irányú segítség az egyének számára nem áll rendelkezésre. Az univerzális modell ezzel szemben valamennyi társadalmi csoport számára szolgálat. Egyetemes és átfogó jellegű ellátásokat tartalmaz, amelyek a megelőzést és a problémák kezelését egyaránt szolgálják. Ennél még inkább elterjedt a Titmuss-i modell, amelyben a reziduális típus mellett két további típus is megnevezésre került, az ipari teljesítmény modell és az intézményesített redisztributív jóléti modell. Az előbbi teljesítmény- és hozzájárulás-alapú foglalkozási vagy társadalombiztosítási programokra épít, míg az utóbbi az állampolgári jogosultságok széles körét veszi figyelembe, melynek keretében az állam kötelezettséget és garanciákat vállal polgárai jólétének biztosítására. A máig legnagyobb hatású kategorizálás Titmuss modelljére épít. Esping-Andersen (1990) három jóléti rezsimeket különített el az európai országok jóléti berendezkedését vizsgálva, a liberális, a konzervatív és a szociáldemokrata típusokat. E modell, a későbbiek során megfogalmazott kritikák (elsősorban a nők helyzetével kapcsolatban felmerülő dilemmák, erről lásd Szikra 2010 és Tomka 2015 összegzéseit) ellenére is a jóléti rendszerek egyik legátfogóbb értelmezését adja. A liberális (más néven reziduális) jóléti rezsim jövedelemigazolásokhoz kötött segélyekre épít, a társadalombiztosítási és állampolgári jogosultságú ellátások jelentősége csekély. Szigorú rászorultsági elv érvényesül, és gyak-

ran a helyi adminisztráció stigmáitól sújtott ellátások jellemzik. Mindez egy olyan duális társadalmat eredményez, amelyben a legrászorultabbak az államtól függnék, míg a középrétegek jelentős részben a piac által differenciált jóléti szolgáltatásokat vesznek igénybe a kiegészítő és magánbiztosításokon keresztül. A konzervatív jóléti rezsimit az előzőhöz képest jóval kiterjedtebb közösségi jóléti programok és magasabb juttatások jellemzik, a magánbiztosítások szerepe marginális. A társadalombiztosítás játssza a központi szerepet, a jogosultságok erősen differenciáltak a foglalkozás és a társadalmi státusz szerint. Emiatt az alacsonyabb jövedelműek javára történő újraelosztás csak korlátozottan valósul meg, ami reprodukálja a foglalkoztatási státuszhoz köthető társadalmi egyenlőtlenségeket (Gedeon 2011, Csoba 2017). Az adókból finanszírozott jóléti programokban az egyházak részvétele is jelentős. A szociáldemokrata (más néven univerzális) jóléti rezsimit az állampolgári jogosultságok széles köre jellemzi, univerzális egységes összegű transzferek egészülnek ki a jövedelemtől függő társadalombiztosítási juttatásokkal. Ennek következményeként az intézményesített szolidarisztikus elveken keresztül érvényesülő jövedelem-fenntartás rendszere tölti be a biztosítási és a jövedelmi csoportok közötti redisztribúciós funkciókat. E programok támogatását széles politikai konszenzus övezi és Esping-Andersen úgy véli, hogy ebben a modellben valósul meg legerőteljesebben a munkaerő árutlanítása (dekommodifikáció), vagyis az egyén piaci kiszolgáltatottságának felszámolása.

1. táblázat. A jóléti államok jellemzői Esping-Andersen tipológiája alapján

Rezsim-tulajdonságok	Rezsimek		
	Liberális	Konzervatív	Szociáldemokrata
Lefedett népesség	szelektív	foglalkoztatottak	univerzális
A piac jóléti szerepe	erős	gyenge	gyenge
A megcélzott népesség	szegények	(férfi) foglalkoztatottak	minden állampolgár
Dekommodifikáció	gyenge	közepes	erős
Defamilizáció	gyenge	gyenge	erős
(Re-)kommodifikáció	közepes	gyenge	erős
Újraelosztás	gyenge	gyenge	erős
A szegénység csökkentése	alacsony	közepes	jelentős

Forrás: Hicks és Esping-Andersen 2005, idézi Gedeon 2011:8.

Sapir (2005) kiegészítő, negyedik rezsimtípusként megalkotta a dél-európai (mediterrán) modellt, amelynek a kezdetlegesség a legfőbb jellemzője. A jogosultságok helyi szinten nehezen érvényesíthetők, jövedelemteszthez kötött, erősen szelektív, rászorultság-elvű ellátások jellemzik. Alacsony szinten és csak keveseknek nyújt ellátásokat, emiatt a jóléti és a szociális állami kiadások mértéke is alacsony.

Sapir a hatékonyság és a méltányosság szempontjai szerint kategorizálta az európai szociális modelleket, amelyben a hatékonyság a foglalkoztatásra ösztönzés képességét, a méltányosság pedig a szegénységi kockázatok alacsony szinten tartásának képességét jelenti. E két dimenzió figyelembe vételével írta le az európai országok szociálpolitikáját, és alkotott meg négy típust azok teljesítményei alapján: az északi, a kontinentális, az angolszász és a mediterrán modelleket. Ezek a modellek lényegében megfeleltethetők Esping-Andersen tipológiájának: az angolszász modell a liberális rezsimnek, a kontinentális és a mediterrán modell a konzervatív rezsimnek, az északi modell a skandináv rezsimnek. Sapir értelmezésében az északi szociális modell egyszerre hatékony és méltányos, a mediterrán országok rendszere nem hatékony és nem is méltányos, az angolszász országok hatékony, de nem méltányos szociális modellel rendelkeznek, míg a kontinentális országok méltányosabbak, de kevésbé hatékonyak (Sapir 2005, Illésy–Csizmadia 2015, Csoba 2017).

A szociális kiadásokban érintettek köre a szakirodalom szerint

Az érintettek köre nehezen meghatározható, hiszen többféle pénzügyi és nem pénzbeli juttatás is létezik. A nem pénzbeli juttatások között lehet az ártámogatás, kedvezményes áfa, esetleg adókedvezmény, valamint a természetbeni juttatások is (Benedek–Fírlé–Scharle 2006). Ez utóbbi kettőről egy kérdőíves vizsgálat alapján kevésbé alkotunk képet, így ebben a fejezetben elsősorban a pénzjövedelemként jelentkező jóléti, illetve szociális kiadásokra koncentrálunk. A jóléti kiadásokon túl minden, államháztartásból származó jövedelem is redisztribúciós forrásnak tekinthető, ezért vettük figyelembe azt is, hogy hányan dolgoznak valamilyen állami intézménynél, vállalatnál. Nem elsősorban a jövedelmek mértéke érdekelt bennünket, hanem inkább az, hogy mekkora azoknak a köre, akik valamilyen módon az államháztartásból származó jövedelmekben részesülnek.

A jóléti funkcióhoz kapcsolódó kiadások – ebbe a körbe tartoznak a szociális, egészségügyi, társadalombiztosítási, oktatási kiadások – is jelentős részt tesznek ki (az állam funkcionális jóléti kiadásairól később részletesen írunk). Az OECD Társadalmi Kiadások Adatbázisa alapján a szociális kiadások mértéke Magyarországon nagyjából a GDP 20%-át teszi ki. 2000 és 2010 között ez az arány 20,1%-ról 23%-ra változott, majd 2016-ig visszaesett 20,6%-ra (OECD Társadalmi Kiadások Adatbázisa)². A nyugdíjkiadások 2013-ban a szociális biztonsági kiadások majdnem felét tették ki az OECD adatai szerint (a GDP 10,3%-a). A családtámogatások nagyjából a GDP 3%-a körül voltak, míg a munkanélküliséggel kapcsolatos kiadások 1% alatt maradtak (OECD Társadalmi Kiadások Adatbázisa). A KSH adatai alapján 2016-ban 2,7 millió ember, azaz a lakosság 27 százaléka részesült valamilyen (öregségi vagy más) nyugdíjellátásban (KSH 2016). A döntő többség – több, mint 2 millióan – öregségi nyugdíjat kapott.

² <http://www.oecd.org/social/expenditure.htm>

Makay Zsuzsanna (2015) összegyűjtötte a gyermekneveléssel összefüggő családtámogatások kedvezményezettjeinek a számát. Ezeknek a támogatásoknak legalább 20 fajtája van, amelyek közül a háromévesnél fiatalabb gyermeket támogatásban részesítő ellátásokat (a gyermekgondozási díj [GYED], a gyermekgondozási segély [GYES]) foglalják magukban Makay adatai, de tartalmazzák az ennél nagyobb gyermekek támogatását is (családi pótlék) (Makay 2015). A háromévesnél fiatalabb gyermekek nevelésével kapcsolatos juttatásokat (TGYÁS/CSED³, GYED, GYES) elsősorban nők veszik igénybe, habár az utóbbi években a szabályozás változásai miatt valamelyest nővekedhetett a férfi kedvezményezettek száma is. 2013-ban mintegy 250 ezer fő nő részesült GYED-ben (és mindössze 4000 férfi), 24–25 ezren TGYÁS-ban (CSED-ben), GYES-t pedig mintegy 161 ezren kaptak (Makay 2015: 590–61).

A családi pótlék ennél jóval nagyobb csoportokat érint. A 18 (illetve a felsőoktatásban tanuló gyermek esetén 20) évesnél fiatalabb gyermeket nevelő családok 99 százaléka volt érintett. A családtámogatás másik, a gyermek nagykorúságáig járó formája a családi adókedvezmény, amit 2013-ban nagyjából 900 ezer szülő vehetett igénybe (Makay 2015).

2013 és 2016 között a regisztrált álláskeresők száma 527 ezerről 310 ezerre csökkent.⁴ Ennek körülbelül a fele részesült valamilyen (álláskeresői vagy foglalkoztatást helyettesítő) ellátásban. A regisztrált álláskeresők számának csökkenésével párhuzamosan növekedett a közmunkaprogramokban foglalkoztatottak száma. Míg 2008-ig éves szinten 30–40 ezren, 2013-ban már havonta átlagosan majdnem 130 ezren, 2016-ban pedig már havonta 223 ezren dolgoztak közmunkásként (Scharle 2014, BM Közfoglalkoztatás).⁵

A KSH 2013-as vizsgálata azt állapította meg, hogy az ún. társadalmi jövedelmek (nyugdíj, GYES, GYED, családi pótlék, stb.) aránya 2000 és 2013 között nagyjából a háztartások jövedelmének 30 százalékát tette ki, és bár némi ingadozás tapasztalható, ez az arány lényegében azóta sem változott. Az egy főre jutó átlagos „társadalmi jövedelem” 2013-ban 389 ezer Ft volt, amelynek legnagyobb részét a nyugdíj tette ki (1,2%), a másik jelentős részt pedig a családtámogatási jövedelmek (13,8%) jelentették. A munkanélküli ellátások mértéke 2011 után (15 ezer Ft-ról 9117 Ft-ra, a társadalmi jövedelmeken belüli részesedése pedig 2,5-ről 2,3 százalékra csökkent.

3 TGYÁS/CSED: a terhességi gyermekágyi segély (TGYÁS) új elnevezése CSED (csecsemőgondozási díj), amely a szülési szabadsági idejére járó pénzbeli juttatás.

4 Zárónapi adatok.

5 <http://kozfoglalkoztatasi.bm.hu/>

Az adatok

Az integrációs kutatás adatain az érintettek körének meghatározásához alapvetően a jövedelemtípusokat és a munkaerő-piaci státuszt használtuk. Ezt a kérdezett és háztartástagjai esetében is megtehetjük, hiszen a kérdőív háztartástáblájában szerepel a háztartástagok munkaerő-piaci státusza és az is, hogy részesültek-e valamilyen, a jóléti újraelosztásból származó jövedelemből. A jóléti rendszerből származó jövedelemnek tekintettük az öregségi és rokkantsági nyugdíjat, a családtámogatási, gyermekvállalással kapcsolatos ellátásokat (GYED, GYES, családi pótlék), a munkanélküli ellátásokat és az ösztöndíjakat. Ha a válaszadó vagy valamilyen háztartástagja a válaszadás idejében regisztrált munkanélküli vagy éppen közmunkás volt, akkor a munkanélküli ellátásban részesülők csoportjához soroltuk. A következőkben az elérhető információkat egyéni és háztartási szinten is bemutatjuk. A mintavétel sajátosságai miatt csupán az egyéni vonatkozású adatokat tekinthetjük reprezentatívnak.

A különböző ellátásokból részesedők tényleges köre

Az adatbázisunkban feltérképezett ellátások tulajdonképpen két szempontot vesznek figyelembe: a munkaerő-piaci státuszt, és hogy van-e gyermek a családban vagy sem. Elsőként tehát azt vizsgáltuk meg, hogy e két szempont szerint hogyan alakul a különböző ellátásokra elvileg jogosultak aránya a mintában. A jóléti rendszerből származó jövedelmekből részesülők legnagyobb csoportját a nyugdíjasok jelentik, míg legkevesebben a GYES-en, GYED-en lévők vannak. Ennél magasabb arányban kerültek a mintába tanulók és magukat munkanélküliként besorolók (*2. táblázat*).

2. táblázat. A szociális ellátásra elvileg jogosultak aránya munkaerő-piaci státusz szerint

Munkaerő-piaci aktivitás	Fő	%
Nyugdíjas	781	29
Munkanélküli	188	7
GYES/GYED	109	4
Tanuló	163	6

Forrás: saját számítás az integrációs kutatás adatai (2015) alapján.

A jövedelmek nem esnek teljesen egybe a munkaerő-piaci státusszal. A nyugdíjasok és a munkanélküliek esetében is azt tapasztaljuk, hogy a munkaerő-piaci státusznál meghatározott csoportnál 2 százalékkal magasabb arányban kapnak nyugdíjat, illetve részesülnek munkanélküli ellátásban. Az ösztöndíjnál fordított a helyzet: a hallgatók körülbelül fele részesül valamilyen ösztöndíjban vagy diákhitel-ellátásban. Jelentős eltérés a gyermekvállalással kapcsolatos ellátásoknál mutatkozik. Ennek oka valószínűleg az, hogy ebben a jövedelmi kategóriában a családi pótlék is szerepel, ami a gyermekek

18 éves koráig jár (vagy később is felsőfokú továbbtanulás esetén), szemben a GYES/GYED-del, és nem kötődik inaktív munkaerő-piaci státuszhoz.

A gyermekek száma már kifejezetten háztartás-szintű adat. A kérdezettek háztartásainak mintegy negyedében (24,1%) találunk legalább egy 18 év alatti gyermeket és – a kérdezettekkel együtt – 7,5 százaléknyi 18–20 éves tanulót, aki után szintén járhat családi pótlék. A minta 78,6 százalékának háztartása tarthat igényt valamilyen módon családi pótlékra.

A jövedelmeket a nagyobb jövedelemcsoportok szerint kérdeztük: a nyugdíjjövedelem kategóriája az öregségi, rokkantsági nyugdíjat és az özvegyi ellátást is tartalmazza. A munkanélküli ellátásokat összevontuk, a közmunkaprogramban való részvételt és az álláskeresői járadékot, illetve más, munkanélküliséggel összefüggő ellátásokat is ide soroltuk. A szociális juttatások közé tartozik a családi pótlék, a gyermekvállalással kapcsolatos ellátások (GYES, GYED), az árvaellátás. Az ösztöndíjakat és a diákhitelt egy kérdéssel kérdeztük, így ezek is együtt szerepelnek.

3. táblázat. *A redistribúciós forrásból pénzjövedelemben részesülők aránya a mintában a kérdezettek között, a kérdezettek családtagjai között és a háztartás szintjén (a válaszadók százalékában)*

Jövedelem jogcíme	Kérdezett	Kérdezett valamely családtagja	Háztartás összességében	Legalább kétfős háztartások
Nyugdíj	31	24,9	41,3	31,2
Munkanélküli ellátás (közmunka, álláskeresői járadék, regisztrált munkanélküli)	9	3,6	9,5	4,5
Ösztöndíj, diákhitel	3		10,7	14,8
Családtámogatás (GYES, GYED, családi pótlék)	15	12,7	23,1	1,8
Összesen	53	33,5	65,7	42
N	2687	2687	2687	2143

Forrás: saját számítás az integrációs kutatás adatai (2015) alapján.

A legalább kétfős háztartásokban némileg más az érintettség: a nyugdíjban részesülők aránya 10%-kal alacsonyabb, és kisebb a munkanélküli ellátás és az ösztöndíjak aránya is. A családtámogatás mértéke viszont valamivel magasabb.

A kérdezettek jövedelmét nem lehet minden esetben összehasonlítani az elvileg érintettek körével, hiszen vannak olyan ellátások, amelyek eleve a család vagy háztartás szintjén jelentkeznek, és a háztartás érintettsége is eltérhet az egyén érintettségétől. A nyugdíjak esetén inkább az egyén és háztartás között találunk különbséget az érintettség szempontjából. A személyes, egyéni elvi érintettség és a jövedelem aránya nagyon

hasznoló (29% és 31%). Ugyanakkor a teljes minta negyedére igaz, hogy van – a kérdészetten kívül – nyugdíjas a háztartásban. Természetesen az sem ritka, hogy több nyugdíjas is van egy háztartásban. Ezt a számok is jól jelzik, hiszen összességében 41 százalék körüli a nyugdíjban is részesülő háztartások aránya. A munkanélküliek esetében relatíve nagyobb, de még mindig kicsi (2%) az elvi érintettség és az ellátottak aránya közötti különbség. Ez a teljes háztartás együttes figyelembevételével sem növekszik, annak ellenére, hogy a kérdezettek 3,6 százalékának van munkanélküli családtagja. A tanulónál már magasabb a különbség aránya (6% és 3%), ami nyilvánvalóan annak köszönhető, hogy itt nem alanyi jogon járó ellátásokról van szó, és a teljes háztartást vizsgálva a növekedés is magasabb mértékű lesz.

A teljes mintában is nagy különbséget látunk a családi pótlékra elvben jogosultak és a ténylegesen kedvezményezettek között. Ezt a különbséget (30% a 15%-kal szemben) csak részben korrigálja a teljes háztartás bevonása, azaz itt adathiányra és arra is lehet gyanakodni, hogy vannak olyan csoportok, amelyek ugyan éppen gyermeket nevelnek, de nem részesülnek az ezzel kapcsolatos ellátásokból.

A kérdezetteknek több, mint fele részesül valamelyik jóléti-szociális redisztribúcióba tartozó pénzügyi ellátásból. Ha ezt kiegészítjük a háztartástagok jövedelmeivel, a kérdezettek még ennél is nagyobb hányada, összesen 66 százaléka kap valamilyen formában jövedelmet a jóléti redisztribúcióból.

4. táblázat. Átlagos jövedelem és életkor az egyes redisztribúciós forrásból pénzjövedelemben részesülők csoportjaiban, a kérdezettek között (a válaszadók százalékában)

	Ekvivalens jövedelem (OECD2)	A kérdezett életkora (átlag)
Nyugdíj (öregségi, özvegyi, rokkantsági ellátás, egyéb nyugdíjszerű ellátás)	117.707	68,6
Álláskeresői járadék vagy más, munkanélküliséghez kapcsolódó ellátás	73.838	37,5
Ösztöndíj, diákhitel	113.491	22,5
Családtámogatások (GYES, GYED, családi pótlék stb.)	111.338	36,1

Forrás: saját szerkesztés az integrációs kutatás adatai (2015) alapján.

Az egyes ellátásokban részesülők átlagos, egy főre jutó jövedelme jelezheti azt, hogy az adott ellátásnak milyen szerepe lehet az egyenlőtlenségek fenntartásában. A 4. táblázatot megvizsgálva alapvetően az a kép rajzolódik ki, hogy az ösztöndíj és diákhitel valószínűleg hozzájárulhat az egyenlőtlenségek fenntartásához vagy növeléséhez, hiszen – annak ellenére, hogy hallgatóként még jellemzően nem tesznek szert magas jövedelemre – ebben a csoportban a második legmagasabb az egy főre jutó jövedelem.

Az állam integrációs szerepét illetően nem csupán a jóléti redisztribúció adatai a lényegesek, hanem az is, hogy a válaszadók hány százalékának esetében az állam a munkaadó. A mintánkban szereplők 40%-a dolgozik vagy dolgozott olyan helyen, ahol az állam (is) tulajdonos. A jelenleg aktívak között ez az arány a vegyes tulajdonú vállalatokkal együtt 31%.

5. táblázat. Állami és piaci szektorokban dolgozók száma és aránya

Tulajdonos	Az összes megkérdezett között, %	A jelenleg aktívak között, %
Állami-önkormányzati	36	25
Magántulajdon	55	67
Egyéb	5	2
Vegyes	4	6
Összesen	100 (2393)	100 (1414)

Forrás: saját számítás az integrációs kutatás adatai (2015) alapján.

A jóléti redisztribúciós forrásokat és az állami tulajdonú munkahelyeket együtt számítva a kérdezettek 77%-a közvetlenül vagy háztartása tagjainak bevételein keresztül valamilyen módon részesül állami forrásokból, ami világosan jelzi a redisztribúció integráló hatásának fontosságát a magyar társadalomban.

A háztartások jövedelemszerkezete

A háztartások jövedelmeik forrása szerint nem homogének. Jövedelemszerkezet alatt azt értjük, hogy a kérdezett és háztartása milyen típusú (redisztribúciós vagy munka-) jövedelemben részesül. Az adatok szerkezete miatt egy egyszerű, háromkategóriás változót használtunk: tisztán munkajövedelemből részesedő háztartások, vegyesen, munkajövedelemből és redisztribúcióból is részesedő háztartások, illetve a tisztán redisztribúciós jövedelemmel rendelkező háztartások.

A kérdezettek harmadának háztartása tesz szert kizárólag munkajövedelemből származó bevételre. 38 százalékuk vegyes jövedelemszerkezetű, azaz mind munkajövedelem, mind redisztribúciós jövedelem érkezik a háztartáshoz, a háztartások 28 százalékának pedig kizárólag a jóléti redisztribúció a jövedelemforrása.

6. táblázat. A háztartások jövedelmi homogenitása

Jövedelem típusa	%
Csak munkajövedelem	34,6
Munkajövedelem és redisztribúció	37,7
Csak redisztribúció	27,7
Összesen	100,0
N	2680

Forrás: saját számítás az integrációs kutatás adatai (2015) alapján.

Azt nem tudjuk, hogy az egyes típusú jövedelmek mekkora részt képviselnek a háztartás bevételei között, a háztartás összjövedelméről azonban rendelkezünk adatokkal. Az átlagos, egy főre jutó havi jövedelem 127.328 Ft a teljes mintában.⁶ A kizárólag munkajövedelemmel rendelkezők átlagosan ennél jóval többet, 155.189 Ft-ot keresnek, a vegyes jövedelmű háztartásokban 120.548, míg a tisztán redisztribúciós jövedelmű háztartásokban 106.587 Ft ez az összeg.⁷

A bevételszerkezet és a háztartásméret között erős, nemlineáris összefüggést találunk. A legkisebb háztartásmérettel a kizárólag redisztribúciós forrásokból jövedelmet szerző háztartások rendelkeznek. Ez az átlagos életkorral szoros összefüggésben állhat, hiszen itt a legmagasabb, 65 év az átlagéletkor, azaz elsősorban nyugdíjasokról, idősekről van szó.

A legmagasabb a vegyes bevételű családok száma. Ez az átlagosan magasabb gyermekszámmal függhet össze (0,74 a másik két kategória 0,16 és 0,19-es értékeihez képest). Ennek megfelelően ebben a kategóriában a szociális ellátás a redisztribúció jelentősebb formája.

Iskolai végzettség szerint a kizárólag munkajövedelemből élők között találjuk a legtöbb diplomást (24%), míg a csak redisztributív forrásból élők között a legkevesebbet, amiben nyilvánvalóan életkori hatással is számolnunk kell. Ugyanakkor a két azonos átlagéletkorú kategória között is jelentős iskolázottsági különbségek vannak: a vegyes kategóriába tartozó kérdezettek között jóval alacsonyabb a diplomások és magasabb a legfeljebb nyolc általánost végzettek aránya (7. táblázat).

⁶ Ekvivalens jövedelem

⁷ $p=0,000$

7. táblázat. A háztartások mérete, az átlagos gyerekszám és a válaszadó életkora a jövedelemszerkezet szerint (átlag)

	Háztartásméret (átlag)*	Átlagos gyerekszám	A kérdezett életkora (átlag)*
Csak munkajövedelem	2,4	0,19	41
Vegyes	3,31	0,74	42
Csak redistribúció	1,81	0,16	65
Összesen	2,58	0,38	48
N	2680	2680	2680

Forrás: saját szerkesztés az integrációs kutatás adatai (2015) alapján.

* $p=0,000$

8. táblázat. A kérdezett végzettsége a jövedelemszerkezet szerint

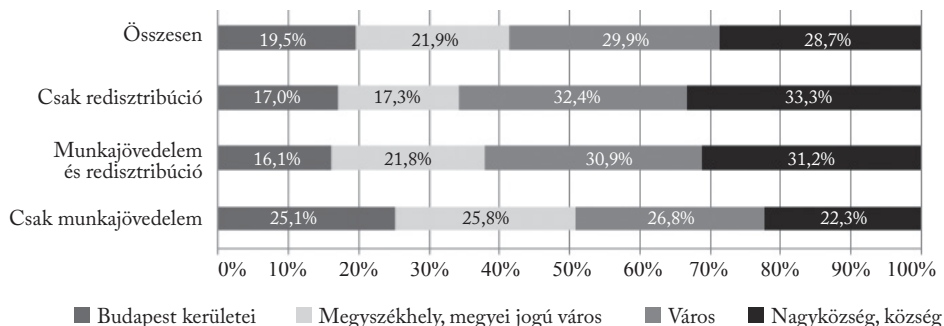
	Legfeljebb 8 általános	Szakmunkáské- pző, szakiskola	Érettségi	Diploma
Csak munkajövedelem	7,3%	29,5%	38,9%	24,2%
Vegyes	20,0%	30,2%	34,4%	15,4%
Csak redistribúció	40,2%	27,5%	22,5%	9,7%
Összesen	21,2%	29,2%	32,7%	16,9%

$\chi^2=62,776$, $p=0,000$

A három csoport (a csak munkajövedelemmel rendelkező, a vegyes, illetve csak redistribúciós jövedelemmel bírók) megoszlása jelentős területi sajátosságokat mutat. A kizárólag redistribúcióból élő háztartásokban természetesen idősebbek, főként nyugdíjas korúak élnek. A másik két kategória átlagéletkora között nincs különbség. Az egy főre jutó ekvivalens jövedelem a kizárólag munkajövedelemből élőknel a legmagasabb, a kizárólag redistribúcióból élőknel pedig a legalacsonyabb. A településlejtő egyértelműen tükröződik a jövedelemszerkezetben. A tisztán munkajövedelemmel rendelkezők között a legmagasabb a fővárosiak és a megyei jogú városokban élők aránya, a legalacsonyabb pedig a falusiaké. A munkajövedelemmel és redistribúciós jövedelemmel is rendelkezők alapvetően az átlagnak megfelelően oszlanak meg az egyes településtípusok között, míg a kizárólag redistribúciós jövedelemmel rendelkezők alulreprezentáltak a fővárosban és a megyei jogú városokban, és némileg felülreprezentáltak a községekben.

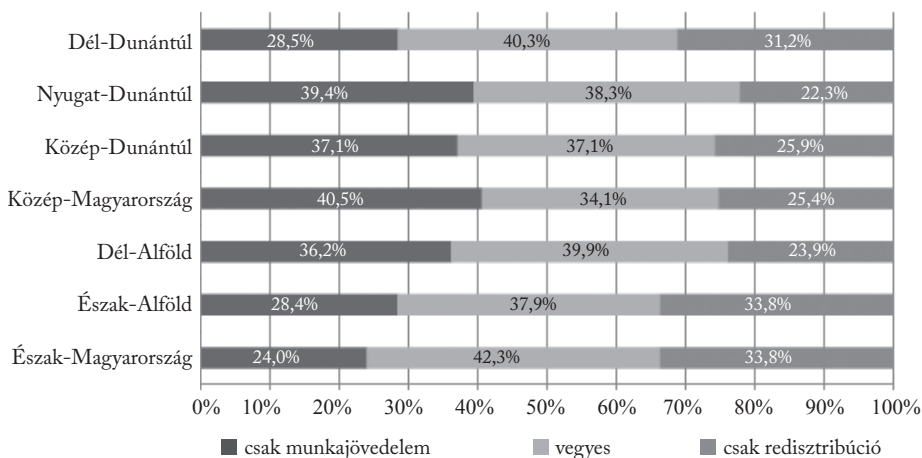
A jövedelmi kategóriák területi megoszlása is jelentős különbségeket mutat. A redistribúciós jövedelemmel rendelkezők aránya a Dél-Dunántúlon, az Észak-Alföldön és Észak-Magyarországon a legmagasabb, míg a Dél-Alföldön és Nyugat-Dunántúlon a legalacsonyabb (2. ábra). Ez nyilvánvalóan összefügg a foglalkoztatás regionális mértékével, hiszen pont ezeken a területeken a legalacsonyabb az olyan családok aránya, ahol senki sem rendelkezik munkajövedelemmel.

1. ábra. A jövedelemszerkezet-típusok megoszlása településtípus szerint

Forrás: saját számítás az integrációs kutatás adatai (2015) alapján.

2. ábra. A jövedelemszerkezet-típusok regionális megoszlása

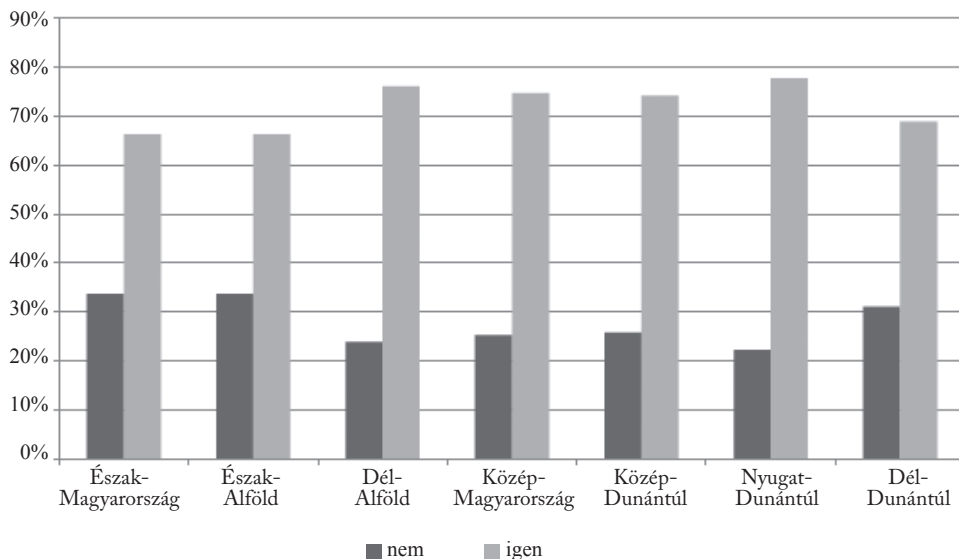

Forrás: saját szerkesztés az integrációs kutatás adatai (2015) alapján.

A vegyes jövedelem előfordulását már csak részben magyarázza a foglalkoztatás mértéke, hiszen a vegyes jövedelmű családok aránya Közép-Magyarországon alacsonyabb, mint bármelyik más régióban. Ettől eltekintve csupán néhány százalékos különbségekkel találkozunk (3. ábra).

A munkahely – vagy az inaktívak esetén az utolsó munkahely – tulajdonosi szerkezete is jelentős összefüggést mutat a jövedelemszerkezettel. Az egyéb (pl. nonprofit szervezet), illetve állami-önkormányzati tulajdonú munkahelyeknél dolgozók között találjuk a legtöbb csak redistribúciós jövedelemmel rendelkezőt. A jelenlegi nyugdíjasok jelentős része ilyen cégtől, intézménytől ment nyugdíjba. A közmunkások is ezt a csoportot erősítik. A magántulajdonú vállalatoknál dolgozók jelentős része él olyan

3. ábra. Munkajövedelemmel rendelkező családok aránya régióként

Forrás: saját szerkesztés az integrációs kutatás adatai (2015) alapján.

háztartásban, ahol csak magánjövedelemre tesznek szert, ugyanakkor ez az arány még magasabb a vegyes tulajdonú cégek dolgozóinál. Feltehetően a tulajdonosi szerkezet jelentősen befolyásolja, hogy milyen típusú, életkorú, foglalkozású munkavállalókat vonz egy szervezet. Egyrészt a tisztán állami-önkormányzati tulajdonú szervezetek sokszor inkább bürokratikus szervezetek, mintsem piaci termelésre vagy szolgáltatásokra berendezkedett vállalatok. Ezekben a szervezetekben több időt tölthetnek el a munkavállalók, jellemzőbb a biztosabb, hosszú távú szerződés, és könnyebben hozzáférhető lehet a redistributív ellátásokról szóló információ. Az is kitűnik ebből, hogy a jövedelemtípus jelentős koncentrációt mutat a háztartások esetében is (9. táblázat).

9. táblázat. Jövedelemszerkezet a kérdezett munkahelyének tulajdonformája szerint

	Csak munkajövedelem	Munkajövedelem és redistribúció	Csak redistribúció	N
Állami-önkormányzati	23,4%	32,7%	44,0%	860
Magántulajdon	44,2%	39,6%	16,1%	1314
Vegyes	48,5%	34,0%	17,5%	103
Egyéb	13,6%	24,5%	61,8%	110
Összesen	35,5%	36,2%	28,3%	2387

$$\chi^2=286,063, p=0,000$$

Forrás: saját szerkesztés az integrációs kutatás adatai (2015) alapján.

Az integrációs modell és a jövedelemszerkezet összefüggéseit elemezve nem okoz meglepetést, hogy a modell és a jövedelemszerkezet viszonylag erős korrelációt mutat (Cramer's $V=0,403$). A kevésbé integrált csoportokban, a normakövető dezintegráltak (62,5%), a dezintegrált kirekesztettek (42,5%), illetve az idősebb, elsősorban a politikai részvétel által integrált rendszerintegráltak csoportjában találunk a legmagasabb arányban tisztán redisztribúciós jövedelemmel rendelkező háztartásokat (55,5%). Utóbbi esetében az öregségi nyugdíj, előbbieket esetében a nyugdíj és a közfoglalkoztatás vagy más, munkanélküliséggel kapcsolatos ellátások a redisztributív jövedelmek forrásai. Vegyes jövedelmű háztartások az átlagoshoz közeli arányban találhatók minden integrációs csoportban. Ez alól két kivétel van: a normakövető dezintegráltak, akik között a legmagasabb a tisztán redisztribúciós, és messze a legalacsonyabb a kizárólag munkajövedelemmel rendelkező háztartások aránya. Ebben a csoportban az átlagosnál kevesebb vegyes jövedelmű háztartást találunk. A másik kivétel a kapcsolatgazdag politikailag aktív csoportja, ahol az átlagosnál magasabb a vegyes jövedelműek aránya (41,9%). Tisztán munkajövedelemmel a munkaerőpiacon integráltak, a kapcsolatgazdag politikailag aktív és a gyengén integráltak háztartásai bírnak az átlagosnál magasabb arányban, hiszen leginkább ezek a csoportok vannak jelen a munkaerőpiacon.

10. táblázat. A jövedelemszerkezet az integrációs modell csoportjai szerint

	Csak munka-jövedelem	Munkajövedelem és redisztribúció	Csak redisztribúció	N
Kapcsolatgazdag politikailag aktív	50,2%	41,9%	8,0%	313
Lokálisan integráltak	38,0%	34,8%	27,3%	187
Munkaerőpiacon integráltak	59,8%	37,4%	2,8%	470
Rendszerintegráltak	5,7%	38,8%	55,5%	353
Gyengén integráltak	45,6%	36,1%	18,3%	327
Normakövető dezintegráltak	5,8%	31,7%	62,5%	259
Dezintegrált kirekesztettek	20,4%	37,2%	42,5%	113
Összesen	35,4%	37,1%	27,4%	2022

$$\chi^2=656,494, p=0,000$$

Forrás: saját szerkesztés az integrációs kutatás adatai (2015) alapján.

A JÓLÉTI REDISZTRIBÚCIÓ MAGYARORSZÁGON

A jóléti redisztribúció a magyar államháztartási kiadások rendszerében

Barr (1993) munkájában a jólét négy fő területét emelte ki, a munkaerőpiacot, a vállalati jóléti rendszereket, a családon belüli vagy kívüli önkéntes jóléti rendszereket, valamint az aggregált állami szociális kiadásokat (természetbeni és egyéb jóléti juttatásokat). Az államháztartási kiadások kapcsán elemzésünk az állam szociális védelmi rendszere által biztosított kiadásokra és azok területeire irányul. A következőkben azt tekintjük át, hogy a jóléti kiadásokon keresztül az állam mekkora összeget fordít szociális célú jövedelem-újraelosztásra, és ezt milyen fontosabb eszközök segítségével teszi.

A jóléti funkciók rendszere és elemei a magyar államháztartásban

Az államháztartás a különböző társadalmi-gazdasági célok megvalósítása érdekében jövedelemcentralizációt és jövedelem-újraelosztást hajt végre. Az államháztartási szabályozás⁸ a centralizáció és redisztribúció terén két szintet különít el, a központi⁹ és a helyi (önkormányzati) alrendszereket, amelyek kooperációban biztosítják (az önkormányzatok esetében feladat- és forrásátadással) az állam jóléti feladatainak ellátását.

Az államháztartás adminisztratív, közgazdasági és funkcionális szerkezete elérő célokat szolgál. Az adminisztratív szerkezet az egyes költségvetési tételek iránti közigazgatási-költségvetési felelősséget tükrözi. A közgazdasági szerkezet a kiadások kívánatos összetételét határozza meg, a funkcionális szerkezet pedig a költségvetési kiadások osztályozása révén a társadalmi-gazdasági célok szerinti összetételeket mutatja. Mivel a jóléti redisztribúció a funkcionális szerkezetben írható le, a továbbiakban ennek részletezésével tárgyaljuk az ún. jóléti funkciókat.

A magyar államháztartás funkcionális osztályozási rendje¹⁰ öt alrendszert különít el: az állami működési funkciókat, a jóléti funkciókat, a gazdasági funkciókat, az államadósság-kezelést és a funkciókba nem sorolható tételeket. A jóléti funkciók az állam társadalompolitikai szerepvállalásának a kormányzat által szervezett vagy támogatott tevékenységeit jelentik. Magukban foglalják az oktatás, az egészségügy, a társadalombiztosítás, a szociális és jóléti szolgáltatások, a lakásügyek, a települési és kommunális szolgáltatások, a szabadidős, kulturális, hitéleti és környezetvédelmi tevékenységeket.

8 2011. évi CXCV. törvény.

9 A központi alrendszerbe tartoznak: államhatalmi szervek, Miniszterelnökség, minisztériumok, kormányhivatalok (pl. NAV), autonóm államigazgatási szervek (pl. Gazdasági Versenyhivatal), köztestületek (MTA, Művészeti Akadémia), elkülönített állami pénzalapok (pl. Nemzeti Foglalkoztatási Alap, Nemzeti Kulturális Alap), társadalombiztosítási alapok.

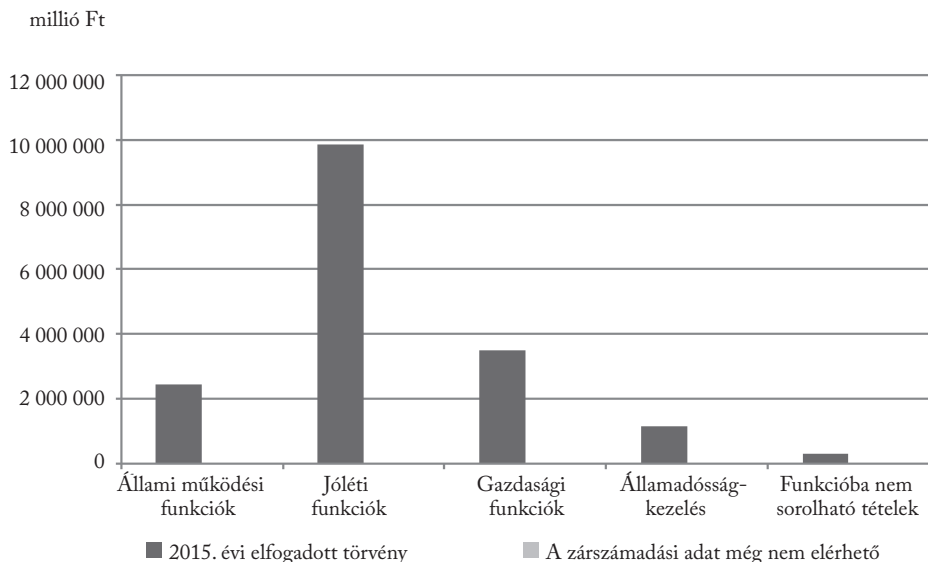
10 Az államháztartás funkcionális kiadásaihoz készült módszertani leírás alapján (Módszertani leírás az államháztartás funkcionális kiadásaihoz. Államháztartás – államháztartás központi alrendszere – a költségvetési döntés alapegysége).

Szerkezetileg az alábbi összetétel jellemzi (11. táblázat):

11. táblázat. A jóléti finanszírozás szerkezete az állambáztartás funkcionális rendjében

B	Jóléti funkciók
F04	<i>Oktatási tevékenységek és szolgáltatások</i>
F04.a	Iskolai előkészítés és alapfokú oktatás
F04.b	Középfokú oktatás
F04.c	Felsőfokú oktatás
F04.d	Egyéb oktatás
F05	<i>Egészségügy</i>
F05.a	Kórházi tevékenységek és szolgáltatások
F05.b	Háziorvosi és gyermekorvosi szolgálat
F05.c	Rendelői, orvosi, fogorvosi ellátás
F05.d	Közegészségügyi tevékenységek és szolgáltatások
F05.e	Egyéb egészségügy
F06	<i>Társadalombiztosítási és jóléti szolgáltatások</i>
F06.a	Táppénz, anyasági vagy ideiglenes rokkantsági juttatások
F06.b	Nyugellátások
F06.c	Egyéb társadalombiztosítási ellátások
F06.d	Munkanélküli ellátások
F06.e	Családi pótlékok és gyermekeknek járó juttatások
F06.f	Egyéb szociális támogatások
F06.g	Szociális és jóléti intézményi szolgáltatások
F07	<i>Lakásügyek, települési és közösségi tevékenységek és szolgáltatások</i>
F08	<i>Szórakoztató, kulturális, vallási tevékenységek és szolgáltatások</i>
F08.a	Sport- és szabadidős tevékenységek és szolgáltatások
F08.b	Kulturális tevékenységek és szolgáltatások
F08.c	Műsorszórási és kiadói tevékenységek és szolgáltatások
F08.d	Hitéleti tevékenységek
F08.e	Párttevékenységek
F08.f	Egyéb közösségi és kulturális tevékenységek

4. ábra. Az államháztartás kiadásai funkciócsoportok szerint, 2015 (millió Ft)

Forrás: Magyar Államkincstár – Funkcionális mérlegek, 2015.

A jóléti funkciók kiadásainak nagysága, szerkezete 2015-ben

Magyarországon 2015-ben jóléti funkciókra¹¹ az államháztartás kiadásainak 56,1 százalékát fordította a kormányzat (9.849.595,6 millió Ft), amely a GDP 29,6 százalékát¹² jelentette (4. ábra).

A felhasználásra kerülő összeg az előző évhez képest csökkenést mutat, GDP-arányosan 9,9 százalékos, nominális értékben pedig 3,3 százalékos arányban (-232.097,3 millió Ft) (12. táblázat).

11 Az alábbi adatokat a T/12284. számú Törvényjavaslat a Magyarország 2015. évi központi költségvetéséről szóló 2014. évi C. törvény végrehajtásáról c. kormányzati dokumentum alapján mutatjuk be.

12 A 2015. évi zárszámadási adatok a tanulmány írásakor még nem álltak rendelkezésre, ezért az elfogadott törvény adatait használtuk.

12. táblázat. A jóléti funkciók GDP-arányos megoszlása 2015-ben
(2014-hez viszonyítva, %)

A központi alrendszer GDP-arányos kiadásai (%)	2014. évi elfogadott törvény	2015. évi elfogadott törvény	Két időszak különbsége (% pont)	Két időszak %-os eltérése
<i>Jóléti funkciók</i>	32,9	29,6	-3,3	-9,9
<i>Oktatási tevékenységek és szolgáltatások</i>	5,9	5,4	-0,5	-8,3
Iskolai előkészítés és alapfokú oktatás	0,5	0,5	0,0	3,3
Középfokú oktatás	0,6	0,6	0,0	2,0
Felsőfokú oktatás	1,6	1,5	-0,1	-7,6
Egyéb oktatás	3,2	2,8	-0,4	-12,3
<i>Egészségügy</i>	7,5	7,2	-0,3	-4,0
Kórházi tevékenységek és szolgáltatások	5,3	5,1	-0,1	-2,6
Háziorvosi és gyermekorvosi szolgálat	0,3	0,3	0,0	-2,3
Rendelői, orvosi, fogorvosi ellátás	0,2	0,1	0,0	-4,9
Közegészségügyi tevékenységek és szolgáltatások	0,1	0,1	0,0	-10,8
Egyéb egészségügy	1,6	1,5	-0,1	-8,2
<i>Társadalombiztosítási és jóléti szolgáltatások</i>	17,7	15,3	-2,3	-13,3
Táppénz, anyasági vagy ideiglenes rokkantsági juttatások	2,6	1,9	-0,7	-27,6
Nyugellátások	9,6	9,1	-0,6	-6,0
Egyéb társadalombiztosítási ellátások	0,2	0,2	0,0	-9,0
Munkanélküli ellátások	0,2	0,2	0,0	-17,7
Családi pótlékok és gyermekeknek járó juttatások	1,7	1,5	-0,2	-10,9
Egyéb szociális támogatások	1,3	1,2	-0,1	-9,3
Szociális és jóléti intézményi szolgáltatások	2,0	1,3	-0,7	-34,0
<i>Lakásügyek, települési és közösségi tevékenységek és szolgáltatások</i>	0,5	0,4	-0,1	-25,5
<i>Szórakoztató, kulturális, vallási tevékenységek és szolgáltatások</i>	1,3	1,3	0,0	-0,3
Sport- és szabadidős tevékenységek és szolgáltatások	0,4	0,4	0,0	3,6
Kulturális tevékenységek és szolgáltatások	0,4	0,4	0,0	7,8
Műsorszórási és kiadói tevékenységek és szolgáltatások	0,2	0,2	0,0	-7,8
Hitéleti tevékenységek	0,1	0,1	0,0	-8,8
Párttevékenységek	0,0	0,0	0,0	-72,5
Egyéb közösségi és kulturális tevékenységek	0,1	0,1	0,0	-0,3

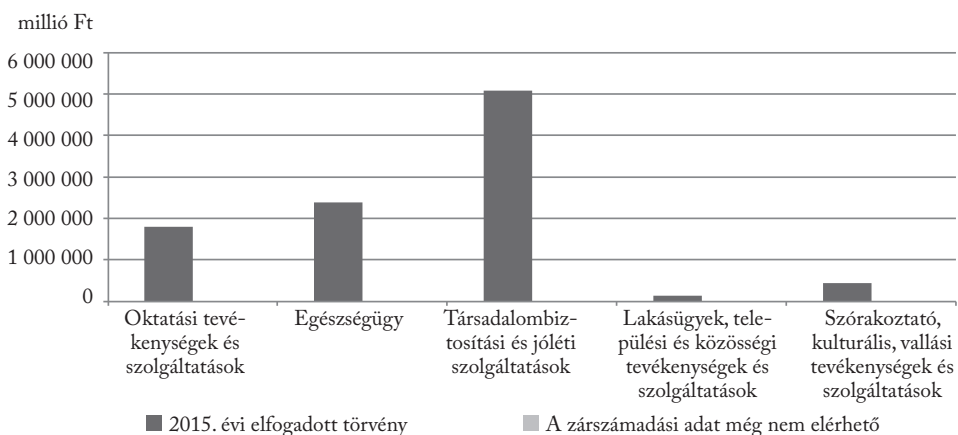
Forrás: Magyar Államkincstár, a 2015-ös funkcionális mérlegekből saját kiemelés.

13. táblázat. A jóléti kiadások aránya az államháztartási kiadásokon belül 2015-ben
(millió Ft, %)

A központi alrendszer jóléti funkciói az államháztartáson belül	A jóléti kiadások összege (millió Ft)	A jóléti kiadások aránya az államháztartási kiadásokon belül (%)
Oktatási tevékenységek és szolgáltatások	1 798 250,8	10,7
Egészségügy	2 392 145,5	9,3
Társadalombiztosítási és jóléti szolgáltatások	5 094 730,7	29,4
Táppénz, anyasági vagy ideiglenes rokkantsági juttatások	624 840,3	
Nyugellátások	3 007 227,4	
Egyéb társadalombiztosítási ellátások	59 501,8	
Munkanélküli ellátások	50 000,0	
Családi pótlékok és gyermekeknek járó juttatások	512 262,9	
Egyéb szociális támogatások	393 873,5	
Szociális és jóléti intézményi szolgáltatások	447 024,8	
Lakásügyek, települési és közösségi tevékenységek és szolgáltatások	128 948,6	3,2
Szórakoztató, kulturális, vallási tevékenységek és szolgáltatások	435 520,0	3,5
Jóléti funkciók összesen	9 849 595,6	56,1

Forrás: Magyar Államkincstár, a 2015-ös funkcionális mérlegekből saját kiemelés.

5. ábra. A jóléti funkciók kiadásszerkezete az államháztartáson belül (2015, millió Ft)

Forrás: Magyar Államkincstár, Funkcionális mérlegek, 2015.

6. ábra. A jóléti funkciók közötti megoszlások (elfogadott törvény, 2015, %)

Forrás: Magyar Államkincstár, Funkcionális mérlegek, Funkciócsoport szintű elemzés, 2015.

A jóléti funkciók kiadásainak legnagyobb tételét a társadalombiztosítási és jóléti szolgáltatások kiadásai jelentik, az összes jóléti kiadás 52 százalékát fordítják ezekre a célokra. 24 százalék az egészségügyi ellátások és szolgáltatások finanszírozása, 18 százalék az oktatási kiadások, 5 százalék a szabadidő, hitelet, kulturális támogatások és 1 százalék a lakásügyek, közösségi tevékenységek és szolgáltatások érdekében kerül felhasználásra (6. ábra).

A továbbiakban részletesen leírjuk ezen jóléti kiadások összetételét kiadási főcsoportonként, és bemutatjuk, hogy az államháztartás funkcionális mérlegeinek adatai alapján milyen hangsúlyok figyelhetők meg a jóléti elosztás tendenciáiban.

Oktatás

Az oktatási szerepvállalás az óvodai nevelés, az alapfokú iskolai oktatás, a foglalkoztatottak alapfokú speciális képzése, az általános és szakmai középfokú oktatás, valamint a felsőfokú egyetemi, főiskolai képzések, továbbképzések és a doktorandusz-képzések működtetéséhez rendel forrásokat, valamint az ezekhez kapcsolódó szakigazgatási és oktatást kiegészítő szolgáltatásokat (étkeztetés, szállítás, bentlakásos elhelyezés) is tartalmazza.

Az oktatási tevékenységekre fordított összeg 2015-ben az államháztartási kiadások 10,7 százalékát tette ki. Az iskolai előkészítés és alapfokú oktatás, valamint a középfokú oktatás együttes kiadása 226,5 milliárd forint, a felsőfokú oktatásra fordított összeg 554,7 milliárd forint volt. Az egyéb oktatás együttes kiadása az előző évi 995,4 milliárd forintról 1209,5 milliárd forintra emelkedett. Ezen funkciócsoporton belül az intézményfenntartásokat szolgáló kiadásokon túl (KLIK) szintén kiemelkedő tételek a

jelentős részben oktatási célú európai uniós (TÁMOP, TIOP) források is. A fenti zár-
számadási adatok jelentős módon eltérnek a 2015. törvényben előírányzott értékektől
(14. táblázat). Mivel a zárszámadási táblák egységes szerkezetben még nem elérhető,
ezért a 14. táblázatban az előírányzatot publikáljuk azzal a megjegyzéssel, hogy a fenti
rövid összegzés a 2016-ra vonatkozó törvényi javaslat szöveges elemzésében található
néhány bemutatott 2015-ös zárszámadási, tényleges adatokra épül.

14. táblázat. Oktatási tevékenységekre és szolgáltatásokra előírányzott kiadások
az államháztartási mérlegben (2015, millió Ft)

Iskolai előkészítés és alapfokú oktatás	174 662,3
Középfokú oktatás	193 598,6
Felsőfokú oktatás	486 286,3
Egyéb oktatás	943,7
Oktatás összesen (millió Ft)	1 798 250,8

Forrás: Magyar Államkincstár, Funkcionális mérlegek, 2015.

Egészségügy

Az egészségügyi kiadások az általános és szakkórházi szolgáltatások, szakmai
programok, szanatóriumi és utókezelői szolgáltatások, a mentőszolgálat és a beteg-
szállítás működtetését tartalmazzák. A finanszírozás kiterjed a házi orvosi és házi gyer-
mekorvosi ellátásokra, a járóbeteg-szakellátásokra, a fogorvosi ellátásokra, valamint a
közegészségüggyel összefüggő (fertőző betegségek, járványok megelőzése, terjedésük
megakadályozása, a lakosság egészségének védelme és javítása, az élet- és munkakörül-
mények javítása, stb.) intézkedésekre is.

Az egészségügy területére 2015-ben az államháztartási kiadások 9,3 százalékát
fordította a költségvetés, amely meghaladja az előző évi 8,4 százalékos arányt. Ennek
legnagyobb tétele a kórházi tevékenységekre és szolgáltatásokra fordított összeg, amely
a kiadások 5,3 százaléka (15. táblázat).

15. táblázat. Az egészségügy kiadásai az államháztartási mérlegben (2015, millió Ft)

Kórházi tevékenységek és szolgáltatások	1 704 422,3
Házi orvosi és gyermekorvosi szolgálat	107 047,5
Rendelői, orvosi, fogorvosi ellátás	49 117,9
Közegészségügyi tevékenységek és szolgáltatások	33 092,0
Egyéb egészségügy	498 465,8
Egészségügy összesen (millió Ft)	392 145,5

Forrás: Magyar Államkincstár, Funkcionális mérlegek, 2015.

Társadalombiztosítási, szociális és jóléti szolgáltatások

A társadalombiztosítási, szociális és jóléti szolgáltatások tartalmazzák egyrészt azokat a társadalombiztosítási ellátásokat, amelyek betegség, gyermekszülés, balesetek miatti átmeneti keresőképtelenség következtében jövedelemkiesést okoznak (táppénz, anyasági vagy ideiglenes rokkantsági juttatások). Ugyancsak itt jelennek meg a nyugellátások is, ideértve az öregségi nyugdíjakat, rokkantsági nyugdíjakat, a megváltozott munkaképességűek ellátásait, a hozzátartozói ellátásokat, a mezőgazdasági járadékokat, az egyházi személyek és más foglalkozások nyugdíjait, valamint a politikai rehabilitáltak nyugdíjait is. Ugyancsak önálló funkcionális elem a gyermekekkel rendelkező családok jövedelemkiegészítő támogatási rendszere, beleértve a családi pótlékot, a gyermekgondozási segélyt, a gyermekgondozási díjat, a gyermeknevelési támogatást, a gyermektartásdíj megelőlegezését és egyéb családtámogatásokat. Az egyéb szociális támogatások címszó alatt kerülnek feltüntetésre a különböző jövedelempótló és jövedelemkiegészítő támogatások és az ezek működtetéséhez szükséges rendszer finanszírozása, a megélhetési és lakhatási támogatások, valamint az egyéb rendszeres és eseti segélyek. Ugyancsak ebben a kiadáscsoportban szerepelnek a különböző nem biztosítási alapú mezőgazdasági járadékok, az egyházi személyek és mások foglalkozási nyugdíjai, a politikai rehabilitáltak nyugdíjai és az életjáradékok. A jóléti szolgáltatások keretében a finanszírozás kiterjed a különleges szükségletű fiatalok, idősek és fogyatékkal élők intézményi ellátásaira (bentlakásos és elhelyezés nélküli). Idetartoznak a csecsemőotthonokban, bentlakásos bölcsődékben, gyermek- és ifjúságvédelmi, nevelőotthoni, nevelőintézeti és egyéb bentlakásos gyermekintézményi ellátások, az időskorúak és a fogyatékkal élő személyek bentlakásos intézményi ellátásai, a szociális étkeztetés, a házi segítségnyújtás, a szociális foglalkoztatás, valamint a hajléktalan emberek, krízishelyzetben lévők és a menekültek ellátása, valamint az üdültetés is.

A társadalombiztosítási és jóléti funkciókra (16. táblázat) fordított összegek a kiadások 29,4 százalékát jelentették. Ez elmarad a 2014-es 30,1 százalékos aránytól, vagyis a kormányzat folytatta a szociális-jóléti kiadások bizonyos kiadáscsoportokban történő lefaragását. Ezen belül viszont a szociális és jóléti intézményi szolgáltatásokra fordított összeg nagyságrendje meghaladta az előző évi mértéket.

7. ábra. A társadalombiztosítási, szociális és jóléti kiadások szerkezete
(elfogadott törvény, 2015, %)

Forrás: Magyar Államkincstár, Funkcionális mérlegek, Funkciócsoport szintű elemzés, 2015.

16. táblázat. A társadalombiztosítási, szociális és jóléti kiadások
az államháztartási mérlegben (2015, millió Ft)

Táppénz, anyasági vagy ideiglenes rokkantsági juttatások	624 840,3
Nyugellátások	3 007 227,4
Egyéb társadalombiztosítási ellátások	59 501,8
Munkanélküli ellátások	50 000,0
Családi pótlékok és gyermekeknek járó juttatások	512 262,9
Egyéb szociális támogatások	393 873,5
Szociális és jóléti intézményi szolgáltatások	447 024,8
Társadalombiztosítási és jóléti szolgáltatások összesen (millió Ft)	5 094 730,7

Forrás: Magyar Államkincstár, Funkcionális mérlegek, 2015.

A funkciócsoporton belül a legnagyobb arányt a nyugellátásokra fordított összegek jelentették, amelyre az államháztartási kiadások 17 százalékát használták fel. Szociális és jóléti intézményi szolgáltatásokra 204,1 milliárd forintot költöttek (2014), 2015-ben ez 447 milliárdra emelkedett. A jelentős növekedés oka az volt, hogy a szociális intézményrendszer fenntartási és működtetési rendszere a 2013-as állami beavatkozások hatására jelentősen átalakult. A fogyatékkal élők, pszichiátriai betegek, szenvedélybetegek bentlakásos ellátása, illetve a gyermekvédelmi szakellátást biztosító intézményrendszer állami fenntartásba került (ez alapjaiban rendezte át az önkormányzatok jóléti feladatait is). E funkció részeként 177 szociális és gyermekvédelmi

intézményben¹³ 2015. december 31-én 47.144 fő ellátását végezték, az ellátottak 67,1 százaléka szociális ellátásban, 32,9 százaléka gyermekvédelmi, gyermekjóléti ellátásban részesült.¹⁴ A megmaradt önkormányzati feladatként biztosított szociális és gyermekvédelmi, gyermekjóléti intézményrendszer keretei között 2014-ben 244 ezer fő ellátásáról gondoskodtak.

A társadalombiztosítási, szociális és jóléti kiadások alfunkcióján belül a legmagasabb ráfordítást a nyugellátások jelentették, az összes ezen a jogcímen történt kifizetés 59 százaléka ezt az ellátásformát finanszírozta. E kiadási tétel után, de nagyságrendben meg sem közelítve a nyugdíjkifizetéseket, a legnagyobb arányú ráfordítást a táppénz, az anyasági és ideiglenes rokkantsági juttatások (12%), a családi pótlék (10%) és a szociális és jóléti intézmények szolgáltatásainak finanszírozása (9%) jelentik. A kormányzat 8 százalékos támogatást irányzott elő a jövedelempótló, jövedelemkiegészítő támogatásokra és segélyekre, a munkanélküli ellátásokra pedig mindössze 1 százalékot. A pénzbeli ellátások terén a képviselőtestületek és jegyzők által ellátott segélyezési feladatokra 2014-ben az Országgyűlés 132,3 milliárd forintot szavazott meg. Ennek egyik tételére, az egyes jövedelempótló támogatások kiegészítésére 93,2 milliárd forint állt rendelkezésre. Ehhez képest jóval kevesebb, mindösszesen 64,8 milliárd forint került ténylegesen kifizetésre. A csaknem 30 milliárd forinttal alacsonyabb felhasználásnak az oka az volt, hogy a kormányzat kivezette a munkanélküliek segélyfizetését a rendszerből, jelentősen lecsökkentve a segélyezettek számát, ugyanakkor határozottan megnövelte a közmunkások arányát. A közmunkákkal összefüggő költségek és kiadások viszont kikerültek a szociális redistribúcióból, ezeket a gazdasági funkciók között számolja el az államháztartás.

Magyarországon a helyi önkormányzatokat egyes szociális és jóléti ellátások terén feladatellátási kötelezettségek terhelik. Ezek elsősorban az alapellátásokhoz kapcsolódnak. E funkción belül a szociális és gyermekjóléti, gyermekvédelmi szolgáltatások, valamint a gyermekétkeztetés területén 2013. január 1-től jelentős kormányzati átalakítások történtek, így 2015-ben az önkormányzatok ellátási felelőssége kapcsán további változtatások már csupán a segélyezési feladatokkal összefüggésben zajlottak. Jelentős változtatás volt 2015-ben, hogy a helyi önkormányzatok hatásköréből valamennyi normatív alapon járó segély, támogatás a járási kormányhivatalok hatáskörébe került, vagyis élesen elkülönülnek egymástól az állami és az önkormányzati szociális, jóléti feladatok. Ezzel jelentős mértékben csökkentek az önkormányzatok pénzbeli ellátásokkal kapcsolatos kötelezettségei és jogköre is. Ugyancsak jelentős változás, hogy 2015-től a megmaradt eseti önkormányzati segélyeket „átkeresztelve” települési támogatássá, az

13 A Szociális és Gyermekvédelmi Főigazgatóság fenntartásában lévő intézmények.

14 Forrás: a T/12284. számú Törvényjavaslat a Magyarország 2015. évi központi költségvetéséről szóló 2014. évi C. törvény végrehajtásáról.

önkormányzatok saját hatáskörben döntenek el, hogy segélyezési jogosultságaik keretében kiknek és milyen feltételekkel nyújtanak segítséget a rászorulóknak közül. Ezek azok az ún. méltányossági támogatások, amelyeknek feltételeit az önkormányzatok mérlegeléssel határozzák meg, olykor saját preferenciáik alapján (Ferge 2017), például nehezen teljesíthető magatartásokat írnak elő, a magánélet szabályozására vonatkozó feltételeket szabnak. A segélyezési rendszer átalakításának következtében jelentősen lecsökkent az önkormányzatok számára segélyezési célokra előirányzott központi forrás összege (25,9 milliárd forintból 21,2 milliárd forintra) és egyben változtak a szegénység elleni küzdelmek szociálpolitikai céljai, eszközei és hangsúlyai.

Lakásügyek, települési és közösségi tevékenységek és szolgáltatások

A lakásügyek, települési és kommunális szolgáltatások körében kerülnek feltüntetésre az általános közcélú és speciális szükségleteket kielégítő egyéni és kollektív lakásszolgáltatások, a kommunális szolgáltatások fejlesztése, valamint a város- és községgazdálkodási szolgáltatások, a köztemetők fenntartása, a települési vízellátás, a közvilágítás, a lakóépületekkel összefüggő költségek. E jóléti célra 128.948,6 millió forintot irányoztak elő 2015-ben, mely a kiadások 3,2 százalékát jelentette az előző évi 2,8 százalékhöz képest.

Szabadidős, kulturális és vallási tevékenységek és szolgáltatások

A szabadidős, kulturális és vallási tevékenységek és szolgáltatások tartalmazzák a sportintézmények szolgáltatásait, a verseny- és élsport, a diáksport és ehhez kapcsolódó elfoglaltságok és események támogatását. A könyvtárak, múzeumok, galériák, stb. által végzett tevékenységek is itt kerülnek feltüntetésre. Ebben a költségkategóriában szerepelnek a műsorszórási és kiadói tevékenységekkel összefüggő költségek is. A hitéleti tevékenységek támogatásai is itt kerülnek feltüntetésre, többek között az egyházak, felekezetek, vallási szervezetek működésének támogatása is. A politikai pártok működésének és a párttevékenységek támogatásának költségtétele is ebben az alrendszerben szerepel, valamint itt kerülnek feltüntetésre az egyéb közösségi és szórakoztató tevékenységek támogatásai is.

A szórakoztató (sport, szabadidő), kulturális és vallási tevékenységek funkcionális kiadásai az összkiadáson belül 3,5 százalékot képviseltek. A sport- és szabadidős tevékenységeket 2015-ben a kormányzat 140,0 milliárd forinttal támogatta, 20,5 milliárd forinttal többel, mint az előző évben. A kulturális tevékenységekre és szolgáltatásokra 156,9 milliárd forint jutott, amely 30,7 százalékkal több, mint az előző évi kiadás. A hitéleti tevékenységekre 59,6 milliárdot költöttek, ez 8,8 milliárd forinttal haladja meg az előző évi összeget.

A szociális védelmi kiadások redisztribúciós hatása

Az újraelosztás pénzellátásainak a magyar társadalomban is szegénységcsökkentő hatása van. 2014-ben a redisztribúciót követő szegénységi arány 16,6 százalék volt (Ferge 2017). A transzferek nélküli szegénységi ráta jelentősen magasabb lenne. A nyugdíjtranszferek nélkül a népesség 42 százaléka élne a szegénységi küszöb (a mediánjövedelem 60%-a) alatt. Ha csupán a nyugellátások léteznének és más transzferek nem, a szegénységi arány 23 százalékos lenne (Ferge 2017). Vagyis a nyugdíjtípusú ellátásoknak van a leginkább meghatározó szerepük az egyenlőtlen társadalmi helyzetek kiegyenlítésében, de a többi pénzellátási forma is szegénységcsökkentő hatással bír. Az újraelosztás hatása a szegénységre 2005-ben volt a legerőteljesebb, akkor a nyugdíjon kívüli pénzbeli ellátások az e nélküli helyzethez képest 56 százalékkal mérsékeltek a szegénységi arányt, viszont ez a redisztribúciós hatás 2005 után folyamatosan csökken (Gábos–Szivós–Tátrai 2015).

Az egyes ellátások és az azokhoz kapcsolódó elosztási elvek eltérő módon hatnak az egyenlőtlenségekre. Az előzőekben leírtuk, hogy a biztosítási elvű pénzellátások között a nyugellátások kiegyenlítő hatása rendkívül erős. Ugyancsak egyenlőtlenségcsökkentő hatással bírnak a csak a szegénységben élőknek nyújtott rászorultság elvű, szelektív elosztású pénzbeli ellátások is (Ferge 2017). Az univerzális pénzellátások, mint a GYES vagy a családi pótlék is hasonló módon hatnak abban az értelemben, hogy alacsony jövedelmek mellett többet jelentenek, mint a jobb helyzetűeknek. A munkaviszonyhoz kötött pénzellátások viszont nem módosítják a piaci egyenlőtlenségeket, mert egyrészt a nem keresőkhöz az ilyen típusú juttatások nem jutnak el (pl. GYED, táppénz, nyugdíj), másrészt keresetarányosak. Az elosztási egyenlőtlenségek kapcsán meg kell említeni az elvonási módszereket is, vagyis az adórendszer sajátosságait, amelyek csökkenteni és növelni is képesek az egyenlőtlenségeket. A jelenleg is érvényes, 2010-ben bevezetett egykulcsos adórendszer jelentős jövedelemátcsoportosításokat eredményezett a szegényektől a gazdagok felé (Ferge 2017).

A TÁRKI számításai szerint 2009 és 2012 között jelentősen nőttek a jövedelmi egyenlőtlenségek (Tóth 2013). A válság időszakában az egy főre jutó jövedelmek legalsó és legfelső jövedelmi deciliseinek aránya 7,2-ről 9,0-re emelkedett. Ez leginkább a legalsó jövedelmi decilis összes jövedelemből történő részesedését érintette negatívan, amely a korábbi 3,1 százalékról 2,5 százalékra csökkent. A társadalmi jövedelmek rétegeloszlása is változott ebben az időszakban. A pusztán társadalmi jövedelmekből élők (elsősorban a szegényebb rétegek) helyzete jelentősen romlott, emiatt a legszegényebbekhez áramló állami redisztribúcióból származó jövedelmek aránya nőtt. Az ellátások „célzottságának” (a célzottság nem feltétlenül pozitív értelmű abban az összefüggésben, hogy sokan a jogosultságok szigorítása miatt kiszorultak a feltételekhez kötött ellátá-

sokból) növelését erősítette, hogy számos olyan szigorítás vagy korlátozó intézkedés valósult meg, amely kifejezetten a jóléti ellátásokat érintette, elsősorban a munkanélküli juttatások, a szociális ellátások és a pénzbeli családi támogatások szigorítása révén. A munkanélküli járadéknak és a szociális segélyeknek egyre növekvő aránya – 2012-ben már több mint 60 százaléka – a legalsó jövedelmi ötödbe került, a családi pótlék 42–43 százaléka is az ebbe a jövedelmi sávba tartozó háztartásokhoz jutott (Tóth 2013). 2012 és 2014 között az anyasági támogatások kb. 35 százaléka a legalsó jövedelmi ötödhöz került (ez kb. 10 éve nem változik), a családi pótlék viszont az utóbbi években egyre nagyobb arányban koncentrálódik a legalsó sávban (Tóth 2015).

A TÁRKI Monitorjelentés (2015: 26) hosszú távú hatásokat ábrázoló 1.7-es számú grafikonja azt mutatja, hogy 1992 és 2014 között a kifizetett munkanélküli járadékok egyre növekvő arányban kerültek a legalsó jövedelmi ötödbe, egészen 2000-ig, amikor csaknem 50 százaléka jutott el ehhez a társadalmi csoporthoz. 2001 és 2003 között ez az érték visszazuhan 35–40 százalék közé, majd 2005-ben ismét egy nagyon jelentős csökkenés következett be, a munkanélküli járadékok kevesebb, mint 30 százaléka került a legrosszabb helyzetű jövedelmi csoporthoz. A gazdasági válság időszakában 2007 és 2012 között meredeken emelkedett a kifizetett járadékok aránya az alacsony jövedelműek körében, meghaladva a 60 százaléket is, majd 2014-ben visszaesés következett, alig meghaladva az 50 százaléket. Mindeközben 2005 és 2012 között a második jövedelmi ötödben folyamatosan csökkent az ellátásokból való részesedés, a 20 százalék feletti arány alig 10 százalék felettire csökkent, vagyis míg a legalsó jövedelmi ötödben meredeken emelkedett a részesedések aránya, a második jövedelmi ötödben meredeken csökkent a vizsgált időszakban. 2012-ben a második jövedelmi ötödben mélyponton, az első jövedelmi ötödben csúcsponton volt a részesedés, ez a tendencia fordult meg 2014-ben, és a második jövedelmi ötödben emelkedés, az első jövedelmi ötödben csökkenés következett be a munkanélküli járadékokból való részesedés terén.

Mindezekkel együtt viszont az állami redisztribúciós rendszerben az államháztartás adatai szerint mind GDP-arányosan, mind kiadásarányosan folyamatosan, 2012-től pedig különösen jelentősen csökkentett összeget (az előző évhez képest 57,7%-kal kevesebbet) fordít a kormányzat a munkanélküli ellátásokra. 2010-hez képest ez 67,1 százalékos csökkenés. 2016-ban és 2017-ben is a GDP mindössze 0,1 százalékát tervezi a kormányzat a munkanélküliek pénzbeli támogatására fordítani, amely 47.000 millió forint (17. és 18. táblázat).

17. táblázat. A munkanélküliségi ellátások nominális kiadásai az államháztartási kiadásokon belül (2010–2017, millió Ft)

A központi alrendszer kiadásai (millió forint)		2010. évi elfogadott törvény	2011. évi elfogadott törvény	2012. évi elfogadott törvény	2013. évi elfogadott törvény	2014. évi elfogadott törvény	2015. évi elfogadott törvény	2016. évi elfogadott törvény	2017. évi elfogadott törvény
Munkanélküli ellátások		142650,0	134800,0	57000,0	59000,0	56000,0	50000,0	47000,0	47000,0
Változás (%)	Előző évhez képest	-	-5,5	-57,7	3,5	-5,1	-10,7	-6,0	0,0
	Kezdő évhez képest	-	-5,5	-60,0	-58,6	-60,7	-64,9	-67,1	-67,1
Eltérés (millió Ft)	Előző évtől	-	-7850,0	-77800,0	2000,0	-3000,0	-6000,0	-3000,0	0,0
	Kezdő évtől	-	-7850,0	-85650,0	-83650,0	-86650,0	-92650,0	-95650,0	-95650,0

Forrás: Magyar Államkincstár, Funkcionális mérlegek, Funkciócsoport szintű elemzés, Alfunkciók szerinti bontás, 2010–2017.

18. táblázat. A munkanélküliségi ellátások GDP-arányos kiadásai az államháztartási kiadásokon belül (2010–2017, %)

A központi alrendszer GDP-arányos kiadásai (%)		2010. évi elfogadott törvény	2011. évi elfogadott törvény	2012. évi elfogadott törvény	2013. évi elfogadott törvény	2014. évi elfogadott törvény	2015. évi elfogadott törvény	2016. évi elfogadott törvény	2017. évi elfogadott törvény
Munkanélküli ellátások		0,5	0,5	0,2	0,2	0,2	0,2	0,1	0,1
Változás (%)	Előző évhez képest	-	-12,6	-58,7	3,2	-9,5	-17,7	-11,2	-5,6
	Kezdő évhez képest	-	-12,6	-63,9	-62,8	-66,3	-72,3	-75,4	-76,8
Eltérés (százalékpont)	Előző évtől	-	-0,1	-0,3	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
	Kezdő évtől	-	-0,1	-0,3	-0,3	-0,4	-0,4	-0,4	-0,4

Forrás: Magyar Államkincstár, Funkcionális mérlegek, Funkciócsoport szintű elemzés, Alfunkciók szerinti bontás, 2010–2017.

19. táblázat. A nyugellátások nominális kiadásai az államháztartási kiadásokon belül (2010–2017, millió Ft)

A központi al-rendszer kiadásai (millió forint)		2010. évi elfogadott törvény	2011. évi elfogadott törvény	2012. évi elfogadott törvény	2013. évi elfogadott törvény	2014. évi elfogadott törvény	2015. évi elfogadott törvény	2016. évi elfogadott törvény	2017. évi elfogadott törvény
Nyugellátások		3 317 434,8	2 852 846,3	2 554 958,4	2 830 514,9	2 947 863,0	3 007 227,4	3 041 682,8	3 101 532,0
Változás (%)	Előző évhez képest	–	-14,0	-10,4	10,8	4,1	2,0	1,1	2,0
	Kezdő évhez képest	–	-14,0	-23,0	-14,7	-11,1	-9,4	-8,3	-6,5
Eltérés (millió Ft)	Előző évtől	–	-464 588,5	-297 887,9	275 556,5	117 348,1	59 364,4	34 455,4	59 849,2
	Kezdő évtől	–	-464 588,5	-762 476,4	-486 919,9	-369 571,8	-310 207,4	-275 752,0	-215 902,8

Forrás: Magyar Államkincstár, Funkcionális mérlegek, Funkciócsoport szintű elemzés, Alfunkciók szerinti bontás, 2010–2017.

A TÁRKI eredményei szerint 2009 és 2012 között a nyugdíjak esetében folytatódott a tendencia, és a nyugellátások egyre nagyobb aránya került a középső decilisekhez, vagyis a jövedelmi szempontból középrétegekhez tartozó háztartásokba. A 2012 és 2014 közötti időszakban is ezek a folyamatok hatottak, és immár hosszú távú tendenciaként a nyugdíjak egyre kisebb hányada került a legalsó jövedelmi ötdhöz, és egyre nagyobb a harmadik és negyedik, vagyis a felső közepes jövedelmi kategóriákba (TÁRKI Monitorjelentések 2015), miközben volumenében az államháztartás jóléti kiadásai között a legnagyobb és folyamatosan növekvő összeg fordítódik erre a kiadástípusra (19. táblázat).

A biztosítási elvű redistribúció jelentős elosztási egyenlőtlenségei a későbbi évekre vonatkozóan komoly társadalmi kihívásokat jeleznek az időskori biztonság garanciái terén. Mindezek a korosztályok közötti jövedelem-újraelosztás elveinek (Janky 2005) és a méltányosság szempontjainak újraértelmezését, illetve az újraértelmezés szükségességét vetítik előre.

A KSH 2013-as vizsgálata szerint a jövedelmi decilisek szerint változik a munkajövedelmek és társadalmi jövedelmek részesedése a háztartások összjövedelméből. Minél magasabb decilisbe tartozik egy háztartás, annál kisebb a társadalmi jövedelem részesedése. A legalsó decilisben a társadalmi jövedelmek a bevételek több, mint felét jelentették, míg a legmagasabb decilisben csak ötödét. Ugyanakkor összességében ez a kisebb részesedés is több: a legmagasabb jövedelmi tizedbe tartozók 3,4-szer annyi redistributív jövedelemre tettek szert, mint a legszegényebbek (KSH 2014).

Mivel a kutatásunkban csupán az összes jövedelem szerepel, az egyes ellátásokhoz, de a bevételi forrásokhoz rendelt jövedelem mértéke nem, így tulajdonképpen nem egyszerű megítélni, hogy milyen mértékű egyenlőtlenségek jellemzik a jóléti redistribúcióból való részesedést. Az integrációs adatfelvétel információi azonban két fontos következtetést engednek. Egyrészt mintha az állami alkalmazottak nagyobb arányban jutnának redistributív jövedelemhez, mint a tisztán piaci jövedelemmel rendelkezők. A magánszektorban dolgozók háztartásai nagyobb arányban rendelkeznek tisztán munkajövedelemmel. Emögött az állami szektorban dolgozók magasabb életkora, esetleg munkaerő-piaci pozíciójának sajátosságai is állhatnak, de az sem kizárt, hogy az alkalmazó szervezet egyfajta előnyeként az állami szektorban dolgozók könnyebben jutnak hozzá a redistributív ellátásokról szóló információkhoz.

Másrészt a KSH kutatásai által feltárt tendenciák írhatják le a helyzetet továbbra is: a jobb pozíció azzal jár, hogy összességében a család a munkaerőpiac felé orientálódik. Ugyanakkor a jövedelmekhez viszonyított redistribúciós források (a GYED, a nyugdíj, stb.) a magasabb társadalmi státuszoknál arányaiban ugyan kevesebbet, de összességében mégis többet tesznek ki, mint az alacsonyabb társadalmi státuszú csoportok esetében.

Így a redisztribúciós források a közép- és középrétegeknél védőhálóként működnek, miközben kevésbé mérsékelik az egyenlőtlenségeket, mint amennyire ezt elvben megcélozzák.

A PROJEKTALAPÚ REDISZTRIBÚCIÓ

Az uniós fejlesztéspolitika elveinek és szabályainak megfelelően a magyar EU-tagságra készülési időszakától az erőforrások felosztásának szinte kizárólagos eszköze a projekt. A fejlesztéspolitika projektjesítése jól ismert tény, amelynek sokoldalú következményei vannak (Sjöblom 2006, Czibere–Kovách 2013). Ezek közül a közigazgatás és a hatalmi kapcsolatok átalakulása (Sjöblom 2006, Anderson 2009), a hálózatosodás (Csurgó et al. 2008), a demokratikus döntéshozás csorbulása, a visszaélések és a rekombináns redisztribúció felerősödése (Csurgó–Kovách 2013), a politikai gyakorlat projektjesítése, a szervezetek működésének módosulása (Czibere 2013) mellett a társadalmi újratermelési rendszer megváltozásának (Ray 2001, Kovách 2000) és a projektalapú fejlesztés társadalmi egyenlőtlenségeket alakító hatásának (Shucksmith 2000, 2004, Darvas–Ferge 2013, Megyesi 2015, Shortall 2004, 2008) tulajdonít a szakirodalom kiemelt jelentőséget. Az integráció/dezintegráció szempontjából a felsorolt témák mind erős relevanciával bírnak, hiszen a politikai/hatalmi kapcsolatok rendszere, a forrásfelosztás demokratikus intézményektől függetlenedő politikai kontrollja, a hálózatosodás gyors előrehaladása közvetlenül hat a társadalmi integráció és dezintegráció mértékére és minőségére is.

Ebben a fejezetben még csak érintőlegesen sem tudunk a projektjesedés összes lényeges következményével foglalkozni. Arra a kérdésre próbálunk választ keresni, hogy a projekt formában újraosztott fejlesztési és egyéb források valóban rendelkeznek-e a társadalmi csoportok formálódására, állandósulására és fennmaradására ható következményekkel. Az elemzést két tényező nehezíti. A projektekről szóló döntések, a megítélt támogatások felhasználóinak listája többnyire nyilvános és azonosítható információkat tartalmaznak, de az általános projektjesítés és a mindent átszövő projekthálózatok következtében a valós forrásfelhasználás részletes kimutatása meglehetősen bonyolult. Olyan közfeladatok ellátása is a projektek logikája szerint történik, amely tevékenységekben projektről projektre változó szereplőkkel szimbiózisban működik a köz- és magánszféra, a közintézmény, a piaci cég és a civil szervezet. A kutatás másik nehézsége, hogy kérdőíves felvétellel a projektben történő részvétel és az egyének vagy a háztartások projektforrásokból közvetlenül vagy közvetetten származó jövedelmeinek összegyűjtése gyakorlatilag megvalósíthatatlan.

Az első kérdésünk, hogy mekkora összegek felosztása történik projekt formában, milyen nagy és kiterjedt a projektalapú redisztribúció. Voszka Éva úttörő tanulmányában az uniós tagság kezdeti éveinek adatai alapján azzal számolt, hogy a fejlesztésre, intézményfenntartásra és egyéb közcélokra fordított összegek kétharmadát nyilvánosan meg-

hirdetett projektek kereteiben használták fel, de a fennmaradó egyharmad jelentős része is projekt formában került az önkormányzatokhoz és közintézményekhez. Voszka adatai szerint az állami támogatások a gazdaságban a nyolcvanas években csökkentek, ám ez a tendencia a kilencvenes évek elején megállt, 1987-ben csak a gazdaságon belüli redisztribúció 12,3 százalék volt, ami 1996-ra 1,7 százalékra változott. Más összegeket is figyelembe véve a gazdaságon belüli redisztribúció 1992 után már nem csökkent és a GDP 0,9 és 4,9 százaléka között ingadozott. 2002-ben a GDP 3,7 százaléka volt. 2004 és 2006 között az uniós forrásokhoz kapcsolódó támogatások összege 3,8 milliárd euró, 952 milliárd forint volt, aminek a felosztása a pályázati rendszerek projektjeinek kereteiben történt. Ezen az összegen túl a hazai források felosztásában is a projektlogika érvényesült. Az általános, gazdaságra és a közsférára is kiterjedő projekttesztést jól szemlélteti, hogy az uniós tagság első két évében 46.000 pályázatot nyújtottak be, és az államigazgatáshoz és az önkormányzatokhoz jutott a projektforrások 45,7 százaléka (Voszka 2006). A gazdaság jelentős nagyságú hazai támogatást is kapott. A redisztribúciós logika szerint felosztott hazai források nagysága Voszka adatainak összesítése szerint 600–800 milliárd forintot tehetett ki 2003 és 2006 között. Ezeket a fejlesztési támogatásokat pályázati úton vagy azt megkerülve, de az esetek nagy többségében projekt formában osztották el.

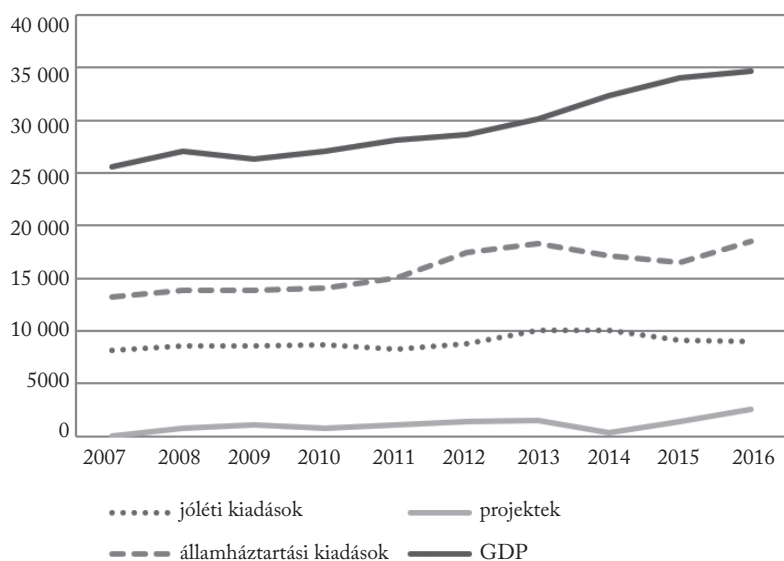
Az európai uniós források felhasználásának elemzéséről szóló KPMG (2017a) tanulmány szerint 2016-ig Magyarországon 14 ezer milliárd forint került kifizetésre a kedvezményezettek számára. A támogatás jelentőségét mutatja, hogy a 2006-os szinthez képest az uniós források nélkül a GDP 1,8 százalékkal csökkent volna, míg a támogatásokkal együtt 4,6 százalékos növekedés valósult meg. Az egyébként is csökkenő szintű fogyasztás 5 százalék helyett 11 százalékkal lenne alacsonyabb, míg a beruházás 31,3 százalékkal csökkent volna a 2,8 százalékos növekedés helyett. A foglalkoztatást is érzékenyen érintette, a 280 ezer fős növekedés helyett a KPMG számításai szerint csupán 105 ezer fős növekedés valósult volna meg a források nélkül. A támogatások ellenére Magyarország versenyképessége az utóbbi 10–15 évben jelentősen romlott. A visegrádi négyek országai közül a World Economic Forum (WEF) 12 pillérből álló versenyképességi listáján 10 pillérben az utolsó helyen áll az ország (miközben 2006-ban még 7 pillérben az első két helyen szerepelt).

A projekttesztett támogatási rendszerekben 2006 után felosztott forrásokról a projektekről szóló döntések kötelezően nyilvánosságra hozott adataiból is tájékozódhatunk. A kormányportálon elérhető EU 2007–2013, Új Széchenyi Terv, illetve a Széchenyi 2020 program pályázati adatbázisokból 2017.03.16. és 20. között gyűjtöttük össze a 2007–2017 első hónapjai között nyertes projektek adatait. Összesen 75.105 projekt került az adatbázisunkba. Az elnyert projektek összértéke 11.256,6 milliárd forint. Ez az összeg nem fedi le a magyarországi fejlesztési rendszerekben projekt formában felhasználása került támogatásokat, azok mintegy nyolcvan százalékaról ad információt.

A Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal az adott időszakban 495 milliárd forinttal támogatott kutatási és fejlesztési projekteket. Az NKFI projektjeit is nyilvánosságra hozzák, de azok adatai technikai okokból nem vonhatók össze a 75.105 projekt információival. Az agrártámogatások jelentős része sem szerepel a fejlesztési programok pályázati adatbázisában. A területalapú támogatások például jelentős nagyságú, 310–330 milliárd forintot kitevő évi összeget jelentenek, amelynek részletes adatait szintén kutatásra alkalmas formában tették közzé 2014-ig (Kovách 2016), de ezeket sem lehetett a 75.105 projekttel egy adatbázisba szervezni. Az európai uniós költségvetési kapcsolatok 2017-re vonatkozó terve 2 239,1 milliárdos kiadással számol, amihez további 416,7 milliárd költségvetésen kívüli EU-támogatás kiadása társul. Az általunk összegyűjtött és adatbázisba szervezett 75.105 projekt adatai megfelelőek a projektalapú redisztribúció rendszerének elemzéséhez, azzal a megszorítással, hogy az elemzetteknel több projektet futtatnak az országban, és magasabb a redisztribúció összege. Mindezt azért tartottuk fontosnak kiemelni, mert a projektek összege biztosan magasabb annál, mint ami a következő táblázatokban és grafikonokban szerepel.

A politikai döntésekkel történő redisztributív forrásfelosztás összege 2007 után folyamatosan növekedett (8. ábra). 2014-ben volt egy törés a projektek összegeinek emelkedésében, aminek csupán technikai oka van: ez volt az új programokra történő váltás éve. A projektösszegek 86,6 milliárdról 2550,8 milliárdra változtak 2007 és 2016 között. A GDP, az államháztartási és jóléti kiadások, valamint a projektek milliárd forintban kifejezett volumenének változásában két határozottabb tendencia érvényesül. A GDP és az elsősorban uniós forrásokat használó projektek összegének nagysága hasonló ütemben változik (a 2014-es év technikai projekt apálya nem töri meg a tendenciát). A GDP növekedése rendre alacsonyabb a projektek összegének növekedéséhez hasonlítva. Az államháztartási, és különösen a jóléti kiadások és a projektekre fordított összegek között 2013-tól, és különösen 2014 után fordított arányosság figyelhető meg. Az államháztartási és az ennek részét képező jóléti kiadások összege 2013-ban és 2014-ben jelentősen csökkent. A jóléti kiadások csökkenése nem állt meg, de az államháztartási kiadások összege 2015-től ismét intenzíven nőtt. A jóléti kiadások 1029 milliárddal csökkentek 2013 és 2016 között, míg ugyanabban az időszakban a projektek összege 1330 milliárddal növekedett. Csak részletesebb elemzés tárhatná fel, hogy a projektekre fordított állami források növekedése milyen mértékben volt a jóléti kiadások csökkentésének a következménye, illetve, hogy az államháztartási kiadások növelése a projektpénzekből és a jóléti kiadások csökkentéséből származott-e. A 8. ábra arra utal, hogy a projektalapú redisztribúció látványos növekedése a jóléti kiadások ellenében hat. Ez nem csupán a felhasznált összegekre igaz, hanem a felhasználókra is, mert míg a jóléti rendszer ráfordításainak elvileg a társadalom nagy része a kedvezményezettje, addig a projektpénzek sokkal kevesebbekhez jutnak el.

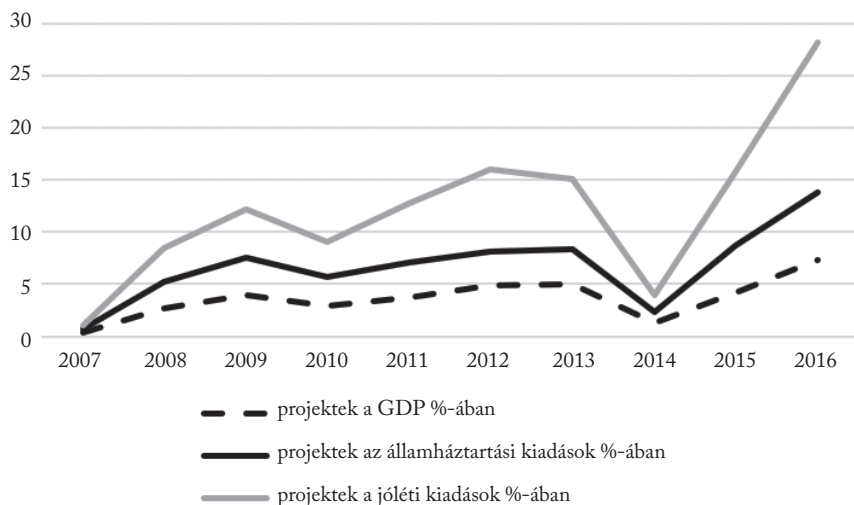
8. ábra. A GDP, államháztartási és jóléti kiadások, projektek nagysága (milliárd forint)

Forrás: saját szerkesztés

9. ábra.

A projektek összege a GDP, az államháztartási kiadások és a jóléti kiadások százalékában

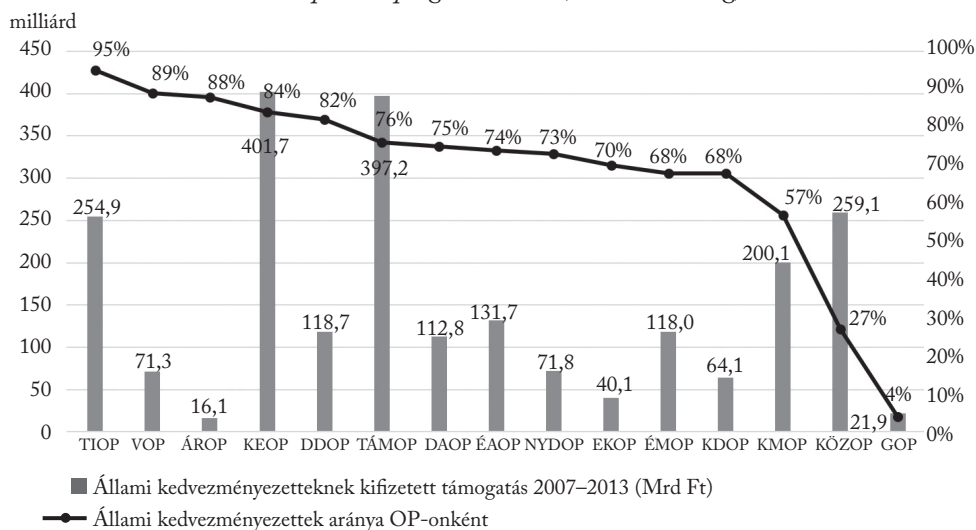
Forrás: saját szerkesztés

A projektek összegének a GDP, az állami és jóléti kiadásokhoz viszonyított aránya (9. ábra) is a projektalapú redisztribúció felerősödését mutatja. A 2014-es technikai projektátállás időszakától eltekintve a projektösszegek aránya többszörösére nőtt a GDP, az államháztartási és a jóléti kiadásokhoz viszonyítva 2007 és 2016 között. A projektalapú redisztribúció összegei 2016-ban a GDP 7,36 százalékát teszik ki, ami közel kétszerese a 2002-re vonatkozó adatnak. A GDP-hez viszonyított projektösszeg aránya a szocialista kor GDP-hez mért gazdasági redisztribúciójának a hatvan százaléka körül van. A projekt az államháztartási kiadásokkal együtt 2016-ban a GDP kétharmada körüli értéken volt. Az államháztartási és jóléti kiadások jelentős részét projekt keretében használják fel. A projekttesedés legerősebb mutatója a 9. ábrában a jóléti kiadásokhoz viszonyított projektösszegek aránya, amely 2016-ra meghaladta a 28 százalékot. Az államháztartási és a jóléti kiadások jelentős részét is projekt formában használják. A projektalapú redisztribúció egyre nagyobb arányban szövi át a gazdasági, az állami és önkormányzati forrásfelhasználást.

A projekttesített redisztribúció és társadalmi integráció/dezintegráció összefüggésének kapcsán a második kérdésünk, hogy a projektek hozzájárulnak-e a társadalmi egyenlőtlenségek csökkentéséhez, növeléséhez, vagy hatásuk éppen azok befagyasztása. A szakirodalom meglehetősen egyértelmű állásfoglalása az (Shucksmith 2000, 2004, Shortall 2004, 2008), hogy a projektek jelentős mértékben növelik a társadalmi különbségeket, bár a hátrányos társadalmi helyzetek mérséklése is projekt formában történik. A skandináv irodalom szerint a projekt funkciója a forráshasználat feletti társadalmi kontroll biztosítása, míg a közép-európai elemzők inkább a projektforrások kisajátításának veszélyeiről írnak. Mások új társadalmi csoportok létrejöttében vagy pozícióerősödésében, a hatalmi kapcsolatok radikális átrendeződésében látják a projekttesítés hatását vagy azt feltételezik, hogy a társadalmi újratermelés egész rendszere átalakult az új típusú redisztribúció következményeként (Bruckmeier 2000, Anderson 2009, Ray 2001, Kovách-Kučerová 2006, 2009, Csurgó-Kovách 2013).

A 14 ezer milliárd forintnyi támogatás egyedülálló lehetősége nem hozott áttörést, és a források koncentrációjának hiánya miatt több fontos területen (pl. egészségügy, közigazgatás, oktatás) is elmaradtak a strukturális változásokat hozó hatások. A KPMG jelentése szerint a támogatások 13 beavatkozási területen, 300 intézkedéstípuson és 1100 különböző célú konstrukción és jogcímen keresztül kerültek kifizetésre. A legnagyobb összeg a mezőgazdaságba áramlott a normatív (földalapú) és a beruházási (vidékfejlesztési) támogatásokon keresztül. A közlekedés, a környezeti és társadalmi infrastruktúra fejlesztésére, valamint a vállalatok támogatására is jelentős összegeket fordítottak. Mindezek viszont széttagoltan, érdemi koncentráció nélkül kerültek felhasználásra, amely a korábban említett strukturális változások elmaradását eredményezte. A kifizetések 30 százaléka a mezőgazdaságba áramlott, ennek ellenére a teljes GDP-

10. ábra. A közszférának, állami intézményeknek kifizetett támogatások aránya és abszolút értéke operatív programonként (2013. októberig)

Forrás: Állami Számvevőszék (2015: 41)

hatás csupán 23 százaléka és a foglalkoztatási hatás mindössze 20 százaléka köszönhető az agrártámogatásoknak. A legnagyobb tételt jelentő normatív támogatások tényleges gazdaságfejlesztési hatása minimális.

A területi egyenlőtlenségek csökkentését és a területi kohéziót is csupán mérsékelten tudták elősegíteni az uniós források. A megyék közötti egy főre eső GDP egyenlőtlenségi indexe ugyan 3,4 százalékkal csökkent, de a foglalkoztatás területén a megyék közötti különbségek nem mérséklődtek. A legfejletlenebb kistérségekben a források kevésbé voltak hatásosak, és kevésbé növelték a termelékenységet, mint a fejlettebb térségekben. Az elemzési eredmények szerint a leghátrányosabb helyzetű térségekben a „*hagyományos, pályázati alapú fejlesztéspolitikai megközelítés kevésbé hatékony, és a célzott, a kistérségek helyi gazdasági és társadalmi adottságait (pl. a környező, fejlettebb kistérségekhez fűződő gazdasági kapcsolatait) figyelembe vevő célprogramok eredményesebbek lehetnek*” (KPMG 2017a: 5).

A foglalkoztatottak száma 2006–2015 között 3,9 millió főről 4,2 millió főre (7,2%) nőtt. A növekedés elsősorban a közmunkaprogram kiterjesztésének, valamint a költségvetési szféra létszámbővülésének együttes eredménye, és nem az üzleti szféra foglalkoztatási hatékonyságának növekedése (az üzleti szféra foglalkoztatási szintje 2015-ben alig haladja meg a 2006-os szintet). A tartósan külföldön munkát vállalók arányának jelentős növekedése kezdetben csupán a munkanélküliség, később viszont már a foglalkoztatás csökkenésével is járt. A foglalkoztatási szint az uniós források nél-

kül 2015-ben 4,5 százalékkal alacsonyabb lett volna.

Az uniós források szerteágazó társadalmi hatásai közül a KPMG (2017a) elemzése kiemeli a sikeres foglalkoztatás-növelést, amelynek társadalmi feltételeit leginkább a humán fejlesztések – mint a társadalmi infrastruktúra, a humán tőke, a foglalkoztatottság növelése és az intézményi kapacitások bővítése és a közlekedési infrastruktúra fejlesztése – javították. Ugyanakkor az oktatás és az egészségügy terén nem mutathatók ki áttörő eredmények az uniós forrásoknak köszönhetően.

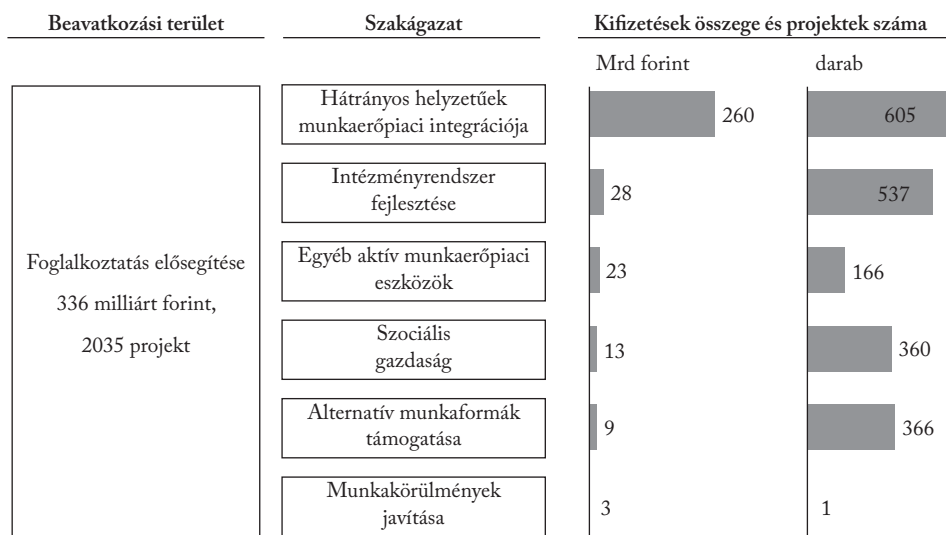
Kistérségi szinten a K+F és az energetikai beruházások hatottak legerősebben a helyi gazdasági teljesítményekre, míg a helyi foglalkoztatottság szintjének növekedését a társadalmi kohézió növelését célzó programok segítették legerősebben.

Az Állami Számvevőszék (2015) jelentése szerint a 2007–2013 közötti támogatási időszakban a források jelentős része a közszférába (minisztériumok, hazai közintézmények, önkormányzatok) áramlott, a kifizetések 72,2 százaléka, közel 3000 milliárd forint ebben a szektorban realizálódott (10. ábra).

A fenti, 10. ábra szerint a közszféra legnagyobb összegű kifizetései a TÁMOP és KEOP projektekben valósultak meg, közel 400–400 milliárd forint összegben, de a KÖZOP (259,1 milliárd forint), a TIOP (254,9 milliárd forint) és a KMOP (200,1 milliárd forint) támogatásai is jelentős összegeket képviseltek. Négy operatív program esetében (TIOP, VOP, ÁROP, KEOP) a közszféra részesedése a kifizetésekből meghaladta a 85 százalékot is, és a 15 operatív programból csupán kettőben (KÖZOP, GOP) nem érte el az 50 százalékot. Ezek az arányok az államháztartás bevételi és kiadási szerkezetét is befolyásolták, olykor jelentős eltéréseket okozva az adott évre a törvényben jóváhagyott tervszámok és a tényleges zárszámadási adatok között.

A továbbiakban azon programok szerepét és hatásait kívánjuk követni, amelyek az államháztartás jóléti funkcióin belül a korábban már említett szociális redisztribúció arányait és irányait befolyásolhatták. Mivel egy program a funkcionális mérleg több alorán is szerepelhet (pl. a TÁMOP programok egy része képzési program, ezek mint oktatási tevékenységek a jóléti kiadások között szerepelnek (F04.d-Egyéb oktatás), míg a munkahelymegőrző TÁMOP programok a C.-Gazdasági funkciók fejezetben (F.13.b-Egyéb gazdasági tevékenységek és szolgáltatások) jelennek meg, és nem a jóléti kiadások között, vagy hasonlóan például a társadalmi kohéziót támogató TÁMOP programok a funkcionális mérleg F06.g-Szociális és intézményi jóléti szolgáltatások során találhatók, amely szorosan kapcsolódik a szociális redisztribúcióhoz, míg a közmunkaprogramok finanszírozása a C.-Gazdasági funkciók F.13.b fejezetben található), ezért nem vállalkozunk arra, hogy tételelesen kimutassuk a támogatások pontos arányát és hatását a szociális redisztribúcióra, csupán szakterületeket, nagyságrendeket, tendenciákat mutatunk be.

11. ábra. A foglalkoztatás elősegítése beavatkozási terület szakágazati bontása kifizetések és projektszám alapján

Forrás: KPMG (2017b: 424)

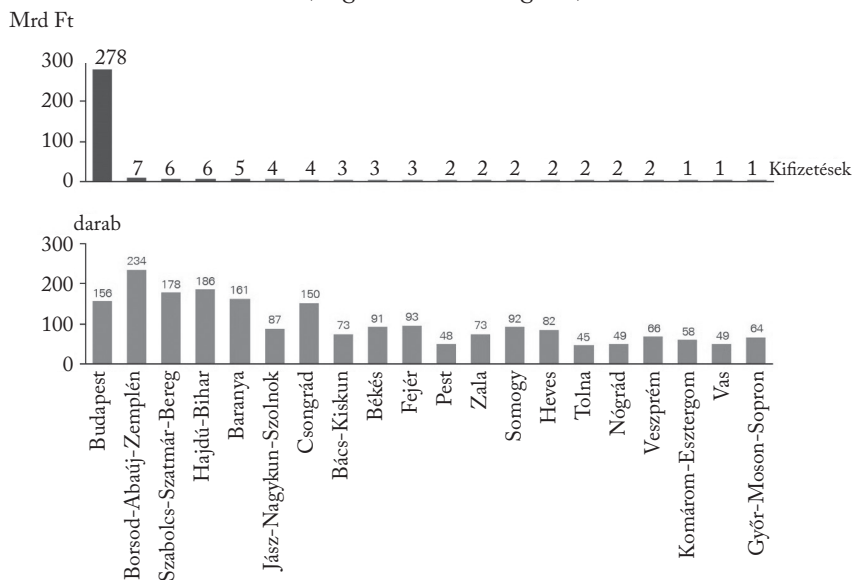
A 13 beavatkozási terület¹⁵ közül kettőt emelünk ki, melyek elsődleges célja a jóléti redisztribúción keresztül a társadalmi egyenlőtlenségek csökkentése, a hátrányos helyzetű társadalmi csoportok helyzetének javítása: a foglalkoztatás elősegítése és a társadalmi kohézió. A két beavatkozási területhez kapcsolható adatokat és összefüggéseket először a KPMG (2017b) és az ÁSZ (2015) elemzései alapján mutatjuk be.

A foglalkoztatás elősegítése

A foglalkoztatás bővítésének szándéka a Társadalmi Megújulás Operatív Programban került meghirdetésre. Deklarált célja a különböző képzési, oktatási, egészségügyi projekteken keresztül a munkaerő termelékenységének növelése, és egyben az egyes társadalmi rétegek közötti különbségek csökkentése (ÁSZ 2015). A hat prioritás körében a szociális redisztribúció szempontjából a legfontosabb két prioritás a munkanélküli és inaktív emberek foglalkoztathatóságának javítása, valamint a leghátrányosabb helyzetű (LHH) térségek felzárkóztatásának megalapozása volt. A program alapvető célként fogalmazta meg a társadalmi hátrányok újratermelődésének és átörökítésének

15 Mezőgazdasági termelők támogatása; vállalkozásfejlesztés; kutatás és fejlesztés; turizmus; közlekedési infrastruktúra; energetikai infrastruktúra; környezeti infrastruktúra; IKT-terület; társadalmi infrastruktúra; humán tőke; foglalkoztatás elősegítése; társadalmi kohézió; intézményi kapacitás.

12. ábra. A kifizetések megyei megoszlása a programozási időszakban
(Foglalkoztatás elősegítése)

Forrás: KPMG (2017b: 425)

megelőzését, végső célként pedig a mélyszegénység, különösen a gyermekszegénység felszámolását (ÁSZ 2015).

A 11. ábra szerint a foglalkoztatás elősegítése érdekében végrehajtott projekt-redistribúció mind a támogatott projektek számában, mind a kifizetett támogatások nagyságrendjében magasan a hátrányos helyzetűek munkaerő-piaci integrációjára irányult. Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy bár összegében jóval kisebb, de a projektek számát illetően a második legnagyobb támogatási terület az intézményrendszer fejlesztése volt.

A TÁMOP program beavatkozásainak sikeres megvalósításához az oktatás-képzés, az egészségügyi ellátások, és a munkaerő-piaci és szociális szolgáltatások infrastruktúrája fejlesztésének támogatására egy önálló program is elindult. A TIOP (Társadalmi Infrastruktúrafejlesztési Operatív Program) az említett ágazatok intézményrendszerének átfogó reformjához szükséges fizikai infrastruktúrális feltételeket hivatott biztosítani 254,9 milliárd forinttal. Vagyis az állam a kötelező állami feladatok ellátásához szükséges intézményi háttérrel és a minőségi közszolgáltatásokhoz történő egyenlő hozzáférést is projektfinanszírozással kívánta biztosítani.

13. ábra. Foglalkoztatás elősegítése: a GDP alakulása

Forrás: KPMG (2017b: 429)

A hátrányos helyzetű csoportokra irányuló fejlesztési célok – mint a szakképzés és felnőttképzés, az aktív álláskeresést és a munkavállalást támogató szolgáltatások infrastruktúrájának fejlesztése, valamint a szociális szolgáltatások területén a hozzáférési és minőségbeli területi különbségek csökkentése – köréből néhányat az ÁSZ 2015 jelentés szerint jelentősen túlteljesítettek, például a tervezett közszolgáltatások ötszörösét akadálymentesítették (2421 eset), és a felújított, illetve megépített 5311 darab TISZK tanterem és tanműhely is a 2015. évi célok fölé emelkedett. Kritikus viszont, hogy nem megfelelő számban történt meg a szociális és gyermekvédelmi intézmények felújítása, a betervezett 9000-es célértéknek mindössze a 24 százaléka teljesült.

Visszatérve a foglalkoztatás elősegítésére irányuló programhoz, területi szempontból meglehetősen egyenlőtlen eloszlást tapasztalunk. A KPMG (2017b) adatai szerint a projektek székhelyének figyelembe vételével aránytalanul a legtöbb kifizetés Budapesten történt (12. ábra).

A KPMG elemzése alapján ez az extrém mértékben aránytalan elosztási egyenlőtlenség, vagyis a főváros jelentős túlsúlya a forráslehívásokban annak következménye, hogy a kifizetések 76 százaléka a Nemzetgazdasági Minisztériumhoz tartozó projekteket finanszírozta. Ugyanakkor a területi szakadék mégsem ekkora a főváros és az összes többi térség között, ha figyelembe vesszük, hogy ezek a projektek decentralizáltan valósultak meg, nem kizárólag Budapesten.

A foglalkoztathatóság javítására irányuló programokra pályázni képes szervezetek köre az intézményrendszer sajátosságai miatt meglehetősen szűk. Közöttük is, ahogyan korábban, a területi eloszlások bemutatása során említettük, a kifizetések alap-

14. ábra. A társadalmi kohézió beavatkozási terület szakágazati bontása a kifizetések és projektszám alapján

Beavatkozási terület	Szakágazat	Kifizetések	
		Mrd forint	darab
Társadalmi kohézió	Esélyegyenlőség az oktatásban	90	1130
	Szociális felzárkóztatás	136	1607

Forrás: KPMG (2017b: 448)

ján az NGM a legjelentősebb pályázó, hiszen a hozzá tartozó 6 projekt a kifizetések 76 százalékát lefedi, vagyis a foglalkoztathatóság javítására irányuló források erősen központosítva, szinte egyetlen pályázónál koncentráálódtak.

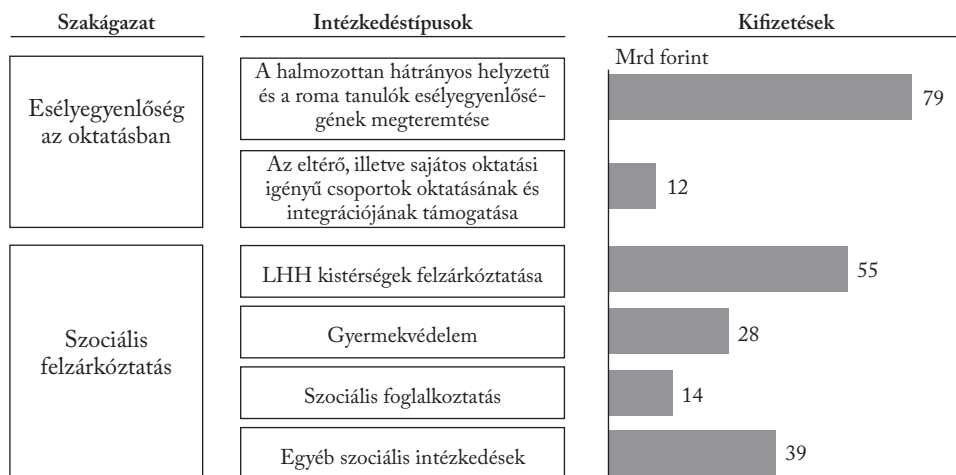
A 2007–2015 közötti időszakban a „Foglalkoztatás elősegítése” beavatkozási terület a forrásokból történő viszonylag alacsony részesedése miatt a nemzetgazdasági eredményekhez is csupán kisebb mértékben járult hozzá. A GDP volumene és a kibocsátás is csupán 0,1 százalékkal lett volna alacsonyabb az e területre irányuló források felhasználása nélkül (13. ábra) (KPMG 2017b).

Társadalmi kohézió

A társadalmi kohézió beavatkozási terület is a Társadalmi Megújulás Operatív Program intézkedései sorába tartozik. Legfőbb célja a leghátrányosabb helyzetű területek (LHH) komplex felzárkóztatása és a hátrányos helyzetű csoportok társadalmi, oktatási, munkaerő-piaci reintegrációjának és esélyegyenlőségének elősegítése, valamint a helyi közösségek fejlesztése. A KPMG (2017b) elemzése a társadalmi kohéziót célzó programokat a prioritások logikája mentén két fő szakágazatban tárgyalja. Az *Esélyegyenlőség az oktatásban* szakágazat céljai között találjuk a hátrányos helyzetű fiatalok oktatási helyzetének javítását, valamint a sajátos/eltérő oktatási igényű fiatalok integrációjának elősegítését. A *Szociális felzárkóztatás* szakágazatba hat intézkedést soroltak, amelyek a különösen hátrányos helyzetű csoportok szociális és munkaerő-piaci integrációját hivatottak segíteni.

A 14. ábra alapján a társadalmi kohézió területén a szociális felzárkóztatás szakágazatában volt magasabb a projektek és egyben a kifizetések nagysága is, közel 30 százalékkal meghaladva az oktatási esélyegyenlőségre szánt források nagyságát. A társadalmi kohézió területén 2737 projekt került finanszírozásra a vizsgált időszakban, 226 milliárd forint értékben.

15. ábra. Reprezentatív intézkedéstípusok meghatározása (társadalmi kohézió)

Forrás: KPMG (2017b: 448)

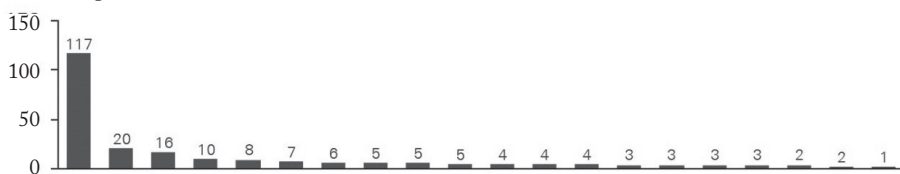
A jóléti és szociális célú redisztribúciós beavatkozások (15. ábra) az oktatási egyenlőtlenségek területén elsősorban a halmozottan hátrányos helyzetű gyermekek és a roma tanulók esélyegyenlőségének megteremtését célozták, elsősorban az iskolai szegregáció csökkentésével, a továbbtanulás elősegítésével. Ugyancsak itt kapott helyet a sajátos és eltérő nevelési igényű gyermekek integrációja, a menekült és a nemzetiségi tanulók oktatásának elősegítése, valamint az iskolai tehetséggondozás.

A szociális hátrányokkal kapcsolatban a KPMG kategorizálása alapján négy területen is történtek beavatkozások: a leghátrányosabb helyzetű kistérségekben élők (fiatalok és felnőttek) integrációs esélyeinek növelése és a gyermekek védelme érdekében a hátrányos helyzetű gyermekek számára tervezett beavatkozások, valamint a gyermekszegénység csökkentése és a fiatalkori devianciák megelőzése terén; az ún. szociális foglalkoztatás, vagyis a kirekesztődött társadalmi csoportok tagjainak (tartós munkanélküliek, fogvatartottak, hajléktalanok, stb.) reintegrációja terén; az egyéb szociális intézkedések csoportjában pedig elsősorban az antidiszkriminációt, önkéntességet elősegítő projektek, vagy pl. az akadálymentesítési célokat megvalósító projektek kaptak szerepet.

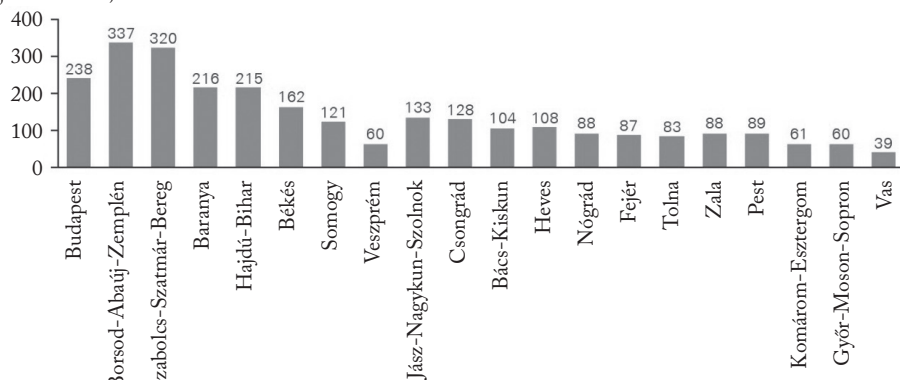
Az oktatási hátrányok kompenzálására fordított forrásokból a legnagyobb összegű kifizetések a hátrányos helyzetű és cigány gyermekek oktatási esélyeinek javítását szolgálták 79 milliárd forint összegben, míg a szociális célú kiadások körében az LHH kistérségek felzárkóztatásának támogatására fordították a legtöbb pénzt, 55 milliárd forint értékben.

16. ábra. A kifizetések megyei megoszlása a programozási időszakban (társadalmi kohézió)

Kifizetés összege, Mrd Ft

Projektek száma, darab

Forrás: KPMG (2017b: 454)

A 16. ábra a társadalmi kohézió céljait szolgáló projektek megyei szintű területi megoszlását mutatja. A korábbiakban leírtuk, hogy ez a konstrukció elsősorban a területi hátrányok leküzdésének egyik eszköze, ezért a leghátrányosabb helyzetű kistérségek támogatására irányuló források nagysága átlagosan magasabb a többi beavatkozási terület nagyságánál. Számos olyan pályázati kiírási feltétel is szerepet játszik ebben, amely előírta, hogy a projekteket az adott LHH kistérségben kell megvalósítani is. Ennek eredményeként a KPMG (2017b) kimutatásai szerint a kifizetett támogatások 22 százaléka került az ország 47 leghátrányosabb helyzetű kistérségébe. Ugyanakkor ez az érték a célok ismeretében irreálisan alacsony aránynak tűnik. Itt ismét felmerül a kérdés, hogy a leghátrányosabb helyzetű térségeknek és társadalmi csoportoknak szánt támogatások miért a fővárosban összpontosultak legnagyobb összegben? Budapesten 117 milliárd forintnyi pályázati forrás mutatható ki a társadalmi kohézió területén a 226 milliárd forintnyi teljes ráfordításból, a többi megye részesedése csupán 1 és 20 milliárd forint közé esik. A fővárosi támogatási összeg nagyságrendjét meg sem közelítve, a két meghatározó megye Borsod-Abaúj-Zemplén megye és Szabolcs-Szatmár-Bereg megye, ahol megyénként 300-nál is több projekt működött a hátrányos helyzet csökkenése és a szegénységgel szemben küzdelem terén, 20 és 16 milliárd forint támogatással

(16. ábra). A KPMG elemzése megemlíti, hogy a támogatások jellege indokolná a magasabb arányú kifizetéseket a hátrányos helyzetű térségekben, de az adatokat némileg torzítja, hogy a kiemelt, magas költségvetésű projekteknek budapesti központú szervezetek voltak a kedvezményezettjei (pl. KLIK, Emberi Erőforrás Támogatáskezelő, Türr István Képző és Kutató Intézet). E projektek kapcsán több esetben is jellemző volt, hogy a források továbbosztásra kerültek további kedvezményezettek számára, így a nyertes pályázó és a végső kedvezményezettek alanyai elváltak, amely egyrészt tehát láthatóan torzítja az eredményeket, másrészt viszont további aggályokat is felvet a pályázati források célzottsága és elosztási elveinek érvényesülése szempontjából.

A 20. táblázat eredményei szerint aránytalanul kevés a hátrányos és leghátrányosabb helyzetű kistérségekbe áramló támogatások aránya (7% és 3%), és az egy főre jutó támogatások összege is jóval alacsonyabb, mint a nem hátrányos helyzetű kistérségekben, ahová viszont a kifizetett támogatások rendkívül jelentős, 71 százalékos hányada érkezett. A leghátrányosabb helyzetű kistérségekben a népesség 5 százaléka él, miközben a támogatásoknak csupán a 3 százaléka érkezett ilyen térségekbe.

A szociális célú redisztribúciós támogatások kapcsán egyértelműen látszik az egy főre jutó számítások alapján a komplex programmal segített leghátrányosabb helyzetű kistérségekben élők helyzetének kiemelt kezelése. Az összes kistérségi kategória közül ebben a típusban a legmagasabb az egy főre jutó projektjuttatások (45.677 Ft/fő) összege. Ugyanakkor a projektforrások csupán 19 százaléka került ilyen helyzetű térségekbe.

20. táblázat. A támogatások kistérségek szerinti megoszlása (társadalmi kohézió)

Kistérségek besorolása	Lakosság megoszlása (%)	Kifizetett támogatás megoszlása (%)	Kifizetett támogatás (Ft/fő)
Nem hátrányos helyzetű kistérség	69	71	23 541
Hátrányos helyzetű kistérség	16	7	9 931
Leghátrányosabb helyzetű kistérség	5	3	14 182
Komplex programmal segített leghátrányosabb helyzetű kistérség	9	19	45 677

Forrás: KPMG (2017b: 454), saját szerkesztés

A kiemelt leghátrányosabb helyzetű térségek humán kapacitásának fejlesztése terén e program keretében elsősorban a munkaerő-piaci integrációt segítő képzések jelentették a legnépszerűbb pályázati célokat. Ezeknek a kiemelten hátrányos helyzetű célcsoportokra irányuló projekteknek az elsődleges célja a magasabb foglalkoztatás elérése volt. A munkanélküliségi mutatók vizsgálata során viszont nehéz értékelni ezek tényleges hatását, mert problémákat okoz a 2011-ben megújított közfoglalkoztatási törvény és a közfoglalkoztatás 2013-as kiterjesztése. A KPMG elemzései is arra erősítenek rá, hogy a munkanélküliségi eredmények javulása egy-egy térségben feltételezhetően

nagyobb mértékben köszönhető az egyes kistérségekben elterjesztett közfoglalkoztatási programoknak, semmint a fenti formában felhasznált uniós forrásoknak. A vizsgált teljes projektidőszakban a támogatásban részesülő LHH térségekben 31,85 százalékkal csökkent a 8 általánossal nem rendelkező munkanélküliek aránya, ugyanakkor az adatok azt mutatják, hogy ez az arány a nem támogatott LHH területeken is 25,47 százalékkal csökkent (a 47 LHH térségből 39 részesült támogatásban) (KPMG 2017). A tartós munkanélküliség csökkenésében is hasonló tendenciák figyelhetők meg. A kifizetési időszakban 51 százalékkal csökkent a tartós munkanélküliek száma, de a jelentős csökkenésért ebben az esetben is a 2013-ban kiterjesztett közmunkaprogram okolható, ami abból is következik, hogy az európai uniós forrásokban nem részesülő LHH térségek mutatták fel a legnagyobb javulást a tartós munkanélküliség csökkenése terén. Azt mondhatjuk, hogy a korábban említett integrációs képzések arra voltak elegendőek, hogy a tartósan munkanélküli személyek a közfoglalkoztatásban helyezkedjenek el.

A 2007–2015 közötti időszakban a KPMG számításai szerint a GDP 0,2 százalékkal alacsonyabb lett volna a „Társadalmi kohézió” beavatkozási területre fordított pénzügyi források nélkül. A fogyasztás 0,2 százalékkal lett volna kevesebb. Ez a beavatkozási terület alapvetően kevés forrással rendelkezett, és rendkívül szerteágazó, széles körű intézkedéseket fedett le, azonban elsődleges célja nem a gazdasági növekedés, hanem az egyenlőbb társadalmi viszonyok elérése, amelyek viszont időben eltolódással jelentkezhetnek.

Az általunk szerkesztett adatbázis arra ad lehetőséget, hogy a projektelés és társadalmi integráció összefüggéseit keresve a projektek koncentrációjának mértékét megállapítsuk, illetve bemutassuk, hogy a projektek területi, települési megoszlásában fellelhető-e a gazdasági és társadalmi hátrányok csökkenésének vagy növekedésének tendenciája.

A projektek megyék szerinti eloszlása (21. táblázat) nem mutatja, hogy a projektelésített redistribúció hozzájárulna a területi hátrányok kiegyensúlyozásához. A legnagyobb GDP-termelő Budapest használja a legtöbb projektet. Hajdú-Bihar, illetve Szabolcs-Szatmár-Bereg második és harmadik helye, illetve Borsod-Abaúj-Zemplén ötödik helye a projektek számát, az egy főre jutó alacsony GDP-t és az összlakosság nagyságát tekintve még arra utalhatna, hogy a projektalapú redistribúció egyik alapvonása a területi egyenlőtlenségek mérséklése. A kapott projektek számát és volumenét tekintve jó helyzetben levő megyék között azonban ott vannak a legfejlettebbek is, ami ellentmond a területi kiegyenlítés elvének. A sorrend további részei semmilyen rendezőelvet nem mutatnak. A projektek megoszlása településtípusonként (22. táblázat) viszont sokkal egyértelműbben világít rá arra, hogy a projektalapú redistribúció nem csökkenti, hanem sokkal inkább növeli vagy rögzíti a területi, települési hátrányokat. A falvakba és nagyközségekbe jut az összlakosságuk képest a legkevesebb projektforrás.

21. táblázat.

A projektek száma, összege, sorrendje az egy főre eső GDP és az összlakosság alapján

Megye	Projektek száma	Összeg, milliárd forint	Sorrend az egy főre eső GDP alapján	Sorrend az összlakosság alapján
Budapest	6822	3347,0	1	1
Hajdú-Bihar	5425	766,7	12	5
Szabolcs-Szatmár-Bereg	5362	717,1	19	4
Csongrád	4870	695,9	10	9
Borsod-Abaúj-Zemplén	6442	657,9	13	3
Pest	4288	540,0	7	2
Győr-Moson-Sopron	4052	508,4	2	7
Bács-Kiskun	4917	478,8	8	6
Somogy	3111	441,2	17	14
Baranya	4179	397,2	16	11
Fejér	3148	373,5	3	8
Békés	2900	366,2	18	12
Jász-Nagykun-Szolnok	2821	358,0	15	10
Heves	2961	332,2	14	15
Veszprém	3073	294,7	11	13
Zala	2658	236,2	6	17
Komárom-Esztergom	2146	227,5	4	16
Vas	2216	225,3	5	18
Tolna	2026	153,3	9	19
Nógrád	1688	139,2	20	20

Forrás: saját szerkesztés a https://www.palyazat.gov.hu/tamogatott_projektkereso adataiból létrehozott adatbázis alapján

22. táblázat. Projektek települések szerint

Településtípus	Projektek száma	Projektösszeg, milliárd forint
Község	13.184	1383,4
Nagyközség	2260	281,3
Város	26.769	3071,0
Megyei jogú város	1999	311,4
Megyeszékhely	24.071	2862
Főváros	6822	3346,9
Együtt	75.105	11.256,2

Forrás: saját szerkesztés a https://www.palyazat.gov.hu/tamogatott_projektkereso adataiból létrehozott adatbázis alapján

A projektek koncentrációjának méréséhez a pályázók neve szerint összesítettük az elnyert projektek számát. A 75.105 projekt nyerteséből 11.210 kedvezményezett jutott egynél több projekthez 2007 és 2017 márciusa között. 71 kedvezményezett kapta a projektek teljes összegének a 35 százalékát. A 100 projektnél többet elnyerő 5 kedvezményezett összesen 1435, egyenként átlagosan 287 milliárdnyi projektforráshoz jutott, ami akkor is erőteljesen koncentrált projektforrás-használatot jelez, ha tudjuk, hogy ezek nagyszervezetek, amelyek maguk is további szervezeteket vonnak be a projektek kivitelezésébe.

Az összesített (a nyertesek nevére rendezett) projektek koncentrációja és számuk megyék és településtípusok szerinti megoszlása (23–27. táblázatok) még inkább láthatóvá teszi a projektalapú redisztribúciónak a magyar társadalom integrációjával/dezintegrációjával és egyenlőtlenségeivel kapcsolatba hozható hatásait. A projektforrások redisztribúciója követi a települési lejtőt: a nyertesek nagyon erőteljesen a nagyvárosok. A megyék szerint vizsgált projektadatokból sem olvasható ki a hátrányosabb területek pozitív diszkriminációja, csak a népességszámot többé-kevésbé követő forrásallokáció. A projektforrások redisztribúciója inkább a meglevő állapotokat és egyenlőtlenségeket rögzíti.

23. táblázat. A projektek koncentrációja

Projektek száma	A nyertesek száma	A projektek összege, milliárd forint, 2007–2017. március	Az egy kedvezményezettre jutó támogatási összeg, forint 2008–2017. március
1 projekt	35.767	2018,2	56.427.432
2 projekt	6327	1202,6	190.078.973
3–5 projekt	3906	1911,2	489.305.462
6–10 projekt	742	1288,4	1.736.419.004
11–20 projekt	164	889,8	5.426.185.229
20–50 projekt	55	1872,3	34.043.556.387
51–99 projekt	11	638,0	58.004.612.058
100 projekt felett	5	1435,4	287.080.443.757
Együtt	46.977	11.256,2	239.612.206

Forrás: saját szerkesztés a https://www.palyazat.gov.hu/tamogatott_projektkereso_adataibol_letrehozott_adatbazis_alapjan

24. táblázat. A projektek megyék szerinti koncentrációja

Megye	A kedvezményezettek száma	A projektek összege
Budapest	4680	3.951.656.672.758,01
Borsod-Abaúj-Zemplén	3798	951.971.950.654,00
Szabolcs-Szatmár-Bereg	3315	458.463.424.988,00
Hajdú-Bihar	3289	422.978.795.420,00
Bács-Kiskun	3093	556.004.301.191,00
Csongrád	3009	530.194.459.739,00
Pest	2723	384.728.795.729,00
Baranya	2670	388.714.689.784,00
Győr-Moson-Sopron	2627	435.562.568.581,00
Veszprém	1990	329.802.609.510,00
Fejér	1922	799.442.749.153,00
Somogy	1898	280.070.164.608,00
Zala	1741	228.221.521.376,00
Békés	1716	380.101.026.222,00
Heves	1713	222.138.160.536,00
Jász-Nagykun-Szolnok	1682	308.614.991.857,00
Vas	1461	204.283.258.428,00
Komárom-Esztergom	1359	189.682.974.529,00
Tolna	1264	114.610.826.238,00
Nógrád	1027	119.018.676.631,00

Forrás: saját szerkesztés a https://www.palyazat.gov.hu/tamogatott_projektkereso adataiból létrehozott adatbázis alapján.

25. táblázat. A projektek településtípusok szerinti koncentrációja

Megye	A kedvezményezettek száma	%-ban	A projektek összege
Főváros	4683	10,0	4.666.439.699.768,01
Község	7650	16,3	933.357.999.884,00
Megyei jogú város	1237	2,6	195.877.696.072,00
Megyeszékhely, megyei jogú város	16.047	34,2	2.840.667.664.029,01
Nagyközség	1212	2,6	265.213.385.580,00
Város	16.148	34,4	2.354.706.172.599,01
Együtt	46.977	100,0	11.256.262.617.932,00

Forrás: saját szerkesztés a https://www.palyazat.gov.hu/tamogatott_projektkereso adataiból létrehozott adatbázis alapján.

26. táblázat. Az összesített projektek száma a településtípusok szerint

	1 projekt	2 projekt	3–5 projekt	6–10 projekt	11–20 projekt	20–50 projekt	51–99 projekt	100 projekt felett	Együtt
Főváros	3732	518	345	56	17	10	2	3	4683
	79,7	11,1	7,4	1,2	0,4	0,2	0	0,1	100
	10,4	8,2	8,8	7,5	10,4	18,2	18,2	60	10
Község	5336	1296	893	108	16	1	0	0	7650
	69,8	16,9	11,7	1,4	0,2	0	0	0	100
	14,9	20,5	22,9	14,6	9,8	1,8	0	0	16,3
Megyei jogú város	968	169	72	19	8	1	0	0	1237
	78,3	13,7	5,8	1,5	0,6	0,1	0	0	100
	2,7	2,7	1,8	2,6	4,9	1,8	0	0	2,6
Megye- szék- hely	12816	1938	1026	190	34	34	8	1	16047
	79,9	12,1	6,4	1,2	0,2	0,2	0	0	100
	35,8	30,6	26,3	25,6	20,7	61,8	72,7	20	34,2
Nagy- község	827	191	162	29	3	0	0	0	1212
	68,2	15,8	13,4	2,4	0,2	0	0	0	100
	2,3	3	4,1	3,9	1,8	0	0	0	2,6
Város	12088	2215	1408	340	86	9	1	1	16148
	74,9	13,7	8,7	2,1	0,5	0,1	0	0	100
	33,8	35	36	45,8	52,4	16,4	9,1	20	34,4
Együtt	35767	6327	3906	742	164	55	11	5	46977
	76,1	13,5	8,3	1,6	0,3	0,1	0	0	100
	100	100	100	100	100	100	100	100	100

Forrás: saját szerkesztés a https://www.palyazat.gov.hu/tamogatott_projektkereso adataiból létrehozott adatbázis alapján.

27. táblázat. Az összesített projektek száma a megyék szerint

	1 projekt	2 projekt	3–5 projekt	6–10 projekt	11–20 projekt	20–50 projekt	51–99 projekt	100 projekt felett	Együtt
Bács- Kiskun	2337	440	243	55	14	3	0	1	3093
	75,60	14,20	7,90	1,80	0,50	0,10	0,00	0,00	100,00
	6,50	7,00	6,20	7,40	8,50	5,50	0,00	20,00	6,60
Baranya	2075	343	199	43	6	3	1	0	2670
	77,7	12,8	7,5	1,6	0,20	0,10	0,00	0,00	100,00
	5,8	5,4	5,1	5,80	3,70	5,50	9,10	0,00	5,70
Békés	1273	227	169	35	10	1	1	0	1716
	74,20	13,20	9,80	2,00	0,60	0,10	0,10	0,00	100,
	3,60	3,60	4,30	4,70	6,10	1,80	9,10	0,00	3,70
Borsod- Abaúj- Zemp- lén	2783	561	370	64	14	4	2	0	3798
	73,30	14,80	9,70	1,70	0,40	0,10	0,10	0,00	100,
	7,80	8,90	9,50	8,60	8,50	7,30	18,20	0,00	8,10
Csong- rád	2267	419	266	39	13	4	1	0	3009
	75,30	13,90	8,80	1,30	0,40	0,10	0,00	0,00	100,00
	6,30	6,60	6,80	5,30	7,90	7,30	9,10	0,00	6,40
Fejér	1425	281	176	27	10	2	0	1	1922
	74,10	14,60	9,20	1,40	0,50	0,10	0,00	0,10	100,00
	4,00	4,40	4,50	3,60	6,10	3,60	0,00	20,00	4,10
Győr- Moson- Sopron	2017	375	191	31	9	3	0	1	2627
	76,80	14,30	7,30	1,20	0,30	0,10	0,00	0,00	100,00
	5,60	5,90	4,90	4,20	5,50	5,50	0,00	20,00	5,60
Hajdú- Bihar	2503	442	258	69	13	3	1	0	3289
	76,10	13,40	7,80	2,10	0,40	0,10	0,00	0,00	100,00
	7,00	7,00	6,60	9,30	7,90	5,50	9,10	0,00	7,00
Heves	1282	218	173	30	5	4	1	0	1713
	74,80	12,70	10,10	1,80	0,30	0,20	0,10	0,00	100,00
	3,60	3,40	4,40	4,00	3,00	7,30	9,10	0,00	3,60
Jász- Nagy- kun- Szolnok	1253	241	146	33	6	3	0	0	1682
	74,50	14,30	8,70	2,00	0,40	0,20	0,00	0,00	100,00
	3,50	3,80	3,70	4,40	3,70	5,50	0,00	0,00	3,60
Komá- rom- Eszter- gom	1023	188	124	19	4	1	0	0	1359
	75,30	13,80	9,10	1,40	0,30	0,10	0,00	0,00	100,00
	2,90	3,00	3,20	2,60	2,40	1,80	0,00	0,00	2,90

	1 projekt	2 projekt	3–5 projekt	6–10 projekt	11–20 projekt	20–50 projekt	51–99 projekt	100 projekt felett	Együtt
Nógrád	749	159	104	12	2	1	0	0	1027
	72,90	15,50	10,10	1,20	0,20	0,10	0,00	0,00	100,00
	2,10	2,50	2,70	1,60	1,20	1,80	0,00	0,00	2,20
Pest	1990	415	268	42	6	1	1	0	2723
	73,10	15,20	9,80	1,50	0,20	0,00	0,00	0,00	100,00
	5,60	6,60	6,90	5,70	3,70	1,80	9,10	0,00	5,80
Somogy	1463	236	156	36	3	4	0	0	1898
	77,10	12,40	8,20	1,90	0,20	0,20	0,00	0,00	100,00
	4,10	3,70	4,00	4,90	1,80	7,30	0,00	0,00	4,00
Sza- bolcs- Szatmár- Bereg	2549	426	265	62	8	4	1	0	3315
	76,90	12,90	8,00	1,90	0,20	0,10	0,00	0,00	100,00
	7,10	6,70	6,80	8,40	4,90	7,30	9,10	0,00	7,10
Tolna	979	165	98	15	7	0	0	0	1264
	77,50	13,10	7,80	1,20	0,60	0,00	0,00	0,00	100,00
	2,70	2,60	2,50	2,00	4,30	0,00	0,00	0,00	2,70
Vas	1162	173	97	23	3	3	0	0	1461
	79,50	11,80	6,60	1,60	0,20	0,20	0,00	0,00	100,00
	3,20	2,70	2,50	3,10	1,80	5,50	0,00	0,00	3,10
Vesz- prém	1539	276	140	26	8	1	0	0	1990
	77,30	13,90	7,00	1,30	0,40	0,10	0,00	0,00	100,00
	4,30	4,40	3,60	3,50	4,90	1,80	0,00	0,00	4,20
Zala	1366	224	118	25	6	1	0	1	1741
	78,50	12,90	6,80	1,40	0,30	0,10	0,00	0,10	100,00
	3,80	3,50	3,00	3,40	3,70	1,80	0,00	20,00	3,70
Buda- pest	3732	518	345	56	17	9	2	1	4680
	79,70	11,10	7,40	1,20	0,40	0,20	0,00	0,00	100,00
	10,40	8,20	8,80	7,50	10,40	16,40	18,20	20,00	10,00
Együtt	35767	6327	3906	742	164	55	11	5	46977
	76,10	13,50	8,30	1,60	0,30	0,10	0,00	0,00	100,00
	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00

Forrás: saját szerkesztés a [https://www.palyazat.gov.hu/tamogatott_projektkereso_adataiból létrehozott adatbázis alapján](https://www.palyazat.gov.hu/tamogatott_projektkereso_adataiból_létrehozott_adatbázis_alapján).

A REKOMBINÁNS REDISZTRIBÚCIÓ

A rekombináns redisztribúció abban különbözik a jóléti és projektalapú redisztribúciótól, hogy alkalmazása egyértelműen a gazdasági és politikai hatalom megtartásához vagy növeléséhez kötődik (Gerő–Kovách 2015). Célja tisztán politikai természetű: nincs közvetlen kiegyenlítő vagy éppen gazdaságélénkítő irányultsága. A tulajdont és a fejlesztési forrásokhoz történő hozzáférést és más jogosultságokat osztja újra úgy, hogy a redisztribúció révén semmi olyan teljesítménynövelés vagy azzal kapcsolatos szerkezetátalakítás sem történik, ami a tulajdon ily módon történő újraosztása nélkül ne történhetne meg. Gazdasági következménye a jelentős vagyoni koncentráció, ami nem növeli igazolhatóan a gazdaság teljesítőképességét. Politikai/hatalmi következménye az uralmon levők és klientúrájuk vagyoni megerősítése és hatalmi hálózataik kiterjesztése. A vagyoni polarizálódás nyilvánvalóan a társadalmi egyenlőtlenségek elmélyülésének irányába hat és a hatalmi eszközökkel társítva konzerválja a státuszok és esélyek nagymértékű különbségeit. A tulajdon és a fejlesztési források feletti kontroll újraosztása nem állít elő új gazdasági vagy társadalmi minőségeket vagy értékeket, kiterjedtsége és stabilitása miatt viszont a társadalmi újratermelés strukturális tényezője. A rekombináns újraelosztás egyik módozata a tulajdon- és forrásfelosztás legitim rendszereinek és az azokat ellenőrző demokratikus eredetű vagy annak elfogadott intézményeknek a politikai befolyásolása. A jóléti és a projektalapú redisztribúció különösebb nehézségek és akadályok nélkül szolgálhatja a rekombináns redisztribúció céljait.

A jóléti és projektalapú redisztribúció vizsgálatában az elsődleges problémát az adathiány, az információk sporadikus jellege, sokféle lelőhelye és a különböző számítások ellentmondásai jelenti. Az újraelosztás e típusát a hatalmon levők rendszerint a másik két redisztribúciós módnak a politikai ellenzékkel és a közvéleménnyel is elfogadtatott legitim rendszerein keresztül, azokat felhasználva érik el. Éppen ezért átfogó adat nem áll (és nem is állhat) rendelkezésre arról, milyen kört és mekkora összeget érint a rekombináns újraelosztás. Ezért inkább azt próbáljuk meg az elérhető szakirodalmi források alapján bemutatni, milyen lehet a rekombináns redisztribúció folyamata.

A feladatot bonyolítja, hogy azok a technikák, amelyekkel a rekombináns redisztribúciót szervezik, rendszerint egybeesnek vagy hasonlítanak azokra, amelyeket a korrupciós irodalom leír.¹⁶ Ugyanakkor, míg a korrupció célja rendszerint valamilyen anyagi, gazdasági előnyszerzés, addig a rekombináns redisztribúció célja a kormányzati hatalom megszilárdítása a vagyonelemek és hozzáférési jogosultságok újrendezésével. Így alapvetően különbözik a korrupció rendszerszerű változatától, az állam gazdasági szereplők általi foglyul ejtésének állapotától is, hiszen míg ebben a gazdasági szereplők

16 Ezekről magyar vonatkozásban lásd Jancsics–Jávör 2012.

diktálnak,¹⁷ addig a rekombináns redisztribúció a kormányzati, politikai hatalom függvénye (Kornai 2015). A korrupció és a rekombináns redisztribúció alapvető különbsége a legitimitás: a korrupció illegitim, míg a rekombináns redisztribúciót lehetővé tevő rendszereket a társadalmi szereplők túlnyomó többsége legitimnek fogadja el.

Tanulmányunkban nem törekszünk a korrupcióról átfogó képet adni, és nem foglalkozunk az alacsony szintű korrupcióval, csupán az állam, illetve a politikai szereplők rendszerszerű és politikai célú újraelosztási mechanizmusai érdekelnak bennünket, mivel ezek rendszerszintűek és nagymértékben befolyásolják a társadalom integrációját és dezintegrációját. Amellett érvelünk, hogy a rekombináns redisztribúció az utóbbi években a magyar újraelosztási rendszer egyik meghatározó elemévé vált. Az a törekvés, hogy az állami vagy kormányzati szereplők kiterjesszék az erőforrások feletti ellenőrzésüket, feltehetően minden politikai rendszerben megfigyelhető. Ugyanakkor Magyarországon nem csupán egy-egy elszórt esetet, hanem rendszerre összeálló elemeket figyelhetünk meg. Ez a rendszer a következő elemekből épül fel:

1. A közpénzek feletti rendelkezés és a döntéshozatali rendszer központosítása, a transzparencia gyengítése.
2. Államosítás: a rendszerváltás óta magánkézbe került ágazatok, jelentős vállalatok, vállalatcsoportok állami kézbe vétele.
3. A különböző piacok adminisztratív eszközökkel történő átrendezése bizonyos kormányközeli szereplők érdekében.
4. A kormányzattól független források „elfoglalása” és beterelése a kormányzati ellenőrzés alá.
5. Ugyanakkor a piacok újra és újra átszervezhetők és új szereplők hozhatók helyzetbe.
6. A forrásfelosztás jóléti és projekतालapú rendszereinek felhasználása.
7. A társadalmi stabilizáció megteremtése a politikai integráció eszközeivel. A társadalmi egyenlőtlenségek szerkezetének befagyasztása.

Bár a rekombináns redisztribúció az 1990-et követő korszak egészében jelen volt, a közpénzek újraelosztása feletti rendelkezés központosítása a legjobban talán az önkormányzati decentralizáció 2010 után történő visszafordításának esetén szemléltethető. A rendszerváltás a döntéshozatal és a közszolgáltatások működtetésének jelentős decentralizációját hozta. Sok tekintetben (például az iskolák fenntartása területén, a közműszolgáltatásokban, stb.) elsődlegessé vált a települési önkormányzat szerepe (Hegedüs-Péteri 2015). A 2010-es hatalomváltás ebben jelentős átrendeződést hozott: a közszolgáltatások közvetlen miniszteri függésben lévő kormányhivatalokhoz kerültek, a közoktatási és egészségügyi intézmények pedig szintén kikerültek az önkormányzati hatáskörből. A polgármesterek hatásköre csökkent, és mindezzel együtt a települések

17 Erről lásd Hellman–Jones–Kaufmann 2003.

költségvetését is csökkenthették. Míg 1990 után az önkormányzati költségvetés minden évben a GDP 12–13%-át tette ki, addig ez 2014-re a GDP kevesebb mint 8%-ára csökkent le, amivel Európa legkevésbé decentralizált országai közé került Magyarország (Hegedűs-Péteri 2015).

A közpénzek feletti rendelkezés megszerzésének eminens esete a Norvég Civil Támogatási Alap ügye. A Norvég Alapok létrehozása feltétele volt annak, hogy Norvégia úgy is, mint nem Európai Unió tagállam, részt vehessen az Európai Gazdasági Térségben. A Norvég Alapok az európai strukturális alapokhoz hasonló célkitűzéseket valósítanak meg és legnagyobb hányaduk hasonló módon valamilyen nemzeti hatóságon keresztül kerül kiosztásra. A Norvég Alapokon belül azonban 2006-tól kezdődően létrehoztak egy kísérleti programot, amely a Norvég Civil Támogatási Alap elnevezést kapta. Az Alapok egy részét civil szervezetek számára, civil támogatáskezelőkön keresztül osztják szét. 2014-ig az NCTA zavartalanul működött. Magyarországon az Ökotárs Alapítvány, az Autónia Alapítvány és a DEMNET Alapítvány alkotta konzorcium volt a támogatáskezelő. 2014 áprilisában a kormányzat a norvég kormánynál kifogásolta, hogy a támogatásokat egy – ellenzéki – párthoz közel álló szervezet kezeli (Torma 2016). Ettől kezdve folyamatosakká váltak az NCTA kezelőszervezeteivel kritikus kormányzati nyilatkozatok és támadások. A kritika középpontjában az állt, hogy az NCTA által osztott pénz közpénz, és ezért a magyar államnak felelősséget kell vállalnia annak szabályszerű és transzparens felhasználására.¹⁸ Ennek nyomán a Kormányzati Ellenőrzési Hivatal ellenőrzést végzett és lefoglalta a támogatásokkal kapcsolatos dokumentumokat. A kormányzat által megfogalmazott kritikák végül valótlannak bizonyultak, a kormányzati és a norvég állam által végzett független ellenőrzések nem tártak fel szabálytalanságokat és a kormányzat végül kénytelen volt garantálni, hogy békén hagyja a támogatást kezelő és elnyert civileket.¹⁹ Ugyanakkor az is a megállapodás része lett, hogy a következő támogatási ciklusban a Miniszterelnökséggel egyeztetve választják ki a támogatást kezelő civil szervezeteket.²⁰

A központosítást államosítás kísérte. Mihályi Péter tanulmánya sorra veszi, hogy milyen területeken történt államosítás a 2010 és 2015 közötti időszakban (Mihályi 2016). Ezeket többnyire „visszaállamosításnak” nevezi, mivel olyan ágazatokról van szó, amelyek a rendszerváltás utáni időszakban magánkézbe kerültek. Ezek között találunk olyan stratégiai ágazatokat, mint az energiaipar, de jelentős államosítás történt a bank-szektorban és a mezőgazdaságban is. Összességében Mihályi a GDP 1,1%-ára becsüli az államosított vagyon értékét. Mihályi (2015) ugyanakkor amellet is érvel, hogy éppen az teszi lehetővé az újabb államosítást, hogy a magyar történelem elmúlt 300 évében

18 Lásd <https://mno.hu/belfold/csepreghy-a-norveg-civil-tamogatasi-alap-penze-kozpenz-1233754>.

19 http://hvg.hu/itthon/20151222_Titkos_alku_mindenben_engedett_a_magyar.

20 http://hvg.hu/itthon/20151228_Kiderult_mirol_szolt_a_titkos_norvegmagy.

rendszeresen fordultak elő a közvagyonot államosító, átrendező, többnyire a haladás és modernizáció nevében végrehajtott államosítási hullámok, azaz ez gyakorlatilag a magyar állam „normális”, megszokott működéséhez tartozik.²¹

Ez már átvezet bennünket a piacok adminisztratív eszközökkel történő átrendezéséhez. Az államosítás – írja Mihályi – mindig visszamenőleges jogalkotást jelent és így az alapvető jogbiztonságot, de legalábbis az állami intézmények kiszámíthatóságát ássa alá (Mihályi 2015). A 2010 utáni időszakban azonban tulajdonképpen az is rendszerszerűvé vált, hogy olyan szabályozásokat fogad el a kormány, amely egy-egy szereplő vagy a szereplők kiválasztott csoportja érdekében rendez át egy adott piacot. Ez természetesen csak úgy képzelhető el, ha az adott szabályozás jelentősen diszkriminál, kizár más szereplőket az adott piacról. Mihályi (2016) szerint hasonló diszkriminatív szabályozások már a 2002–2010-es időszakban is születtek, ugyanakkor Kornai (2015) szerint mindez rendszerszerűvé 2010 után vált. Ilyen szabályozásokat fogadtak el a mágnegyűdj-rendszerre vonatkozóan (Kornai 2015), valamint a dohányárusítás piacát – más néven trafikpiacot – (Laki 2015), a földtulajdonlás rendszerét (Kovách 2016), az étkezési utalványok piacát, az energiaszektor, a szerencsejáték-piacot és a közmű-szolgáltatások piacát (Mihályi 2016) illetően is.

Mihályi (2015) az adminisztratív eszközök széles skáláját mutatja be: a különféle különadók, a földszerzési korlátozások, a hatósági árszabályozás, vagy bizonyos tevékenységek időleges tiltása (pl. hirdetések kihelyezése bizonyos felületekre, online szerencsejáték tiltása) mind arra irányulnak, hogy megnehezítsék a nem favorizált szereplők helyzetét és rákényszerítsék azokat a piacról való kivonulásra vagy cégük értékesítésére. Változó, hogy ezeket a cégeket az állam veszi meg és később adja tovább, vagy egyből a kiválasztott cég tulajdonába kerülnek.²²

Hogy itt nem a „*state capture*” állapotáról van szó, az jelzi, hogy nem stabil a különböző érdekcsoportok befolyása. Laki (2015) a trafiktvörvény kapcsán, Mihályi (2016) és Kornai (2015) általánosságban is jelzi, hogy mind az érdekelteknek, mind

21 A legismertebbek ezek közül nyilvánvalóan a szocializmus államosító törekvései, ezeknek szélsőséesebb formái, mint a padláslesöprések és erőszakos kollektivizálás 1953 előtt, vagy a kevésbé erőszakos, de annál átfogóbb téjesztés 1956 után. Mihályi ugyanakkor 1722-től kezdődően tekinti át az államosítási hullámokat, ide sorolva az 1848-as jobbágyfelszabadítást, a népiskolák államosítását 1867–1900 között, a Nagyatádi-féle földreformot (1924–1929) és a zsidóság vagyonának elkobzását is a Horthy-korszakban (Mihályi 2015).

22 Remek példa erre a különböző médiapiaci szereplők helyzete: a kormányzati szereplők kizárólag a kiválasztott médiumokban hirdetnek, függetlenül azok nézettségétől, olvasottságától. Ezzel jelentősen rontják a nem kormányközeli médiumok versenyképességét és rákényszerítik azok tulajdonosait, hogy megváljanak érdekeltségeiktől. A kormányközeli vállalkozók aztán felvásárolják, átalakítják vagy megszüntetik az adott terméket. Ilyen úton szűnt meg a Népszabadság és alakult át a Figyelő is. A Magyar Kereskedelmi Bank esete pedig annak példája, amikor az állam államosít, majd privatizál (lásd <http://adatbazis.k-monitor.hu/adatbazis/cimkek/mkb-eladasa>).

a döntéshozók baráti-rokoni köreinek lehet beleszólása az adott piac szabályozásaiba. Ugyanakkor több eset is bizonyítja, hogy a döntés politikai szinten történik. 2014-et követően például jelentősen átrendeződött a hirdetési és médiapiac annak köszönhetően, hogy a miniszterelnök és a kormányzó párt pénzügyi gurujaként ismert vállalkozó, Simicska Lajos nyilvánosan összeveszett egymással. A kormányközeli lapok „zászlóshajóját”, a Magyar Nemzetet felváltotta egy újonnan létrehozott lap, a Magyar Idők, kormányközeli vállalkozók kezébe került az egyik legnagyobb kereskedelmi televíziós csatorna, a TV2, és az ingyenes lapok piacán is nagy változások történtek: a Simicska-érdekeltségű Metro újságot felváltotta a Habony Árpád tulajdonában lévő Lokál. Ehhez hasonlóan változott a helyzete Spéder Zoltánnak, aki az állam által 2014-ben államosított Magyar Kereskedelmi Bank egyik tulajdonosa lett, kiszorult mind a pénzpiacról, mind más területekről, miután konfliktusba került a kormánnyal.²³

Az eddig ismertetett mechanizmusok összetételükben a közbeszerzések rendszerében. A közbeszerzések a közpénzek elköltésének egyfajta általános keretrendszerét jelentik. Az OECD meghatározása szerint a közbeszerzési rendszerek azt célozzák, hogy az államok hatékonyan, magas minőségben és a közérdeket szem előtt tartva szerezzenek meg különböző jóságokat, szolgáltatásokat.²⁴ Az Európai Unió országai átlagosan a nemzeti GDP 13,1%-át, összességben pedig az EU GDP-jének 13,8%-át költötték el olyan szolgáltatásokra, javakra, amelyeket körbeszerzési eljárásokon keresztül lehet beszerezni (EC 2016). Magyarország esetében ez az arány 13,2%-ról 14,7%-ra emelkedett 2012 és 2015 között, ami mintegy 2 milliárd eurós növekedést jelent (13,1-ről 15,2 milliárd euróra) (EC 2016: 7–8).

A közbeszerzési eljárások céljaikkal ellentétben jelentős korrupciós kockázatokat is hordozhatnak (Tóth–Hajdu 2016). Hajdu Miklós és Tóth István János a magyarországi közbeszerzések 2009 és 2015 közötti adatait vizsgálva mutatta be, hogy jelentősen növekedtek a közbeszerzéseket érintő korrupciós kockázatok. A vizsgált hat év alatt mintegy 12,3 milliárd forintos közpénz-költsérről van szó. A közbeszerzés korrupciós kockázatait alapvetően a versenyerősség indikátorai (az árverseny, az ajánlattevők száma és az eljárás átláthatósága) alapján ítélték meg és arra jutottak, hogy mind Közép-Európával, mind a tágabb európai környezettel összehasonlítva Magyarországon jelentősek a korrupciós kockázatok, nagyjából az eljárások harmadában csak a nyertes adott be pályázatot, az eljárások átláthatósága pedig romlott.

A Korrupciókutató Központ munkatársai azt is kimutatták, hogy milyen esélyei lehetnek a miniszterelnök baráti körébe tartozók cégeinek a közbeszerzéseken. Nem csak azt találták, hogy az ilyen cégeknek a közbeszerzésekben viszonylag magas a ré-

23 Erről lásd <http://adatbazis.k-monitor.hu/adatbazis/cimkek/mkb-eladasa/speder-zoltan>, <http://adatbazis.k-monitor.hu/adatbazis/cimkek/speder-kegyvesztese>.

24 <http://www.oecd.org/gov/public-procurement/>.

szesedésük, hanem azt is, hogy a 2010-es kormányváltás egyértelmű esélynövekedést jelentett. A Simicska-tulajdonú és a többi cég esélyeit vizsgálva pedig arra jutottak, hogy a Közgép tulajdonosának a miniszterelnökkel nyílttá váló konfliktusa²⁵ környékén kezdett el csökkenni a közbeszerzési részesedése. Ezzel párhuzamosan, mintegy helyettesítési tendenciaként nőtt meg a Mészáros–Garancsi–Tiborc–Habony cégek által elnyert közbeszerzések száma és értéke (CRCB 2017).

A fentiek csupán egyszerű illusztrációi annak, hogy az állami újraelosztás hogyan nyúlhat túl az adók és járulékok beszedésének és kiosztásának vagy a projektpénzek elosztásának világán. Bár a fenti példák az elmúlt évekből származnak, fontos hangsúlyoznunk, hogy az állami intézmények, szabályozások, újraelosztás, a piacsabályozás kérdései minden rezsimben a hatalomgyakorlás eszköztárát képezik, csupán más és más hangsúllyal. Az, hogy a rekombináns redisztribúció milyen mértékben jelenik meg, a szervezeti struktúrák, politikai kultúra és a társadalmi hálózatok szerkezetétől függhet, magyarán jelentős lehet a mélyebb történeti-strukturális összefüggések szerepe (erről lásd Gerő–Kovách 2015).

ÖSSZEGZÉS

A redisztribúció és az integráció kapcsolata, tanulmányunk témája, az egész integráció-/dezintegrációkutatás egyik sarkalatos kérdésköre. A társadalmi újratermelés rendjét, az egyének és háztartások erőforrásokhoz jutásának mikéntjét és nagyságát meghatározó rendszerek a társadalmi integráció alapszerkezetét befolyásoló mechanizmusok.

Az elemzés újdonsága a jóléti redisztribúció mellett a projektalapú és a rekombináns redisztribúció fogalmainak alkalmazása. Az újraelosztás fogalmi leírásának kibővítése a két új redisztribúciós elvvel és rendszerrel sokkal árnyaltabb és pontosabb elemzést tesz lehetővé.

A dolgozat eredménye a három redisztribúciós rendszer adatainak összegyűjtése és rendszerbe szervezett bemutatása, ami a források hozzáférhetőségének nehézségei, valamint az elemzések esetenként teljes hiánya miatt jelentős kutatási feladat volt. A jóléti redisztribúció rendszerként történő elemzéséről még születtek is referenciaként használható írások, bár azok jelentős része inkább egy-egy részterületet, mintsem a rendszer egészét kutatták. A projektalapú redisztribúció alapadatait tudomásunk szerint ez az írás közli elsőként, egy szakértői tanulmányt és egy saját szerkesztésű projektadatbázist felhasználva. A rekombináns redisztribúció esetében még a nagyságrendre vonatkozó becslések sincsenek, viszont a strukturális rendszer részévé válás elemeinek bemutatása lényeges kutatási eredmény.

25 Erről a konfliktusról lásd pl.: <http://nepszava.hu/cikk/1072489-mar-nyolc-honapos-a-nyilt-szini-simicska-orban-harc>.

A redisztribúció nagyságának és kiterjedtségének vonatkozásában a dolgozat minden korábbinál pontosabb adatokat közöl, amelyek alapján sokkal megalapozottabb fogalmaink lehetnek a redisztribúció rendszereiről és a társadalmi integrációt befolyásoló következményeiről. A gazdaságon belüli redisztribúció 1990 után jelentősen csökkent, de az uniós csatlakozást megelőző évben már elérte a nyolcvanas évek második felére kimutatott szint harmadát. A projektalapú redisztribúció nagysága folyamatosan növekedett az uniós tagság kezdő évét követően, és a projektek összegének GDP-hez viszonyított aránya 2016-ban az utolsó szocialista évek gazdaságon belüli redisztribúciójának a hatvan százaléka van. A redisztribúció mért adatainak nagysága alapján a magyar gazdaságot teljes joggal tekinthetjük egyfajta piaci-redisztributív rendszernek, amelyben a redisztribúciónak csupán az egyik, és nem túl jól teljesítő funkciója a társadalmi egyenlőtlenségek mérséklése. A redisztribúció működő, hármas rendszere a politikának a totalitárius rendszerekhez közelítő befolyást biztosít, mert a hármas redisztribúció átszövi a gazdaság és a társadalomirányítás egészét, és a politikának olyan mélységű döntési hatalmat ad a forrásfelhasználás, a piacbefolyásolás és a tulajdon-újraszámítás területén, amely a totalitárius rendszereket kivéve példátlan. Nem véletlen, hogy a kötet egy másik fejezete a társadalom politikai integrációjáról szól.

A fejezet bemutatja azt is, hogy a háztartások legalább háromnegyede részesül redisztribúciós jövedelmekből és juttatásokból, és a forrásokhoz való hozzájutás szerint képzett csoportok szignifikáns társadalmi különbségeket reprezentálnak. Lényeges ezen a ponton hangsúlyozni, hogy a projektforrásokból szerzett egyéni vagy háztartás szintű jövedelem mérhetetlen. Kutatásunk eredményei mind a társadalom rétegződése, mind az integráció/dezintegráció kutatásában új területeket nyitnak.

HIVATKOZÁSOK

- Andersson, K. (2009) Orchestrating Regional Development Through Projects: The 'Innovation Paradox' in Rural Finland. *Journal of Environmental Policy & Planning*, 11(3), 187–201.
- Barr, N. (1993) *Economics of the Welfare State*. Weidenfeld and Nicholson, London.
- BM Közfoglalkoztatás: A közfoglalkoztatás főbb adatai. <http://kozfoglalkoztatasi.bm.hu/>. Utolsó megtekintés: 2017.07.10.
- Bruckmeier, K. (2000) LEADER in Germany and the discourse of autonomous regional development. *Sociologia Ruralis*, 40(2), 219–228.
- CRCB 2017: Versenyerősség és családi gazdaság. <https://crcb.atlatszo.hu/2017/05/30/versenyerosseg-es-csaladi-gazdasag/>
- Czibere I. (2013) Projektek a szervezetekben. In Czibere I. – Kovách I. (szerk.) *Fejlesztéspolitika – vidékfejlesztés*. Debreceni Egyetemi Kiadó, 107–137.
- Czibere I. – Kovách I. (2013) Projekt dilemmák. In Czibere I. – Kovách I. (szerk.) *Fejlesztéspolitika – vidékfejlesztés*. Debreceni Egyetemi Kiadó, 7–17.
- Csaba I. – Tóth I. Gy. (1999) A jóléti állam politikai gazdaságtana. In Csaba I. – Tóth I. Gy. (szerk.) *A jóléti állam politikai gazdaságtana*. Osiris – Láthatatlan Kollégium, Budapest, 7–41.
- Csoba J. (2010) A tisztas munká. *A teljes foglalkoztatás: a 21. század esélye vagy utópiája?* L'Harmattan Kiadó, Budapest.
- Csoba J. (2017) Gondoskodó állam, aktiváló állam, befektető állam. A foglalkoztatáspolitikai és a jóléti modellváltás néhány összefüggése. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 1, 1–26. http://socio.hu/uploads/files/2017_1/csoba_tan.pdf. Letöltés dátuma: 2017.06.29.
- Csurgó B. – Kovách I. (2013) Networking LEADER and local oligarchies. *Acta Universitatis Lodziensis: Folia Sociologica*, 44, 73–88.
- Csurgó B. – Kovách I. – Kučerová, E. (2008) Knowledge, Power and Sustainability in Contemporary Rural Europe. *Sociologia Ruralis*, 48(3), 292–312.
- Darvas Á. – Ferge Zs. (2013) Gyerekesély programok kistérségi alkalmazása – a gyakorlat dilemmái és tanulságai. In Czibere I. – Kovách I. (szerk.) *Fejlesztéspolitika – vidékfejlesztés*. Debreceni Egyetemi Kiadó, 169–215.
- Dickinson, F. G. (1970) *Social Welfare and Public Philanthropy*. The Changing Position of Philanthropy in the American Economy, National Bureau of Economic Research, 93–112. <http://www.nber.org/chapters/c3331.pdf>. Letöltés dátuma: 2017.06.20.
- Dupcsik Cs. – Szabari V. (2015) Elméleti bevezető az Integrációs és dezintegrációs folyamatok a magyar társadalomban című OTKA kutatáshoz. *Socio.Hu Társadalomtudományi Szemle*, 3, 44–63.
- EC (2016) *Public Procurement Indicators*. 2015. DG GROW G4 – Innovative and e-Procurement. European Commission, December 19, 2016.
- Esping-Andersen, G. (1990) *The Three Worlds Of Welfare Capitalism*. https://www.researchgate.net/publication/243774920_The_Three_Worlds_Of_Welfare_Capitalism. Letöltés dátuma: 2017.06.20.
- Ferge Zs. (2017) *Magyar társadalom- és szociálpolitika 1990–2015*. Osiris Kiadó, Budapest.

- Firle R. – Benedek D. – Scharle Á. (2006) *A jóléti újraelosztás mértéke és hatékonysága*. Budapest: Pénzügyminisztérium. Elérhető: http://tatk.elte.hu/file/1177311749_17_fuzet_060809.pdf. Letöltés: 2017.07.10.
- Förster, M. F. (1999) A nettó transzferek szegénységre gyakorolt hatása a nem idős családokban. In Csaba I. – Tóth I. Gy. (szerk.) *A jóléti állam politikai gazdaságtana*. Osiris – Lát-hatatlan Kollégium, Budapest, 219–253.
- Gábos A. – Szívós P. – Tátrai A. (2015) Jövedelmi szegénység és társadalmi kirekesztettség jellemzői Magyarországon. In Szívós P. – Tóth I. Gy. (szerk.) *Jól nézünk ki (...?!) Ház-tartások helyzete a válság után. TÁRKI Monitor Jelentések 2014*. Budapest, 44–71. http://www.tarki.hu/hu/research/hm/monitor2014_teljes.pdf. Letöltés dátuma: 2017.06.30.
- Gedeon P. (2011) Rivális elméletek a jóléti államról. *Politikatudományi Szemle*, XX/2, 7–30.
- Gerő M. – Kovách I. (2015) Struktúrák, egyenlőtlenségek és hálózatok. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 3, 17–43.
- Glennerster, H. (1991) A vegyes finanszírozás típusai. *Esély*, 3, 27–36.
- Hajdu G. – Megyesi B. (2017) Társadalmi tőke és társadalmi integráció. In Kovách I. (szerk.) *Társadalmi integráció. Az egyenlőtlenségek, az együttműködés, az újraelosztás és a hatalom szerkezete a magyar társadalomban*. MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont – Belvedere Meridionale (jelen kötet).
- Hegedüs J. – Péteri G. (2015) Közzolgáltatási reformok és a helyi önkormányzatiság. *Szociológiai Szemle*, 25(2), 90–119.
- Hellman, J. S. – Jones, G. – Kaufmann, D. (2003) Seize the state, seize the day: state capture and influence in transition economies. *Journal of comparative economics*, 31(4), 751–773.
- Huszár Á. – Sik E. (2017) Rétegződés, szegmentáció, prekariátus. In Kovách I. (szerk.) *Társadalmi integráció. Az egyenlőtlenségek, az együttműködés, az újraelosztás és a hatalom szerkezete a magyar társadalomban*. MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont – Belvedere Meridionale (jelen kötet).
- Illésy M. – Csizmadia P. (2015) A társadalmi integráció intézményi környezete: a jóléti államok sokféleségének elméleti megközelítései. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 3, 105–125. http://socio.hu/uploads/files/2015_3/cszm_illes.pdf. Letöltés dátuma: 2017.06.29.
- Jancsics D. – Jávör I. (2012) Corrupt governmental networks. *International Public Management Journal*, 15(1), 62–99.
- Janky B. (2005) Intergenerációs konfliktusok a modern jóléti államokban: áttekintés. *Demográfia*, 48(3–4), 291–309. <http://demografia.hu/kiadvanyokonline/index.php/demografia/article/viewFile/593/445>. Letöltés dátuma: 2017.07.11.
- Kornai J. (2015) Hungary's U-turn. *Society and Economy in Central and Eastern Europe*, 37(3), 279–329.
- Kovács I. (2000) LEADER, New Social Order, and the Central- and East-European Countries. *Sociologia Ruralis*, 40(2), 181–189.
- Kovács I. (2016) *Földek és emberek: Földhasználók és földhasználati módok Magyarországon*. DUPress, 2016.

- Kovách I. – Kristóf L. – Szabó A. (2017) Társadalmi integráció és társadalmi rétegződés. In Kovách I. (szerk.) *Társadalmi integráció. Az egyenlőtlenségek, az együttműködés, az újraelosztás és a hatalom szerkezete a magyar társadalomban*. MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont – Belvedere Meridionale (jelen kötet).
- Kovách I. – Kučerová, E. (2006) The Project Class in Central Europe: The Czech and Hungarian Cases. *Sociologia Ruralis*, Vol. 46, No. 1, January, 3–21.
- Kovách I. – Kučerová, E. (2009) The social context of project proliferation. The rise of a project class. *Journal of Environmental Policy and Planning*, 11(3), 203–220.
- KPMG (2017a) *A magyarországi európai uniós források felhasználásának és hatásainak elemzése a 2007–2013-as programozási időszak vonatkozásában. Makrogazdasági elemzések összefoglalása*. KPMG, Budapest, 2017. március 2.
- KPMG (2017b) *A magyarországi európai uniós források felhasználásának és hatásainak elemzése a 2007–2013-as programozási időszak vonatkozásában. Beavatkozási terület szintű szakmai elemzések*. KPMG, 2017. március 2.
- KSH (2014) *A háztartások életszínvonal*. 2014 november. Központi Statisztikai Hivatal.
- KSH (2016) *Nyugdíjak és egyéb ellátások, 2016*. KSH, 2016 december. <http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/regio/orsz/nyugdij/nyugdij16.pdf>. Utolsó letöltés: 2017.07.10.
- Laki M. (2015) A trafikpiac átalakulása és átalakítása (esettanulmány). *Szociológiai Szemle*, 25(3), 23–51.
- Lindbeck, A. (1999) Újraelosztási politika és az állami szektor expanziója. In Csaba I. – Tóth I. Gy. (szerk.) *A jólét állam politikai gazdaságtana*. Osiris – Láthatatlan Kollégium, Budapest, 69–88.
- Makai Zs. (2015) Családtámogatás, gyermeknevelés, munkavállalás. In Monostori J. – Őri P. – Spéder Zs. (szerk.) *Demográfiai portré 2015*. KHS Népeségtudományi Kutatóintézet, Budapest, 57–74.
- Megyesi B. (2015) A társadalmi tőke negatív hatásai. *Századvég*, 25(78), 107–128.
- Mihályi P. (2015) *A 2010–14 közötti államosítások történelmi előzményei Magyarországon, 1722–1962*. (No. MT-DP-2015/20). IEHAS Discussion Papers.
- Mihályi P. (2016). *Diszkriminatív, piac- és versenyellenes állami gazdaságpolitika Magyarországon, 2010–2015*. (No. MT-DP-2016/7). IEHAS Discussion Papers.
- Ray, C. (2001) Territorial co-operation between rural areas: elements of a political economy of EU rural development. *Sociologia Ruralis*, 41(3), 279–295.
- Sapir, A. (2005) *Globalization and the Reform of European Social Models*. Bruegel Policy Brief, 2005/1. http://aei.pitt.edu/8336/1/PB200501_SocialModels.pdf. Letöltés dátuma: 2017.06.15.
- Scharle, Á. (2014) A közfoglalkoztatás mérete és költsége. *Munkaerőpiaci tükrök 2013*, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Közgazdaságtudományi Intézet – Országos Foglalkoztatási Közhazsnú Nonprofit Kft.
- Shortall, S. (2004) Social or Economic Goals, Civic Inclusion or Exclusion? An Analysis of Rural Development Theory and Practice. *Sociologia Ruralis*, 44(1), 109–123.

- Shortall, S. (2008) Are rural development programmes socially inclusive? Social inclusion, civic engagement, participation, and social capital: Exploring the differences. *Journal of Rural Studies*, 24(4), 450–457.
- Shucksmith, M. (2000) Endogenous Development, Social Capital and Social Inclusion: Perspectives from LEADER in the UK. *Sociologia Ruralis*, 40(2), 208–218.
- Shucksmith, M. (2004) Young People and Social Exclusion in Rural Areas. *Sociologia Ruralis*, 44(1), 43–59.
- Sjöblom, S. (2006) Towards a projectified public sector – project proliferation as a phenomenon. In Sjöblom, S. – Andersson, K. – Ecklund, E. – Godenhjelm, S. (szerk.) *Project proliferation and governance*. Helsinki University Press, 9–33.
- Szikra D. (2010) Családtámogatások Európában történeti perspektívában. In *Családpolitikák változóiban*. Szociálpolitikai és Munkaügyi Intézet, Budapest, 9–19. <http://mek.oszk.hu/16200/16248/16248.pdf>. Letöltés dátuma: 2017.06.30.
- Tanulmány a 2007–2013. évi EU költségvetési időszakban Magyarország részére juttatott közösségi támogatások összefoglaló bemutatásáról, értékeléséről*. Állami Számvevőszék, Budapest, 2015. augusztus.
- Titmuss, R. M. (1958) *Essays on the Welfare State*. George Allen and Unwin Ltd, London. <https://www.questia.com/read/97509081/essays-on-the-welfare-state>. Letöltés dátuma: 2017.06.11.
- Tobin, J. (1970) On Limiting the Domain of Inequality. *The Journal of Law and Economics*, 13(2), 263–279. <http://www.journals.uchicago.edu/doi/10.1086/466693>. Letöltés dátuma: 2017.06.23.
- Tomka B. (2015) *Szociálpolitika. Fejlődés, formák, összehasonlítások*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Tóth I. Gy. (2013) Jövedelemeloszlás 2009–2012 között. In Szivós P. – Tóth I. Gy. *Egyenlőtlenség és polarizálódás a magyar társadalomban. TÁRKI Monitor Jelentések 2012*. Budapest, 2013. április, 9–36. http://www.tarki.hu/hu/research/hm/monitor2012_teljes.pdf. Letöltés dátuma: 2017.06.30.
- Tóth I. Gy. (2015) Jövedelem-eloszlás 2009–2014 között. In Szivós P. – Tóth I. Gy. (szerk.) *Jól nézünk ki (...?) Háztartások helyzete a válság után. TÁRKI Monitor Jelentések 2014*. Budapest, 11–43. http://www.tarki.hu/hu/research/hm/monitor2014_teljes.pdf. Letöltés dátuma: 2017.06.30.
- Tóth I. J. – Hajdu M. (2016) Korrupciós kockázatok, átláthatóság, közbeszerzések. In Kolosi T. – Tóth I. Gy. *Társadalmi Riport 2016*, 33–53.
- Van Kersbergen, K. (1991) *Social capitalism: a study of Christian democracy and the post-war settlement of the welfare state*. Florence, European University Institute, EUI PhD theses; Department of Political and Social Sciences. <http://cadmus.eui.eu/handle/1814/5309>. Letöltés dátuma: 2017.06.23.
- Voszka É. (2006) Uniós támogatások – a redistribúció új szakasza? *Külgazdaság*, június, 8–30.

A TÁRSADALOM POLITIKAI INTEGRÁCIÓJA

A POLITIKAI ÉRTÉKCSOPORTOK

BEVEZETŐ

A tanulmányt a magyar társadalom integrációját különösen a tömegkommunikációs formákban érintő és a politikai vezérek felől érkező erőteljes politikai hatásokról írtuk. A társadalmi integráció vizsgálatában három szintet különítettünk el: a személyközi, társadalmi és rendszerintegrációt. A politikai részvétel változóit a rendszerintegrációs szinthez soroltuk, bár a részvétel jelentős összefüggéseket mutat a személyközi és társadalmi integráció szintjeivel is (lásd Angelusz–Tardos 2003). Döntésünknek oka az volt, hogy a politikai részvétel célja – legyen szó választási részvételtől vagy más formákról – mindig a politikai intézményrendszer működésének befolyásolása, ugyanakkor lehetőségeit és hatásait is nagyban meghatározzák a politikai intézményrendszer keretfeltételei. A politikai intézményrendszer kitüntetett jelentőségű abból a szempontból is, hogy ez az alrendszer felelős az élet fontos területeinek szabályozásáért. Így a politikai részvétel tulajdonképpen nem egyszerűen személyes politikai cselekvést fejezi ki, hanem azt a módot, ahogyan a rendszerintegráció talán legfontosabb területéhez kapcsolódunk.

Az integrációt ugyanakkor nem csupán a politikai cselekvés, hanem a politikával, intézményekkel kapcsolatos értékrend is tükrözheti. Korábbi kutatások nyomán azt feltételeztük, hogy mind a politikai cselekvés, mind az intézményekkel kapcsolatos viszony összhangban áll az általunk vizsgált integrációs dimenziókkal. Feltételezésünk szerint ugyanis az integrációs modell is kifejezi azokat a dimenziókat, amelyek a politikai cselekvést rendszerint magyarázni szokták, úgymint a kapcsolathálózatok nagysága és heterogenitása (lásd Gerő–Hajdu 2015), illetve az iskolai végzettségen keresztül a munkaerő-piaci pozíció (Kern–Szabó 2011).

Ezek a dimenziók értelmezésünkben olyan integrációs területek, amelyek a különböző alrendszerekhez való hozzáféréseken keresztül erőforrásokat jelölnek ki, így a részvétel felfogható ezen erőforrások függvényeként is. Szintén tudjuk (lásd Gerő–Sza-

bó 2015), hogy a részvétel az intézményi bizalommal vagy a demokrácia működéséről kialakított képpel is erősen összefügg.

Ehhez képest meglepetésként ért bennünket, hogy míg a politikai viselkedés esetében az integrációs modell mutat némi magyarázóerőt, addig a politikai értékrendek esetében nem igazán. Ugyanezt tapasztaltuk az egyébként jól működő osztály- vagy rétegződésmoделlek magyarázóerejével kapcsolatban is. Úgy tűnik tehát, hogy a más területeken jól működő megközelítéstől eltérő modelleket kell keresnünk. Az „erőforrás” alapú megközelítés tulajdonképpen azt is jelenti, hogy a politikai cselekvést és értékrendet meghatározó tényezők jól leírhatók szociodemográfiai, kulturális és társadalmi erőforrásokat, tőkéket megjelenítő változókkal. A mi esetünkben úgy tűnik azonban, hogy ez nincs így, és valamilyen eltérő modellt kell keresnünk a politikai integráció magyarázatára. Ebben a modellben – feltételezésünk szerint – az erőforrásoktól többé-kevésbé független, a környező világ észlelésén alapuló érzelmeknek és identitásnak lehet központi szerepe.

Az utóbbi évek tanulmányai¹ már jelezték, hogy Magyarországon a politikai integráció működésében egyre inkább az érzelmeknek, az integráció működtetésében pedig a vezetőknek/vezéreknek van a legnagyobb szerepe. Ez azt jelentheti, hogy a politikai integráció elszakad más integrációs dimenzióktól, és képes például a munkaerőpiaci helyzettől függetlenül, a politikai aktorok által kínált világkép szerint integrációs csoportokat létrehozni.

A politikai vezérek által kialakított világértelmezésekben elsődleges szerepe lehet a különböző társadalmi, gazdasági, politikai problémák megnevezésének és annak, hogy ezeket a problémákat milyen okokra vezetik vissza.² A politikai közösségek érzelmi mozgósítását azonban nem csupán a társadalmi, gazdasági problémák bemutatása, hanem a közösségre leselkedő veszélyek prezentálása képes igazán felébreszteni (lásd Ost 2004, Schmitt 2008), különösen akkor, ha ezek okai megszemélyesíthető ellenségek-ként jelennek meg (Berkowitz 1994).

Ahhoz azonban, hogy ezt az integrációs mechanizmust megvizsgálhassuk, a vezérek és a politikai kommunikáció szerepének részletesebb elemzésére volt szükség. Ehhez 2017 tavaszán egy olyan adatfelvételt készítettünk, amelyben a korábbiánál részletesebben vizsgáltuk a politikai értékrendet, és górcső alá vettük a politikai vezetők megítélését, a közéleti diskurzusokban megjelenő fenyegetéseket és ellenségek-eket is.

1 Részletesen lásd: Politikatudományi Szemle 2016/3. szám integrációs blokkja, valamint a Socio.hu Társadalomtudományi Szemlében megjelent, Kiss Balázs (2015a és 2015b) és Szabó Gabriella és Bene Márton (2015) által jegyzett írásokat.

2 A keretezésről lásd bővebben: Benford–Snow 2000.

Tanulmányunk a következőképpen épül fel: az első fejezetben röviden bemutatjuk a politika integrációs funkcióját, majd a politikai törésvonalak és a vezérek integrációs folyamatokban betöltött integrációs szerepét jelezzük a szakirodalom alapján. A következő fejezetben az integrációs csoportok politikai jellegzetességeit ismertetjük, illetve azt, hogy a politikai integráció különböző mérőszámait mennyire magyarázza az integrációs modell. Ezt követően térünk rá a már jelzett új adatfelvétel elemzésére. Az adatok és módszerek leírását követően annak a klaszterelemzésnek az eredményeit értelmezzük, amelynek alapját a politikai értékek és identitások képezik. A tanulmányt annak bemutatásával zárjuk, hogy milyen összefüggést találunk a legfontosabbnak ítélt veszélyek és ellenségek, illetve a politikai értékek alapján létrejött csoportok és a vezérekkel kapcsolatos vélemények között.

A POLITIKAI INTEGRÁCIÓS FUNKCIÓJA

Szabó Andrea és Oross Dániel (Szabó–Oross 2016: 61), illetve Kovách és szerzőtársai (Kovách et al. 2016: 6) mutattak rá arra, hogy az egyének integrációjának három szintje azonosítható: a személyközi integráció, a társadalmi integráció és a rendszerintegráció. A *személyközi integráció* az emberek interperszonális kapcsolatait (Albert–Dávid 2012: 343), míg a *társadalmi integráció* a társadalom és tagjai közötti különböző interakciókat és kapcsolatokat jelenti (Kovách–Kristóf 2012: 30, Kovách et al. 2016: 6). Ezzel szemben a *rendszerintegráció* azon mechanizmusok sokasága, amelyek „*az egyéntől független rendszer(ek) működésének következményeként összehangolják a társadalom tagjainak ismétlődő cselekvéseit és megszabják a társadalmi újatermelés kereteit*” (Kovách et al. 2016: 6).

E felfogás szerint a rendszerintegráció elsősorban a társadalmi működés keretfeltételeinek létrehozásáért felel, amely – könnyen belátható módon – politikai döntések, jogszabályok (törvények és rendeletek), azaz formális aktusok révén leginkább az állam feladata. A hatalom legitimációja a választásokhoz és különféle részvételi folyamatokhoz kötött. Így a politikai alrendszer egyértelműen része az intézményrendszernek, ugyanakkor különleges abban a tekintetben, hogy az állampolgárok aktív részvételét – vagy éppen távolmaradását – igényli. Tanulmányunkban a rendszerintegrációnak ezt a speciális aspektusát vizsgáljuk meg.

A politikai integráció megközelíthető intézményi oldalról (Kiss 2015a), amikor azokat a rendszereket és működtetőit (pl. állam és intézményei, pártok, média) vizsgáljuk, amelyek megszabják az egyének ismétlődő cselekvéseit, illetve az integrációs formákat (participáció, mozgalom, közösség), amelyeket az állampolgárok használnak, amelyek révén cselekszenek a létrehozott keretfeltételek között. Kiss Balázs (2016: 101) a politikai integráció alábbi hét dimenzióját azonosítja: közösségi dimenzió, cselekvési

dimenzió, objektivitás és participáció, mentális, földrajzi és időbeli összetartozás.

Különösen fontosnak tartjuk az első dimenziót, a közösségi aspektust. Az egyén számtalan közösségnek (a közösségről részletesen lásd: Szabó 2016), csoportnak lehet tagja egy adott pillanatban (Kiss 2015b). Ezekhez a közösségekhez másképp érez kötődést, eltérő mértékben és módon azonosul a közösség normáival, értékeivel, de mindegyik beépül a személyiség szerkezet állandó vonásaiba, az egyén identitásába (Kiss 2015a: 58–59). A legkisebb élő organizmus, amelyhez a legszorosabb a kötődésünk, a család, a legtagabb pedig a nemzet, vagy intézményi megközelítés alapján az állam. Ebben a rendkívül sokszintű identitáshalmazban fontos, de nem kizárólagos szerepe lehet annak a politikai közösségnek, amelyre valamilyen okból kifolyólag (akár szituatív, akár racionális, akár identitás/érzelmi alapon) a felnőtt állampolgárok szavaznak. Ez a politikai közösség, amely a legtöbb országban egy-egy párt mögött épül fel, ugyanis olyan heurisztikákat, gondolati kapaszkodókat kínál az egyének számára, amelyek segítenek eligazodni abban az információrengetegben, amely az egyéntől független rendszerekkel, illetve a rendszerek működtetőivel kapcsolatosak. A heurisztikák leegyszerűsítik és követhetővé teszik a világot, vagy másképpen hozzájárulnak a politikai integráció *hatékony* működéséhez, végső soron hozzájárulnak a mikro-, mező- és makroszintű politikai közösségek fennmaradásához.

A politikai viselkedés, a részvételi csoportok, részvételi formák vizsgálata gyakran a politikai részvételt vagy távolmaradást meghatározó szociodemográfiai jellemzők vizsgálatát jelenti (lásd Kern–Szabó 2011). Ugyanezek az elemzések rendre kimutatják, hogy a társadalmi háttér tényezői (az iskolai végzettség, kapcsolatok, jövedelem) jelentős befolyást gyakorolnak arra, hogy valaki részt vesz-e a politikai folyamatokban, ugyanakkor kevésbé képesek megmagyarázni azt, hogy ez a részvétel milyen politikai értékek mentén, milyen elköteleződéssel, milyen politikai közösség tagjaként történik. Az *Integrációs és dezintegrációs folyamatok a magyar társadalomban* című projektben elvégzett elemzéseink is azt mutatják, hogy a társadalmi rétegződés, társadalmi integráció modelljei kevésbé képesek magyarázni, hogy mit gondolunk a demokráciáról és a politikai intézményekről.

A POLITIKAI TÖRÉSVONALAK:

ÚTBAN A VEZÉREK ÉS A SZERVEZETEK SZEREPE FELÉ

A politikai viselkedés vizsgálatában jelentős hagyományokkal rendelkezik a szociodemográfiai tényezők hatásának vizsgálata. Mind a választási részvétel és pártválasztás, mind az egyéb részvételi formák irodalmának egyik kiindulópontja, hogy a részvétel mögött valamilyen módon a társadalmi struktúra jellegzetességei állnak (Lipset–Rokkan 1967, Róna 2008, Enyedi 2004). Ebben a tekintetben érdemes több, egymástól

némileg elkülönülő kérdést figyelembe vennünk: az első kérdés, hogy milyen csoportok hajlandóak egyáltalán részt venni a politikai folyamatokban, ezek milyen részvételi formá(ka)t választanak, milyen ügyek és értékek mentén, és végül, ha a választásokon való részvétel mellett döntenek, mely pártokra adják le a szavazatukat. Tanulmányunkban az utolsó kérdésre koncentrálunk és ennek kapcsán érintjük majd a társadalmi háttér, értékrend, és politikai szervezetek politikai folyamatokra gyakorolt hatását.

A pártrendszerek és ezzel összekapcsolódva a pártválasztás és a társadalmi struktúra kapcsolatát a politikai törésvonalak vizsgálata intézményesítette a kutatásban. Lipset és Rokkan (1967) tanulmánya vetette fel, hogy a pártrendszerek tulajdonképpen a társadalmi struktúrában található törésvonalakhoz kötődnek. Ezek a törésvonalak³ tulajdonképpen a struktúrában megjelenő tartós konfliktusokhoz kötődnek. Lipset és Rokkan szerint a politikai rendszer ezeket a konfliktusokat „fordítja le” pártrendszerre. Azaz az irány egyértelmű: alapvetően a társadalmi struktúra határozza meg, hogy milyen pártrendszer jön létre és ebben milyen pártok lehetnek erősek. Az alapvető konfliktusok a foglalkozási vagy osztályszerkezethez, a vallásossághoz, érdekekhez és ideológiákhoz vagy a regionális-területi különbségekhez és etnicitáshoz kötődnek (Róna 2008, Kriesi 1998, Bornschieur 2009).

Ráadásul Lipseték szerint ezek a konfliktusok, és így a pártrendszerek is viszonylag állandóak, így a kezdeti feltételek – amelyeket az 1920-as évekre tesznek – hosszú időre meghatározzák a pártstruktúrát. A pártrendszer kialakulását követően a mozgósításon, a különböző csoportokhoz fűződő kapcsolataikon, párttagságon, stb. keresztül már a pártok is hozzájárulnak a strukturális konfliktusok fennmaradásához. Ennek alapján a pártrendszerek akkor változnak, ha a konfliktusok természete, a társadalmi struktúra szerveződése is megváltozik. Ez persze a pártok szavazótáborának viszonylagos homogenitását is feltételeznél, ami a nagy néppártok kialakulásával egyre kevésbé tartható elképzelés (Bornschieur 2009).

A törésvonal-elmélet erősen vitatott. Az elsődleges kritika szerint tulajdonképpen már az 1970-es, 1980-as évekre visszavezethető, hogy a szociodemográfiai jellemzők mentén meghatározott törésvonalak a legtöbb országban elveszítik jelentőségüket (Franklin 1992, Dalton 1996). Franklin (1992) szerint a törésvonalak az Egyesült Államokban és Kanadában már a hatvanas években sem rendelkeztek magyarázóerővel és a következő évtizedekben különböző mértékben ugyan, de a nyugat-európai országokban is jelentősen csökkent a magyarázóerejük. Kriesi (1998) azonban úgy látja, hogy a tradicionális törésvonalak – elsősorban a foglalkozás, a nyelv és a vallás – egymással akár ellentétes hatásokat is kifejtve ugyan, de továbbra is fontos hatással bírnak. Elképzelhetőnek tartja ugyanakkor, hogy a foglalkozás hatása inkább közvetetten, az értékrenden keresztül érvényesül.

3 Bár pontosan nem határozzák meg a törésvonal fogalmát, lásd: Róna 2008.

A kritikusok a klasszikus törésvonalakat két tényezővel látják helyettesíthetőnek: Franklin (1992) és Deegan–Krause (2007) ügyalapú szavazásról, vagy ügyalapú törésvonalakról beszél. Ez azt jelenti, hogy már nem a társadalmi háttér szerint feltételezett érdekek és konfliktusok képezik a pártválasztás alapját, hanem különböző ügyek (pl. a környezetvédelem), ami azt okozza, hogy a szavazótáborok nem mutatnak különösebb szociodemográfiai homogenitást.

Az ügyek mellett sokan az értékek szerepét hangsúlyozzák (Róna 2008, Dalton 1996, Inglehart 1984). E szerint az új törésvonalak már értékek, nem pedig szociodemográfiai jellegzetességek szerint képződnének. Ennek okát a posztmateriális értékek elterjedésében látják, amit Inglehart a második világháború utáni gazdasági fejlődéshez köt. A posztmateriális értékrend a személyes biztonságot hangsúlyozó materiális értékrenddel szemben a tágabb, univerzális horizontot hangsúlyozó szempontok előtérbe kerülésével jár. A posztmateriális értékrendet vallók a személyes környezet problémáitól elrugaszkodnak és a tágabb környezet (ország, régió), vagy a globális világ problémáit tartják fontosnak (Inglehart 2008). Dalton (1996) szerint az intézményi struktúrák szerepének csökkenése, az életstílusok individualizálódása magyarázza, hogy a klasszikus törésvonalak az értékeknek adták át helyüket.

Természetesen a törésvonalak kutatói is tisztában vannak azzal, hogy a pártrendszerek kialakulása összetett jelenség, amelyben szerepet játszik a társadalmi struktúra, az értékek és maguk a politikai aktorok is. Már Lipset és Rokkan (1967) is említi a politikai pártoknak és szervezeteknek a törésvonalak képződésében és fenntartásában betöltött funkcióját, ahogyan az ügyalapú szavazás képviselői is hangsúlyozzák például az attitűd jellegű változók szerepét. Bartolini és Mair egy többszintű törésvonal-koncepciót alkalmaz, melyben mindhárom tényező szerephez jut: az első (empirikus) szint a választók társadalmi összetétele, a második (normatív) szint a társadalmi csoportok identitását kialakító értékek és ideológiák, a harmadik (szervezeti) szint pedig pártokon, szakszervezeteken, egyesületeken keresztül a választók becsatornázására szolgál (lásd Róna 2008: 131, Bornshier 2009: 2).

A fenti modellek elismerik ugyan az aktorok integratív szerepét (lásd Lipset és Rokkan 1967), de nem merészkednek odáig, hogy azok konstitutivitásáról beszéljenek.

Különösen érdekes kérdés ezért, hogy a törésvonalak hogyan artikulálódnak a társadalomban. Többféle hipotézis létezhet ezzel kapcsolatban. A klasszikus feltételezés szerint a törésvonalak a társadalmi-gazdasági-politikai fejlődés évszázados hagyományai folytán természetes úton alakulnak ki és lesznek részei – elsősorban a politikai pártok révén – a közös társadalmi tudatnak. Joggal feltételezhető ugyanakkor, hogy a politikai pártok maguk is formálják, alakítják a törésvonalak egyes aspektusait. Ebben a folyamatban különösen fontos szerepe van a politikai kommunikációnak, amely csa-

tornaként működik a társadalom és a politikai alrendszer között, valamint a politikai vezetőknek – a mediatisált világban helyesebb talán vezérekről beszélni –, akik személyükben testesíthetik meg az adott politikai közösség által hordozott önképet, értékeket, eszméket, és persze összességében a rá szavazó politikai közösséget.

Az utóbbi években a politikai vezérek integráló szerepe és funkciója a politikatudományi érdeklődés középpontjába került.⁴ Körösenyi András Hajdú Andrással és Ondré Péterrel írt közös cikkében definiálja a politikai vezetés fogalmát. Ezek szerint olyan cselekvésről beszélünk, „...amely felöleli a kollektív célok kitűzését, a politikai folyamatok irányítását, befolyásolását, a politikai mozgástér megszerzését és fenntartását, továbbá a támogatók mozgósítását a kitűzött célok megvalósítása érdekében” (Körösenyi–Hajdú–Ondré 2015: 36). A *perszonalizálódás* révén mindennek a folyamatnak az élén a vezető/vezér áll – amelyet Magyarországon a miniszterelnök testesít meg –, ő a legfőbb integrátor, az ő sikere vagy kudarca egyben az általa irányított kormány és politikai közösség sikere, illetve kudarca is. Körösenyi, Hajdú és Ondré a perszonalizáció ezen formáját *vezéresedésnek* nevezi, amikor egy sajátos, csak a vezetőre jellemző nyelvezeten megszólaló politikus olyan vízióval lép elő, ami mozgósító és integráló erővel bír a saját politikai tábor felé (Körösenyi–Hajdú–Ondré 2015: 51) – és tegyük hozzá, ezzel párhuzamosan mozgósítja és integrálja az ellentábort vagy ellentáborokat (Kiss 2016). Tóka Gábor a 2002-es és 2006-os választásokat elemezve rámutat, hogy a magyar választó már a 2000-es években is vezércentrikusan és pártosan szavazott (Tóka 2006: 47), és véleményünk szerint ez a folyamat az egyre erősebb politikai polarizálódás révén (Körösenyi 2015) hatványozottan van jelen a 2010-es évek Magyarországn.

Kiss Balázs szerint a vezér és az állampolgárok között állandó interakció – azaz érzelmi és kommunikációs összekapcsolódások sokasága – áll fenn, amelynek mélysége egyben az adott politikai közösség politikai integrációjának milyenségét is meghatározza (Kiss 2015b). Kiss tanulmányában a vezér három jól elkülöníthető típusát határozza meg: a karizmatikus vezetőt, az ideológus vezetőt és a pragmatikus vezetőt. E három vezértípust igyekszik – a jelen tanulmányunkban is vizsgált – személyiségekre, Orbán Viktorra, Vona Gáborra és Gyurcsány Ferencre alkalmazni (Kiss 2016).

Kiss Balázs és Körösenyi András egyaránt úgy vélik, hogy a karizmatikus vezér legfontosabb tulajdonsága a víziókban való gondolkodás, azaz a jövőbeni, távlatokban nyúló széles horizontú jövőkép felrajzolása. A vízió az, ami Kiss szerint lelkesíti és közösséggé integrálja a tábor, ugyanakkor ennek támogatására mozgalmakat épít, amely kifejezetten az ő személyéhez kötődik (Kiss 2016: 13–14). Ahogyan erre a Körösenyi–Patkós (2015) szerzőpáros felhívja a figyelmet, a karizmatikus vezető újszerű – po-

⁴ A politikai vezetők szerepének vizsgálatának azonban évezredes múltja van. Arisztotelész, Platon, később Machiavelli is foglalkozik a vezetőkkel, Max Weber pedig kategorizálja is a politikai vezetőket (Weber 1995).

pulista – politikai eszközöket és kampánytechnikákat alkalmaz, és megosztó politikai stratégiát folytat, azaz eszköztárában az érzelmeknek, az identitásképzésnek és ezzel párhuzamosan az ellenségek gyártásának is helye van. A karizmatikus vezető arra törekszik, hogy saját politikai közössége érzelmileg is azonosuljon személyével és politikájával egyaránt (érzésközösség)⁵. A politikatudomány ezt a folyamatot nevezi a választói csoportok tömbösödésének, pilléresedésének. Ennek a folyamatnak az eredménye egy kifelé zárt, belül pedig teljesen homogén ideológiai közönség (politikai homofília) létrejötte (Angelusz–Tardos 2011, Szabó–Bene 2015).

Kiss Balázs szerint a karizmatikus vezetőnek akkor jön el az ideje, amikor a társadalom identitás- és értékválságba jut, és az adott vezető lesz az, aki megteremti a politikai közösség kohézióját (Kiss 2016). Nem nehéz belátni, hogy a három felsorolt vezető közül talán Orbán Viktor az a személy, akire a leginkább ráillik a karizmatikus vezető fenti leírása, ugyanakkor kétségtelen, hogy voltak olyan politikai időszakok és szituációk – leginkább a 2000-es évek közepén – amikor egy baloldali vízió felvázolásában Gyurcsány Ferenc is eredményes volt.

Az ideologikus vezető számára a múlthoz, a múltbeli értékekhez, célokhoz, ideológiákhoz való viszony talán a legfontosabb. Fő feladatának a történelmi múlt és a jelen, valamint a jövő összekapcsolását tekinti. Kiss Balázs szerint olyan válsághelyzetekben a legvalószínűbb ezen vezetőtípus felbukkanása, amikor „(...) nemcsak a jelen eljárásai mondanak csődöt, hanem a kilátások tekintetében is erős (...) megosztottság van” egy adott társadalomban (Kiss 2016: 14). Az ideologikus vezető is épít a csoportkohézióra, a sajátcsoport és az idegenek megkülönböztetés fokozott alkalmazására. A tömbösödési folyamat azonban nehezkesebb, mint a karizmatikus vezető esetében, mert az ideologikus vezető sokkal valószínűbb szubkultúrák – rétegpártok – élén, mint nagy néppártok esetében. Magyarországon a Jobbik vezetője, Vona Gábor testesítheti meg az ideologikus vezető archetípusát.

Végül a pragmatikus vezető a jelenből indul ki és a mindennapos cselekvés innovatív lépéseit hangsúlyozza (Kiss 2016). Szemben a karizmatikus és az ideologikus vezetővel nem a démoszra, hanem az elitekre támaszkodik, nincs szüksége társadalmi mozgalmakra, tömegekre, helyette intézmények révén erősíti saját pozícióját. Ebben a működésben értelemszerűen a vezető és a társadalom közötti interakcióknak, érzelmeknek jóval kisebb a szerepe, hiszen a pragmatikus vezető működésének vezérfonala a célracionalitás. Célja a hatalom megszerzése/megtartása, amelyhez a választáson át vezet az út, ugyanakkor a győzelemhez kétségtelenül szüksége van az őt támogató szavazói csoportokra. Viszont nincs igénye arra az erős érzelmi töltetű azonosulásra, amely a karizmatikus és adott esetben az ideologikus vezér, valamint a tömeg között

5 A kifejezést Mabel Berezin (2002) alkotja. Idézi: Kiss 2013.

kialakul. A mögötte található tábor jóval racionálisabb alapokra épül, de egy hosszabb távú érzelmi közösség kialakulásának mégis megvan az esélye. Pragmatikus vezetőként a rendszerváltozás utáni magyar politikatörténet bármely szocialista miniszterelnökét azonosíthatjuk, talán Gyurcsány Ferencet kivéve. Jelen kutatásunkban Botka László, az MSZP hivatalos miniszterelnökjelöltje testesíti meg a pragmatikus vezetőt.

Összességében azt feltételezzük tehát, hogy a törésvonalak vizsgálatát nem a szociodemográfiai jellemzőknél, hanem az értékrendnél és önképnél kell kezdenünk. Ez alapján találhatjuk meg azokat a törésvonalakat, amelyek kijelölik a pártok szavazótáborra vagy legalábbis egyes elkötelezett csoportok közötti, alapvetően a rendszer értékelésén és az önképen alapuló konfliktusokat. Ezek a konfliktusok pedig nem csupán a hosszú távú társadalmi folyamatok eredményei, hanem a politikai aktorok – pártok és politikai vezetők – munkájának eredményeképpen jönnek létre, politikai kommunikációs mechanizmusok közvetítésével.

INTEGRÁCIÓ ÉS POLITIKAI ATTITÜDÖK

Kovách és szerzőtársai az *Integrációs folyamatok a magyar társadalomban* című projekt keretében az integráltság három szintjét operacionalizálva egy hét csoportból álló integrációs modellt hoztak létre (Kovách et al. 2016). A személyközi integrációt a bizalmas kapcsolatok számával, a gyenge kötések diverzitásával, továbbá a szubjektív kirekesztettség érzésével, a társadalmi szintű integrációt a munkaerő-piaci integráltsággal, illetve a civil szervezeti tagsággal, a rendszerintegrációt pedig a politikai részvétel mértékével, az intézményekbe vetett bizalom és a normakövetés változóival mérték.⁶ Röviden összefoglalva, az integrációs szempontból elit csoportnak számító kapcsolatgazdag politikailag aktívak és a lokálisan integráltak különösen a magas politikai részvétel és a magasabb intézményi bizalom vonatkozásában különböznek el a többi csoporttól. A munkaerőpiacon integráltak csoportja minden politikai integrációs index tekintetében negatív értéket mutat, a rendszerintegráltak jellegzetessége pedig a magas intézményi bizalom, a gyengén integráltaké az extrém magas normaszegés-elfogadás, a normakövető dezintegráltak pedig minden, rendszerintegrációt mérő dimenzióban magas negatív értéket mutatnak. Végül az utolsó csoport, a dezintegrált kirekesztettek elfogadják a normaszegést, politikai aktivitásuk némileg átlag feletti, melynek oka a politikusokkal, önkormányzati képviselőkkel való átlagosnál kétszer gyakoribb kapcsolatfelvétel (Kovách et al. 2016: 10). A rendszerintegráltság dimenzióinak fentebb ismertetett különb-

6 A hét integrációs csoport: 1. kapcsolatgazdag politikailag aktívak; 2. lokálisan integráltak; 3. munkaerőpiacon integráltak; 4. rendszerintegráltak; 5. gyengén integráltak; 6. normakövető dezintegráltak; 7. dezintegrált kirekesztettek (az integrációs csoportok részletes jellemzését lásd Kovách–Kristóf-Szabó 2017, jelen kötetben).

ségei alapján azt feltételeztük, hogy az integrációs csoportok politikai kérdésekben „jól” működnek, jellegzetes különbségeket tudunk találni.

A hét integrációs csoport pártpreferencia szerint egyenetlenül oszlik meg, úgy, hogy mindegyik csoportban van egy-egy, az átlagnál erősebben támogatott erő.⁷ A kapcsolatgazdag politikailag aktívak – a legjobb társadalmi helyzetű, tőkés elitszerep (Kovács–Kristóf–Szabó 2017) – által leginkább támogatott erő a kormányzó pártszerep (29%), a többi párt, illetve az ismeretlen preferenciájúak vagy átlag alatti, vagy átlagos támogatottságot mutatnak. A lokálisan integráltak esetében a bizonytalanok nagy arányát érdemes kiemelni (32%). A munkaerőpiacon integráltak leginkább támogatott politikai közössége a Jobbik Magyarországért Mozgalom, amely az összes integrációs csoport közül éppen itt a legjobban támogatott (20%).

1. táblázat. Az integrációs csoportok pártpreferenciái
(teljes népességre vonatkozó adatok, százalékban)

Párt	Kapcsolat- gazdag politi- kailag aktívak	Lokálisan integráltak	Munka- erőpiacon integráltak	Rendszer- integráltak	Gyengén integráltak	Normaköve- tő dezintegrál- tak	Dezintegrált kirekesztet- tek	Összesen
Fidesz	29	25	24	33	22	7	18	24
Jobbik	11	11	20	7	15	7	17	13
LMP	3	3	3	1	1	2	3	2
MSZP	4	6	6	12	5	6	8	7
DK	3	4	2	4	3	3	3	3
Egyéb pártok	2	1	2	1	3	0	4	2
NV	23	18	17	16	25	32	19	21
NT	25	32	26	26	26	43	28	28
Összesen	100	100	100	100	100	100	100	100

Pearson $\chi^2=176,077$, $sig=0,000$, Cramer' $V=0,120$.

A rendszerintegráltak körében a Fidesz és az MSZP a legnépszerűbb párt, ráadásul úgy, hogy mindkét pártnak ebben a csoportban a legmagasabb a támogatottsága. A gyengén integráltak és a normakövető dezintegráltak körében az ismeretlen preferenciájúak (nem válaszol, nem tudja) aránya emelhető ki, ami arra utal, hogy a dezintegrált csoportok a politikai mezőben kevésbé tudnak eligazodni, vagy nem tudják, hogy melyik pártra szavazzanak, vagy ha tudják is, ezt – vélelmezhetően – a társadalmi nyomástól való félelmükben nem mondják el a kérdezőbiztosoknak. Az utolsó csoport a dezintegrált ki-

⁷ Jeleznünk kell, hogy az adatfelvételre 2015 tavaszán került sor (a politikai integráció alapadatairól lásd Gerő–Szabó 2015).

rekesztetteké, akik minden vizsgált szempontból a leghátrányosabb, leginkább leszakadó csoportjai a társadalomnak (Kovách–Kristóf–Szabó 2017). E csoportra talán az „ellenzéki jellegű” kategória illik a legjobban, hiszen a Fidesz támogatottsága relatíve alacsony, míg a Jobbiké és kisebb részben az MSZP-é, valamint az egyéb pártoké relatíve magas. Némiképp meglepő módon a bizonytalanok és válaszukat titkolók aránya átlagosnak tekinthető ebben az aluliskolázott, alacsony társadalmi tőkével rendelkező csoportban.

Bár minden integrációs csoport esetében van egy, esetenként két olyan politikai közösség, amelynek a támogatottsága átlagot meghaladó, azt azonban mégsem állíthatjuk határozottan, hogy bármelyik is döntően elkötelezett lenne valamelyik politikai erő mellett. A táblázathoz tartozó statisztikai mutató a pártpreferencia és az integrációs csoportok közötti gyenge kapcsolatra utal (Cramer's $V=0,120$).

Hasonló ellentmondás tapasztalható az integrációs csoportok ideológiai beállítódása kapcsán. Az ideológiai karaktert két, egyenként 11 kategóriából álló változóval, a bal–jobb, valamint a mérsékelt–radikális skálán való elhelyezkedéssel vizsgáltuk, ahol a baloldali, illetve a mérsékelt elköteleződéshez az egyes, a jobboldali, illetve a radikális beállítódáshoz a tízes érték tartozott. A 2. táblázat alapján a legjobboldalibb (5,78) csoport a kapcsolatgazdag politikailag aktívak, míg relatíve a legbaloldalibbak (4,78) a normakövető dezintegráltak, a kettő közötti távolság pontosan egy átlagpont. A másik skálát vizsgálva a rendszerintegráltak tekinthetőek a leginkább mérsékeltnek (3,36), a legradikálisabbak pedig a legrosszabb helyzetben lévő dezintegrált kirekesztettek (4,71). A két változó közötti kapcsolat az F-próba alapján ugyan szignifikáns, ugyanakkor a megmagyarázott varianciát mutató hányados, az η^2 értéke lényegében a nullához közelít, azaz statisztikai értelemben a csoportok közötti különbségek szinte elhanyagolhatóak.

2. táblázat. Az integrációs csoportok ideológiai karaktere
(0–10 közötti ideológiai skála átlagai)

Integrációs csoport	Bal–jobb	Mérsékelt–radikális
Kapcsolatgazdag politikailag aktívak	5,78	4,04
Lokálisan integráltak	5,23	3,54
Munkaerőpiacon integráltak	5,72	4,06
Rendszerintegráltak	5,33	3,36
Gyengén integráltak	5,63	4,47
Normakövető dezintegráltak	4,78	3,82
Dezintegrált kirekesztettek	4,91	4,71
Minta	5,46	3,96

$F=5,65$; $sig=0,000$. $\eta^2=0,020$. $F=8,04$. $sig=0,000$. $\eta^2=0,028$.

Az utolsó vizsgált szempont az integrációs csoportok viszonya a demokráciához, illetve a diktatúrához. A rendszerintegráltak és a kapcsolatgazdag politikailag aktívak kifejezetten demokrácia-pártinak mutatkoznak az adatok alapján, a két legkevesbé integrált csoport, a normakövető dezintegráltak és a dezintegrált kirekesztettek körében a legmagasabb a rendszerszkeptikus álláspont (53, illetve 64%). A diktatúrát a minta átlagához képest leginkább el tudnák fogadni a lokálisan integráltak, valamint a gyengén integráltak (11–11%). A kapcsolat a két változó között szignifikáns, de ebben az esetben is gyenge (Cramer's $V=0,182$).

3. táblázat. Az integrációs csoportok véleménye az egyes politikai berendezkedési formákról (kérdésre választ adók százalékos megoszlása)

Integrációs csoport	A demokrácia minden más politikai rendszernél jobb	A hozzám hasonló emberek számára az egyik politikai rendszer olyan, mint a másik	Bizonyos körülmények között egy diktatúra jobb, mint egy demokrácia
Kapcsolatgazdag politikailag aktívak	66	27	6
Lokálisan integráltak	54	35	11
Munkaerőpiacon integráltak	63	33	5
Rendszerintegráltak	71	25	4
Gyengén integráltak	60	29	11
Normakövető dezintegráltak	41	53	6
Dezintegrált kirekesztettek	27	63	9
Minta	59	34	7

Pearson $\chi^2=123,511$. sig=0,000. Cramer $V=0,182$.

A bemutatott adatok és a jelzett statisztikai mutatók alapján úgy tűnik, hogy az integrációs csoportok a feltételezethez képest kevésbé állnak összefüggésben a politikai attitűdökkel, és mintha a politikai integrációt ténylegesen más dimenziók magyaráznák jobban. A fenti megállapításunkat támasztja alá a Kovách és munkatársai által készített regressziós számítás is (Kovács et al. 2017). Azt vizsgálták, hogy az integrációs modell, valamint különböző rétegződésmodellek (a BBC, a normatív-funkcionalista modellek, valamint a státuscsoportok) milyen mértékben magyarázzák az olyan politikai attitűdöket, mint a demokráciával való elégedettség, az elittel való elégedettség, vagy az ideológiai beállítódás (bal–jobb, illetve mérsékelt–radikális tengely).

A vizsgálat azt jelezte, hogy a különböző elitekkel való elégedettség megítélésén kívül egyetlen politikai attitűd-változót sem magyaráznak érdemben a rétegződés- és integrációs modellek. Az R^2 értéke a demográfiai változók esetében különösen alacsony, de a különböző modelleket bevonva sem emelkedik nagyságrendekkel. Mindezzel

egyetértve úgy véljük, hogy a politikai alrendszer integrációs mechanizmusai nem a hagyományos, munkaerő-piaci státusra épülő osztályokra, illetve a fogyasztásra épülnek, és az adatok mintha arra is utalnának, hogy a politikának önálló integrációs mechanizmusai vannak, amelyek középpontjában a perszonalizációs elméletek alapján a politikusok, illetve a vezérek állhatnak.

A következőkben tehát egy másik, kifejezetten a politikai integráció vizsgálatára szánt adatfelvétel adatai alapján elemezzük, hogy milyen csoportok jönnek létre a politikai orientációk alapján a magyar társadalomban. Bemutatjuk, hogy míg a klasszikus szociodemográfiai jellemzők alapján csupán két vagy három törésvonalat mutathatnánk ki, az értékrend ennél több csoport képzéséhez járul hozzá. Így az értékrendi csoportok markánsabb különbségeket mutatnak a pártválasztás, politikai részvétel és a demokrácia elfogadottsága szerint, mint az integrációs modell kategóriái. A legerősebb, pilléresedés felé mutató törésvonal egyértelműen nem a szociodemográfiai jellemzőkhöz, hanem a vezér iránti lojalitáshoz, valamint a veszélyek és ellenségek percepciójához – azaz a politikai kommunikációs folyamatokhoz – kötődik.

MÓDSZEREK ÉS ADATOK

A politikai attitűdök és kommunikáció részletesebb vizsgálatára egy új adatfelvételt bonyolítottunk le a Závecz Research segítségével. 2017 márciusában és áprilisában egy-egy, egyenként 1000 fős omnibusz kutatás részeként a politikai részvételre, attitűdökre, pártválasztásra, orientációkra vonatkozó, a 2015-ös Integrációs adatfelvételnél részletesebb kérdéscsoportot kérdeztünk le. Összességében tehát 2000 fős, iskolai végzettségre, életkorra és településtípusra reprezentatív mintával dolgoztunk.

Ahogy fentebb említettük, a törésvonalakat alapvetően a Bandolini és Mair koncepciójában normatív szintnek megfelelő értékrend, identitás, önkép felől közelítjük meg. Így megvizsgáljuk, hogy létrehozhatóak-e a politikai rendszer értékelésén és személyes orientációkon alapuló csoportok. Ennek keretében hat tényező változót vizsgálunk meg K-means klaszterelemzés segítségével. A hat tényezőt három szempont szerint határoztuk meg:

1. A politikai rendszer, a demokrácia működésével kapcsolatos általános vélemények

- a. Az intézményekbe vetett bizalom. Összességében négy intézménnyel kapcsolatban – országgyűlés, rendőrség, a jogrendszer és a politikusok – kérdeztük meg egy 0 és 10 közötti skálán, hogy mennyire bíznak bennük a válaszadók. Az elemzéshez a négy változó átlagát használtuk fel.
- b. A demokráciával való elégedettség. A válaszadóktól azt kértük, egy 1 és 4 közötti skálán mondják meg, mennyire elégedettek a demokrácia működésével Magyarországon, ahol az 1 jelentette azt, hogy egyáltalán nem, a 4 pedig azt,

hogy teljesen elégedett.

2. Politikai értékrend

- a. Politikai és közéleti érdeklődés. A válaszadókat arra kértük, hogy jelöljék meg, mennyire érdeklődnek a közéleti, illetve politikai kérdések iránt. A klaszter-elemzéshez a két változó átlagát használtuk.
- b. Bal–jobb orientáció: a válaszadók egy hétfokú skálán helyezhették el magukat, ahol az 1-es az inkább baloldali, a 7-es az inkább jobboldali orientációt jelöli.

3. Személyes orientációk

Ahogy a politikai orientációk esetében, úgy itt is egy hétfokú skálával kérdeztünk rá három, a politikai viselkedés szempontjából is fontos személyes orientációra. Mindhárom esetben ellentétpárok között kellett elhelyeznie magát a válaszadóknak. Az első a jövőtől való félelem (fél a jövőtől vs. bízik a jövőben), a második a hagyománykövetés és modernitás, a harmadik a kockázatkerülés, kockázatvállalás skálája volt. Az itemek együttjárása alapján a félelem a jövőtől külön, míg a kockázatvállalás/-kerülés és a hagyománykövetés/modernitás skála pedig összevont változóként került a klaszterelemzés változói közé.⁸

A klasztereket az alábbi tényezők szerint mutatjuk be:

1. szociodemográfiai státusz:

- a. Életkor: a születési évszámból számolt életkor.
- b. Iskolai végzettség: négykategóriás iskolai végzettség (maximum 8 általános, szakmunkásképző, gimnázium vagy szakközépiskola és főiskola/ egyetem).
- c. Munkaerő-piaci státusz:
 - i. Aktivitás: az adatfelvétel időpontjában folytat-e bármilyen rendszeres jövedelemszerző tevékenységet?
 - ii. Munkaerő-piaci státusz: elsősorban a nyugdíjasok és munkanélküliek aránya.
- d. Anyagi helyzet: mivel a jövedelmet firtató kérdésekre nagyon nagy arányban érkezett válaszmegtagadás, az anyagi helyzetet két változóval mértük:
 - i. Vagyonelemek száma: a kérdőívben felsorolt, 7 db vagyonelemmel való ellátottság (0–7 között).⁹
 - ii. Annak a lakásnak a mérete, amelyben laknak (négyzetméter).

8 A hagyománykövető/modern, illetve a kockázatkerülő/kockázatvállaló skálák közötti korrelációs együttható 0,651 (sig=0,000). A két skála a félelem a jövőtől/bizalom a jövőben skálával jóval gyengébb korrelációt mutat. (0,166–0,200).

9 Internet-előfizetés, számítógép, színes vagy távirányítós televízió, automata mosógép, 3 évnél idősebb autó, 3 évesnél fiatalabb autó, hétféle telek.

2. Pártválasztás:

Az alábbi kérdéssel mértük: „Ha most vasárnap lennének a választások, és a szavazó-lapon a képernyőn látható pártok szerepelnének, Ön melyik pártra szavazna?” Azokat a pártokat, amelyek egyenként nem érték el a 3%-ot, összevontuk az „egyéb pártok” kategóriájába. A válaszadók a pártok mellett azt is jelölhették, hogy nem mennek el szavazni.

3. A demokrácia támogatottsága:

Amíg a demokráciával való elégedettség a jelenlegi magyarországi helyzetre utal (az értékklaszter részeként szerepel), addig általában a demokrácia, mint rendszer támogatottságát úgy mértük fel, hogy megkértük a válaszadókat, jelöljék meg, hogy az alábbi kijelentések közül melyik áll legközelebb hozzájuk:

- a demokrácia minden más politikai rendszernél jobb;
- bizonyos körülmények között egy diktatúra jobb, mint egy demokratikus politikai rendszer;
- az Önhöz hasonló emberek számára az egyik politikai rendszer olyan, mint bármelyik másik.

4. A politikai vezetők, veszélyek és ellenségek percepciója

- a. A politikai vezetők szerepének megítélése. Arra kértük a válaszadókat, egy 1 és 7 közötti skálán jelöljék meg, hogy a felsorolt politikusok tevékenységét összességében inkább károsnak, vagy inkább hasznosnak tartják az ország szempontjából. Összesen négy politikusra kérdeztünk rá: Orbán Viktor, Gyurcsány Ferenc, Vona Gábor és Botka László.
- b. Összegyűjtöttünk néhányat a médiában és az egyes pártok által leggyakrabban emlegetett, az országot veszélyeztető jelenségek közül.
- c. A fenti veszélyekért felelőssé tehető aktorok.¹⁰

Végül pedig politikai kommunikációs elemeket és a politikai vezetők szerepét és megítélésüket vizsgáljuk. Emellett a közéleti diskurzusban rendszeresen megjelenő, a „politikai közösséget” veszélyeztető fenyegetések fontosságát mértük fel és azt, hogy kiket tesznek felelőssé az adott problémákért.

10 A veszélyek: a demokrácia és a jogállam leépítése; a növekvő társadalmi egyenlőtlenségek; a roma/cigány népesség növekedése; a tömeges bevándorlás, migráció; az idegen, külföldi befolyás a politikára és a gazdaságra; az Európai Unió növekvő befolyása, a nemzeti szuverenitás elvesztése; a terrorizmus; az állami szintű korrupció; az egészségügy és az oktatás állapota; külföldről anyagilag támogatott civil szervezetek.

A felelősök: nemzetközi pénzügyi szervezetek (IMF, Világbank); az EU-s, brüsszeli bürokraták; a liberálisok; Soros György vagy a Soros Alapítvány által támogatott szervezetek; a bevándorlók, migránsok; Gyurcsány Ferenc és a korábbi baloldali kormányok; Orbán Viktor és kormánya; a politikai és gazdasági elit; egyéb, éspedig; egyik sem.

A POLITIKAI RENDSZERREL KAPCSOLATOS ATTITÜDÖK ÉS SZEMÉLYES ÉRTÉK-ORIENTÁCIÓK

A hat változó bevonásával lefuttatott klaszterezési eljárás eredményeképpen egy öt csoportból álló eredményt fogadtunk el.¹¹ Az 5 csoport közül a két leginkább markáns csoport a mindennel elégedett és bizakodó „elégedett jobboldaliak” és a minden területen elégedetlen vagy pesszimista „frusztráltak” csoportja. A másik három csoport átlagos pozíciója a hat tényező mentén jellemzően e kettő között helyezkedik el. Ugyanakkor minden klaszter sajátos és intuitíven is jól beazonosítható csoportot ír le (4. táblázat).

4. táblázat. Az egyes érték-klaszterek klaszter középpontjai

	Elégedett jobboldaliak	Kritikus jobboldaliak	Elégedetlen baloldaliak	Csak a jövőjükben bízók	Frusztráltak
A politikai és közéleti érdeklődés (1–5)	3,24	2,76	2,66	2,64	2,15
Intézményi bizalom (0–10)	7,31	4,60	5,22	1,80	1,23
Demokráciával való elégedettség (1–4)	2,93	2,40	2,29	1,86	1,50
Bal-jobb (1–7)	5,41	4,55	3,39	3,88	3,70
Jövőbe vetett bizalom (1–7)	5,35	4,43	4,51	5,17	2,56
Kockázatvállalás/modernség (1–7)	4,09	4,57	2,09	3,66	2,68
N	366	394	396	400	273

Az *elégedett jobboldaliak* érdeklődnek leginkább a politikai és közéleti kérdések iránt. Ez az egyetlen csoport, amely valóban megbízik a politikai intézményekben (7,31) és elégedett a létező demokráciával. Magukat inkább jobboldalinak tartják és önképük pozitív: bíznak a jövőben, ugyanakkor a kockázatvállalás és modernitás skálán középértéket foglalnak el.

A *kritikus jobboldaliak* hasonlítanak az előző csoportra, de csupán átlagos szinten érdeklődnek a politikai és közéleti kérdések iránt, az intézményekkel szemben óvatosak és a demokráciával is talán inkább elégedetlenek. A centrum jobboldalára pozícionálják magukat. Személyes orientációkban hasonlóak az elégedett jobboldaliakhoz, de kevésbé bíznak a jövőben (bár még mindig inkább optimisták), ugyanakkor kockázatvállalóbbak és modernebb az önképük.

Az *elégedetlen baloldaliak* elsődleges megkülönböztető jellemzője az, hogy a bal-jobb skálán inkább a baloldalon helyezkednek el. Meglepő, hogy az intézményi bizalom

11 Az 5-klaszteres megoldás 24 iterációban jött létre.

mértéke megelőzi a kritikus jobboldaliakét és a demokráciával való elégedettség is alig marad el az előző csoportétól, a jövőbe vetett bizalom pedig hasonló mértékű. A baloldali orientációnak ellentmond, hogy ez a csoport tűnik a leginkább hagyománykövetőnek és kockázatkerülőnek.

A *csak a jövőjükben bízó*k csoportja már jóval elégedetlenebb, mint a korábbi három csoport. Lényegében teljesen bizalmatlanok a politikai intézményekkel szemben, elégedetlenek a demokráciával és csupán átlagos politikai-közeleti érdeklődést mutatnak. A bal-jobb skálán középre helyezik magukat. Annak ellenére, hogy nem bíznak az intézményekben, a saját jövőjük iránt bizakodóak. A kockázatvállalás–modernitás skálán középre helyezik magukat, kicsit közelebb a hagyománykövető, kockázatkerülő pólushoz.

A *frusztráltak* csoportja mind a politikai rendszerrel elégedetlen, a politikai kérdések iránt kevés érdeklődést mutat, és magát a centrum baloldalán helyezi el. A korábbi csoportoktól – az extrémén alacsony bizalmi és demokráciával való elégedettség mellett – az különbözteti meg, hogy személyes kilátásait is rendkívül rossznak tartja. Ennek megfelelően az elégedetlen baloldaliak után a második leginkább kockázatkerülő és hagyománykövető csoport.

A KLASZTEREK SZOCIODEMOGRÁFIAI JELLEMZŐI

Ahhoz, hogy megértsük, vajon a klasszikus szociodemográfiai tényezők állhatnak-e az érték-klaszterek elkülönülése mögött, megvizsgáltuk azok szociodemográfiai összetételét is. Ennek keretében a társadalmi státuszt az iskolai végzettséggel, a vagyonelemek számával és a lakás méretével, illetve a munkaerő-piaci aktivitással mértük, a regionális-területi különbségeket a településtípussal és régiós hovatartozással vizsgáltuk meg, míg a generációs különbségeket az átlagos életkor jelezheti.

Az általános kép az, hogy a frusztráltak és az elégedetlen baloldaliak jelentősen különböznek egymástól és az elégedett, illetve a kritikus jobboldaliaktól, valamint a csak jövőjükben bízóktól. Az utóbbi három csoport között azonban jóval kisebb mértékű különbségeket találunk.

A különbségek elsősorban az iskolai végzettség, munkaerő-piaci aktivitás, vagyon és életkor területén mutatkoznak meg (1. ábra és 5. táblázat).

1. ábra. A klaszterek megoszlása iskolai végzettség szerint (%)

5. táblázat.

Munkaerő-piaci aktivitás, átlagos életkor és vagyoni helyzet (százalékok és átlagok)

	Jelenleg dolgozik-e? (%)	Nyugdíjas (öregségi, özügyi és rokkant egyben)(%)	Munkanélküli (%)	Vagyonelemek száma (átlag)	A lakás alapterülete (átlag, nm)	Életkor (átlag)
Elégedett jobboldaliak	69	19	3	3,92	82	45
Kritikus jobboldaliak	74	14	3	3,80	76	41
Elégedetlen baloldaliak	41	51	3	3,12	76	58
Csak a jövőjükben bízók	68	21	3	3,59	76	45
Frustráltak	43	43	7	2,87	73	53
Összesen	59	26	4	3,47	77	48
N	1805	1806	1806	1807	1661	1807
P	0,000	0,000	0,000	,000	,000	,000

Az iskolai végzettség tekintetében elsősorban a frusztráltak és az elégedetlen baloldaliak térnek el az átlagostól. Mindkét csoportban nagyon magas az alacsony iskolai végzettségűek (34 illetve 37%), és ennek megfelelően alacsony – főként a frusztráltak csoportjában – a diplomások aránya (8 és 14%). A másik három csoport karaktere nagyban hasonlít egymáshoz, 20–24 % a diplomások, 20% körüli a legfeljebb nyolc általánost végzettek aránya, 21–22% a szakmával és 35–40% az érettségivel rendelkezők aránya.

Az életkort vizsgálva hasonló eredményre jutunk: a frusztráltak és elégedetlen baloldaliak a két legidősebb átlagéletkorú csoport (53 és 58 év), míg a másik három klaszter fiatalabb és közelebb is van egymáshoz, mint a két másik csoporthoz (41 és 45 év). Részben ennek is köszönhető az iskolai végzettségbeli különbség, hiszen az idősebb csoportokban magasabb az alacsonyabb végzettségűek aránya. Ugyanígy részben ez az oka a munkaerő-piaci aktivitásban tapasztalt különbségnek: a frusztráltak és elégedetlen baloldaliak mindössze valamivel több, mint 40%-a dolgozik, szemben a másik három klaszter kétharmadot is meghaladó arányaival. Ugyanakkor ebben a tekintetben egy lényeges különbség is mutatkozik: míg az elégedetlen baloldaliak között a munkanélküliek aránya csupán átlagos (3%), a frusztráltak között 7 százalék. Utóbbiak esetében a rokkantnyugdíjasok aránya is jóval magasabb, mint a többi csoport esetében, 9 százalék, szemben a többi csoportban tapasztalt 2–4%-os aránnyal.

A frusztráltak alacsony státuszát jelzi az is, hogy ők laknak a legkisebb lakásokban és rendelkeznek messze a legkevesebb vagyonelemmel (73 nm és 2,87). Az elégedetlen baloldaliak ugyan az átlagosnál valamivel kevesebb vagyonelemmel rendelkeznek, de lakásuk alapterülete megfelel az átlagosnak. Vagyoni helyzet tekintetében az elégedett és kritikus jobboldaliak vannak a legjobb helyzetben. Előbbiek mind a vagyonelemek, mind a lakásméret tekintetében felülmúlják a többi csoportot.

A területi dimenziót vizsgálva apró különbségeket találunk. Az összefüggés szignifikáns ugyan, de annak erőssége mind a településtípussal, mind a regionális hovatarozással gyenge (Cramer's $V=0,078$, illetve $0,112$). Az elégedetlen baloldaliakra és az elégedett jobboldaliakra egyaránt jellemzőbb, hogy kisebb városokban élnek,¹² mint más csoportok tagjaira. Az elégedetlen baloldaliak emellett kevésbé fővárosiak,¹³ a kritikus jobboldaliak pedig inkább a megyeszékhelyeken élnek.¹⁴ A frusztráltak csoportjában néhány százalékkal meghaladja az átlagot a községekben élők aránya.

Regionális szempontból a leginkább markáns különbség, hogy az elégedett jobboldaliak gyakorlatilag hiányoznak az Észak-Magyarországi régióból (mindössze 4%-uk tartozik ebbe a régióba), és felülreprezentáltak Észak-Alföldön (25%). Emellett a frusztráltak az átlagosnál nagyobb arányban találhatók a dél-alföldi régióban (19%).

A frusztráltak csoportja van a legrosszabb helyzetben: magas a munkanélküliség, a munkaerőpiacról kiszoruló és az alacsony végzettségűek aránya. Az elégedetlen baloldaliak csoportjában a legmagasabb az átlagéletkor és feltehetően ez – azon keresztül, hogy magas a nyugdíjasok és az alacsony végzettségűek aránya – hozzájárul ahhoz is, hogy az átlagosnál kicsit rosszabb a vagyonelemekkel való ellátottságuk.

12 39 és 41%, az átlag 35%.

13 14% a 18%-os átlaggal szemben.

14 25%, az átlag 18%.

Az elégedett jobboldali, kritikus jobboldali és csak a jövőjükben bízók között azonban csupán az anyagi helyzet tekintetében találunk kisebb különbségeket, egyébként szociodemográfiai helyzet szempontjából hasonló karakterisztikájú csoportokról van szó: fiatal-középkorú, jó munkaerő-piaci pozícióval és átlagosnak vagy annál magasabbnak megfelelő végzettséggel rendelkező csoportokról van szó.

KLASZTEREK ÉS PÁRTVÁLASZTÁS

A 6. táblázat alapján jól látható, hogy egyes klasztereken belül találhatóak domináns vagy erősen túlerepresentált politikai közösségek. Mindenekelőtt az elégedett jobboldaliakra érdemes felhívni a figyelmet, akiknek a 68 (!) százaléka a Fidesz–KDNP támogatója. Az elégedett jobboldaliak érdeklődnek a közügyek iránt, magas az intézményi bizalmuk, és pozitívan tekintenek a jövő felé. Tehát egy politikailag erősen involválódott, Fidesz körül szerveződő csoportról van szó, amely roppant egységesnek, tömörszerűnek tűnik (a Fidesz-tömb kialakulásáról lásd Róbert–Papp 2014, Szabó 2015). A klaszter fontos, az előzőekben leírtakat megerősítő jellegzetessége, hogy itt a legalacsonyabb azok aránya, akik semmiképp sem mennének el egy most esedékes parlamenti választásra.

6. táblázat. Az értékklaszterek pártpreferenciái
(teljes népességre vonatkozó adatok százalékban)

Párt	Elégedett jobboldaliak	Kritikus jobboldaliak	Elégedetlen baloldaliak	Csak a jövőjükben bízakodók	Frusztráltak	Összesen
Fidesz–KDNP	68	31	24	13	7	29
Jobbik	9	16	4	12	13	11
LMP	2	4	2	2	4	3
MSZP	3	8	23	12	19	13
DK	1	2	8	5	9	5
Egyéb pártok	2	4	6	12	11	7
NV	4	6	4	11	6	6
NT	8	16	19	19	14	15
Semmiképp se menne el szavazni	3	13	10	14	17	11
Összesen	100	100	100	100	100	100

Pearson $k\chi^2=530,842$. sig=0,000. Cramer $V=0,271$.

A fiatalabb, kritikus jobboldaliak – ahogy erre az elnevezésük is utal – a bal–jobb skálán a középértéktől jobbra helyezkednek el. A Jobbik támogatottsága ebben a klaszterben a legmagasabb (16%), a Jobbik mögött azonban nem tömbösödött ez a klaszter, amit az is jelez, hogy a Fidesz–KDNP is az átlagnál magasabb választottságot élvez.

Ahogy az elégedett jobboldaliak, úgy az elégedetlen baloldaliak is jellegzetes vonásokkal rendelkeznek akár a szociodemográfiai, akár a politikai attitűdök terén. A klaszter elnevezése is utal rá, hogy ők a legbaloldaliabb, és egyébként messze a legidősebb csoport, amelynek nem egy, hanem két, az átlagosnál jóval nagyobb mértékben támogatott pártja van, az MSZP és a DK. Az MSZP-nek egyébként éppen itt a legmagasabb a támogatottsága (23%). Minden más párt az átlagánál jóval kisebb támogatottságot élvez ebben a klaszterben, ugyanakkor érdemes felhívni a figyelmet, hogy a klaszter mégsem tud tömbösödni, mert a választásukban bizonytalanok is viszonylag nagy arányban találhatók itt. Az összerendeződésnek és pilléresedésnek lenne tehát esélye, amennyiben csökkenne a bizonytalanok aránya.

A jellegzetesen budapesti és fiatalokból álló, jövőjükben bizakodók klasztere talán a legérdekesebb abból a szempontból, hogy egyetlen hagyományos parlamenti pártnak sincs az átlagot érdemben meghaladó támogatottsága körükben. Nagyon érdekes viszont, hogy a kis – elsősorban balközép, centрупártok – választottsága ebben a klaszterben a legmagasabb (12%). Ez azonban pártpolitikai értelemben nem egy stabil csoport, mert a bizonytalanok, a válaszmegtagadók és a választáson biztosan részt nem vevők is éppen itt találhatók meg a legnagyobb arányban. Ők a helykeresők, akikben megvan a vágy valami új, más, a meglévőn túli politikai közösség iránt.

Az utolsó csoport a frusztráltak: alacsony politikai/közéleti érdeklődéssel rendelkeznek, amelyhez alacsony intézményi bizalom és a demokrácia működésével való határozott elégedetlenség párosul. Olyan, inkább baloldali csoport ez, akik nem bíznak a jövőjükben és semmiféle kockázatot nem vállalnak. A mindennel elégedetlenek egy pártot biztosan nem választanak: ez a Fidesz–KDNP. Ezzel szemben itt a legmagasabb a DK, relatíve magas az MSZP támogatottsága, az egyéb pártok is az átlagosnál nagyobb elfogadottságot élveznek, ugyanakkor – hasonlóan a kritikus jobboldaliakhoz – nincs domináns párt, ami mögött pilléresedhetne ez a réteg. Talán nem véletlen, hogy a frusztráltakon belül a legmagasabb azok aránya, akik egy most esedékes parlamenti választáson semmiképp sem mennének el szavazni.

Az értékklaszterek és a pártpreferencia között a Pearson-féle χ^2 értéke viszonylag magas, és a kapcsolat erősségére utaló Cramer's V is közepes értéket jelez (0,271).

Egy másik szempont a demokráciához, illetve a diktatúrához való viszony. Ezt tekintve az elégedett jobboldaliak azok, akik a legnagyobb arányban demokráciapártiak (72%), a kritikus jobboldaliak fogadják el az átlagosnál nagyobb arányban bizonyos kö-

rülmények között a diktatúrát (17%), a frusztráltak és az elégedetlen baloldaliak pedig inkább gondolkodnak úgy, hogy „a hozzám hasonló emberek számára az egyik politikai rendszer olyan, mint a másik”. Az értékklaszterek és a politikai berendezkedési formák közötti választás közötti kapcsolat inkább gyenge, mint közepes, azaz úgy tűnik, hogy a politikai rendszerekről való gondolkodást nem önmagukban a politikai értékek orientálják.

7. táblázat. Az értékklaszterek véleménye az egyes politikai berendezkedési formákról (kérésre választ adók százalékos megoszlása)

	Elégedett jobb- oldaliak	Kritikus jobb- oldaliak	Elégedetlen baloldaliak	Csak a jövőjükben bizakodók	Frusztráltak	Összesen
A demokrácia minden más politikai rendszernél jobb.	72	53	56	56	51	57
A hozzám hasonló emberek számára az egyik politikai rendszer olyan, mint a másik.	16	30	36	34	42	32
Bizonyos körülmények között egy diktatúra jobb, mint egy demokrácia.	12	17	8	10	7	11
Összesen	100	100	100	100	100	100

Pearson $\chi^2=72,986$. sig=0,000. Cramer'V=0,148.

A POLITIKAI KOMMUNIKÁCIÓ SZEREPE: A VEZÉR, A VESZÉLYEK ÉS AZ ELLENSÉGEK

A klaszterek egy része között nincs egyértelmű, markáns szociodemográfiai különbség, miközben a pártválasztás tekintetében jelentős eltéréseket tapasztaltunk. Ebben az alfejezetben egy, a törésvonal-elmélet alapvetéseivel vitatkozó hipotézist mutatunk be: a különbségeket nem a gazdasági helyzetben vagy a demográfiai jellemzőkben mutatkozó eltérések, vagy az értékrend különbségei magyarázzák, hanem maga a politikai alrendszer. Azaz nem egyszerűen arról van szó, hogy a struktúrában található konfliktusokat „fordítják le” a pártok a politikai cselekvésre, hanem az értékrendbeli törésvonalakat részben a politikai alrendszer hozza létre a politikai kommunikáción és a vezérek identifikációs mechanizmusain keresztül.¹⁵

¹⁵ Etikai megfontolások miatt fontos kiemelnünk, hogy a veszélyek és érték felelős aktorok vizsgálatával nem akarjuk azt sugallni, hogy ezek valós veszélyek lennének. Az itt bemutatott formáikban ezek mindenképpen leegyszerűsített jelenségek, elsősorban a politikai kommunikáció és közéleti diskurzus termékei. Fenyegetésként vagy veszélyként és a politikai közösség ellenségeiként jelennek meg a médiában, sokszor egy-egy politikai párt kommunikációs kampányai, sajtótájékoztatói vagy a tágabb közéleti diskurzus révén.

A politikai vezetők megítélése

Az elméleti felvetések alapján arra számítottunk, hogy az egyes vizsgált politikai szereplők különböző mértékben integrálják saját politikai közösségüket. Arra lehetett számítani, hogy a karizmatikus vezető(k) osztják meg leginkább a társadalmat, illetve integrálják leginkább saját politikai közösségüket, a racionális, pragmatikus vezető pedig a legkevésbé.

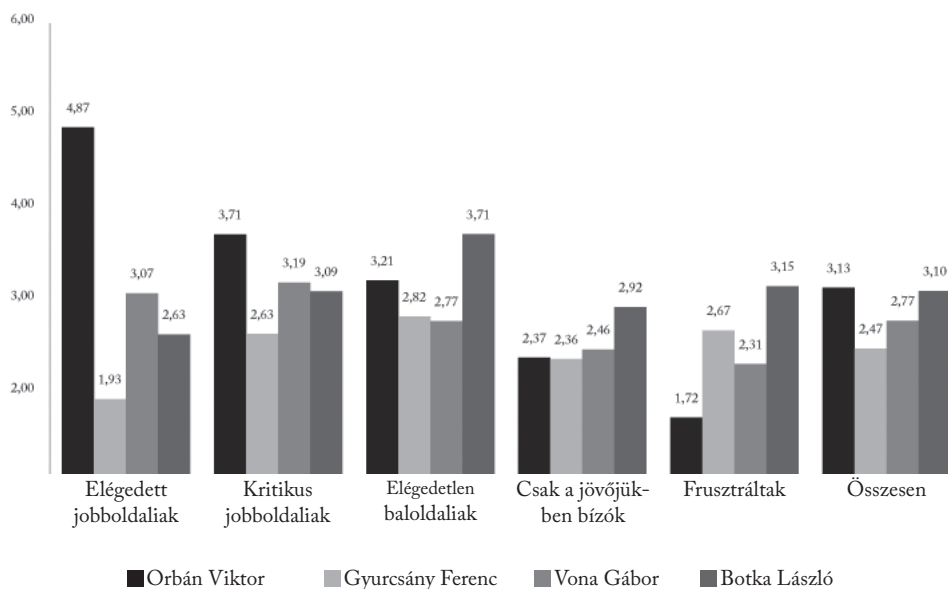
A teljes mintát nézve mind a négy vizsgált politikai vezető megítélése alapvetően rossznak mondható.

A teljes mintában hármas körül mozog Orbán Viktor, Gyurcsány Ferenc, Vona Gábor és Botka László megítélése is, ami arra utal, hogy a magyar állampolgárok jellemzően károsnak tartják a tevékenységüket. Az egyes klaszterek szerint azonban jelentős különbségeket találunk. Az viszont megfelel a feltételezésünknek, hogy az elégedett jobboldaliak csoportjában egyértelműen Orbán Viktor megítélése a legjobb. Ő az egyetlen a négy politikus közül – ebben az egyetlen csoportban –, aki a semleges középértéknél jobb értékelést kapott. Orbán a kritikus jobboldaliak csoportjában is a legjobb megítélésű politikus, igaz a különbség közötté és a második helyezett Vona Gábor között jóval kisebb. Mindkét csoportban Botka László következik Vona után, de a kritikus jobboldaliaknál minimális a különbség a két politikus között. Botka László három klaszterben is a legjobb megítélésű politikus (elégedetlen baloldaliak, csak a jövőjükben bízó, frusztráltak), habár értékelése sehol sem emelkedik jelentősen a középérték fölé. Érdekes módon nincs egyetlen olyan klaszter sem, ahol a Jobbik vezetője lenne a legjobb megítélésű politikai vezető.

Gyurcsány Ferenc a leginkább káros hatásúnak ítélt politikai vezető. Az összesített értékelésnél valamivel jobb, de még mindig negatív eredményt ér el a kritikus jobboldaliak és az elégedetlen baloldaliak között. Talán nem meglepő, hogy a legrosszabb eredményt az elégedett jobboldaliak között éri el. A leginkább megosztó politikus azonban Orbán Viktor. Egyrészt ő éri el a legjobb eredményeket is – ahogy már utaltunk erre –, ugyanakkor a frusztráltak csoportjában hasonló a megítélése, mint Gyurcsányé az elégedett jobboldaliak körében.

Orbán Viktor személye a legkedvezőbb a saját közösségen belül, ugyanakkor megítélése kedvezőtlen, sőt megosztó a saját táboron kívül. Gyurcsány Ferenc egyetlen klaszteren sem szerepel kifejezetten jól, sőt talán még kedvezőtlenebb a megítélése, mint Orbáné. Vona egyetlen érték-klasztert sem tud integrálni, nem úgy Botka László, aki relatíve kedvezőbb megítélésű több csoportban is. Így úgy tűnik, hogy még a karizmatikus vezetők hatása sem egyértelmű: míg Orbán a saját közösségében kifejezetten jól „teljesít”, Gyurcsány Ferenc nem tud igazán áttörni egyetlen közösségben sem.

2. ábra. Ön szerint a felsorolt politikusok tevékenysége összességében inkább károsnak, vagy inkább hasznosnak bizonyul az ország számára? (klaszterek szerint, átlag)

Orbán Viktor. F -próba=170,899, $\eta^2=0,319$;
 Gyurcsány Ferenc. F -próba=19,393, $\eta^2=0,048$;
 Vona Gábor. F -próba=17,847, $\eta^2=0,045$;
 Botka László. F -próba=20,174, $\eta^2=0,056$.

Veszélyek és ellenségek

A veszélyek, fenyegetések és ellenségek használata elterjedt politikai eszköz (lásd Szabó 2004). Amellett, hogy az ellenségképzés a csoportidentitás kialakításának egyik leghatékonyabb eszköze (Oppenheimer 2006), alkalmazásuk a politikai kommunikációban egy sor napi politikai haszonnal járhat. Szelektívvé teszi az információészlelést, és az ellenségként prezentált szereplőkről így elsősorban a negatív hírek ragadnak meg a választókban (Silverstein 1989). A politikusok az ellenségképeket arra is felhasználhatják, hogy saját fontosságukat és kompetenciájukat hangsúlyozzák. Az ellenség képével együtt saját magukat úgy jelenítik meg, mint az egyedüli potenciális szereplőt, aki képes eltávolítani az ellenségek jelentette veszélyt (Ferguson et al. 2014).

Az ellenségképekkel együtt járnak azok a veszélyek is, amelyekért felelőssé tehetőek. Ezek a veszélyek lehetnek részben valósak (bár sokszor inkább a politikai kommunikáció leegyszerűsített termékei), azonban az identifikációt lehetővé tevő erős érzelmek azzal kelthetők fel, ha ezek okaiként nem személytelen társadalmi folyamatok vagy természeti jelenségek, hanem megszemélyesített ellenségek jelennek meg (Berkowitz 1994).

A politikai kommunikáció által prezentált veszélyek és ellenségek tehát specifikusan az adott politikai közösséghez szólnak. Céljuk az identitás erősítése, a táborok közötti átjárhatóság lezárása. Így az időnként távoli ellenségekhez igyekeznek hozzákapcsolni a politikai ellenfelet is valamilyen módon. Ezért azt várhatjuk, hogy a klaszterek között jelentős különbségeket találunk a szerint, hogy milyen veszélyeket érzlelnek, és ezekért kit tartanak felelősnek.

A Magyarországot fenyegető veszélyek és az azokért „felelős” csoportokat zárt kérdésekkel mértük. 10–10 veszélyt és felelőst¹⁶ soroltunk fel, amelyek közül hármat-hármat választhattak ki a válaszadók. A válaszok együjtjársai alapján mindkét esetben összevontunk néhányat, így hat veszély- és hat ellenségcsoport rajzolódott ki (8. táblázat).

8. táblázat.

Mit gondol, ma mi jelenti a legnagyobb veszélyt Magyarország számára? (százalék)

	Az oktatás és egészségügy állapota	A demokratikus intézmények lebontása és a korrupció	Bevándorlás és terrorizmus	A növekvő társadalmi egyenlőtlenségek	A külföldi befolyás növekedése, a nemzeti szuverenitás elvesztése	A roma/cigány népesség növekedése
Elégedett jobboldaliak	57	38	60	36	51	22
Kritikus jobboldaliak	54	56	54	42	36	28
Elégedetlen baloldaliak	73	61	51	47	23	22
A jövőjükben bizakodók	63	75	40	47	25	19
Frusztráltak	77	74	28	53	17	19
Összesen	65	61	47	45	30	22
N	1809	1807	1807	1807	1807	1808
szig	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,016
Chi ²	62,884	134,668	84,579	22,004	117,293	12,150

16 Emlékeztetőül, a veszélyek: a demokrácia és a jogállam leépítése; a növekvő társadalmi egyenlőtlenségek; a roma/cigány népesség növekedése; a tömeges bevándorlás, migráció; az idegen, külföldi befolyás a politikára és a gazdaságra; az Európai Unió növekvő befolyása, a nemzeti szuverenitás elvesztése; a terrorizmus; az állami szintű korrupció; az egészségügy és az oktatás állapota; külföldről anyagilag támogatott civil szervezetek.

A felelősök: nemzetközi pénzügyi szervezetek (IMF, Világbank); az EU-s, brüsszeli bürokraták; a liberálisok; Soros György vagy a Soros Alapítvány által támogatott szervezetek; a bevándorlók, migránsok; Gyurcsány Ferenc és a korábbi baloldali kormányok; Orbán Viktor és kormánya; a politikai és gazdasági elit; egyéb, éspedig; egyik sem.

A veszélyek közül a mintában összességében legtöbben az oktatás és egészségügy állapotát jelölték meg (65%), rögtön ezután pedig a demokratikus intézmények lebontása és a korrupció veszélycsoportja következett (61%). Ennél kevesebben, de majdnem a válaszadók fele (47%) jelölte a bevándorlás és terrorizmust, mint az országot leginkább veszélyeztető tényezőt, és hasonló mértékben (45%) ítélték fontosnak a növekvő társadalmi egyenlőtlenségeket. A külföldi befolyást¹⁷ 30 százaléknyan ítélték fontos problémának, míg a roma/cigány népesség növekedését a válaszadók ötöde jelölte.

Amennyire öröndetes, hogy a romákkal kapcsolatos előítéletek egyik központi eleme az utolsó helyen végzett (bár a 22 százalékot nem nevezhetjük kevésnek) anynyiban éppen ez lóg ki a többi közül, hogy nem mutat igazán jelentős különbségeket a klaszterek szerint, egyedül a kritikus jobboldaliak jelölték az átlagosnál nagyobb arányban (28%) veszélyként ezt az itemet.

A többi „fenyegetés” már jelentős különbségeket mutat az egyes klaszterek szerint:

- Az oktatás és egészségügy állapota miatti aggodalom mintha szinte konszenzusos lenne. Minden csoportban legalább a csoport fele választotta a legegétőbb problémák közé ezt a válaszlehetőséget. Ugyanakkor jelentős különbségeket is tapasztalunk, hiszen míg a kritikus jobboldaliak 54 százaléka jelölte meg ezt a veszélyt, addig a frusztráltaknak 77 százaléka.
- A demokratikus intézmények lebontása/korrupció első pillantásra hasonlóan konszenzusosnak tűnik. Azonban itt már erőteljesen megjelenik a politikai szimpátia hatása: az elégedett jobboldaliaknak mindössze 38%-a jelölte ezt a problémát, míg az elégedetlen baloldaliak és a frusztráltak 75, illetve 74%-a.
- Részben ehhez hasonló mintázatot mutat a növekvő társadalmi egyenlőtlenségek megítélése is, azzal a különbséggel, hogy azt egyértelműen a frusztráltak csoportja tartja legnagyobb mértékben jelentős veszélynek. A bevándorlás és terrorizmus, valamint a külföldi befolyás növekedése esetén pedig pont fordított arányokat látunk: az elégedett jobboldaliak csoportjában választották ezeket a legnagyobb arányban, a frusztráltak között pedig a legkisebb mértékben. Érdekes, hogy a baloldaliab elkötelezettségű elégedetlen baloldaliak között a bevándorlást és terrorizmust az átlag fölötti mértékben jelölték (holott azt várhatnánk, hogy itt jelölik meg igazán kevesen), a kifejezetten baloldali orientációjú társadalmi egyenlőtlenségek növekedését pedig csupán az átlag körüli mértékben választották. A csak a jövőjükben bízó és a frusztráltak kevésbé fogékonyak a külföldről érkező fenyegetésekre, és inkább a nemzeti intézmények működésében látják a problémákat.

17 Ebben a kategóriában szerepel: az idegen, külföldi befolyás a politikára és a gazdaságra; az Európai Unió növekvő befolyása, a nemzeti szuverenitás elvesztése; külföldről anyagilag támogatott civil szervezetek.

Felelősök

A felelősök kérdésében sokkal kevésbé mutatkoznak konszenzusosnak tűnő válaszlehetőségek. Legtöbbsen a politikai és gazdasági elitet (45%) és az Orbán-kormányt (40%) tartják felelősnek a problémákért. A többi négy csoportot jóval kevesebben, egymáshoz hasonló arányban, nagyjából a válaszadók ötöde jelölte meg (18–23%).

9. táblázat. Ön szerint az alábbi csoportok közül melyek tehetők felelőssé az előbb említett problémákért? (százalékos megoszlás)

	Politikai és gazdasági elit	Orbán-kormány	Gyurcsány és a korábbi baloldali kormányok	Bevándorlók	Nemzetközi kormányzati szervezetek	Liberálisok és Soros-szervezetek
Elégedett jobboldaliak	35	12	35	39	37	37
Kritikus jobboldaliak	42	28	19	22	26	17
Elégedetlen baloldaliak	52	40	18	25	18	12
A jövőjükben bizakodók	44	55	24	15	12	11
Frusztráltak	51	68	21	14	17	12
Összesen	45	40	23	23	22	18
N	1806	1807	1807	1809	1807	1808
sig	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000
Chi ²	27,482	270,764	36,819	81,442	79,228	113,416

A veszélyek percepciójában azonban jelentős különbségeket találunk a klaszterek szerint. Talán Gyurcsány Ferenc és kormánya, illetve a politikai és gazdasági elit megítélése ingadozik legkevésbé. Gyurcsány és a korábbi kormányok esetében 18 és 35%, míg a politikai és gazdasági elit esetében 35 és 51% között változik azoknak az aránya, akik felelősként jelölték ezt a szereplőt. Gyurcsány Ferencet és a korábbi baloldali kormányokat az elégedett jobboldaliak, a politikai és gazdasági elitet pedig a frusztráltak és az elégedetlen baloldaliak (51 és 52%) tartják leginkább felelősnek.

Az Orbán-kormány felelősségének megítélése a leginkább polarizált: míg az elégedett jobboldaliak csupán 12%-a, addig a frusztráltak több, mint kétharmada jelölte meg Orbán Viktort és kormányát, mint a problémák fő felelősét. Ebben a tekintetben a kritikus jobboldaliak inkább az elégedett jobboldaliakhoz közelítenek, míg a csak a jövőjükben bízók a frusztráltak csoportjához. Érdekes módon az elégedetlen baloldaliaknak csupán 40%-a jelölte Orbán Viktort és kormányát, mint a fenyegető jelenségekért felelős szereplőt.

A bevándorlók megítélése éppen ellentétes tendenciát mutat: az elégedett jobboldaliak között jelölték meg a legtöbben (39%), a frusztráltak között pedig a legkevesebben (14%). Érdekes, hogy a kritikus jobboldaliak ebben az esetben közelebb állnak az elégedetlen baloldaliakhoz, akik valahol középen helyezkednek el: negyedük jelölte meg a bevándorlókat a problémák forrásaként.

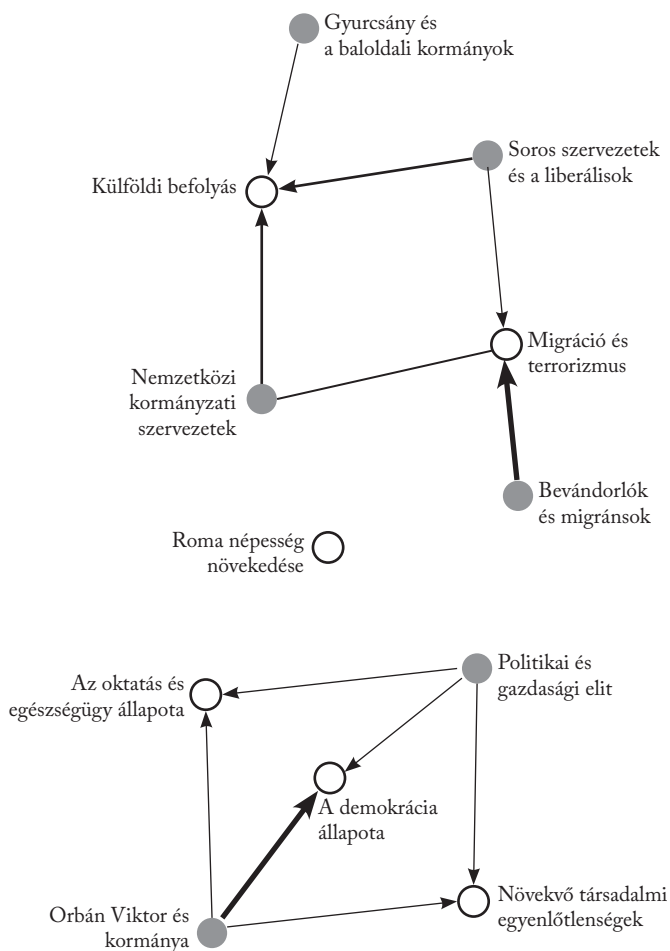
A nemzetközi kormányzati szervezetek és a liberálisok, illetve Soros György támogatta szervezetek megítélése hasonló képet mutat: legtöbben az elégedett jobboldaliak között jelölték meg felelősként ezeket a csoportokat, legkevesebben pedig a csak a jövőjükben bízóknak között. Lényeges különbség, hogy míg a nemzetközi szervezeteket az elégedetlen baloldaliaknak is 18, és a frusztráltaknak is 17 százaléka jelölte meg, a liberálisok és a Soros támogatta szervezetek esetében ez az arány csupán 11–12% mindkét csoportban. A kritikus jobboldaliak mindkét esetben az elégedett jobboldaliak és a többiek között helyezkednek el, azonban a nemzetközi szervezeteket inkább jelölték, mint a liberálisokat és a Soros György támogatta szervezeteket.

Talán már a leíró statisztikákból is gyanítható, hogy az észlelt fenyegetésekkel erősen összefügg az, hogy kit tartanak felelősnek a problémákért. A különböző itemek közös jelölésének esélye alapján két csoportba szerveződnek a válaszlehetőségek (3. ábra). Kirajzolódik egy egyértelműen a külső tényezőkre és nemzetközi befolyásra fókuszáló tényezőcsoport. Ebben a migráció, a terrorizmus és a külföldi befolyás jelenti a fenyegetéseket, és a nemzetközi szereplők, a baloldali kormányok, a liberálisok és a Soros György által támogatott szervezetek a felelősök ezekért.

A másik csoport a bel- és közpolitikai veszélyeket hangsúlyozza, és az elitet teszi felelőssé. Ebben a csoportban a fenyegetést az oktatás és az egészségügy állapota, a demokratikus intézmények lebontása és a korrupció, illetve a növekvő társadalmi egyenlőtlenségek jelentik, míg a felelősöket az Orbán-kormányban, a politikai és gazdasági elitben látják a válaszadók. Az egyetlen „fenyegetés”, ami kimarad a csoportokból, a „roma/cigány népesség növekedése”. Ez nem is meglepő, hiszen ennek választása nagyjából ugyanolyan arányban volt jellemző mindegyik érték-klaszterre.

Ha a politikai kommunikációs elemek valóban jelentős identifikációs funkcióval bírnak, akkor azt feltételezhetjük, hogy a fenyegetettség-érzés és az ellenségek érzése erősen összefüggnek a politikai vezetők megítélésével. Az eddig bemutatott adatok egyértelműen ebbe az irányba mutatnak. Azt feltételezhetjük, hogy a külföldi veszélyeket hangsúlyozó csoportból választó válaszadók inkább hasznosnak tartják Orbán Viktor munkáját és károsnak a baloldali vezetők tevékenységét, míg a demokráciát, oktatást, egészségügyet féltő csoportból választó válaszadók éppen fordítva fognak eljárni.

3. ábra. A veszélyek és ellenségek csoportjai (szürke kör – ellenség, üres kör – veszély)

Mindennek vizsgálatához egyszerűen megszámoztuk, hogy egy-egy válaszadó hány elemet jelölt meg az egyik vagy másik csoportból. Ez két külön változót eredményezett: a külföldi veszélyeket és baloldali, liberális ellenségekkel hangsúlyozó változón 0 és 6, a demokráciát, oktatását és egészségügyet féltő és az eliteket okoló változón 0 és 5 közötti értéket foglalhattak el a válaszadók (0-át, ha egyet sem választott az adott csoportból és 5-öt vagy 6-ot, ha csak az adott csoportból jelölt meg elemeket).

A két változó együttes hatását a politikai vezetők megítélésére regressziós modellben vizsgáltuk meg. Az eredményeket a 10. táblázatban mutatjuk be.

10. táblázat. Az ellenségek és veszélyek csoportjai és a politikai vezetők megítélésének összefüggései (lineáris regresszió, β -értékek)

	Orbán Viktor megítélése	Gyurcsány Ferenc megítélése	Vona Gábor megítélése	Botka László megítélése
A veszélyek és ellenségek külföldi és baloldali csoportja	0,163**	-0,21**	0,065**	-0,179**
A veszélyek és ellenségek a kormányra, az elite és a nemzeti intézményekre fókuszáló csoportja	-0,319**	0,012	0,005	0,125**
R ²	18,9%	4,6%	0,3%	7,5%

Az eredmények részben igazolják a várakozásokat, hiszen Orbán Viktor megítélésakor tökéletesen működnek: minél inkább a külföld, a baloldal és a liberálisok jelentik a veszélyeket és ellenségeket, annál inkább pozitív Orbán tevékenységének megítélése, míg minél több elemet választ a másik csoportból valaki, annál negatívabban nyilatkozik a kormányfőről. Különösen ez utóbbi tűnik erőteljes hatásúnak, a β értéke kétszer akkora, mint az előbbié. A két változó együttes magyarázóereje nagyon erős, majdnem 19%.

A többi vezető esetében azonban felemás eredményre jutunk. A külföldi veszélyeket hangsúlyozó tényezőcsoport többé-kevésbé a várakozásainknak megfelelően működik, azaz minél inkább ebből válogat valaki, annál negatívabban ítéli meg Gyurcsány Ferenc és Botka László tevékenységét, és kedvezőbben Vona Gáborét. A másik változó azonban csak Botka László esetében működik a vártan megfelelően, sem Vona, sem Gyurcsány esetében nem találunk szignifikáns összefüggést. A modellek magyarázóereje is alacsonyabb: Vona esetében gyakorlatilag elhanyagolható, Gyurcsány esetében 4,6, míg Botkánál 7,5%.

Összességében azt tapasztaltuk, hogy az észlelt veszélyek és ellenségek jelentős különbségeket mutatnak a klaszterek szerint. Egyértelműen az elégedett jobboldaliek körében a leginkább elfogadott a kormányzati, illetve a Fidesz–KDNP által sugallt veszély- és ellenségkép konstruktum, ami a külföldi veszélyeket és szereplőket hangsúlyozza és ehhez kapcsolja a liberális és baloldali belpolitikai ellenfeleket. A legkevésbé a frusztráltak és a csak a jövőjükben bízók tartják jelentősnek ezeket a veszélyeket és ellenségképeket. Ezek a csoportok az oktatás és egészségügy, valamint a korrupció miatt aggódnak a leginkább, amiért egyformán okolják az Orbán-kormányt és a tágabb politikai és gazdasági elitet.

Leginkább az Orbán Viktor vezette politikai csoportosulás esetében működik jól az ellenségek és veszélyek identifikációs szerepe. Orbán valóban megosztó politikus, az, hogy milyen veszélyeket észlel valaki és kit tart ezekért felelősnek, egyértel-

műen összefügg azzal, hogy mit gondol a miniszterelnök tevékenységéről. Ugyanakkor egyetlen más politikus sem képes ilyen erős integratív és identifikációs szerepre. Míg az Orbán vezette közösség jól integráltnak tűnik a vezető, az ellenségképek és a veszélyek által, addig a kormányzatot negatív színben látó klaszterek esetében valószínűleg negatív identifikációról beszélhetünk. Az Orbán-kormány, illetve a politikai és gazdasági elit, mint a problémák fő forrása, a demokrácia és korrupció, az oktatás és egészségügy problematikái egyelőre nem képesek közösségteremtő erőként működni, feltehetően azért, mert valóban hiányzik az a politikai aktor, amelyik politikai közösséggé kovácsolná ezeket a csoportokat.

KONKLÚZIÓ

Tanulmányunk célja annak elemzése volt, hogy milyen tényezők járulnak hozzá a társadalom politikai integrációjának működéséhez. Az tapasztaltuk, hogy a társadalmi struktúrával, rétegződéssel foglalkozó modellek és a hagyományos szociodemográfiai tényezők egyike sem kifejezetten alkalmas a politikai jellegű dimenziók, elsősorban az értékrend magyarázatára. Úgy véltük, hogy érdemes elgondolkodnunk a társadalmi struktúra, rétegződés és politikai rendszer kapcsolatának viszonyán. Míg korábban azt feltételeztük, hogy lényegében a struktúra határozza meg a politikát, a fentebb leírtak azt jelzik, hogy a politikai rendszer hatása a társadalom szerveződésére legalább ennyire fontos lehet. Tanulmányunkban ezt a gondolatot ellenőriztük. Célunk elsősorban az volt, hogy érzékeltesük a politikai rendszer integrációs jelentőségét, és bemutassuk az ilyen irányú elemzésben rejlő potenciált. Azt feltételeztük ezért, hogy a politikai integráció során önálló, csak a politikával összefüggő magyarázatokat kell keresni, amelyekben az elsődleges szerep a politikai aktoroké és a politikai kommunikációé, amelyek az értékrendre és közösségi identitásra gyakorolt hatáson keresztül járulnak hozzá a politikai csoportok, közösségek létrejöttéhez.

Bartolini és Mair politikai törésvonalakra vonatkozó koncepciójának megfelelően az értékrendet, az identitást és az önképet is bevonjuk az egyének politikai integrációs csoportjaiba. Ennek érdekében klaszterelemzést végeztünk. A hat változó bevonásával lefuttatott klaszterezési eljárás eredményeképpen egy öt csoportból álló eredményt fogadtunk el. Az öt csoport közül a két leginkább markáns csoport a mindennel elégedett és bizakodó *elégedett jobboldaliak* és a minden területen elégedetlen vagy pesszimista *frusztráltak* csoportja. A másik három csoport átlagos pozíciója a hat tényező mentén jellemzően e kettő között helyezkedik el. Az elégedett jobboldaliak érdeklődnek leginkább a politikai és közéleti kérdések iránt. A *kritikus jobboldaliak* hasonlítanak az előző csoportra, de csupán átlagos szinten érdeklődnek a politikai és közéleti kérdések iránt, az intézményekkel szemben óvatosak és a demokráciával is talán inkább elégedetlenek.

Az *elégedetlen baloldaliak* elsődleges megkülönböztető jellemzője az, hogy a bal-jobb skálán inkább a baloldalon helyezkednek el. A baloldali orientációnak ellentmond, hogy ez a csoport tűnik a leginkább hagyománykövetőnek és kockázatkerülőnek. A *csak a jövőjükben bízók* csoportja már jóval elégedetlenebb, mint a korábbi három csoport. Lényegében teljesen bizalmatlanok a politikai intézményekkel szemben, elégedetlenek a demokráciával és csupán átlagos politikai-közéleti érdeklődést mutatnak. A frusztráltak csoportja a politikai rendszerrel elégedetlen, a politikai kérdések iránt kevés érdeklődést mutat, és magát a centrum baloldalán helyezi el. Az elégedetlen baloldaliak után a második leginkább kockázatkerülő és hagyománykövető csoport. Szociodemográfiai dimenziók alapján a frusztráltak csoportja van a legrosszabb helyzetben: ebben a csoportban magas a munkanélküliség, a munkaerőpiacról kiszoruló és az alacsony végzettségűek aránya. Az elégedett jobboldaliak, a kritikus jobboldaliak és csak a jövőjükben bízók között csupán az anyagi helyzet tekintetében találunk kisebb különbségeket, egyébként szociodemográfiai helyzet szempontjából hasonló karakterisztikájú csoportokról van szó: fiatal-középkorú, jó munkaerő-piaci pozícióval és átlagosnak vagy annál magasabbnak megfelelő végzettséggel rendelkező csoportokról van szó.

Az egyes klasztercsoportoknak igen változatosak a politikai preferenciái. Az elégedett jobboldaliak 68 százaléka a Fidesz–KDNP támogatója. Egy politikailag erősen involválódott, Fidesz körül szerveződő csoportról van szó, amely roppant egységesnek, tömbszerűnek tűnik. A kritikus jobboldaliak vonatkozásában nincs egy párt, amely minden szempontból uralná a klasztert, ugyanakkor a Jobbik támogatottsága ebben a klaszterben a legmagasabb. A legbaloldalibb (és legidősebb) csoport az elégedetlen baloldaliaké, akiknek nem egy, hanem két, az átlagosnál jóval nagyobb mértékben támogatott pártja van, az MSZP és a DK. A jellegzetesen budapesti és fiatal túlsúlyú, jövőjükben bizakodók klasztere talán a legérdekesebb abból a szempontból, hogy egyetlen hagyományos parlamenti pártnak sincs az átlagot érdemben meghaladó támogatottsága körükben. A mindennel elégedetlenek körében a legmagasabb a DK, relatíve magas az MSZP támogatottsága.

Vizsgálatunk második részében azt elemeztük, hogy a politika milyen eszközökkel próbálja a politikai közösségeket integrálni. A szakirodalom alapján úgy véltük, hogy a politika egyrészt felkínál olyan vezetőket, helyenként vezéreket, akik mögé fel lehet sorakozni, és akik képesek az egyének társadalmi identitását megalapozni, másrészt a vezérek és a vezérek által irányított pártok megfogalmazzák azokat a témákat, ügyeket, problémákat és veszélyeket, azaz törésvonalakat, amelyek fontosak lehetnek az egyének éppúgy, mint a politikai közösségeknek. Végül pedig olyan ellenség(kép)eket gyárt, amelyekről – alapvetően kommunikációs eszközök segítségével – megvédi a tábor integritását.

A négy vizsgált politikai vezető tevékenységét alapvetően rossznak ítéli a magyar társadalom. A teljes mintában hármas körül mozog Orbán Viktor, Gyurcsány Ferenc, Vona Gábor és Botka László megítélése is, ami arra utal, hogy a magyar állampolgárok jellemzően károsnak tartják a tevékenységüket. Az elégedett jobboldaliak csoportjában egyértelműen Orbán Viktor megítélése a legjobb. Ő az egyetlen a négy politikus közül – ebben az egyetlen csoportban –, aki a semleges középértéknél jobb értékelést kapott. Gyurcsány Ferenc, mint vezéralak, bár mutat karizmatikus jelleget, a leginkább káros hatásúnak ítélt politikai vezető, aki viszont egyetlen klaszter esetében sem integrál.

A társadalomra leselkedő veszélyek közül a mintában legtöbben az oktatás és egészségügy állapotát jelölték meg, rögtön ezután pedig a demokratikus intézmények lebontása és a korrupció veszélycsoportja következett. Majdnem a válaszadók fele jelölte a bevándorlás és terrorizmust, mint az országot leginkább veszélyeztető tényezőt, és hasonló mértékben ítélték fontosnak a növekvő társadalmi egyenlőtlenségeket. A külföldi befolyást 30 százalék ítélte fontos problémának, míg a roma/cigány népesség növekedését a válaszadók ötöde jelölte.

Az észlelt fenyegetésekkel erősen összefügg az, hogy kit tartanak felelősnek ezekért. A veszélyek és az ellenségek észlelésében jelentős különbségek mutatkoznak a klaszterekben. Egyértelműen az elégedett jobboldaliak körében a leginkább elfogadott a kormányzati, illetve a Fidesz–KDNP által sugallt veszély- és ellenségkép-konstruktum, ami a külföldi fenyegetettséget és szereplőket hangsúlyozza, és ehhez kapcsolja a liberális és baloldali belpolitikai ellenfeleket. A legkevésbé a frusztráltak és a csak a jövőjükben bízók tartják fontosnak ezeket a veszélyeket és ellenségképeket. Ezek a csoportok az oktatás és egészségügy és a korrupció miatt aggódnak a leginkább, amiért egyformán okolják az Orbán-kormányt és a tágabb politikai és gazdasági elitet.

Leginkább az Orbán Viktor vezette politikai csoportosulás esetében működik jól az ellenségképek és veszélyek identifikációs szerepe. Orbán valóban megosztó politikus, és hogy milyen veszélyeket észlel valaki és kit tart ezekért felelősnek, egyértelműen összefügg azzal, hogy mit gondol a miniszterelnök tevékenységéről. Ugyanakkor egyetlen más politikus sem képes ilyen erős integratív és identifikációs szerepre. Míg az Orbán vezette közösség jól integráltnak tűnik a vezető, az ellenségképek és a veszélyek által, addig a kormányzatot negatív színben látó klaszterek esetében valószínűleg negatív identifikációról beszélhetünk.

Elemzésünk alapján a magyar társadalom politikai integrációja felemás képet mutat. A társadalom nagy része számára nincsenek olyan – általunk vizsgált – dimenziók, amelyek nagyon erőteljes hatással lennének a politikai identifikációjukra. Nem a vezetők, hanem egy kiemelkedő vezér integrál, de ő is csak a saját táborát, jelen esetben az elégedett jobboldaliakat. Az elégedett jobboldaliak az egyetlen olyan markáns klasz-

ter, amely klasszikus értelemben pilléresedett, erősen integrált, kifelé zárt, befelé pedig teljesen homogén politikai közösség, amelynek élén egy karizmatikus vezér, Orbán Viktor áll. A többi politikai csoport nem mutat olyan markáns jegyet, mint az elégedett jobboldaliak. Úgy találtuk, hogy az elégedett jobboldaliak kivételével inkább elitellesség uralkodik a klaszterekben, és ennek eredményeként nem találják az egyének a számukra vonzó politikai vezetőt/vezért, aki képes lenne értékeiket, érdekeiket megfelelően artikulálni. A kétségtelenül meglévő elégedetlenség azonban nem hoz létre világos határokkal rendelkező politikai közösségeket, inkább egyfajta elidegenedésről, mint aktív, cselekvő típusú magatartásról beszélhetünk. Több klaszter esetében azonosítható a politika dezintegrációs hatása, illetve a hatalom által pacifikált jelleg is. Ezekben az esetekben úgy tűnik, hogy a politika elutasítása két lehetséges utat nyit az érintettek számára. Egyrészt a kivonulást, ami a fiatal és képzett rétegek számára egyet jelenthet a tényleges, országhatáron kívüli munkavállalással, esetleg letelepedéssel, míg más, alacsonyabb státusú csoportoknál a teljes apolitikussá válást. Ezekben a csoportokban az örök elégedetlenség párosul a tökéletes passzivitással, de ez az elégedetlenség nem csatornázható be az ellenzéki pártok számára, sőt egyetlen politikai közösség számára sem. Vannak ugyanis a mindenkori hatalom kezében olyan redisztribúciós mechanizmusok, amelyekkel ezeket az elégedetlen, de politikailag passzív csoportokat egy adott, politikailag feszült pillanatban mindig pacifikálni lehet.

HIVATKOZÁSOK

- Albert F. – Dávid B. (2012). Az interperszonális kapcsolathálózati struktúra átrendeződése Magyarországon. In Kovács I. – Dupcsik cs. – P. Tóth T – Takács J. (szerk.) *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon*. Budapest: Argumentum-MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet, 343–356.
- Angelusz R. – Tardos R. (2003) Miért mennek el mégis? *Századvég*, 4, 3–31.
- Angelusz R. – Tardos R. (2011) Régi és új törésvonalak, polarizáció, divergenciáspirál. In Tardos R. – Enyedi Zs. – Szabó A. (szerk.) *Résztétel, képviselet, politikai változás*. DKMKA, Budapest, 347–282.
- Benford, R. D. – Snow, D. A. (2000) Framing Processes and Social Movements: An Overview and Assessment. *Annual Review of Sociology*, 26, 611–639. DOI: 10.2307/223459.
- Berkowitz, L. (1994) Is Something Missing? In Huesmann, L. R. (szerk.) *Aggressive Behavior. Current Perspectives*. Springer, 35–57.
- Bornschier, S. (2009) Cleavage Politics in Old and New Democracies. *Living Reviews In Democracy*, 11–13.
- Dalton, R. J. (1996) Political Cleavages, Issues, and Electoral Change. In LeDuc, L. – Niemi, R. G. – Norris, P. (szerk.) *Comparing Democracies: Elections and Voting in Global Perspective*. Thousand Oaks, CA: Sage Publications, 319–342.
- Deegan-Krause, K. (2007) New dimensions of political cleavage. In Dalton, R. – Klingemann, H.-D. (szerk.) *Oxford handbook of political behaviour*, Oxford University Press, 538–556.
- Enyedi Zs. (2004) A voluntarizmus tere. A pártok szerepe a törésvonalak kialakulásában. *Századvég, Új Folyam*, 33, 5–26.
- Fergusson, L. – Robinson, J. A. – Torvik, R. – Vargas, J. F. (2014) The need for enemies. *The Economic Journal*, 126(593), 1018–1054. DOI: 10.1111/eoj.12174.
- Franklin, M. N. (1992) The decline of cleavage politics. In Franklin, M. N. – Mackie, Th. – Valen, H. *Electoral change: Responses to evolving social and attitudinal structures in western countries*, 383–405.
- Gerő M. – Hajdu G. (2015) Az egyéni kapcsolathálók nagysága, heterogenitása és a társadalmi integráció Magyarországon. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 4, 12–33.
- Gerő M. – Szabó A. (2015) *Politikai tükrök. Jelentés a magyar társadalom politikai gondolkodásmódjáról, politikai integráltságáról és részvételéről, 2015*. MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, Budapest.
- Inglehart, R. (1984) The changing structure of political cleavages in western society. In Dalton, R. J. – Flanagan, S. C. – Beck, P. A. *Electoral change in advanced industrial democracies: realignment or dealignment*, 25–69.
- Inglehart, R. F. (2008) Changing values among western publics from 1970 to 2006. *West European Politics*, 31(1–2), 130–146.
- Kern T. – Szabó A. (2011) A politikai közéleti részvétel alakulása Magyarországon, 2006–2010. In Tardos R. – Enyedi Zs. – Szabó A. (szerk.) *Résztétel, képviselet, politikai változás*. Demokrácia Kutatások Magyar Központja; Budapesti Corvinus Egyetem Politikatudományi Intézet, Budapest, 17–56.

- Kiss B. (2013) Érzelmek és politikatudomány. *Politikatudományi Szemle*, XXII/3, 7–28.
- Kiss B. (2015a) Integráció és politika. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 3, 84–104. DOI: 10.18030/socio.hu.2015.3.84.
- Kiss B. (2015b) Elfogultság és közöny. A politikai vezérek integrációs és dezintegrációs teljesítménye Magyarországon. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 4, 89–107. DOI: 10.18030/socio.hu.2015.4.89.
- Kiss B. (2015c) Politikai közösség kilencven perc alatt. *Politikatudományi Szemle*, XXIV/2, 57–87.
- Kiss B. (2016) Orbán, Vona, Gyurcsány. Politikai vezetők integrációs tevékenysége a migrációs válság idején. *Politikatudományi Szemle*, XXV/3, 10–32.
- Kovács I. – Hajdu G. – Gerő M. – Kristóf L. – Szabó A. (2016) A magyar társadalom integrációs és rétegződésmoდეlljei. *Szociológiai Szemle*, 26(3), 4–27.
- Kovács I. – Kristóf L. (2012) Elit és társadalmi integráció. In Kovács I. – Dupcsik Cs. – P. Tóth T. – Takács J. (szerk.) *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon*. Budapest, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont (Szociológiai Intézet) – Argumentum.
- Körösenyi A. (2015) A magyar demokrácia három szakasza és az Orbán-rezsim. In Körösenyi A. (szerk.) *A magyar politikai rendszer – negyedszázad után*. OSIRIS – MTA TK PTI, Budapest, 401–422.
- Körösenyi A. – Hajdú A. – Ondrő P. (2015) Politikai vezetők: kormányfői karrier és teljesítmény. In Körösenyi A. (szerk.) *A magyar politikai rendszer – negyedszázad után*. OSIRIS – MTA TK PTI, Budapest, 34–58.
- Körösenyi A. – Patkós V. (2015) Liberális és illiberális populizmus. Berlusconi és Orbán politikai vezetése. *Politikatudományi Szemle*, XXIV/2, 29–54.
- Kriesi, H. (1998) The transformation of cleavage politics: The 1997 Stein Rokkan lecture. *European Journal of Political Research*, 33(2), 165–185.
- Martin, L. S. – Rokkan, S. (1967) Cleavage Structures, Party Systems, and Voter Alignments. An introduction. In *Party Systems and Voter Alignments: Cross-National Perspectives*. New York, The Free Press, 1–64.
- Oppenheimer, L. (2006) The Development of Enemy Images: A Theoretical Contribution. *Peace and conflict: journal of peace psychology*, 12(3), 269–292.
- Ost, D. (2004) Politics as the Mobilization of Anger: Emotions in Movements and in Power. *European Journal of Social Theory*, 7(2), 229–244.
- Róbert P. – Papp Zs. (2012) Kritikus választás? Pártos elkötelezettség és szavazói viselkedés a 2010-es országgyűlési választáson. In Boda Zs. – Körösenyi A. (szerk.) *Van irány? Trendek a magyar politikában*. Új Mandátum Kiadó, Budapest, 41–63.
- Róna, D. (2008) A törésvonal fogalma a politikatudományban. *Politikatudományi Szemle*, XVII/4, 121–144.
- Schmitt, C. (2008) *The concept of the political. Expanded edition*. University of Chicago Press.
- Silverstein, B. (1989) Enemy images: The psychology of US attitudes and cognitions regarding the Soviet Union. *American Psychologist*, 44(6), 903–913.
- Szabó A. (2015) A választók. In Körösenyi A. (szerk.) *A magyar politikai rendszer – negyedszázad után*. OSIRIS – MTA TK PTI, Budapest, 279–305.

- Szabó A. – Oross D. (2016) A politikai rendszerintegrációt befolyásoló tényezők. *Politikatudományi Szemle*, XXV/3, 59–84.
- Szabó G. (2016). Politikai kommunikáció és közösség. *Politikatudományi Szemle*, XXV/1, 29–47.
- Szabó G. – Bene M. (2015) Média és integráció. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 4, 67–88. DOI: 10.18030/socio.hu.2015.4.67.
- Szabó G. – Bene M. (2016) Széttöredezett vagy összekapcsolódó? A magyar médianyilvánosság hálózatszerkezete három eset tükrében. *Politikatudományi Szemle*, XXV/3, 33–58.
- Szabó M. (2004) *A diszkurzív politikatudomány alapjai*. L'Harmattan Kiadó, Budapest.
- Tóka G. (2006) Vezérek csodálói. A magyar választói magatartás nemzetközi összehasonlításban. In Karácsony G. (szerk.) *Parlamenti választás 2006*. DKMKA, Budapest, 17–57.
- Weber, M. (1995) A politika mint hivatás. In Weber, M. *Tanulmányok* (Ford. Erdélyi Á. – Wessely A.). Osiris Kiadó, Budapest.

TÁRSADALMI TŐKE, TÁRSADALMI STRUKTÚRA ÉS TÁRSADALMI INTEGRÁCIÓ

BEVEZETÉS

A társadalmi tőke integrációban betöltött szerepét konszenzus övezi. Az egyéni szinten értelmezett társadalmi integrációnak és társadalmi szinten értelmezett fogalom-párjának, a társadalmi kohéziónak a legtöbb értelmezés szerint fontos elemeit jelentik a társadalmi tőke különböző összetevői (Chan–To–Chan 2006, Dupcsik–Szabari 2015, Schiefer–van der Noll 2017, Speer–Jackson–Peterson 2001). Speer, Jackson és Peterson (2001) szerint egy egészséges társadalomban az emberek integráltak, míg a dezintegráltság azzal jár, hogy az emberek közti kapcsolatok meggyengülnek, az egyének izolálttá válnak, a bizalom gyengül, a részvétel csökken. Dupcsik és Szabari (2015: 62) értelmezésében pedig az integrációs mechanizmusok közül az egyik a társadalmi kapcsolatokhoz, társadalmi tőkékhez kapcsolódó mechanizmus.

Tanulmányunkban azt vizsgáljuk meg, hogy a kutatás során kialakított ún. integrációs modell, valamint a magyar társadalom leírására használt „klasszikus” rétegződés- és struktúramodellek egyes társadalmi csoportjainak társadalmi tőkéje hogyan különbözik. Arra vagyunk kíváncsiak, hogy az egyes társadalmi csoportok vajon eltérő típusú társadalmi tőkével rendelkeznek-e. Ehhez a társadalmi tőke colemani értelmezésére építve alkotunk egy társadalmi tőke mérőszámot, amelynek három dimenziója a társas kapcsolatok, a bizalom és a (társadalmi és politikai) részvétel. Ezenkívül arra is kíváncsiak vagyunk, hogy a társadalmi tőkén keresztüli integráltság hogyan függ össze az integráltság egyéb dimenzióival.

A kutatás elméleti megalapozását szolgáló kötet (Kovách–Dupcsik–P.Tóth–Takács 2012) több tanulmánya is vizsgálja, hogy a társas kapcsolatok (Albert–Dávid 2012), a bizalom (Hajdu 2012) és a társadalmi és politikai részvétel (Gerő 2012) milyen szerepet töltenek be a társadalmi integrációban. Bár a társadalmi tőke negatív hatásait megfogalmazó írások (összefoglalóan erről: Megyesi 2015, részletesen: például Portes 1998, Rose 1999) rámutatnak arra, hogy bizonyos esetekben a társadalmi tőke maga is akadály lehet a különböző szereplők közötti együttműködésnek, amennyiben a tár-

sadalmi integráció kevésbé normatív értelmezését használjuk, azt látjuk, hogy maguk a negatív hatások is abból fakadnak, hogy a társadalmi tőke csoportképző, csoportok leírását segítő változó.

Utasi Ágnes (2002: 9) és más szerzők (például Brisette–Cohen–Seeman 2000, Thoits 2011) azon állítását, hogy a társas kapcsolatoknak szerepe van a társadalmi integrációs folyamatok alakulásában, evidenciaként kezelhetjük. Albert és Dávid (2012: 343) sem ezen állítás valóságát vizsgálja a hivatkozott írásában, hanem azt elemzik, hogy miként alakultak át a rendszerváltozást követően a baráti kapcsolatok Magyarországon. Ezzel a kérdéssel ebben a kötetben is részletesen foglalkoznak, itt annyit tartunk fontosnak megjegyezni, hogy a társas kapcsolatok száma és jellege nem független az egyének társadalmi helyzetétől (Albert–Hajdu 2016). A magasabb státuszúak, magasabb iskolai végzettségűek, jobb jövedelmi helyzetben lévők aránya a barátokkal rendelkezők között magasabb, így az ő társadalmi tőke indexük várhatóan magasabb lesz.

A bizalom társadalmi integrációban betöltött szerepe szintén evidenciaként kezelhető (Csepeli–Örkény–Székelyi–Barna 2004). Az is ismert, hogy a magyar társadalom általános bizalmi szintje európai összehasonlításban alacsony, és az elmúlt évtizedekben inkább csökkent (Giczi–Sik 2009, Hajdu 2012: 47–49). A személyközi kapcsolatokhoz hasonlóan a bizalom esetén is azt feltételezhetjük, hogy a magasabb státuszúak bizalmi szintje magasabb. A bizalom általában alacsony mértékének az integrációs modell egyes csoportjainak bizalomszintjét elemezve van jelentősége.

A társadalmi és politikai részvétel beemelése a társadalmi tőke modellbe vitatható módszertani szempontból. Erről később írunk részletesen, de elméleti szempontból indokolható a használata, amint azt Gerő (2012) bizonyítja: a civil szervezeti tagság a személyközi kapcsolatok számával és a különböző társadalmi csoportok közötti gyakoribb érintkezésekkel jár együtt, valamint olyan készségek, tudások elsajátítását teheti lehetővé, amelyek „hozzájárulnak a demokratikus politikai rendszer fenntartásához” (Gerő 2012: 319). Ez utóbbi jellemző révén egyszersmind a társadalmi tőke negatív hatásainak csökkentésében is szerepet játszik (Megyesi 2015).

A továbbiakban először ismertetjük az általunk használt társadalmi tőke fogalmat, majd az elemzés során használt változókat. Ezt követően bemutatjuk, hogy a magyar társadalom egyes szociodemográfiai csoportjai között mekkorák a társadalmi tőke szerinti különbségek, azaz hogy mely csoportok tekinthetők a társadalmi tőke szempontjából jól integrálnak, vagy ellenkezőleg, rosszul integrálnak. Ezután megvizsgáljuk, hogy milyen összefüggés tárható fel a kutatás során kialakított, illetve reprodukált rétegződés- és struktúramodellek, valamint a társadalmi tőke szintje között. Végül a kutatás során létrehozott társadalmi integrációs modell és a társadalmi tőke elemi indikátorai közti összefüggéseket ismertetjük.

Megközelítésünk nem előzmény nélküli. Pichler és Wallace (2009) a 2004-es *Eurobarometer-adatok* alapján vizsgálta a társadalmi tőke társadalmi osztályok szerinti különbségeit 27 európai országban. A szerzők egyértelmű eredménye szerint a társadalmi tőke erősen egyenlőtlenül oszlik meg a foglalkozásalapú társadalmi osztályok között. A kutatásban azonban egy erősen leegyszerűsített, ötkategóriás osztályváltozót használtak. Magyarországra koncentráló elemzésünkben ezzel szemben lehetőségünk van megvizsgálni a társadalmi tőke eloszlását a jelentősebb hazai rétegződés- és struktúra-modellek szerint. Elsősorban elemzésünk ezen leíró része jelent újdonságot a korábbi szakirodalomhoz képest.

A TÁRSADALMI TŐKE MÉRÉSE

Az integrációs modellt bemutató cikk (Kovách–Hajdu–Gerő–Kristóf–Szabó 2016) nemcsak a különböző struktúra- és rétegződésmodellekkel, a magyar társadalommal, hanem a társadalmi tőke fogalmával kapcsolatban is jelentős állításokat fogalmaz meg. Egyrészt az integrációs modellt olyan változók segítségével hozták létre, amelyek a társadalmi tőke mérésére is használatosak (a nyolc változóból öt köthető a társadalmi tőkét alkotó dimenziók valamelyikéhez), azaz a modell maga egy állásfoglalás amellett, hogy a társadalmi tőke fontos, talán a legfontosabb réteggképző változó. Szintén figyelemre méltó, hogy a cikk a társadalmi tőke értelmezések közül a kapcsolathálózati megközelítéseket követi, azaz szemben a mi meghatározásunkkal inkább a colemani hagyományt fogadja el. Coleman a társadalmi tőkét bizonyos entitásokhoz köthető hálózatokból, nemzetek, csoportok, közösségek hálózatából eredezteti, tehát ebben az értelmezésben az ezekből a hálózatokból eredeztethető összefogás és szolidaritás jelenti a társadalmi tőke alapját (Coleman 1988). A szerző Nan Lin (2001) és Granovetter (1985) elméleteire alapozott meghatározása szerint „[társadalmi tőkének] *nem egyetlen entitást, hanem többféle különböző entitást nevezünk, amelyeknek azonban van két azonos vonása: a társadalmi struktúra jellegzetességei megjelennek bennük, és struktúráján belül cselekvésre ösztönzik a szereplőket, függetlenül attól, hogy személyekről, vagy intézményekről van szó [...]* Más tőkeformáktól eltérően, a társadalmi tőke a szereplők közötti kapcsolatokban rejlik. Sem a szereplőkben magukban, sem pedig a fizikai termelési eszközökben nem jelenik meg” (Coleman 1988: 98). A definíciót sok kritika érte az elmúlt évtizedekben. Az egyik legismertebb Portes nevéhez kötődik, aki arra hívja fel a figyelmet, hogy ez a meghatározás olyan mechanizmusokat is a meghatározás részévé tesz, amelyeknek valójában a társadalmi tőke kialakulása köszönhető (Portes 1998). Érvelése szerint a társadalmi tőke forrását és eredményét el kell különíteni, máskülönben tautologikussá válik a meghatározás. Ezt a kritikát jelen írásban úgy kíséreljük meg orvosolni, hogy belátjuk, nem feltétlenül magát a társadalmi tőkét mérjük, hanem különböző proxykat, jelzőket, amelyek a társadalmi tőke jelenlétére és jellegére utalnak.

Nem ragaszkodunk tehát a bourdieu-i hagyományok követéséhez, mivel a társadalmi integrációs modell és a rétegződésmodellek, valamint a társadalmi tőke közötti kapcsolatokat kívánjuk elemezni. A társadalmi tőke mérés hagyományai közül a Világbank kutatóinak módszerét (Dudwick et al. 2006, Grootaert–Bastelaer 2001) alkalmazzuk, azaz elfogadjuk, hogy a társadalmi tőke jelensége különböző proxykkal, jelzőszámokkal mérhető. Amint azt korábban is kifejtettük, ez a megközelítés a társadalmi tőkét közösségi szinten értelmező, attribútum-alapú értelmezés, jól ismert indikátorok alapján méri az egyénre, illetve az adott közösségre jellemző társadalmi tőkét. Ezek az alábbiak: bizalom, közös értékek, közösség jellemzői, civil és politikai aktivitás, önkéntesség mértéke, együttműködési készség. E megközelítés több szerző munkájában is nyomon követhető (Fukuyama 1999, Grootaert–Bastelaer 2001, Ostrom 2011, Putnam–Leonardi–Nanetti 1993) munkáiban követhető nyomon, melyekben hagyományos kérdőíves vizsgálatokkal, illetve statisztikai adatokra támaszkodva vizsgálják nagyobb közösségekben a társadalmi tőke mértékét a fenti indikátorokat mérve, ahogy ezt korábbi írásunkban bemutattuk (Csurgó–Megyesi 2016). Ebből az is következik, hogy elfogadjuk azt az érvelést, amely szerint a társadalmi tőke mérésére leginkább a jelzőszámok alkalmasak (Grootaert–Bastelaer 2001: 27–30). Dudwick és társai (2006) érvei szerint a Világbank mérései jellemzően az alábbi proxyk alapján adnak becslést a társadalmi tőke mértékéről:

1. a társadalmi hálózatok;
2. a bizalom mértéke;
3. a kollektív cselekvés és együttműködés;
4. az információáramlás;
5. a társadalmi kohézió és bevonás;
6. valamint a felhatalmazás, érdekérvényesítő képesség (empowerment) és a politikai cselekvés.

Az elemzésben a politikatudományhoz inkább köthető Putnam nyomán a civil társadalom jelentőségét (Putnam 2001), a közgazdaságtanhoz közelebb álló Fukuyama nyomán az általánosított bizalom szerepét (Fukuyama 2007), a szociológiai hagyományba tagozódó Coleman nyomán pedig a személyes kapcsolathálókat használtuk a társadalmi tőke jelzőszámaként (Coleman 1988), azaz nagyobb társadalmi csoportokhoz kötöttük a társadalmi tőke meglétét.

Tanulmányunkban a társadalmi tőke mérésére általában használt proxyk segítségével alkottunk egy társadalmi tőke mérésére alkalmas főkomponenst. A főkomponens megalkotása során két szempontot tartottunk szem előtt: építeni kívántunk a szakirodalmi szempontokra, ugyanakkor figyelembe kellett vennünk azt is, hogy milyen adatok állnak a rendelkezésünkre.

ADATOK ÉS MÓDSZEREK

Az elemzéshez az *Integrációs és dezintegrációs folyamatok a magyar társadalomban* című OTKA-kutatás adatfelvételét használtuk. Az adatfelvételre 2015 tavaszán került sor. A kiinduló mintánk elemszáma 2687 fő volt, a hiányzó társadalmi tőke változók miatt az elemzéshez használt mintánk 2320 fős volt.

A társadalmi tőke mérésére három alindexet használtunk: kapcsolati tőke, bizalom, részvétel. A *kapcsolati tőke* alindex az erős kötések számából és a gyenge kötések számából állt össze. Az erős kötések névgenerátor módszer segítségével mérte a kérdőív. A kérdezetteknek három kérdésre kellett válaszolniuk: fel kellett sorolniuk azokat a személyeket, akikkel megbeszéljük a fontosabb dolgaikat, problémáikat, azokat, akikkel közös programot csinálhatnak, összejöhetnek kikapcsolódni, vendégeskedni, és azokat, akiktől segítséget kaphatnak az otthonuk, háztartásuk körüli teendők ellátásában, a mindennapok során előforduló kisebb-nagyobb feladatok (pl. költözés, festés) megoldásában. Mindegyik kérdésnél legfeljebb öt személyt nevezhettek meg. Az erős kötések számát a három kérdésnél említett személyek számával mértük. A gyenge kötések pozíciógenerátor módszerrel mérte a kérdőív: 21 foglalkozásról kellett megmondania a válaszadónak, hogy személyesen ismer-e olyan foglalkozású embereket. A gyenge kötések számát az itt említett foglalkozások számával mértük. A kapcsolati tőke alindexet a két változóból képzett főkomponenssel hoztuk létre.

A *bizalom* alindex az intézményi bizalomból és a személyközi bizalomból állt össze. Az intézményi bizalmat az Országgyűlésbe, a jogrendszerbe, a rendőrségbe és a politikusokba vetett bizalom átlagaként mértük (0–10 skálán). A személyközi bizalmat a következő kérdéssel mérte a kérdőív (0–10 skálán): „Általánosságban Ön mit mondana? A legtöbb emberben meg lehet bízni, vagy inkább azt, hogy nem lehetünk elég óvatosak az emberi kapcsolatokban?”. A bizalom alindexet a két változóból képzett főkomponenssel hoztuk létre.

A *részvétel* alindex a civil részvételből (szervezettségéből) és a politikai részvételből jött létre. A kérdőív összesen öt típusú szervezet esetében kérdezett rá, hogy a válaszadók a megelőző egy év során részt vettek-e az adott típusú szervezet munkájában, tevékenységében. A válaszokat három kategóriába vontuk össze: nem vett részt, egy szervezetben tevékenykedett, kettő vagy több szervezetben tevékenykedett. A politikai részvétel változója a választási részvételből (elmenne-e szavazni, ha most vasárnap lennének a választások), a tradicionális politikai részvételből (a kérdezett a megelőző 12 hónapban kapcsolatba lépett politikussal, pártban tevékenykedett, részt vett politikai szervezetben vagy viselt politikai jelvényt) és a közvetlen részvételből (a kérdezett a megelőző 12 hónapban aláírt tiltakozó levelet, petíciót, részt vett tüntetésen, szándékosan nem vásárolt, bojkottált árucikket vagy pénzt adományozott civil szervezetnek)

állt elő. A három változót kategóriába vontuk össze: passzív (egyiket sem csinálja), csak biztos választó, van egyéb aktivitása. Az így létrejött két változóból képzett főkomponenssel hoztuk létre a részvétel alindexet.

A három alindex főkomponensével alkottuk meg a társadalmi tőke indexet. A főkomponens súlyokat az 1. táblázat mutatja. A főkomponens a teljes variancia 43,93%-át őrizte meg.

1. táblázat. A társadalmi tőke index főkomponens súlyai

Alindex	Főkomponens súly
Kapcsolati tőke	0,753
Bizalom	0,440
Részvétel	0,746

Az elemzés során a társadalmi tőke index és a három alindex társadalmi, gazdasági, demográfiai változókkal való kapcsolatát vizsgáltuk OLS-regressziók segítségével. A társadalmi, gazdasági, demográfiai változók a következők voltak: a kérdezett neme, korcsoportja (4 kategóriában), iskolai végzettsége (4 kategóriában), munkaerő-piaci státusa (6 kategóriában), jövedelmi helyzete (ekvivalens jövedelem szerinti jövedelmi ötödök), lakóhelyének településtípusa (4 kategóriában), háztartásának nagysága, illetve, hogy van-e 14 évesnél fiatalabb gyerek a háztartásban.

A TÁRSADALMI TŐKE SZOCIODEMOGRÁFIAI VÁLTOZÓK SZERINTI KÜLÖNBΣÉGEI

A regressziós becslések eredményeit a 2. táblázat tartalmazza. Az 1. modell a társadalmi tőke index és a társadalmi, gazdasági, demográfiai változók közti összefüggéseket mutatja, a 2–4. modell pedig ugyanezt mutatja a három alindex esetében.

Az összevont társadalmi tőke index értéke a 18–29 évesek között a legalacsonyabb, a 30 év felettiek között azonban jelentős statisztikai különbség nem mutatható ki. Az alindexeket vizsgálva látható, hogy a bizalom a 30–49 évesek között a legmagasabb, míg a részvétel szintje az életkorral némileg emelkedik. Általános, egy irányba mutató nemek közti eltérés nem figyelhető meg, ugyanakkor a férfiak bizalmi indexe némileg alacsonyabb, részvételi pontszámuk azonban magasabb, mint a nőké.

Az egyedülállók, elváltak és özvegyek elsősorban a kapcsolati tőke tekintetében vannak hátrányban a házasságban, élettársi kapcsolatban élőkhez képest, és ez a különbség tükröződik az összevont társadalmi tőke indexben is. A bizalom és a részvétel esetében nincsenek érdemi különbségek a csoportok között.

A tanulók társadalmi tőkéje jelentősen (jellemzően 0,4–0,7 szórásnival) magasabb, mint az alkalmazottaké, nyugdíjasoké és munkanélkülieké. Az utóbbi két csoport-

tal szemben elsősorban a kapcsolati tőke és a bizalom tekintetében, az alkalmazottakkal (és a vállalkozókkal) szemben pedig a bizalom és a részvétel tekintetében vannak előnyben. A kapcsolati tőke esetében az aktívak (alkalmazottak, vállalkozók) és az inaktívak (nyugdíjasok, munkanélküliek, egyéb inaktívak) között is jelentős különbséget láthatunk.

A magasabb társadalmi státusz (magasabb iskolázottság, magasabb jövedelem) magasabb társadalmi tőkével jár együtt. Az alacsonyabb iskolázottságúak társadalmi tőkéje jelentősen alacsonyabb, mint a magasabb végzettségűeké: az alapfokú végzettségűek és a szakmát szerzők körében az index értéke közel egy szórásnyival alacsonyabb, mint a diplomások között, de még az érettségizettek hátránya is 0,6 szórásnyi az utóbbi csoporthoz viszonyítva. A három alindex esetében hasonló mintázatot látunk. Minden esetben jelentős az alacsonyabb iskolai végzettségűek hátránya a felsőfokú végzettségűekhez viszonyítva – a legnagyobb a kapcsolati tőke, a legkisebb a bizalom esetében.

A jövedelem szerinti különbségek az iskolázottsági különbségeknél némileg kisebbek, de jelentősek. Elsősorban a felső két jövedelmi ötödbe tartozók emelkednek ki a többiekhez képest, de a harmadik és negyedik ötöd is jobb helyzetben van a legszegényebb, alsó ötödhöz képest. A bizalom esetében az alsó ötöd van hátrányban a többiekhez képest – akik között nincs statisztikailag jelentős különbség. A kapcsolati tőke esetében pedig a felső ötöd emelkedik ki a többiek közül, míg az alsó három ötöd között nincs érdemi különbség.

A kisebb településeken élők társadalmi tőkéje magasabb, ami elsősorban a magasabb kapcsolati tőkéből, másodsorban a magasabb részvételi indexből adódik. Sőt, a bizalom mértéke a községekben a legalacsonyabb. Érdemes még kiemelni, hogy a városkörnyéki községek (Budapest vagy más nagyobb város melletti községek) a kapcsolati tőke nagysága esetében a községek és a városok között helyezkednek el, míg a bizalom és a részvétel tekintetében inkább a városokra és Budapestre hasonlítanak.

A nagyobb háztartások társadalmi tőke indexe magasabb, mint az egy vagy két fő háztartásoké, ami főként a magasabb kapcsolati tőkének köszönhető. A részvétel alindex esetében pedig gyakorlatilag semmilyen különbséget nem láthatunk a háztartások nagysága szerint. A fiatal, 14 éves kor alatti gyereket nevelőknek azonban kisebb a kapcsolati tőkéjük, mint az azonos létszámú háztartásban, de fiatal gyerek nélkül élőknek. Ez az összevont társadalmi tőke indexen is meglátszik.

2. táblázat. A társadalmi tőke index és a három alindex kapcsolata a társadalmi, gazdasági, demográfiai változókkal, az OLS-becslések együtthatói

	1. modell. Társadalmi tőke index		2. modell. Kapcsolati tőke alindex		3. modell. Bizalom alindex		4. modell. Részvétel alindex	
Férfi	0,026	(0,042)	-0,014	(0,042)	-0,090*	(0,047)	0,114**	(0,046)
<i>Életkor (referencia: 18–29 éves)</i>								
30–49 éves	0,136*	(0,072)	-0,019	(0,077)	0,177**	(0,085)	0,156**	(0,077)
50–63 éves	0,167*	(0,088)	0,068	(0,089)	-0,001	(0,099)	0,229**	(0,094)
64+ éves	0,192*	(0,110)	-0,028	(0,114)	0,139	(0,120)	0,286**	(0,122)
<i>Iskolai végzettség (referencia: felsőfok)</i>								
Alapfok	-0,967***	(0,083)	-0,862***	(0,080)	-0,311***	(0,079)	-0,656***	(0,093)
Szakma	-0,892***	(0,073)	-0,704***	(0,070)	-0,456***	(0,074)	-0,597***	(0,083)
Érettségi	-0,610***	(0,067)	-0,457***	(0,064)	-0,301***	(0,066)	-0,440***	(0,078)
<i>Családi állapot (referencia: házas)</i>								
Egyedülálló	-0,154**	(0,074)	-0,206***	(0,074)	-0,029	(0,081)	-0,048	(0,080)
Elvált	-0,194**	(0,075)	-0,224***	(0,073)	-0,056	(0,083)	-0,084	(0,080)
Özvegy	-0,186**	(0,081)	-0,341***	(0,077)	0,092	(0,085)	-0,040	(0,089)
<i>Munkaerő-piaci státusz (referencia: tanuló)</i>								
Alkalmazott	-0,438***	(0,104)	-0,268**	(0,114)	-0,345***	(0,129)	-0,298**	(0,125)
Vállalkozó	-0,249*	(0,129)	-0,014	(0,136)	-0,325**	(0,149)	-0,234	(0,153)
Munkanélküli	-0,650***	(0,130)	-0,483***	(0,135)	-0,630***	(0,144)	-0,288*	(0,158)
Nyugdíjas	-0,659***	(0,133)	-0,545***	(0,141)	-0,451***	(0,149)	-0,347**	(0,152)
Egyéb	-0,693***	(0,138)	-0,518***	(0,145)	-0,548***	(0,174)	-0,377**	(0,150)
<i>Ekvivalens jövedelem (referencia: alsó ötöd)</i>								
Felső ötöd	0,371***	(0,090)	0,319***	(0,086)	0,316***	(0,096)	0,146	(0,096)
Második ötöd	0,313***	(0,080)	0,164**	(0,076)	0,344***	(0,082)	0,184**	(0,093)
Harmadik ötöd	0,136*	(0,076)	-0,004	(0,075)	0,286***	(0,084)	0,074	(0,081)
Negyedik ötöd	0,141*	(0,074)	0,054	(0,074)	0,222***	(0,083)	0,063	(0,078)
<i>Település (referencia: Budapest)</i>								
Város	0,229***	(0,052)	0,270***	(0,050)	-0,010	(0,059)	0,139**	(0,056)
Városkörnyéki község	0,266***	(0,091)	0,369***	(0,089)	0,129	(0,107)	0,020	(0,089)
Község	0,445***	(0,071)	0,530***	(0,064)	-0,234***	(0,072)	0,392***	(0,078)
<i>Háztartásnagyság (referencia: 1)</i>								
2	-0,000	(0,069)	-0,000	(0,069)	0,102	(0,077)	-0,061	(0,076)
3	0,167**	(0,079)	0,149*	(0,079)	0,155*	(0,086)	0,053	(0,088)
4	0,284***	(0,090)	0,407***	(0,091)	0,152	(0,105)	0,000	(0,105)
5+	0,345***	(0,110)	0,413***	(0,111)	0,255**	(0,118)	0,041	(0,123)
14 év alatti gyerek a háztartásban	-0,207***	(0,073)	-0,212***	(0,076)	-0,125	(0,081)	-0,077	(0,077)
Konstans	0,608***	(0,172)	0,538***	(0,165)	0,331*	(0,184)	0,341*	(0,202)
Korrigált R ²	0,201		0,225		0,094		0,058	
N	2320		2320		2320		2320	

Zárójelben a robusztus standard hibák. * $p < 0,10$; ** $p < 0,05$; *** $p < 0,01$.

TÁRSADALMI RÉTEGZŐDÉS ÉS TÁRSADALMI TŐKE

Tanulmányunk következő fejezetében a munkajelleg-csoportok alapján létrehozott Ferge–Andorka-féle séma (Andorka 1970, 1982, 1994, Ferge 1969), Kolosi-féle struktúra modell, a státuszcsoporthoz (Kolosi 1984), a BBC-modell (Savage et al. 2013), a normatív-funkcionalista modell (Huszár 2013) és a kutatás során létrehozott integrációs modell (Kovács et al. 2016), valamint a társadalmi tőke és három, a kapcsolatokat, a bizalmat és a részvételt mérő indexek egyes társadalmi struktúra modellekkel való összefüggését vizsgáljuk.

A Ferge–Andorka-féle séma és a Kolosi-féle státuszcsoporthoz kialakítása során a szerzők nem használták a társadalmi tőke mérésére alkalmas változókat, ennek ellenére azt látjuk, hogy az egyes csoportok között szignifikáns különbség van a társadalmi tőke index és az egyes alindexek szerint egyaránt. A BBC-modellbe a szerzők beépítették a kapcsolati tőkét, így nem meglepő, hogy az egyes csoportok és a kapcsolati tőke megoszlása között összefüggést látunk, azonban a bizalom és a részvétel indexek megoszlása is szignifikánsan eltér az egyes csoportokban. Az alábbiakban tehát annak járunk utána, hogy milyen jellegűek ezek a különbségek az egyes modellekben.¹

A társadalmi tőke struktúráképző jellegét mutatja, hogy a társadalmi tőke index és az azt alkotó alindexek a foglalkozásalapú társadalmi osztályok egyes csoportjaiban is szignifikánsan különböznek (Pichler–Wallace 2009). Ennek megfelelően a munkajelleg-csoportok esetén is a társadalmi tőkét alkotó dimenziók mentén szignifikáns különbséget láthatunk az egyes csoportok között (*1. ábra*).²

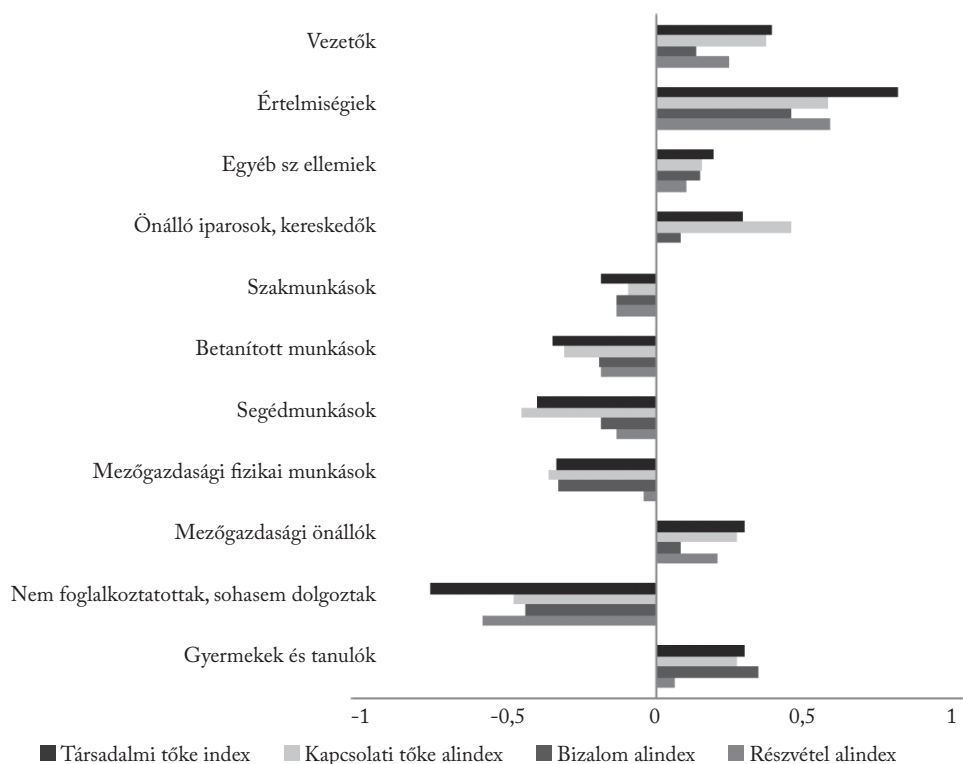
A Ferge Zsuzsa által lassan fél évszázada megalkotott, majd később Andorka Rudolf által módosított modell csoportjai közül az értelmiségiek rendelkeznek a legmagasabb értékkel a társadalmi tőke indexen és az egyes alindexeken is. Az őket követő csoport a vezetők. Tőlük nem sokkal lemaradva a mezőgazdasági önállók és az ipari önállók jönnek. E csoportokon kívül csupán az egyéb szellemi csoportba soroltak körében láthatunk az átlagnál magasabb értéket a társadalmi tőke és az azt alkotó alindexeket vizsgálva. A szakmunkások, betanított munkások, segédmunkások, mezőgazdasági fizikai dolgozók társadalmi tőkéje elmarad a társadalomban szokásos átlagos értéktől. A legalacsonyabb értéket azoknál találjuk, akik soha nem dolgoztak. Érdeemes megjegyezni, hogy a csoportok sorrendje az egyes alindexek értéke szerint jellemzően azonos.³ Kivételt képeznek ez alól az egyéb szellemiek a bizalom alindex esetében, az

1 A részletes adatokat a *Függelék 7. táblázata* tartalmazza.

2 A többi struktúramodellben ez az összefüggés még erősebb lesz, ami nem meglepő, mert azok részben, vagy egészben tartalmazzák a társadalmi tőke indexet alkotó változókat.

3 Korábban láthattuk (*a 2. táblázatban*), hogy ez nem magától értetődő, a vidékiek esetében például a bizalom alindex értéke a kapcsolati és a részvételi alindex értékével ellentétes előjelű.

1. ábra. A Ferge–Andorka-féle munkajelleg-csoportok és a társadalmi tőke dimenziók közötti összefüggések

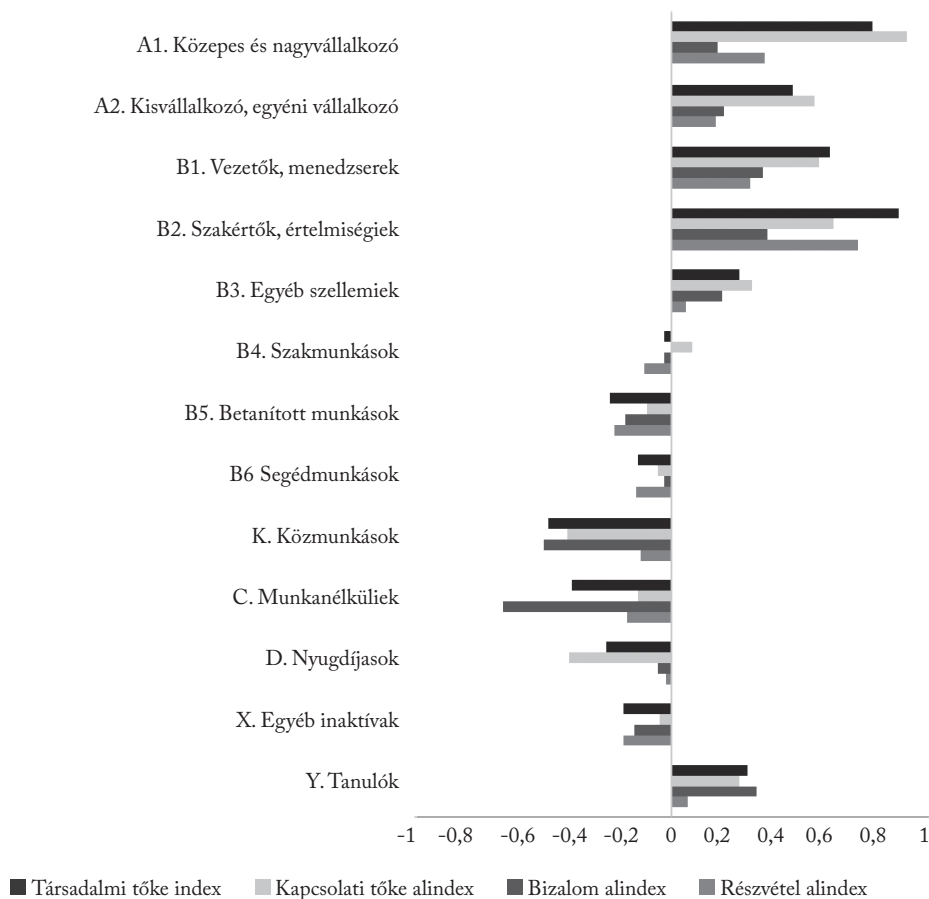

önálló iparosok, kereskedők a kapcsolati tőke alindex esetében, mivel mindkét csoport relatíve jobb helyzetben van, mint a másik két alindex szerint. A mezőgazdasági fizikai munkások pedig a részvétel tekintetében vannak némileg jobb helyzetben, mint a másik két alindexen, mivel részvételi pontszámuk alig átlag alatti, míg a másik két alindexen jelentősen elmaradnak az átlagtól.

A Huszár Ákos-féle normatív-funkcionalista modellben az egyes csoportok társadalmi tőke indexszel mért különbségei közötti eltérés szintén szignifikáns különbségeket takar (2. ábra). Ebben a modellben is a szakértők és értelmiségiek alkotta csoportnak a legmagasabb a társadalmi tőkéje, őket alig leszakadva a közepes és nagyvállalkozók csoportja követi. Ennél a csoportnál érdemes megjegyezni, hogy a bizalom alindex esetében a csoport rangszáma (7) jelentősen elmarad az összesített rangszámtól (2) és a másik két alindexen elért helyezéstől (1 a kapcsolati tőke, 2 a részvétel esetében). Hasonló tendenciát láthatunk a kisvállalkozók, egyéni vállalkozók körében is, ami a bizalom és a gazdasági teljesítmény közti kapcsolatot figyelembe véve (Beugelsdijk–de

2. ábra.

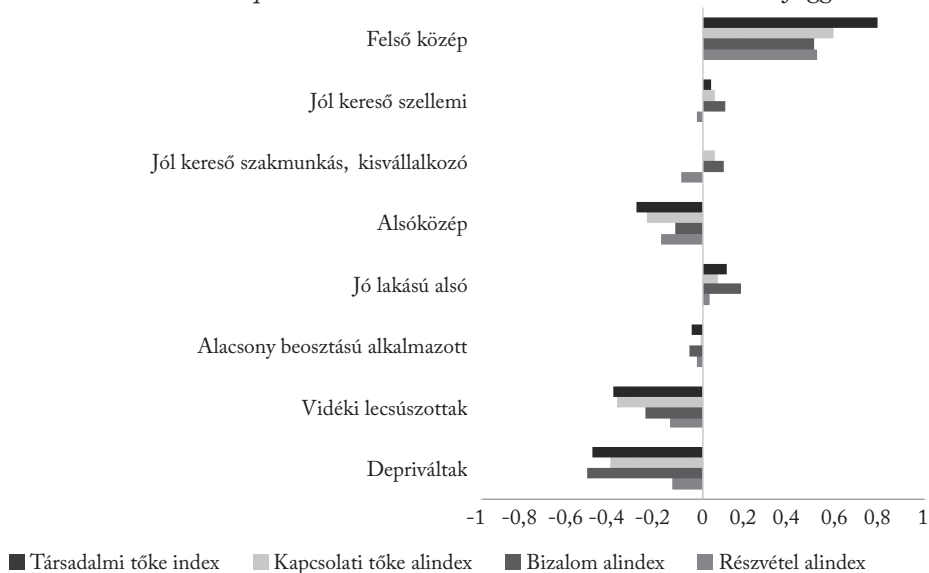
A normatív-funkcionalista modell és a társadalmi tőke dimenziók közötti összefüggések

Groot-Schaik 2004, Knack-Keefer 1997, Zak-Knack 2001) meglehetősen aggasztó eredmény. Az egyéb szellemi és a tanulók csoportján kívül a többi csoport tagjainak társadalmi tőke indexe nem éri el a társadalmi átlagot, amely a modell szerint a szakmunkások bizalmi, részvételi és kapcsolati alindexével egyezik meg. A társadalmi tőke mértéke a közmunkások körében a legalacsonyabb; ők a három alindexet vizsgálva is alacsony értéket mutatnak. A nyugdíjasok társadalmi tőkéje szintén alacsony, ami leginkább a kapcsolatok megfigyatozására vezethető vissza: míg a bizalom és a részvétel alindex átlag körüli, addig a kapcsolati tőke alindex erősen átlag alatti. A korábbi regressziós modellünk alapján ezek az értékek egyeznek az előzetes várakozásainkkal.

A Kolosi-féle státuszcsoporthoz közül csupán egy emelkedik ki a társadalmi tőke ellátottság tekintetében: a felső közép nevű csoport messze meghaladja az átlagot, és

3. ábra. A státuszcsoportok és a társadalmi tőke dimenziók közötti összefüggések

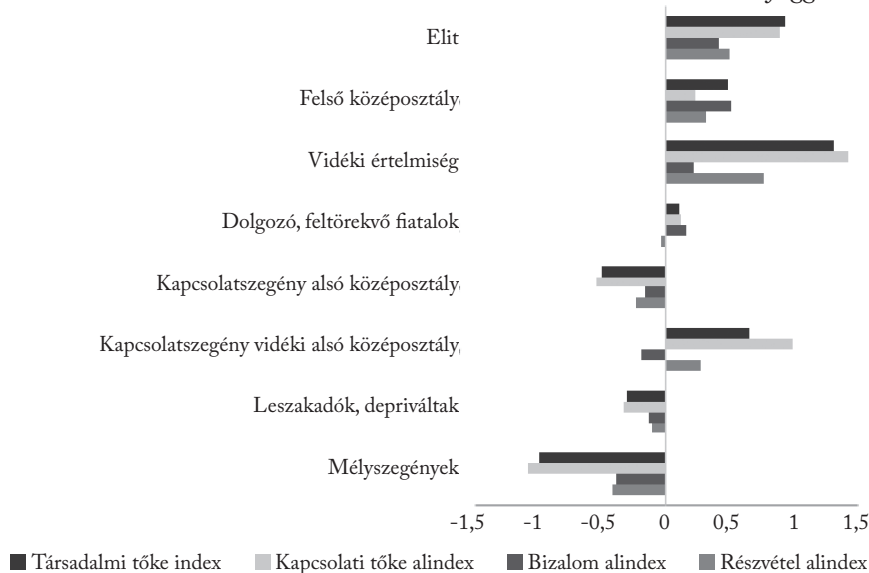

az utána következő csoport, a jó lakású alsó elnevezésű csoport pontszámát is (3. ábra). Említésre méltó, hogy ez az egyetlen olyan modell, amelyben a szellemiek társadalmi tőkéje átlag körüli. A (jól kereső) szakmunkások, kisvállalkozók és az alacsony beosztású alkalmazottak társadalmi tőkéje, kapcsolati, részvételi és bizalmi alindexe e modell szerint is átlag körüli, míg a különböző szegény rétegek (a vidéki lecsúszottak és a depriváltak) társadalmi tőkéje alacsony. Az alsóközép elnevezésű csoport társadalmi tőkéje az utóbbi két csoport értékéhez áll közel. A társadalmi tőke és az egyes alindexek közötti heterogenitás nem jellemző; az egyes csoportok alindexeken elért értékei hasonlóak, így kijelenthető, hogy a csoportokon belül a kapcsolati, bizalmi és részvételi jellemzők meglehetősen homogének.

A BBC-modellt a bourdieui tőkeelmélet alapján alkották meg, így abban a kulturális és a gazdasági tőke mellett a társadalmi tőke, esetünkben a kapcsolati tőke is csoportképző változó, így szinte elvárható, hogy a modellben leírt egyes csoportok társadalmi tőkéje szignifikánsan különbözzön. Ennek megfelelően nem meglepő, hogy a kapcsolati tőke szerinti különbségek jelentősen nagyobbak, mint a bizalom és a részvétel szerinti különbségek (4. ábra).

A társadalmi tőke a mélyszegénységben élők esetében a legalacsonyabb, ez a csoport a három alindex esetében egyaránt a legrosszabb helyzetben van. A társadalmi tőke értéke kiemelkedően magas az elit és a vidéki értelmiségi esetében. A két csoport helyzete az egyes alindexek szerint azonban némileg eltérő. A vidéki értelmiség körében

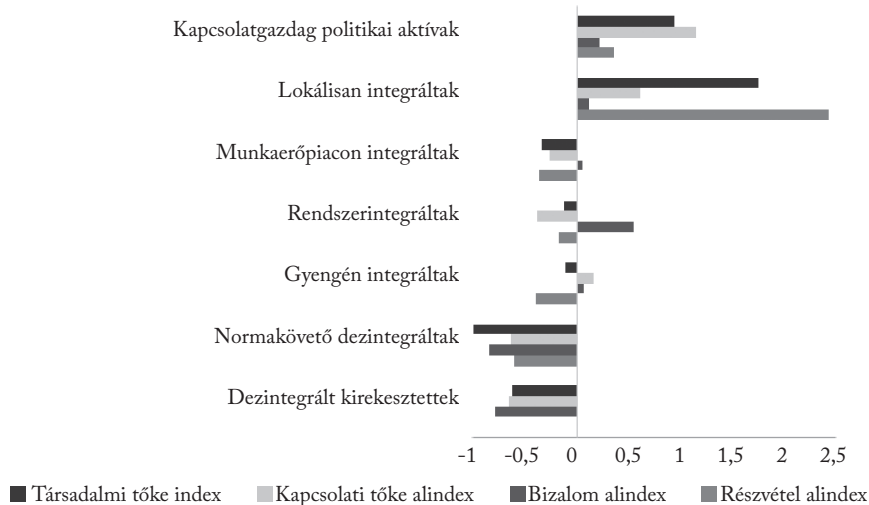
4. ábra. A BBC-modell és a társadalmi tőke dimenziók közötti összefüggések

a kapcsolati tőke és a részvételi alindex kiemelkedően magas, míg a bizalom csak némi-
leg átlag feletti. Az elit mindhárom alindexen jelentősen az átlag feletti pontszámmal
rendelkezik, és a bizalom tekintetében jobb helyzetben van, mint a vidéki értelmiség.
A kapcsolatgazdag vidéki alsó középosztály társadalmi tőke indexe a harmadik legma-
gasabb, ugyanakkor ez szinte kizárólag a magas kapcsolati tőkéjüknek köszönhető. A
bizalom alindexük átlag alatti, és csak a mélyszegények indexértékénél magasabb. A fel-
ső középosztály konzisztensen átlag feletti minden alindexen, de a bizalom különösen
magas – az összes csoport között a legmagasabb – a körükben. Figyelemre méltó, hogy
a Kolosi-féle státuszcsoporthoz hasonlóan az alsó középosztály (itt: kapcsolatszegény
alsó középosztály) helyzete meglehetősen rossz: itt a kapcsolati tőke alindexen elért
alacsony pontszám miatt a társadalmi tőke indexen még a leszakadóknál, depriváltaknál
is kedvezőtlenebb helyzetben vannak.

Az integrációs modellben szintén csoportképző változó a kapcsolati tőke alindex,
de itt az intézményi bizalom és a részvétel is része volt a tipológia kialakításának. En-
nek megfelelően a csoportok közötti társadalmi tőkekülönbségek ennél a modellnél a
legmagasabbak (5. ábra). A lokálisan integráltak társadalmi tőkéje a legmagasabb, ami
főleg a magas civil részvételükből következő magas részvételi pontszámukból adódik.
A kapcsolatgazdag politikailag aktívak magas társadalmi tőke indexe pedig alapvetően
a jelentős kapcsolati tőkéjüknek köszönhető, bár a másik két alindexen is a második
legmagasabb pontszámokkal rendelkeznek. Érdekes, hogy az integrációs modell szerint

5. ábra. Az integrációs modell és a társadalmi tőke dimenziók közötti összefüggések

önmagában a munkaerő-piaci integráltság nemhogy nem jelent az átlagnál magasabb társadalmi tőkét, az esetleges várakozásokkal szemben a munkaerőpiacon integráltak csoportja átlag alatti pontszámmal bír. A legalacsonyabb társadalmi tőkéje a normakövető dezintegráltak csoportjának van. Náluk valamivel jobb helyzetben vannak a dezintegrált kirekesztettek, de ez csupán az átlag körüli részvételi alindex pontszámuknak köszönhető, a kapcsolati tőkéjük és a bizalmi szintjük éppen olyan alacsony, mint a másik dezintegrált csoporté.

Az integrációs modell és a társadalmi tőke kapcsolatáról részletesebb képet kaphatunk, ha az alindexek és az összevont index helyett az integrációs modell és az elemi változók közti összefüggést nézzük meg. Mivel az elemi változók (intézményi bizalom, általánosított bizalom, erős kötések száma, gyenge kötések száma, politikai részvétel, civil részvétel), vagy az elemi változókhoz igen hasonló változók csoportképző változók voltak az integrációs modell létrehozásánál, ezért nem meglepő, hogy erős összefüggéseket találunk a társadalmi tőke indikátorai és az egyes integrációs csoportokba tartozás között. Ezért a részletes eredményeket a *Függelék 1–3. táblázataiban* jelenítjük meg, itt pedig az érdekesebb megállapításokat emeljük ki.

Az intézményi bizalom a két dezintegrált csoportban (dezintegrált kirekesztettek, normakövető dezintegráltak) a legalacsonyabb, ugyanakkor általánosságban elmondható, hogy az átlagos intézményi bizalom egy csoport kivételével (rendszerintegráltak) minden csoportban a skála középpontja alatti. Hasonló mondható el az általánosított, más emberekbe vetett bizalomról is: csupán három csoport esetében éri el, vagy haladja meg 2–3 tizeddel a skála középpontját a bizalmi szint. Azaz a bizalombeli

különbségek helyett inkább a bizalomhiányban megmutatkozó különbségekről érdemes beszélni. Másképp fogalmazva: még az integráltnak tekintett csoportok sem a magas bizalmi szintjük miatt integráltak. Érdemes még megjegyezni, hogy a rendszerintegráltak átlagosnál magasabb bizalmi szintje elsősorban az intézményi bizalomból fakad. Ugyan az általánosított bizalom is az átlagosnál valamivel magasabb a körükben, de korántsem annyira, mint az intézményi bizalom. Ennek a fordítottja mondható el a munkaerőpiacon integráltak esetében: náluk az intézményi bizalom szintje tűnik relatíve alacsonynak az általánosított bizalomhoz képest.

Az erős és a gyenge kötések száma a kapcsolatgazdag politikai aktívák és a lokálisan integráltak csoportjában haladja meg jelentősen az átlagot. Figyelemre méltó, hogy a munkaerőpiacon integráltak rendelkeznek a harmadik legalacsonyabb átlagos erős kötésszámmal, míg a rendszerintegráltak körében a gyenge kötések száma tekinthető relatíve alacsonynak (abszolút értékben a második legalacsonyabb).

A civil részvétel meglehetősen alacsony a teljes mintában (10% alatti a bármilyen szervezet tevékenységében résztvevők aránya, és ez is elsősorban egy szervezet tevékenységében való részvételt jelent), így az integrációs csoportok létrehozása során a civil szervezetek tevékenységében résztvevők túlnyomó többsége a lokálisan integráltak csoportjába került (lásd Kovách et al. 2016). Az egyéb csoportokban a civil részvétel mértéke elhanyagolható. Érdemi különbségeket láthatunk azonban a politikai részvétel tekintetében. A kapcsolatgazdag politikai aktívák és a lokálisan integráltak csoportjában igen alacsony a passzívák aránya, míg az átlagosnál jelentősen magasabb a választási részvételen kívül egyéb politikai aktivitással is rendelkezők aránya. Ezzel szemben a passzivitás elsősorban a normakövető dezintegráltakra, a gyengén integráltakra és a munkaerőpiacon integráltakra jellemző. A dezintegrált kirekesztettek némileg speciális csoportot alkotnak. A szavazáson túli politikai aktivitásuk az átlagosnál valamivel magasabb, azonban ez elsősorban abból fakadhat, hogy körükben felülreprezentáltak a közmunkások, akik az átlagosnál nagyobb arányban választották azt, hogy volt kapcsolatuk politikussal vagy önkormányzati képviselővel.

A TÁRSADALMI TŐKE ÉS A TÁRSADALMI INTEGRÁCIÓ EGYÉB INDIKÁTORAI KÖZTI ÖSSZEFÜGGÉS

Ebben a részben azt vizsgáljuk meg, hogy a társadalmi tőke szerinti integráltság együtt jár-e más dimenziók szerinti integráltsággal, azaz arra vagyunk kíváncsiak, hogy azoknál, akiknél magas a társadalmi tőke indexek értéke, egyéb, integráltságot mérő változók értékei is magasak-e.

A társadalmi integrációs csoportok létrehozásában a társadalmi tőke több változója vagy ahhoz nagyon hasonló indikátor szerepet kapott (lásd Kovách et al. 2016), így

ezeknél értelemszerűen nem érdemes az általunk használt indexekkel való korrelációt vizsgálni. A szubjektív társadalmi kirekesztettség⁴, a normakövetés⁵, a munkaintenzitás⁶ és – az integrációs modell létrehozásában nem használt – szubjektív társadalmi fontosság⁷ változói azonban nem részei a mi társadalmi tőke indexünknek, így ezt a négy változót használjuk rövid elemzésünkben.

A 3. táblázat a szubjektív kirekesztettség és a társadalmi tőke index, valamint az alindexek összefüggéseit mutatja. Mindegyik esetben elmondható, hogy a magasabb mértékű kirekesztettség-érzés alacsonyabb szintű társadalmi tőkével jár együtt, azaz a két dimenzió szerinti integráltság együtt jár. A magukat kirekesztettnek érzők kapcsolati tőkéje, bizalmi szintje és részvétele egyaránt alacsonyabb. Az alindexek közül a bizalom alindex függ össze legerősebben a kirekesztettséggel.

-
- 4 A szubjektív kirekesztettség változóját négy állítással való egyetértés alapján, azok átlagaként hoztuk létre. (1) *Úgy érzem, hogy kitaszít a társadalom.* (2) *Az élet olyan bonyolulttá vált, hogy alig találok az utam.* (3) *Úgy érzem, hogy az emberek, akikkel találkozom, nem ismerik fel az értékét annak, amit csinálok.* (4) *Néhány ember lenéz engem a munkám miatt, vagy azért mert nem dolgozom.* Az ötfokú változót alacsony (1–1,99 pont közti átlag), közepes (2–2,5 pont) és magas (2,5 pont felett) kategóriákba kódoltuk.
- 5 A válaszadóktól négy szituációban kérdeztünk rá a normaszegés megengedhetőségére (0–10 skálán): pénzt adni a rendőrnek, hogy elkerülje a büntetést; közterületen szemetelni; nem kérni számlát, hogy kevesebbet kelljen fizetnie; megtartani a bolti pénztárostól vagy a pincértől visszakapott pénzt annak ellenére, hogy tudja, többet kapott a visszajárónál. A normaszegés teljes elutasítását összeszámolva a következőképpen hoztuk létre a változót: 0 esetben utasítja el a normaszegést: alacsony szintű normakövetés, 1–2 esetben utasítja el a normaszegést: közepes szintű normakövetés, 3–4 esetben utasítja el a normaszegést: magas szintű normakövetés.
- 6 A munkaintenzitás azt mutatja meg, hogy a kérdezettek a lehetséges munkaidőből mennyit dolgoztak az elmúlt egy évben. Értéke 1, ha valaki a kérdezést megelőző évben végig teljes munkaidőben dolgozott, 0, ha egyáltalán nem dolgozott. A válaszok eloszlását is figyelembe véve a következőképpen soroltuk kategóriákba a válaszokat: 0: alacsony munkaintenzitás, 0,01–0,99: közepes munkaintenzitás, 1: magas munkaintenzitás.
- 7 A változót a következő kérdésre adott válaszokból hoztuk létre: *Összességében mennyire tartja ön magát a társadalom fontos, hasznos tagjának?* A 0–10 skálán megadott válaszokat a következőképpen soroltuk kategóriákba. 0–4 pont: alacsony társadalmi fontosság, 5–7 pont: közepes társadalmi fontosság, 8–10 pont: magas társadalmi fontosság.

3. táblázat. A szubjektív kirekesztettség és a társadalmi tőke indexei közötti összefüggések

	Kapcsolati tőke alindex	Bizalom alindex	Részvétel alindex	Társadalmi tőke index
Alacsony kirekesztettség	0,15	0,35	0,11	0,26
Közepes kirekesztettség	0,00	-0,09	-0,05	-0,06
Magas kirekesztettség	-0,16	-0,42	-0,02	-0,25
Összesen	0,03	0,02	0,03	0,03
N	2205	2205	2205	2205
p	0,000	0,000	0,002	0,000

A 4. táblázatban látható a szubjektív társadalmi fontosság és a társadalmi tőke közti kapcsolat. A kérdezettek saját társadalmi fontosságukról alkotott értékelése és a társadalmi tőkájük mértéke között pozitív a kapcsolat, mind az egyes alindexeket, mind az összevont indexet vizsgálva. Azaz itt is elmondható, hogy a magukat a társadalom fontos tagjának tartó egyének jellemzően több társas kapcsolattal bírnak, jobban bíznak másokban és az intézményekben, és aktívabbak a társadalmi részvétel tekintetében. Az alindexek közül a kapcsolati tőke korrelál a legerősebben a szubjektív társadalmi fontossággal.

4. táblázat.

A szubjektív társadalmi fontosság és a társadalmi tőke indexei közötti összefüggések

	Kapcsolati tőke alindex	Bizalom alindex	Részvétel alindex	Társadalmi tőke index
Alacsony társadalmi fontosság	-0,41	-0,47	-0,17	-0,50
Közepes társadalmi fontosság	-0,08	-0,01	-0,03	-0,07
Magas társadalmi fontosság	0,31	0,23	0,16	0,34
Összesen	0,00	0,01	0,01	0,01
N	2297	2297	2297	2297
p	0,000	0,000	0,000	0,000

A normakövetés és a társadalmi tőke közti kapcsolatot az 5. táblázat mutatja. A szubjektív kirekesztettség és a szubjektív társadalmi fontosság indikátoraival szemben a normakövetés mértéke nem, vagy csak igen gyengén függ össze a társadalmi tőkével. A kapcsolati tőke alindex, a bizalom alindex és az összevont társadalmi tőke index nem függ össze statisztikailag jelentős mértékben a normakövetéssel. Egyedül a részvétel alindex esetében mutatható ki statisztikailag szignifikáns, de gyenge kapcsolat: az alacsony szintű normakövetés alacsonyabb szintű részvétellel jár együtt, mint a közepes és magas szintű normakövetés.

5. táblázat. A normakövetés és a társadalmi tőke indexei közötti összefüggések

	Kapcsolati tőke alindex	Bizalom alindex	Résztétel alindex	Társadalmi tőke index
Alacsony szintű normakövetés	0,08	0,02	-0,14	-0,03
Közepes szintű normakövetés	0,02	-0,04	0,03	0,01
Magas szintű normakövetés	-0,03	0,01	0,03	0,00
Összesen	0,00	0,00	0,01	0,00
N	2329	2329	2329	2329
p	0,199	0,444	0,017	0,835

A munkaintenzitás és a társadalmi tőke index, illetve alindexei között statisztikailag szignifikáns összefüggéseket találunk (6. táblázat). Különösen a kapcsolati tőke mértéke különbözik a munkaintenzitás mértéke szerint: a magas munkaintenzitású válaszadók több erős és gyenge kötéssel rendelkeznek, mint a közepes és alacsony munkaintenzitású válaszadók. A bizalom esetében a megfigyelhető összefüggés nem lineáris. Ugyan a magas munkaintenzitású csoportban a legmagasabb a bizalom mértéke, de őket (már átlag alatti bizalmi szinttel) az alacsony munkaintenzitású csoport követi, míg a legalacsonyabb a közepes munkaintenzitású csoport átlagos bizalmi szintje. Az összevont társadalmi tőke index esetében azonban a két szubjektív változónál korábban már megfigyelt lineáris kapcsolatot láthatjuk: a magasabb munkaintenzitás magasabb társadalmi tőkével párosul.

Összességében úgy tűnik tehát, hogy a vizsgált dimenziók szerinti integráltság magasabb társadalmi tőkével való rendelkezéssel jár együtt. Ez az állítás bár triviálisnak hat, mégsem az, ugyanis egyes elemzések szerint a társadalmi tőke bizonyos elemei negatívan korrelálnak az integráltsággal (lásd Banfield 1958, és ez alapján Gerő-Hajdu 2015).

6. táblázat. A munkaintenzitás és a társadalmi tőke indexei közötti összefüggések

	Kapcsolati tőke alindex	Bizalom alindex	Részvétel alindex	Társadalmi tőke index
Alacsony munkaintenzitás	-0,30	-0,07	-0,05	-0,23
Közepes munkaintenzitás	0,09	-0,22	-0,01	-0,04
Magas munkaintenzitás	0,22	0,10	0,06	0,19
Összesen	-0,01	-0,01	0,01	-0,01
N	2192	2192	2192	2192
p	0,000	0,000	0,065	0,000

KÖVETKEZTETÉSEK

Tanulmányunkban egy nagymintás felvétel adatai alapján elemeztük, hogy a különböző társadalmi csoportoknak mekkora a társadalmi tőkéje. Mivel a kutatásban a colemani hagyományokhoz illeszkedő attribútum-alapú társadalmi tőke értelmezéssel dolgoztunk, így három alindexet, a kapcsolati, a részvételi és a bizalmi alindexet is módunk volt vizsgálni. A kapcsolati tőke alindexet a gyenge és erős kötések számából, a bizalmi alindexet az általános és intézményi bizalomból, a részvételi alindexet pedig a civil szervezeti és a politikai részvételből alakítottuk ki.

A tanulmány eredményei három pontban foglalhatók össze: (1) megerősítettük a kutatás elméleti bevezetőjében írtakat, ami szerint a társadalmi tőke struktúráképző változónak tekinthető, és fontos jelzőeszköze lehet a társadalmi integráció leírásának (Dupcsik–Szabari 2015), (2) elemeztük a különböző társadalmi csoportok társadalmi tőke ellátottságát, valamint (3) azt, hogy a társadalmi tőke jelzésére alkalmas változók és az integrációs modellben használt többi változó között milyen összefüggés látható. A továbbiakban ez utóbbi két megállapításunk fontosabb eredményeit mutatjuk be.

A társadalmi tőke a magas státuszúak és a felsőfokú végzettséggel rendelkezők körében a legmagasabb. Ezt támasztja alá a társadalmi tőke és a szociodemográfiai jellemzők kapcsolatát vizsgáló regressziós modellünk, és a társadalmi tőkének a magyar társadalom leírására használt rétegződésmodelleken belüli eloszlását vizsgáló elemzésünk is. A különböző rétegződési modellek egyes elit-, értelmiségi vagy nagyvállalkozói csoportjait magas, átlag feletti társadalmi tőke értékek jellemzik. Ezzel párhuzamosan az alacsony végzettségűek, azaz a legfeljebb általános iskolai végzettséget szerzők és alacsony státuszúak körében kifejezetten alacsony a társadalmi tőke mértéke. E csoportok körében általában az is igaz, hogy az egyes társadalmi tőkét alkotó alindexek hasonlóan alakulnak, azaz akik soha nem dolgoztak, a közmunkások, a munkanélküliek, a depriváltak, és a vidéki lecsúszottak, a mélyszegények és a normakövető dezintegráltak nemcsak kapcsolatszegények, de az intézményekkel, más személyekkel szembeni bizal-

muk is alacsonyabb az átlagnál, több modell szerint politikai és civil szervezeti részvételük is átlag alatti. Minden modell esetében a kapcsolati tőke szerinti különbségek a legmagasabbak, míg a részvételi index szerint különbségek a legalacsonyabbak az egyes csoportok között.

A társadalmi rétegződésben középen elhelyezkedő csoportok esetében már nehezebb ilyen világos és egyértelmű kijelentéseket tenni. Ennek egyik oka csak, hogy az egyes struktúramodellek illetve az integrációs modell csoportjai nem minden esetben feleltethetők meg egymásnak, a másik ok, hogy a jövedelem, a lakóhely településtípusa vagy az iskolázottság nem minden csoportban mutat összefüggést a társadalmi tőke mértékével, és ez esetekben az egyes alindexek értéke nem homogén.

Tanulmányunk utolsó részében bemutattuk, hogy a társadalmi tőke mértéke és a társadalmi integráltság egyéb indikátorai (szubjektív társadalmi kirekesztettség, szubjektív társadalmi fontosság, normakövetés, munkaintenzitás) között pozitív összefüggés van, azaz az ezen indikátorok szerinti integráltság magasabb szintű társadalmi tőkével jár együtt.

Tanulmányunkban részletesen elemezve az egyes társadalmi tőke alindexek és a társadalmi tőke index megoszlását a különböző rétegződés- és az integrációs modellekben azt találtuk, hogy a társadalmi tőke maga is valóban réteg- és csoportképző tényező, ahogy ezt az integrációs modell alkotói is feltételezték. Másként fogalmazva egyértelműnek tűnik, hogy a társadalmi tőkebeli különbségek erősen összefüggenek a társadalmi rétegződésbeli, illetve struktúrabeli különbségekkel, azaz ezek a társadalmi különbségek a társadalmi tőkén keresztül is megragadhatók, a társadalmi integráció jellemzésére alkalmasak. Azt is megállapíthattuk, hogy a társadalmi tőke mértéke és az egyéb, az adott csoportban vizsgált tőkeféle között a rétegződés és az integrációs modellek különböző csoportjain belül nem jellemző nagy eltérés.

HIVATKOZÁSOK

- Albert F. – Dávid B. (2012) Az interperszonális kapcsolathálózati struktúra átrendeződése Magyarországon. In Kovách I. – Dupcsik Cs. – P.Tóth T. – Takács J. (szerk.) *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon*. Argumentum – MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet, Budapest, 343–356.
- Albert F. – Hajdu G. (2016) Integráltság, szegénység, kapcsolati tőke. *Szociológiai Szemle*, 26(3), 28–55.
- Andorka R. (1994) A rétegződélmélet haszna a mai magyar társadalom kutatásában. In Andorka R. – Hradil, S. – Peschar, J. L. (szerk.) *Társadalmi rétegződés*. AULA, Budapest, 99–127.
- Andorka R. (1982) *A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon*. Gondolat, Budapest.
- Andorka R. (1970) *A társadalmi átrétegződés és demográfiai hatásai Magyarországon II*. KSH Népeségtudományi Kutató Intézet, Budapest.
- Banfield, E.C. (1958) *The Moral Basis of a Backward Society*. The Free Press, Glencoe, Illinois.
- Beugelsdijk, S. – de Groot, H. L. F. – van Schaik, A. B. T. M. (2004) Trust and economic growth: a robustness analysis. *Oxford Economic Papers*, 56(1), 118–134. DOI: 10.1093/oep/56.1.118.
- Brissette, I. – Cohen, S. – Seeman, T. E. (2000) Measuring social integration and social networks. In Cohen, S. – Underwood, L. G. – Gottlieb, B. H. (szerk.) *Social Support Measurement and Intervention: A Guide for Health and Social Scientists*. Oxford University Press, New York, NY, US, 53–85. DOI: 10.1093/med:psych/9780195126709.003.0003.
- Chan, J. – To, H.-P. – Chan, E. (2006) Reconsidering Social Cohesion: Developing a Definition and Analytical Framework for Empirical Research. *Social Indicators Research*, 75(2), 273–302. DOI: 10.1007/s11205-005-2118-1.
- Coleman, J. S. (1988) Social Capital in the Creation of Human Capital. *American Journal of Sociology*, 94, S95–S120. DOI: 10.1086/228943.
- Csepeli G. – Örkény A. – Székelyi M. – Barna I. (2004) Bizalom és gyanakvás. Szociálpszichológiai akadályok a piacgazdasághoz vezető úton Kelet-Európában. *Szociológiai Szemle*, 1, 3–35.
- Csurgó B. – Megyesi B. (2016.) Képzelt különbségek. A városi és vidéki közösségek, társas kapcsolatok kvantitatív vizsgálata. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 3, 45–65. DOI: 10.18030/socio.hu.2016.3.48.
- Dudwick, N. – Kuehnast, K. – Jones, V. N. – Woolcock, M. (2006) *Analyzing Social Capital in context. A Guide to Using Qualitative Methods and Data*. World Bank Institute, Washington DC.
- Dupcsik Cs. – Szabari V. (2015) Elméleti bevezető az Integrációs és dezintegrációs folyamatok a magyar társadalomban című OTKA kutatáshoz. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 3, 44–63. DOI: 10.18030/socio.hu.2015.3.44.
- Ferge Zs. (1969) *Társadalmunk rétegződése. Elvek és tények*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Fukuyama, F. (2007) *Bizalom*. Európa Könyvkiadó, Budapest.

- Fukuyama, F. (1999) *The Great Disruption: Human Nature and the Reconstitution of Social Order*. Free Press.
- Gerő M. (2012) A civil társadalom néhány trendje Magyarországon 1990 után. In Kovách I. – Dupcsik Cs. – P.Tóth T. – Takács J. (szerk.) *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon*. Argumentum – MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet, Budapest, 317–342.
- Gerő M. – Hajdu G. (2015) Az egyéni kapcsolathálók nagysága, heterogenitása és a társadalmi integráció Magyarországon. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 4, 12–33. DOI: 10.18030/socio.hu.2015.4.12.
- Gicz J. – Sik E. (2009) Bizalom, társadalmi tőke, intézményi kötődés. In Tóth I. Gy. (szerk.) *TÁRKI Európai Társadalmi Jelentés*. TÁRKI, Budapest, 65–84.
- Granovetter, M. (1985) Economic Action and Social Structure: The Problem of Embeddedness. *American Journal of Sociology*, 91, 481–510.
- Grootaert, C. – Bastelaer, T. van (2001) Understanding and Measuring Social Capital. *Wash. – World Bank, Social Capital Initiative Working Paper*, 24, 45.
- Hajdu G. (2012) Bizalom, normakövetés és társadalmi részvétel Magyarországon a rendszerváltás után. In Kovách I. – Dupcsik Cs. – P.Tóth T. – Takács J. (szerk.) *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon*. Argumentum – MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet, Budapest, 45–62.
- Huszár Á. (2013) Foglalkozási osztályszerkezet (III.) – Egy normatív-funkcionalista osztálymodell vázlata. *Statisztikai Szemle*, 91(7), 718–744.
- Knack, S. – Keefer, P. (1997) Does Social Capital Have an Economic Payoff? A Cross-Country Investigation. *The Quarterly Journal of Economics*, 112(4), 1251–1288. DOI: 10.1162/003355300555475.
- Kolosi T. (1984) *Státusz és réteg. Rétegződés-modell vizsgálat III*. Társadalomtudományi Intézet, Budapest.
- Kovács I. – Dupcsik Cs. – P.Tóth T. – Takács J. (szerk.) (2012) *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon: tanulmányok*. Argumentum – MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet, Budapest.
- Kovács I. – Hajdu G. – Gerő M. – Kristóf L. – Szabó A. (2016) A magyar társadalom integrációs és rétegződésmoდეλλjei. *Szociológiai Szemle*, 26(3), 4–27.
- Megyesi B. (2015) A társadalmi tőke negatív hatásai. *Századvég*, 78(4), 103–123.
- Nan, L. (2001) *Social Capital. A Theory of Social Structure and Action*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Ostrom, E. (2011) Background on the Institutional Analysis and Development Framework. *Policy Studies Journal*, 39(1), 7–27. DOI: 10.1111/j.1541-0072.2010.00394.x.
- Pichler, F. – Wallace, C. (2009) Social Capital and Social Class in Europe: The Role of Social Networks in Social Stratification. *European Sociological Review*, 25(3), 319–332. DOI: 10.1093/esr/jcn050.
- Portes, A. (1998) Social Capital: Its Origins and Applications in Modern Sociology. *Annual Review of Sociology*, 24, 1–24. DOI: 10.1146/annurev.soc.24.1.1.

- Putnam, R. D. – Leonardi, R. – Nanetti, R. (1993) *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*. Princeton University Press, Princeton.
- Putnam, R. D. (2001) *Bowling alone: the collapse and revival of American community*. Simon & Schuster, New York.
- Rose, R. (1999) Getting Things Done in an Anti-Modern Society: Social Capital Networks in Russia. In Dasgupta, P. – Seraeldin, I. (szerk.) *Social Capital: A Multifaceted Perspective*. The World Bank, Washington DC, 147–171.
- Savage, M. – Devine, F. – Cunningham, N. – Taylor, M. – Li, Y. – Hjellbrekke, J. – Le Roux, B. – Friedman, S. – Miles, A. (2013) A New Model of Social Class? Findings from the BBC's Great British Class Survey Experiment. *Sociology*, 47(2), 219–250. DOI: 10.1177/0038038513481128.
- Schiefer, D. – van der Noll, J. (2017) The Essentials of Social Cohesion: A Literature Review. *Social Indicators Research*, 132, 579–603. DOI: 10.1007/s11205-016-1314-5.
- Speer, P. W. – Jackson, C. B. – Peterson, N. A. (2001) The relationship between social cohesion and empowerment: support and new implications for theory. *Health Education and Behaviour*, 28(6), 716–732. DOI: 10.1177/109019810102800605.
- Thoits, P. A. (2011) Mechanisms Linking Social Ties and Support to Physical and Mental Health. *Journal of Health and Social Behaviour*, 52(2), 145–161. DOI: 10.1177/0022146510395592.
- Utasi Á. (2002) *A bizalom hálójá*. Új Mandátum, Budapest.
- Zak, P. J. – Knack, S. (2001) Trust and Growth. *The Economic Journal*, 111, 295–321. DOI: 10.1111/1468-0297.00609.

FÜGGELÉK

1. táblázat.

Az egyes rétegződésmodellek és a társadalmi tőke dimenziók közötti összefüggések

	Kapcsolati tőke alindex	Bizalom alindex	Résztétel alindex	Társadalmi tőke index
<i>Andorka-Ferge séma</i>				
Vezetők	0,36	0,13	0,24	0,38
Értelmiségiek	0,56	0,44	0,57	0,79
Egyéb szellemiek	0,15	0,14	0,10	0,19
Önálló iparosok, kereskedők	0,44	0,08	0,00	0,28
Szaktunok	-0,09	-0,13	-0,13	-0,18
Betanított munkások	-0,30	-0,19	-0,18	-0,34
Segédmunkások	-0,44	-0,18	-0,13	-0,39
Mezőgazdasági fizikai munkások	-0,35	-0,32	-0,04	-0,33
Mezőgazdasági önállók	0,26	0,08	0,20	0,29
Nem foglalkoztatottak, akik soha sem dolgoztak	-0,47	-0,43	-0,57	-0,74
Nem besorolhatóak	0,44	-0,01	0,19	0,35
Gyermekek és tanulók	0,26	0,33	0,06	0,29
Összesen	0,00	0,00	0,01	0,00
N	2320	2320	2320	2320
p	0,000	0,000	0,000	0,000
F	23,64	12,09	13,12	36,07
<i>Normatív-funkcionalista modell</i>				
A1. Közepes és nagyvállalkozó	0,91	0,18	0,36	0,78
A2. Kisvállalkozó, egyéni vállalkozó	0,55	0,20	0,17	0,47
B1. Vezetők, menedzserek	0,57	0,35	0,30	0,61
B2. Szakértők, értelmiségiek	0,63	0,37	0,72	0,88
B3. Egyéb szellemiek	0,31	0,19	0,05	0,26
B4. Szaktunok	0,08	-0,03	-0,11	-0,03
B5. Betanított munkások	-0,10	-0,18	-0,22	-0,24
B6. Segédmunkások	-0,06	-0,03	-0,14	-0,13
K. Közmunkások	-0,41	-0,50	-0,12	-0,48
C. Munkanélküliek	-0,13	-0,66	-0,17	-0,39
D. Nyugdíjasok	-0,40	-0,06	-0,02	-0,26
X. Egyéb inaktívok	-0,05	-0,15	-0,19	-0,19
Y. Tanulók	0,26	0,33	0,06	0,29
Nem besorolható	0,23	1,38	-0,85	0,11
Összesen	0,00	0,00	0,01	0,00
N	2320	2320	2320	2320
p	0,000	0,000	0,000	0,000
F	24,89	10,15	9,06	26,02

	Kapcsolati tőke alindex	Bizalom alindex	Résztétel alindex	Társadalmi tőke index
<i>Státuszcsoporthok</i>				
Felső közép	0,59	0,50	0,52	0,79
Jól kereső szellemi	0,05	0,10	-0,03	0,04
Jól kereső szakmunkás, kisvállalkozó	0,05	0,09	-0,10	0,00
Alsóközép	-0,25	-0,12	-0,19	-0,30
Jó lakású alsó	0,07	0,17	0,03	0,11
Alacsony beosztású alkalmazott	-0,01	-0,06	-0,03	-0,05
Vidéki lecsúszottak	-0,39	-0,26	-0,15	-0,40
Depriváltak	-0,42	-0,52	-0,14	-0,50
Összesen	-0,02	0,00	0,01	-0,01
N	2019	2019	2019	2019
P	0,000	0,000	0,000	0,000
F	33,81	27,32	16,48	55,75
<i>BBC-modell</i>				
Elit	0,89	0,42	0,50	0,93
Felső középosztály	0,23	0,51	0,32	0,48
Vidéki értelmiség	1,43	0,22	0,77	1,32
Dolgozó, feltörekvő fiatalok	0,12	0,16	-0,04	0,10
Kapcsolatszegény alsó középosztály	-0,54	-0,17	-0,23	-0,50
Kapcsolatgazdag vidéki alsó középosztály	0,99	-0,19	0,27	0,65
Leszakadók, depriváltak	-0,33	-0,14	-0,10	-0,30
Mélyszegények	-1,08	-0,39	-0,42	-0,99
Összesen	0,00	0,00	0,01	0,00
N	2292	2292	2292	2292
P	0,000	0,000	0,000	0,000
F	272,60	23,48	31,88	184,71
<i>Integrációs modell</i>				
Kapcsolatgazdag politikailag aktívak	1,16	0,23	0,36	0,94
Lokálisan integráltak	0,62	0,12	2,43	1,76
Munkaerőpiacon integráltak	-0,26	0,06	-0,37	-0,34
Rendszerintegráltak	-0,38	0,55	-0,16	-0,12
Gyengén integráltak	0,17	0,07	-0,39	-0,11
Normakövető dezintegráltak	-0,64	-0,84	-0,61	-1,00
Dezintegrált kirekesztettek	-0,65	-0,78	0,02	-0,62
Összesen	0,02	0,02	0,03	0,03
N	2019	2019	2019	2019
P	0,000	0,000	0,000	0,000
F	198,40	83,34	660,69	532,85

2. táblázat.

Az integrációs modell és a társadalmi tőke elemi indikátorai közötti összefüggések

	Intézményi bizalom (0–10)	Általánosí- tott bizalom (0–10)	Erős köté- sek száma	Gyenge kötések száma
Kapcsolatgazdag politikailag aktívak	4,73	5,22	3,67	14,38
Lokálisan integráltak	4,62	4,93	3,23	11,58
Munkaerőpiacon integráltak	4,27	5,05	2,38	7,55
Rendszerintegráltak	5,88	5,27	2,53	6,11
Gyengén integráltak	4,39	4,94	3,00	8,81
Normakövető dezintegráltak	2,13	3,79	1,95	5,94
Dezintegrált kirekesztettek	2,80	3,37	1,75	6,57
Összesen	4,31	4,83	2,69	8,67
N	2027	2027	2027	2027
P	0,000	0,000	0,000	0,000
Eta-négyzet	0,244	0,066	0,154	0,336

3. táblázat. *Az Integrációs modell és a politikai részvétel közötti összefüggések*

	Passzív	Csak biztos választó	Van másféle aktivitása, bármi
Kapcsolatgazdag politikailag aktívak	7,3%	37,7%	55,0%
Lokálisan integráltak	15,0%	23,5%	61,5%
Munkaerőpiacon integráltak	50,2%	40,7%	9,1%
Rendszerintegráltak	32,9%	51,3%	15,9%
Gyengén integráltak	56,4%	33,2%	10,4%
Normakövető dezintegráltak	75,9%	22,2%	1,9%
Dezintegrált kirekesztettek	32,2%	33,0%	34,8%
Összesen	40,6%	36,5%	22,9%

$p=0,000$

4. táblázat. Az integrációs modell és a civil részvétel közötti összefüggések

	Nem vett részt semmiben	Egy szervezetben tevékenykedett	Két vagy több szervezetben tevékenykedett
Kapcsolatgazdag politikailag aktívak	100,0%	0,0%	0,0%
Lokálisan integráltak	0,0%	83,4%	16,6%
Munkaerőpiacon integráltak	99,8%	0,2%	0,0%
Rendszerintegráltak	99,1%	0,9%	0,0%
Gyengén integráltak	98,8%	1,2%	0,0%
Normakövető dezintegráltak	98,1%	1,9%	0,0%
Dezintegrált kirekesztettek	98,2%	1,8%	0,0%
Összesen	90,0%	8,4%	1,5%

$p=0,000$

TERÜLETISÉG ÉS TÁRSADALMI INTEGRÁCIÓ

Kutatómunkánk izgalmas felfedezése a területiség megkerülhetetlensége a társadalmi integráció és egyenlőtlenségek rendszereiben. A köznapis ismeretek, a média hírek és igen sok kutatási eredmény szerint is ismert, hogy a magyar társadalom régiói és települései között milyen nagy szociális különbségek vannak. A nagyvárosok fejlettsége és a kisfalvak egy részének kilátástalan nyomora csak az egyik látványos megjelenése a területi egyenlőtlenségeknek.

A mértékadó társadalmelemzések nem kerülték meg a térben szerveződő társadalom ismerveinek, az eltérő életfeltételeknek, a tradícióknak és a lokális kultúrának a leírását. A kötet fogyasztásról, társadalmi tőkéről és a kapcsolatiságról írt részei, mint ahogy az integrációs modellek is, arra hívják fel a figyelmet, hogy a térben megjelenő különbségek nem csupán az egyenlőtlenségek megjelenési formái, hanem az integráció szervező mechanizmusai is. Az unióból történő kilépésről szóló brit szavazást és az amerikai elnökválasztást eldöntő vidékiek politikai jelenléte vagy a magyarországi (közép-európai) vidéki középosztályok fogyasztói karaktere is arra utalnak, hogy a területiség új minősége és társadalomszervező funkciója (újra)értelmezést igényel.

A fogyasztás és integráció közötti összefüggéseket keresve Kristóf és Szabó (2017) a lokálisan integráltak fogyasztását is jellegzetesnek találták; a legnagyobb arányban Budapesten élő, szellemi foglalkozású kapcsolatgazdag csoporttal együtt ők a magaskultúra elsődleges fogyasztói. Elemzésükben mind az újkultúra-, mind a magaskultúra-fogyasztás magyarázó faktorai között szerepel a település nagysága. Az integrációs modell lokálisan integrált kategóriájának a területiség a legfontosabb megkülönböztetője (Kovách et al. 2016). A fogyasztást a hagyományos rétegtképző ismervekkel és a kapcsolatokkal együtt figyelembe vevő látens osztálymodell (BBC-modell) „vidéki értelmiség” és „kapcsolatgazdag falusi alsó középosztály” kategóriái jelzik a területiség osztályokat meghatározó funkcióját (Albert et al. 2016, Kovách et al. 2016). A társadalmi tőke és a kapcsolati tőke hatása az egyenlőtlenségekre a városoktól távoli falvakban sokkal magasabb, mint a városokban, vagy a városkörnyéki községekben, ugyanakkor a bizalmi és részvételi indexen mért értékek a kisebb településeken élők esetében sokkal alacsonyabbak, mint a városiaknál. A felső és alsó rétegeknél a különböző mutatók szorosabban tapadnak a területiség jellemzőihez, míg a középrétegeknél ez az együttjárás

nincs meg, és a területi egyenlőtlenségeket más dimenziók – vélhetően legerősebben a fogyasztás – ellensúlyozzák (Hajdu–Megyesi 2017). A gyenge kötésű kapcsolatok száma erősebb összefüggést mutat a lakóhely területi jellemzőivel, szemben az erős kötésekkel, ahol inkább csak a nagyrégióknak van szignifikáns hatása (Koltai–Nemes 2017). A gyenge kapcsolati kötések száma erősen függ a település típusától és a lakóhely társadalmi környezetétől. A területiség, a társadalom szerveződése és integrációja közötti összefüggés új módokon nyilvánul meg. Tanulmányunk ennek a magyarázatára tesz kísérletet.

A TÁRSADALOM TERE VAGY A TÉR TÁRSADALMA

A szocialista korszak, illetve a rendszerváltás környékén kidolgozott rétegződés-modellekben a térbeliség nem szerepelt rétegeképző tényezőként (dimenzióként), vagy ha mégis, akkor csak másodlagos jelentőséggel. Ferge Zsuzsa társadalmi rétegződés-modelleje alapvetően a munkaerőpiacon elfoglalt pozícióra épült, amely megjelenítette a falusi és városi népesség munkajelleg-csoportok szerinti összetételének különbségét. A lakóhely jellegét a munkamegosztás egyik dimenziójának ajánlotta, de mégsem alkalmazta rétegeképző elemként, melynek elvi és gyakorlati okait is felsorolta (Ferge 1969).

“...a munkajelleg-csoportok felépítése már meglehetősen sokat kifejez a falu, város közti különbségekből is. Így ennek az újabb dimenzióknak a figyelembevétele bizonyos mértékig feleslegesen bonyolította volna az eredeti modellt. Az elvi magyarázat pedig abból következik, hogy a települések mai jellege távolról sem vezethető le egyértelműen a munkamegosztás sajátosságaiból. A falvak és városok, noha kétségtelenül eltérő foglalkozási struktúrájuk és eltérő társadalmi funkciójuk van, nemcsak ebben és ennyiben különböznek. Ezen az eltérő talajon a történelmi fejlődés során számtalan önálló „falusi” és „városi” jellegzetesség jött létre, amelyek máig bizonyos mértékig függetlenedtek is az eredeti (munkamegosztáshoz kapcsolódó) kritériumoktól. Mindezek következtében a mai falusi vagy városi lakos végzett munkájától függetlenül is egészen más légkörben él, életmódját, magatartásait, értékítéleteit, lehetőségeit és vágyait ez a légkör is befolyásolja. Ezért nem kapcsolható be egyértelműen a lakóhely a munkamegosztás dimenziói közé, de ugyanakkor ezért van jelentősége annak, hogy a jelenségek széles körénél a településtípust, mint differenciálót, a különbségeket magyarázó tényezőt figyelembe vesszük.” (Ferge 1969: 142)

A nyolcvanas években kidolgozott modellek kialakításakor elsősorban szintén a munka jellegét használták, és egy-egy ember vagy háztartás helyzetét a redistributív és piaci rendszerben elfoglalt hely, illetve a kettő összefüggése alapján magyarázták (Szelényi 1990, Kolosi 1982). Kolosi státuszcsoport-modelleje hét index alapján készült, amelyből egy a lakással, lakókönyezettel kapcsolatos tényezőket mérte (Kolosi 1985). A lakókönyezet részben tartalmaz a térbeliségre vonatkozó információkat is, de mégsem állítható, hogy használatával a tér jelent meg a rétegeképző dimenziók között. Ko-

losi a státuszcsoporthoz újraszerkesztett változatainál a lakókörnyezetet már nem vette figyelembe (Kolosi 2000).

A rendszerváltás utáni évtizedben a redisztribúció és piac közötti arány az utóbbi javára tolódott el és ez vált az elemzésekben a fő magyarázóerővé (Kolosi 2000). Az ezredfordulót követő átrendeződést azonban többé már nem lehetett pusztán a piac és redisztribúció szerint magyarázni, hiszen a társadalomban olyan változások zajlottak, melyek szükségessé tették a korábbi struktúra-leírások átértelmezését, finomítását. A fő szempont a tulajdon és a jövedelem lett: az ezredfordulóra a társadalom két nagy csoportra, a tőketulajdonosok és tőkével nem rendelkezők csoportjára oszlott a rétegződési sémákban, a csoportokon belül azonban jelentős hierarchiát mutattak ki¹ (Ferge 2002, Kolosi 2000), részben az életstílus erősödő társadalmi-gazdasági meghatározottsága miatt (Róbert 2000). A TÁRKI kutatói olyan összevont – a nemzetközi gyakorlatnak megfelelő – osztálysémával kezdtek dolgozni, amely részben a foglalkozási pozíción, részben a társadalmi státushierarchiában elfoglalt helyzeten alapult (Kolosi–Róbert 2004).

A magyar társadalom térbeli szerveződésének jelentőségét a szociológiában a város- és falukutatók, illetve a regionális folyamatok (gyakran geográfus) elemzői ismerték fel. A hetvenes évek végén Ferge et al. (1981) a társadalmi struktúráról szóló tanulmányban külön fejezetet szentelt a területi különbségeknek; a jövedelmeket vizsgálva úgy látták, hogy a Budapest–vidék különbség csökkent, és a vidék homogenizálódni kezdett, mely hatást a társadalmi struktúra pozitív diszkriminációval történő átalakítása okozza.

A társadalomföldrajz a hetvenes-nyolcvanas években érzékelte azt a kapcsolatot, ami a településhálózat és a lakosság osztály- és rétegszerkezete között volt, ezért fontosnak tartotta ennek részletes vizsgálatát.

„Mindez indokolja, hogy a társadalom osztály- és rétegszerkezetének vizsgálatakor a területi-települési tényezők szerepét is figyelembe vegyük, megismerjük azokat a településformáló folyamatokat, amelyek – legalábbis egy-egy adott területen belül – hatást gyakorolnak az osztály- és rétegszerkezet alakulására, a meghatározott helyen élő »társadalom« életkörülményeire, életmódjára, szociológiai viselkedésformáira is.” (Beluszky, 1981: 254)

A nyolcvanas években a településtípusok társadalomszerkezetének változásában speciális tényezők – mint amilyen az állandó és ideiglenes vándorlás és a napi ingázás – hatását is tesztelték (Beluszky 1981), és abból indultak ki, hogy:

1 A tőketulajdonosok: nagyvállalkozók, kisfoglalkoztatók, önálló vállalkozók, kényszervállalkozók.

A tőkével nem rendelkezők: stabil munkahellyel rendelkezők; részben rendszeres jövedelemmel rendelkező, rövidebb-hosszabb ideig tartó munkára szerződő, alkalmazásban nem álló; alkalmi megbízásokból élő, rendszertelen munkákat vállaló; nincs munkaerő-piaci pozíciója.

„Az alapvető társadalmi osztályok és rétegek népességének településtípusok közötti megoszlása ugyanezen osztályok és rétegek településviszonyait tükrözi (...) [ezek pedig] hatnak a településpolitikára (...) is.” (Kovács–Francia 1981: 190)

A területi fejlettség különbségeinek jellemzésére a kilencvenes években még általában a jövedelmi és a foglalkoztatási differenciálódást használták (Nemes Nagy 1990, Csanádi–Sik 1996, 1999), de vizsgálták a válság–megújulási képesség kettősségét is (Nemes Nagy 1998). Emellett azt keresték, hogy melyik az a mutató, amely a legjobban magyarázhatja a regionális különbségeket. A rendszerváltás után egy irányzat az ország két (Nagy 2002), míg egy másik a három részre szakadását jelezte (Enyedi 1996).

A területiség dimenziójának figyelembe vétele azért is nehéz, mert kevés olyan adattal rendelkezünk, amely lehetővé tenné a kistérségi–városi szintnél részletesebb elemzést. Talán nem is véletlen ezért, hogy a térbeli–társadalmi különbségeknek a társadalmi struktúra felől történő közelítésére csak kevés példa akad a rendszerváltás utáni városi egyenlőtlenségeket vizsgáló, illetve a regionális kutatásokban. Enyedi (1996: 121) ugyan kiemeli, hogy a területi különbségek mögött a társadalmi struktúra tényezőit kell keresni, amelyek közül a képzettség különbségeit tekinti a legmarkánsabbnak. Az ezredforduló környékétől azonban a képzettség vizsgálata háttérbe szorult és a regionális kutatók jelentős része a személyi jövedelmet (SZJA-adatokkal közelítve) tekintette a regionális különbségeket leginkább mutató dimenziónak (Jakobi 1999, Jakobi–Kiss 2003, Nemes Nagy 1999, Bódi–Obádovics–Mokos 1999, Enyedi 2004, Dusek 2005, Nemes Nagy–Németh 2005). Más kutatók diszciplináris érdeklődésüknek megfelelő dimenziókat emeltek ki és tartottak a többenél jelentősebb magyarázó tényezőnek. A közgazdászok az ipar, a munkaerőpiac (Barta 2003, Fazekas 2005) a tőke (Abonyiné 2001, Barta–Bernek–Nagy 2003), vagy a logisztika (Tóth 2005) felől közelítettek, és megjelent az a kutatási irány is, amely a településszerkezetet elemezve keresett magyarázatot (Nemes Nagy–Jakobi–Németh 2001). A globalizáció hatása tovább bonyolította a regionális különbségek vizsgálatát, ezért a kutatók több tényező/dimenzió együttes hatását kezdték vizsgálni és ehhez többváltozós módszereket alkalmaztak (Lengyel 2004, Németh 2003, Nemes Nagy–Németh 2005), és megpróbáltak olyan modelleket kidolgozni, melyek előrejelzést adhatnak a területi egyenlőtlenségek alakulására (Jakobi 2004).

A szociológusok a társadalmi struktúrában elfoglalt hely megállapítását gyakran a jövedelmi egyenlőtlenségek vizsgálatával oldották meg, hiszen ez az a dimenzió, amely a leggyorsabban képes változni, és minden más (pl. vagyon, fogyasztás, egészségi állapot, stb.) csak „fáziskéséssel” jelzi (okozza) a társadalmi struktúrában elfoglalt pozícióban bekövetkező változást. Kolosi (2000) szerint a jövedelemmel mért különbségek nemzetközi összehasonlítások szerint a magyar társadalomban az ezredforduló környékén nem látszottak jelentősnek.

A területiséggel foglalkozó kutatók eredményei azt jelzik, hogy Magyarország egyes területei között az Európában átlagosnál szélsőséesebb mértékű státuszkülönbséget találunk. Természetesen itt egymással kisebb-nagyobb mértékben összefüggő hatótényezőről van szó, amelyek együttesen befolyásolják az „eredményváltozónak” tekintett jövedelmi különbségeket. A társadalmi csoporthoz (réteghez) tartozást több tényező együttes hatása eredményezi, melyben szerepet játszanak többek között az iskolai végzettség, a munkaerő-piaci helyzet, a tulajdon, az életstílus és a jövedelmi viszonyok is. A jövedelmi egyenlőtlenségek vizsgálatára több kutató használta a Gini-index számítást és azt találták, hogy a háztartási jövedelmi különbségeknek az európai átlagos szintnél nagyobb hányada fejeződött ki a térben (Tóth 2005, Kenyeres–Keszthelyiné 2005, Kiss 2007). Hasonlóan elterjedt mutató a GDP/fő különbségeinek mérésére a Hower-index, (mely más néven ugyan, de a térbeli elemzések során használt disszimilitási indexszel azonos módon számítandó) és így azt mutatja meg, hogy az egyes területegységekből hány főnek kellene átköltöznie (jelen esetben a GDP mekkora hányadát kellene átcsoportosítani) egy másikba ahhoz, hogy a területi jövedelmkülönbségek eltűnjenek (a különböző indexek tesztelésével több regionális kutató is foglalkozott, pl. Major 2001, Major–Nemes Nagy 1999, Kiss 2007).²

Bár a jövedelemben megmutatkozó különbségek egy ideig csökkentek, az utóbbi időben ismét emelkedést látunk: a rendszerváltáskor fennálló térszerkezeti különbségek ugyan mélyültek, de a térben szerveződő társadalomban nem látunk radikális elmozdulást. Kiss (2007) kutatásai azt jelzik, hogy kisebb súlyponteltolódás történt nyugati irányba, ami az ezredforduló körül még kis mértékben visszarendeződött, vagyis a korábbi elmozdulás 40 százaléka „elveszett” és ezzel a nyugat–kelet komponens tekintve körülbelül az 1995-ös állapotba tér vissza (Kiss 2007: 58). Kiss egy jelentősebb mértékű észak–dél egyenlőtlenséget, vagyis északi súlyponteltolódást is kimutatott. Az ezredforduló után a dinamikusabban változó megyék északon találhatók, a mozdulatlan, felzárkózni kevésbé képesek pedig délen.

A KSH munkatársai a 2011-es népszámlálási adatok alapján vizsgálták a társadalom rétegződésének vertikális és horizontális területi jellemzőit. A társadalmi-foglalkozási rétegsémát tekintve a különböző típusú települések rétegszerkezete között markánsan eltérést találtak. A magasabb presztízsű foglalkozási csoportok nagy arányban a fővárosban, a megyei jogú városokban és az ún. agglomerálódó településegységekben vannak jelen, míg a kisebb városokban és a községekben az alacsonyabb státusú csoportok aránya magasabb (Kincses–Zsom 2015).

2 A GDP/fő alapján végzett számításokat az SZJA-ból számítottnál pontosabbnak tartják, mivel ki-küszöbölhető az állam gazdasági manővereinek személyi jövedelem változására vonatkozó hatás; pl. a köztisztviselő-közalkalmazotti béremelés vagy a szociálpolitikai csomagok változó hatása. Ugyanakkor a GDP-értékek területi egységekre vonatkoztatása más technikai problémákat vet fel, különösen, ha viszonylag kis területi egységekre kell azokat vonatkoztatni.

Kérdés, hogy a társadalmi egyenlőtlenségek egyszerűen leképeződnek-e a térben vagy a tér is struktúráképző entitásként értelmezhető? A választ erre a kérdésre azok a szociológusok, illetve geográfusok keresik, akik a modern városok térbeli-társadalmi szerkezetét és a változás mintáit vizsgálják igen kis területi részletezettségű adatokon, amelyek a népszámlálások számlálókörzet, illetve tömb-részletezettségű adataiból származnak. Nem csoda tehát, hogy ilyen ritka adat- és jelentősen elemzésigényes modellek leginkább Budapestről készültek. Több elemzést ismerünk a nemzetközi városszociológiai, urbanisztikai modellek használhatóságáról (pl. Csanádi-Ladányi 1992, Kovács 2005, Ladányi 2008), illetve a rendszerváltás után eltelt időszak területi átrendeződésének folyamatairól, a szegregációs minták változásáról (Kovács 2012). Csanádi és Ladányi a városrendezési körzeteket társadalmi-foglalkozási csoportok szerint klaszterezték és az eredményt a térben is megjelenítették. A kialakult mintázat eltért a klasszikus városmodellektől; jóllehet az övezetes-szektoros elrendeződés nyomai felfedezhetők voltak, a társadalmi különbségek mégis inkább Pest és Buda viszonylatában látszóttak. Ez a kettősség jelent meg legerőteljesebben a lakóhelyi szegregáció vizsgálatakor is. A társadalmi különbségek térbeni mintázatainak (1930–1980 közötti) változásai pedig lényegében egybeestek a fontosabb strukturális változásokkal, különösen a társadalmi mobilitás terén feltártakkal (Csanádi-Ladányi 1992). A nyolcvanas években a társadalmi elmozdulások nem voltak olyan jelentősek, ezért nem is volt erőteljes mintázatú a térbeli elkülönülés változása sem. A kilencvenes évek végén – ahogy a 2001-es népszámlálás adatai jelezték – a különböző társadalmi státusú csoportok szegregációja erősödött fel (Csanádi et al. 2010). Felgyorsult a zöldövezeti és agglomerációs kiköltözés, a belső pesti *slumok* állapota jelentősen romlott, a roma népesség fővárosba költözése és a gettósodási folyamat pedig felgyorsult (Ladányi 2008). Napjainkban a főváros társadalma ismét változóban van. Ahogyan a társadalmi rétegződést egyre nehezebb leírni, úgy a térbeli mintázatok is egyre bonyolultabbá válnak, ám a Buda és Pest kettősség még mindig a legerősebb. Az utóbbi években a regionális különbségek, illetve a városok belső társadalmi szerkezete mellett a nagyvárostérségek társadalomszerkezeti jellegzetességének kutatása is előtérbe került (pl. Csanádi-Csizmady 2002, Szirmai 2004, Kovács 2014). A népszámlálási adatok mellett több *survey* készült a térbeni-társadalmi különbségek felderítésére, és tetten érhetővé vált, ahogy a jobb módú rétegek a belvárosból a jobb fizikai adottságú külső területek, majd a városok környékén lévő fejlettebb települések felé mozdultak el, akár jelentősen átalakítva ezzel a céltelepülések társadalmi összetételét is. Szirmai Viktória összefüggést mutatott ki a társadalmi-foglalkozási hierarchiában elfoglalt hely és a lakóhely várostérségi ökológiai hierarchiában elfoglalt pozíciója között is (Szirmai 2007).

A nemzetközi és hazai vidékszociológia a hetvenes évek után nem alkalmazta a rétegződésmodelleket. Az új politikai gazdaságtan jelentkezését követően a nyolcvanas

évek elején, majd a vidéktudományok kulturális fordulata után a vidéki társadalom rétegződésének kutatása gyakorlatilag megszűnt (Kovách 2012). A vidékszociológusok egyébként is hajlamosabbak voltak egy-egy társadalmi csoport kutatására. A farmerek, a mezőgazdasági munkások, a szolgáltató osztályok, a fogyasztói osztályok, a vidéki szegénység, majd a projektosztály voltak a rétegződési, stratifikációs megközelítésmódokat is alkalmazó kutatások témái (Cloe–Thrift 1990, Murdoch–Marsden 1994). A magyar vidékszociológia „utóparaszt” fogalma (Márkus 1980), a vidéki polgárosodás koncepció (Juhász 1986) nyomokban sem tartalmazta a stratifikaációs szemléletet. A gazdálkodók, a vidéki szegények, a városi kitelepülők és más társadalmi csoportokkal foglalkozó elemzések néhány demonstratív táblázattól eltekintve nem használják a rétegződés sémákat. A város- és vidékszociológiában a társadalom térbeliségének a kutatása jelentősen mértékben eltávolodott az osztályelemzésektől és a foglalkozásalapú rétegek használatától.

TÁRSADALMI INTEGRÁCIÓ A TÉRBEN

A térbeli különbségek megragadására mind a tudományos, mind a köznapis diszkurzusban gyakran szolgál a város-vidék, vagy a Budapest-vidék különbség/törésvonal. E hagyományhoz csatlakozva mi is alapvetően ezen törésvonalak mentén vizsgáljuk a társadalmi integrációs csoportokat és az integrációs mechanizmusokat. Ugyanakkor az elemzés finomítására az integrációs adatbázisban szereplő települések kategorizálásával egy ötkategóriás területváltozót is létrehoztunk: (1) távoli vidéki falu (a városközpontoktól távoli falvak); (2) városközeli vidéki falu (városközeli, és az agglomerációk falvai); (3) vidéki város (kis- és középvárosok); (4) vidéki nagyváros (megyeszékhelyek és megyei jogú nagyvárosok); és természetesen (5) Budapest³ (1. táblázat).

3 A minta településtípusra reprezentatív, a mintában szereplő települések regionális elhelyezkedése alapján azonban a regionális különbségek mérésére nincs lehetőség.

1. táblázat. Az integrációs csoportok és a város–vidék különbségek

	Vidék	Város	Összesen
Kapcsolatgazdag politikailag aktívak	15,90%	15,00%	15,50%
	0,5*	-0,5	
Lokálisan integráltak	10,00%	8,10%	9,20%
	1,4	-1,4	
Munkaerőpiacon integráltak	21,80%	25,20%	23,20%
	-1,8	1,8	
Rendszerintegráltak	14,10%	21,90%	17,40%
	-4,6	4,6	
Gyengén integráltak	17,30%	14,50%	16,10%
	1,7	-1,7	
Normakövető dezintegráltak	14,80%	10,30%	12,90%
	2,9	-2,9	
Dezintegrált kirekesztettek	6,10%	4,90%	5,60%
	1,2	-1,2	
Együtt	57,70%	42,30%	100%

Forrás: saját szerkesztés, Integrációs adatfelvétel.

* A korrigált standardizált reziduálisok értéke azt mutatja meg, hogy az adott cellában található elemszám mennyire különbözik attól az elemszámtól, amit függetlenség esetén várnánk. A +2 értéket elérő mutatók a változók szignifikáns összefüggéseit jelölik, míg a -2 vagy az alatti értékekkel jellemzett változók valószínűsíthetően nem függnek össze egymással (Sajtos–Mitev 2007).

A vidéki kisvárosok, falvak, illetve a nagyvárosok, Budapest között fennálló vidék–város törésvonal az integrációs csoportok szintjén is jól körvonalazódik: az integráció szempontjából leghátrányosabb helyzetben lévő csoportok (a gyengén integráltak, normakövető dezintegráltak és a dezintegrált kirekesztettek) legnagyobb hányada vidéken él (2. táblázat). A társadalmi törésvonalak alapvetően leképeződnek a térben, azaz a vidék–város megosztottság jelez társadalmi státuszbeli, jövedelem-, iskolázottságbeli, stb. különbségeket is. A dezintegráltak esetében egyértelműen megmutatkozik a vidék–város törésvonal. Ugyanakkor a kifejezetten jó integrációs mutatókkal rendelkező lokálisan integráltak a „várttal ellentétben” nem városi, hanem döntően vidéki integrációs rétegnek tekinthetők (62,6%). A társadalmi integráció/dezintegráció szerint tehát a vidék–város törésvonal nem képeződik le egyértelműen és hierarchikusan, hiszen az egyik legerősebben integrált csoport többségében vidékiekből áll.

2. táblázat. Az integrációs klaszterek és a tértípusok közötti összefüggések

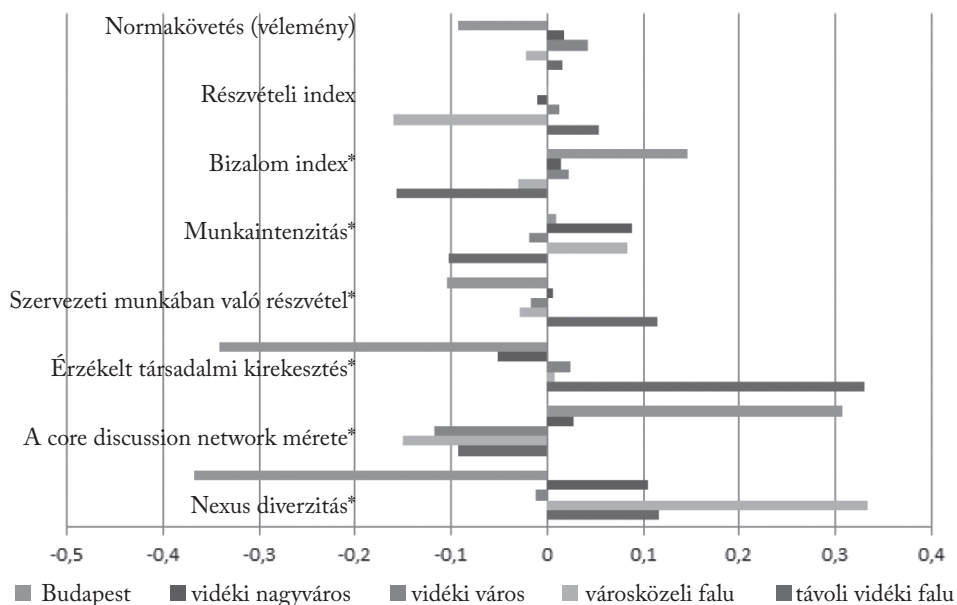
	Kapcsolatgazdag politikailag aktívak	Lokálisan integráltak	Munkaerőpiacon integráltak	Rendszerintegráltak	Gyengén integráltak	Normakövető dezintegráltak	Dezintegrált kirekesztettek	Együtt
Távoli vidéki falu	16,3%	12,4%	17,9%	12,9%	16,3%	15,9%	8,3%	100,0%
	22,5%	28,9%	16,6%	15,9%	21,6%	26,2%	31,9%	21,4%
	,5	2,6	-2,9	-2,8	,1	2,0	2,8	
Városközeli falu	15,4%	9,0%	25,6%	14,1%	17,3%	12,8%	5,8%	100,0%
	7,6%	7,5%	8,5%	6,2%	8,2%	7,6%	8,0%	7,7%
	-,1	-,1	,8	-1,1	,4	-,1	,1	
Vidéki város	15,7%	8,4%	23,4%	15,2%	18,1%	14,7%	4,5%	100,0%
	28,9%	26,2%	28,9%	24,9%	32,0%	32,3%	23,0%	28,6%
	,1	-,8	,2	-1,7	1,5	1,4	-1,4	
Vidéki nagyváros	14,5%	10,2%	24,1%	18,3%	17,5%	10,2%	5,1%	100,0%
	21,6%	25,7%	24,0%	24,4%	25,0%	18,3%	21,2%	23,1%
	-,7	,9	,5	,6	,9	-2,0	-,5	
Budapest	15,7%	5,7%	26,5%	26,0%	11,1%	10,5%	4,6%	100,0%
	19,4%	11,8%	21,9%	28,6%	13,1%	15,6%	15,9%	19,2%
	,1	-2,7	1,7	5,0	-3,0	-1,6	-,9	
Együtt	15,5%	9,2%	23,2%	17,4%	16,2%	13,0%	5,6%	100,0%

Forrás: saját szerkesztés, Integrációs adatfelvétel

Az integrációs csoportok esetében bizonyos mértékig azonosítható a város-vidék törésvonal, viszont az integrációs csoportok részletesebb bontásban elemzett térbeli megoszlása azt jelzi, hogy a tér és integráció folyamata nem értelmezhető egyszerűen a vidék-város dichotómia függvényeként.

A kapcsolatgazdag politikailag aktívak legnagyobb arányban Budapesten és a vidéki városokban élnek, de a távoli vidéki településeken és vidéki nagyvárosokban is nagyobb arányban vannak jelen. A lokálisan integráltak (28,9%) a távoli vidéki településeken laknak, és majdnem ekkora arányban vannak ott a vidéki nagy- és kisvárosok társadalmában is (26,2–25,7%). A munkaerőpiacon integráltak és a rendszerintegráltak viszont alapvetően városiak. Nem csoda ezek után, ha a gyengén integráltak legnagyobb része kisvárosi, a normakövető dezintegráltak pedig inkább a kisvárosokban és távoli vidéki településeken élnek, a kirekesztettek legnagyobb hányada pedig falusi.

1. ábra. Az integráció és a területiség összefüggései (Sig: 0,000)

Forrás: saját szerkesztés, Integrációs adatfelvétel.

* szignifikáns különbség

A vidék–város dichotómia adatbázisunk segítségével tehát árnyaltabbá tehető. Míg a normakövető dezintegráltak alapvetően kisvárosi csoportnak számítanak, addig a kirekesztettek jellemzően távoli vidéki területek lakói. Feltételezhető ezért, hogy a város–vidék különbségek alapvető szerepet játszanak a társadalmi integrációban. A teljes mintában tapasztalt integrációs csoportokéhoz nagyban hasonló a vidéki nagyvárosok társadalmának megoszlása (a legjellemzőbb csoport a munkaerőpiacon integráltaké, míg a normakövető dezintegráltak aránya alacsonyabb). Míg a városközei vidéken alacsonyabb a rendszerintegráltak, magasabb a munkaerőpiacon integráltak aránya. A távoli vidéki településeken nemcsak a munkaerőpiacon integráltak aránya marad el lényegesen a minta átlagától, hanem sokkal nagyobb a dezintegrált kirekesztettek, illetve a normakövető dezintegráltak és a lokálisan integráltak aránya. Budapest helyzete különleges, mivel a rendszerintegráltak lényegesen többen, a normakövető dezintegráltak és a lokálisan integráltak kevesebben vannak jelen (a teljes mintához képest).

Ahogy azt a fentiek jelzik, a tér és integráció kapcsolata nem írható le egyszerűen a város–vidék törésvonal mentén. Ugyanakkor az is világossá vált, hogy a tér és a társadalmi integráció/dezintegráció kapcsolata több az integrációs csoportok térbeli meg-

oszlásánál. Ennek mélyebb megértéséhez és magyarázatához két kérdéskört elemzünk:

- egyrészt részletesen tanulmányozzuk a tér és az integrációs mechanizmusok kapcsolatát, az integrációs modellt alkotó változók területi elrendeződését. Ehhez az integrációs mechanizmusok és a térbeliség többváltozós elemzését is elvégezzük;
- másrészt részletezzük a lokálisan integráltak társadalmi jellemzőit.

INTEGRÁCIÓS MECHANIZMUSOK ÉS TERÜLETISÉG

A területiség integráló szerepének megértéséhez, az integrációs modellt alkotó változók területi megoszlásainak értelmezéséhez főkomponens-elemzést használtunk (1. ábra). A főkomponens-átlagok – ahogyan az várható is – azt jelzik, hogy a budapesti válaszadók élesen elkülönülnek az összes többi válaszadótól mindazon dimenziókban, amelyeknél a településtípus szerint szignifikáns különbségek láthatók: a fővárosiak esetében a nexusdiverzitás sokkal kisebb, a bizalmas kapcsolatok network-mérete pedig jelentősen nagyobb. Az sem meglepő, hogy az érzékelt társadalmi kirekesztés szintén sokkal kisebb a fővárosi válaszolóknál, mint akár más nagyvárosokban, akár a városközeli községekben, míg a vidékies térségek falvaiban a társadalom egészének átlagához képest kifejezetten magas.

A szervezeti aktivitás hasonló mintázatot mutat: a kistelepüléseken lakók aktívabban vesznek részt a szervezetek munkájában, mint a nagyvárosiak és a fővárosiak, ami persze a települések jelentős méretkülönbségétől sem teljesen független. Ahogy ezt egy vidéki polgármester megfogalmazta: *„ha a település 12%-a eljön egy rendezvényre, az jól hangzik; Budapesten ez többszázezer fő lenne; nálunk 24 fő.”* Az összevont részvételi index és a normakövetés dimenzió alapján viszont nem találtunk eltérést a települések között.

A tér és az integráció elmeinek összefüggései a többváltozós elemzések eredményei szerint

A következő kérdésünk az volt, hogy a térnek van-e közvetlen hatása az integráció alkotóelmeire, azaz regressziók segítségével néztük meg a területi megoszlás hatását az integrációs modellt alkotó változókra. Arra kerestük a választ, hogy az integrációs csoportok eltérő térbeli sajátossága mögött milyen integrációs elemek (változók) hatásai húzódnak meg, vagyis mely integrációelemre van közvetlen hatása a térbeliségnek. Ehhez létrehoztunk egy vidék–város *dummy* változót, ahol a vidék: 0, a város: 1 értéket kapott.

A legnagyobb magyarázóerővel a nexusdiverzitásra a diploma és a jövedelem nagysága rendelkezik. A diploma megléte és a jövedelem pozitívan befolyásolja a nexusdiverzitást, míg az életkor negatívan, azaz minél fiatalabb valaki, annál sokoldalúbb kapcsolatai vannak (3. táblázat). A kérdezettek neme nincs hatással a nexusdiverzitásra. A terület változó bevonása nem befolyásolja a modell magyarázóerejét. A nexusdiver-

zítás tehát egy olyan integrációs elem, amelyre a területiség nincs hatással. Ebben az esetben egy olyan integrációs hatásról van szó, ahol a területi különbségek a különböző demográfiai mutatóval rendelkező társadalmi csoportok egyenetlen térbeli eloszlására vezethetők vissza.

3. táblázat. A nexusdiverzitásra ható változók

	1. modell: csak demográfiai változók	2. modell: teljes modell (vidék–város változó)
R ²	0,197	0,197
F	125,702	101,029
Nem	nem szignifikáns	nem szignifikáns
Ekvivalens jövedelem	,203	,197
Diploma	,283	,281
Életkor	-,151	-,150
Vidék–város	–	nem szignifikáns

Forrás: saját szerkesztés, Integrációs adatfelvétel

A bizalmas kapcsolatok network-méretére gyenge, de szignifikáns hatást gyakorol a demográfiai mutatók többsége (4. táblázat). A bizalmas kapcsolatok network-méretét leginkább az ekvivalens jövedelem befolyásolja: a nagyobb jövedelem nagyobb bizalmas kapcsolatok networköt feltételez (1. modell). A tér, azaz a vidék–város dichotóm változó bevonásával (2. modell) nagyon kis mértékben nő a magyarázóerő, vagyis a lakóhely típusának csak korlátozott befolyása van: ha kisebb mértékben is, de a városiaknak nagyobb a bizalmas kapcsolatok networkje. A networknek ez a típusa olyan integrációs mutató, amely esetében kimutatható a területiség hatása. A bizalmas kapcsolatok network-méretét önmagában befolyásolja a lakóhely típusa, amely igazolja a területiség integrációra gyakorolt hatását és cáfolja azt a tézist, miszerint a térbeliség és a társadalmi tagolódás és az integráció kapcsolata is a különböző demográfiai jellegzetességgel bíró rétegek térbeli megoszlására vezethető vissza.

4. táblázat. A bizalmas kapcsolatok network-méretére ható tényezők

	1. modell: csak demográfiai változók	2. modell: teljes modell (vidék-város változó)
R ²	0,070	0,073
F	39,516	30,424
Nem	-,050	-,048
Ekvivalens jövedelem	,173	,161
Diploma	nem szignifikáns	nem szignifikáns
Életkor	-,169	-,168
Vidék-város	–	,063

Forrás: saját szerkesztés, Integrációs adatfelvétel

Az érzékelt társadalmi kirekesztés olyan integrációelem, amelyet a demográfiai különbségek viszonylag jól magyaráznak, ugyanakkor a vidék-város különbség bevonása nem változtatja meg a modell magyarázóerejét. A vidék-város különbség nincs hatással az érzékelt társadalmi kirekesztésre (5. táblázat). Az érzékelt társadalmi kirekesztést leginkább a jövedelem befolyásolja: minél kisebb a jövedelem, annál nagyobb a kirekesztettség-érzés, amelyre gyenge, de szignifikáns hatása van még a nemnek, az életkornak és a diplomának: a férfiak, az idősebbek és a diplomával nem rendelkezők inkább érzik magukat kirekesztettnek. A kirekesztettség-érzés olyan integrációs mutató, amire a területiségnek nincs közvetlen hatása. A térbeli különbséget az eltérő demográfiai sajátossággal rendelkezők egyenlőtlen térbeli eloszlása okozza.

5. táblázat. Az érzékelt társadalmi kirekesztés-indexre ható tényezők

	1. modell: csak demográfiai változók	2. modell: teljes modell (vidék-város változó)
R ²	0,134	0,135
F	74,717	60,575
Nem	,080	,079
Ekvivalens jövedelem	-,320	-,312
Diploma	-,075	-,073
Életkor	,054	,052
Vidék-város		nem szignifikáns

Forrás: saját szerkesztés, Integrációs adatfelvétel

A munkaintenzitást a demográfiai sajátosságok (különösen a jövedelem és az életkor) érthető módon erőteljesen magyarázzák (6. táblázat). A város-vidék változó bevonása nem változtatja meg a modell magyarázóerejét és nincs hatással a munkaintenzitásra. Leginkább az életkor hat a munkaintenzitásra, azaz minél fiatalabb vala-

ki, annál nagyobb munkaintenzitás jellemzi, valamint a jövedelem esetében is erőteljes kapcsolat mutatható ki: a magasabb jövedeleműekre magasabb munkaintenzitás jellemző. Emellett gyenge, de szignifikáns a kapcsolat van a nem és munkaintenzitás között (a férfiakra nagyobb munkaintenzitás jellemző). A munkaintenzitás is olyan integrációs mutató, amelyre a területiségnek nincs közvetlen hatása, a térségi különbséget az eltérő demográfiai sajátossággal rendelkezők egyenlőtlen térségi eloszlása okozhatja ebben az esetben is.

6. táblázat. Az érzékelt társadalmi kirekesztés-indexre ható tényezők

	1. modell: csak demográfiai változók	2. modell: teljes modell (vidék–város változó)
R ²	0,256	0,257
F	166,738	134,258
Nem	,095	,094
Ekvivalens jövedelem	,230	,237
Diploma	nem szignifikáns	nem szignifikáns
Életkor	-,405	-,406
Vidék–város	–	nem szignifikáns

Forrás: saját szerkesztés, Integrációs adatfelvétel

Az intézmények iránti bizalmat a demográfiai különbségek gyengén magyarázzák, a vidék–város dichotómiának pedig nincs rá hatása (7. táblázat). Az intézményi bizalom esetében a legnagyobb magyarázóereje a diplomának van: a diplomásokra nagyobb intézményi bizalom jellemző. Gyenge hatással van még az intézményi bizalomra a nem és a jövedelem, a nőkre és a magasabb jövedelműekre nagyobb intézményi bizalom jellemző.

7. táblázat. Az intézményi bizalom-indexre ható tényezők

	1. modell: csak demográfiai változók	2. modell: teljes modell (vidék–város változó)
R ²	0,024	0,024
F	13,203	10,600
Nem	-,069	-,069
Ekvivalens jövedelem	,072	,070
Diploma	,101	,101
Életkor	nem szignifikáns	nem szignifikáns
Vidék–város	–	nem szignifikáns

Forrás: saját szerkesztés, Integrációs adatfelvétel

A részvételi indexszel mért jelenség viszont olyan integrációs hatást jelent, amelyet a demográfiai különbségek csak gyengén magyaráznak (8. táblázat). A területiség bevonása a modellbe valamelyest megnöveli a modell magyarázóerejét, és a vidék–város dichotómia önmagában is hat a részvételre. A részvételt legerőteljesebben a diploma magyarázza, a diplomásokra nagyobb részvétel jellemző, ezenkívül gyengén, de hatással van a részvételre a jövedelem és a nem is: a férfiak és a magasabb jövedelműek politikai részvétele intenzívebb. A területiség bevonása a modellbe azt mutatja, hogy a vidéken élőkre nagyobb részvétel jellemző. A területiségnek, a város–falu különbségnek közvetlen hatása van a részvételre.

8. táblázat. A részvételi indexre ható tényezők

	1. modell: csak demográfiai változók	2. modell: teljes modell (vidék–város változó)
R ²	0,037	0,041
F	19,496	17,304
Nem	,061	,059
Ekvivalens jövedelem	,087	,099
Diploma	,135	,137
Életkor	nem szignifikáns	nem szignifikáns
Vidék–város	–	–,066

Forrás: saját szerkesztés, Integrációs adatfelvétel

A normakövetéssel kapcsolatban a demográfiai sajátosságoknak gyenge magyarázóereje van és a területiség sem magyarázza a normakövetést (9. táblázat). Leginkább az életkor hat a normakövetésre, a fiatalabbakra erőteljesebb normakövetés, a normák nagyobb elfogadása jellemző. Emellett még a jövedelemnek van gyenge hatása a normakövetésre, az alacsonyabb jövedelműek inkább elfogadják a normákat. A normakövetésre a területiség nem hat közvetlenül.

9. táblázat. A normakövetés vélemény indexre ható tényezők

	1. modell: csak demográfiai változók	2. modell: teljes modell (vidék–város változó)
R ²	0,019	0,019
F	10,754	8,601
Nem	nem szignifikáns	nem szignifikáns
Ekvivalens jövedelem	–,053	–,053
Diploma	nem szignifikáns	nem szignifikáns
Életkor	–,129	–,129
Vidék–város	–	nem szignifikáns

Forrás: saját szerkesztés, Integrációs adatfelvétel

A regressziós elemzés azt mutatja, hogy a térbeliség közvetlenül a bizalmi kapcsolatok network-méretére és a részvételre hat. A többi integrációs mutatóra a vidék–város dichotómia nincs közvetlen hatással. Az integrációs klaszterek és a térbeliség kapcsolata kettős, vannak közvetlenül ható tényezők, ahol a területiség közvetlen hatással van az integrációra és vannak közvetett térbeli hatások, amikor az integrációs különbségek a demográfiai sajátosságok egyenlőtlen térbeli megoszlására vezethetők vissza.

A LOKÁLISAN INTEGRÁLTAK

A tér és integráció kapcsolatának jobb megértéséhez a következőkben az integrációs modell területiség szempontjából specifikus kategóriájának, a lokálisan integráltak csoportjának legfontosabb jellemzőit elemezzük.

Társadalmi jellemzők

Az ún. demográfiai jellemzők szerint a főbb csoportképző sajátosságok kiemelésével közelíthető talán legjobban a lokálisan integráltak csoportjának hagyományos mutatókkal értelmezett társadalmi meghatározottsága. A legriválisabb kategória, a „nem” esetében rögtön érdekességre bukkanunk: míg egyes integrációs csoportok esetében a nemi arányok jelentősen eltolódnak az egyik nem felé, addig a lokálisan integráltak esetében a két nem aránya szinte azonos. Miközben a rendszerintegráltak vagy a normakövető dezintegráltak esetében például a nők, a munkaerő-piaci integráltak esetében pedig a férfiak felülreprezentációja jelentős (*Függelék 1. táblázat*). Bár az eredmények értelmezésénél azt is meg kell jegyezni, hogy ha a lokálisan integráltak helyzetét az átlagos országos nemi megoszláshoz viszonyítjuk, néhány százalékkal a férfiak vannak felülreprezentálva. Ennek ellenére azt mondhatjuk, hogy a „nem” ennél a csoportnál – a többi integrációs csoporthoz képest – kevésbé jelenik meg jellegadó tényezőként.

A kor ugyancsak nem tekinthető a lokálisan integráltak jellegadó vonásának. Nincs olyan életkori csoport, amelynek aránya kiugrana a többi csoport közül, vagy a mintaátlaghoz képest lenne magasabb vagy jóval alacsonyabb (*Függelék 2. táblázat*). (Kivétel talán a 40–49 évesek esetében figyelhető meg, amely korcsoport aránya a lokálisan integráltak körében kissé alacsonyabb.) A családi állapot szerint sem lehet igazán karakterizálni. Jóllehet a szinglik aránya valamivel magasabb, az elvált egyedül élők aránya pedig valamivel alacsonyabb a minta átlagánál, mégsem mondhatjuk azt, hogy ez a lokálisan integráltak jellegadó vonásai közé lenne sorolható (*Függelék 3. táblázat*).

Az iskolai végzettség az első olyan dimenzió, mely szerint már jellegadó különbségek írhatók le. Diplomásokat a minta átlagánál (16,9%) jóval nagyobb arányban találunk a lokálisan integráltak között (30,3%), tehát a magasan iskolázottság az első meghatározó jellegzetessége lehet ennek a csoportnak (*10. táblázat*).

10. táblázat. Az integrációs klaszterek társadalmi jellemzői:
iskolai végzettség szerinti megoszlás

	Kapcsolatgazdag politikailag aktívak	Lokálisan integráltak	Munkaerőpiacon integráltak	Rendszer- integráltak	Gyengén integráltak	Normakövető deintegráltak	Deintegrált kirekesztettek	Összesen
Legfeljebb 8 általános	2,30%	9,00%	8,50%	28,00%	17,00%	23,30%	12,00%	100%
	2,90%	19,30%	7,20%	31,70%	20,80%	35,50%	42,10%	19,70%
	-8,2	-0,2	-7,8	6,2	0,5	6,9	6,2	
Szakiskola	9,50%	7,00%	30,00%	13,70%	18,90%	14,40%	6,50%	100%
	18,40%	23,00%	39,10%	23,80%	35,50%	33,60%	35,10%	30,20%
	-5	-2,3	4,8	-2,9	2,3	1,3	1,2	
Érettségi	19,10%	7,80%	26,90%	17,50%	15,00%	10,00%	3,60%	100%
	40,00%	27,30%	37,60%	32,60%	30,30%	25,20%	21,10%	32,40%
	3,1	-1,6	2,7	0,1	-0,9	-2,7	-2,7	
Diploma	34,10%	15,90%	21,20%	11,70%	12,30%	4,20%	0,60%	100%
	38,70%	30,50%	16,10%	11,90%	13,50%	5,70%	1,80%	17,60%
	10,7	4,8	-1	-3,1	-2,2	-5,4	-4,6	
Együtt	15,50%	9,20%	23,20%	17,40%	16,10%	12,90%	5,60%	100%

Forrás: saját szerkesztés, Integrációs adatfelvétel

A jövedelem is markáns különbségeket jelez. A lokálisan integráltak között a teljes mintában tapasztalható képest magasabb a jobb anyagi körülmények között élők aránya: legnagyobb hányaduk a 2. jövedelmi kvintilishez tartozik (26,6%), az alsó ötöd-höz viszont a teljes mintában tapasztaltnál (21,4%) jóval kevesebben tartoznak (11,6%) (Függelék 4. táblázat).

A szubjektív osztályhelyzet jól összegezi a fent kialakult képet, hiszen a minta átlagához képest (30,1%) ez a második olyan csoport, ahol magas a magukat középosztályhoz tartozónak érzők aránya (37%), és az első, ahol kiugróan magas a magukat a felső közép-, felső osztályokhoz sorolók aránya (6%).

A lokálisan integráltak tehát a vidéki társadalom magas státuszú csoportjába tartoznak. Legfőbb társadalmi jellemzőik a magas iskolázottsággal, a jó jövedelmi helyzettel, és a közép-, felső középosztályi szubjektív osztályhelyzettel ragadhatók meg (11. táblázat).

11. táblázat. Az integrációs klaszterek társadalmi jellemzői: szubjektív osztályhelyzet

	Kapcsolatgazdag politikailag aktívak	Lokálisan integráltak	Munkaerőpiacon integráltak	Rendszer-integráltak	Gyengén integráltak	Normakövető dezintegráltak	Dezintegrált kirekesztettek	Együtt
Alsó osztály	5,50%	8,00%	9,20%	9,80%	22,70%	19,60%	25,20%	100%
	2,90%	7,10%	3,20%	4,60%	11,40%	12,50%	36,30%	8,10%
	-3,7	-0,6	-4,5	-2,7	2,4	2,8	11,3	
Munkásosztály	8,30%	6,40%	25,10%	17,10%	19,40%	17,10%	6,60%	100%
	18,40%	23,90%	36,80%	33,60%	41,00%	45,90%	39,80%	34,2%
	-6,4	-3,1	1,3	-0,3	2,8	4,2	1,3	
Alsó középosztály	16,40%	9,70%	26,10%	19,80%	14,20%	10,30%	3,40%	100%
	26,10%	26,10%	27,60%	28,20%	21,60%	20,00%	15,00%	24,7%
	0,6	0,5	1,7	1,7	-1,4	-1,9	-2,4	
Középosztály	25,10%	11,30%	22,90%	16,90%	13,50%	8,60%	1,70%	100%
	48,70%	37,00%	29,50%	29,30%	25,00%	20,40%	8,80%	30,1%
	7,8	2,1	-0,3	-0,3	-2,2	-3,6	-5,1	
Felső közép- és felső osztály	20,70%	19,00%	24,10%	25,90%	5,20%	5,20%	0,00%	100%
	3,90%	6,00%	3,00%	4,30%	0,90%	1,20%	0,00%	2,90%
	1,1	2,6	0,1	1,7	-2,3	-1,8	-1,9	
Együtt	15,50%	9,20%	23,40%	17,40%	16,20%	12,70%	5,60%	100%

Forrás: saját szerkesztés, Integrációs adatfelvétel

Tovább keresve a jellegadó különbségeket, érdemes eltávolodni a társadalmi státusz mérésére hagyományosan használt dimenzióktól és bevonni az elemzésbe a vidékiség egyik legjobb indikátorát, a mezőgazdasághoz való viszonyt, és a vidék–város közötti különbség jellegzetes indikátorát, a kultúrafogyasztást.

Agrárérintettség

Az, hogy a kérdezett vagy a felmenői mennyire kötődnek vagy kötődtek a mezőgazdasághoz, alkalmazottként vagy gazdálkodóként dolgoztak-e az agrárszektorban, vagy termeltek-e más módon élelmiszert, vagyis röviden a mezőgazdasághoz való viszony, a város–vidék dichotómia jellegzetes mutatója: az erős agrárérintettség a vidékies, hiánya pedig a városias jelleg ismérve.

A lokálisan integráltak közül közvetlenül ugyan kevesen kötődnek a mezőgazdasághoz, de jellemzően magas körökben a rejtetten agrárérintettek (lásd részletesen

Csurgó et al. 2016) aránya, azaz azoké, akiknek a felmenői agrártermelők voltak, korábban maguk is a mezőgazdaságból éltek, vagy jelenleg kisebb mértékben, saját fogyasztásra állítanak elő élelmiszert. Az agráriumhoz kötöttség, mint a vidékiség egyik mutatója a lokálisan integráltaknál is fontos jellemvonásként jelenik meg (*Függelék 6. táblázat*).

Kultúrafogyasztás

A városi közép- és felső középosztályokat a közvélekedés inkább a magaskultúra fogyasztóiként tételezi, a vidékieket az alacsony és hagyományos kultúrafogyasztással azonosítják. A lokálisan integráltak kultúrafogyasztási szokásainak elemzésekor kiindulópontnak vesszük a kötet egy másik tanulmányát, melyben Kristóf és Szabó (2017) faktorelemzéssel különítette el a magas- és az újkultúra fogyasztását (egy korábbi írásukban további kategóriaként kezelték a fesztiválkultúra-fogyasztást is). Ennek megfelelően a magaskultúra-fogyasztás indexe összegezi a színházba, múzeumba, operába járás, a könyvolvasás és fürdő-, wellnesslátogatás gyakoriságát. Az újkultúra-fogyasztás indexe pedig a számítógépes játékok, az internetezés, illetve a baráti találkozások gyakoriságából áll össze (Kristóf–Szabó 2017).

A lokálisan integráltak között a többi integrációs csoporthoz képest a magaskultúrát „nagy intenzitással” fogyasztók a minta átlagánál kétszer többen vannak (kicsit még többen is, mint a kapcsolatgazdag politikailag aktívak között). Az újkultúrát fogyasztók aránya az átlagoshoz közelít, a fesztiválkultúra esetében pedig az átlagnak 1,3-szorosa (a kapcsolatgazdag politikailag aktívak és a gyengén integráltakhoz hasonlóan) (*Függelék 5. táblázat*).

A lokálisan integráltak között a legalacsonyabb azok aránya, akik nem fogyasztanak magas- (9,7%), illetve újkultúrát (9,1%), és a többi csoporthoz képest alacsony azoké is, akik nem élnek a fesztiválkultúra nyújtotta lehetőségekkel (27,8%) (*Függelék 7. táblázat*). Más integrációs csoportokhoz, és különösen a referenciacsoportnak tekinthető, magaskultúra-fogyasztással leírható, jó jövedelmi helyzetű, kapcsolatgazdag csoporthoz hasonlítva is a lokálisan integráltak nemcsak a helyhez, hanem a helyi kulturális élethez is szorosan kötődnek (főleg a magaskultúrához tartozó tevékenységek esetében) (*12. táblázat*).

12. táblázat. A lokálisan integráltak kultúrafogyasztásának főbb összetevői (%)

	Lokálisan integráltak		Kapcsolatgazdag politikailag aktívak	
	Soha	Gyakoribb intenzitással	Soha	Gyakoribb intenzitással
Magaskultúra				
Színházba járás	56,5	13,7	48,3	14,3
Múzeumba járás	42,5	19,1	44,8	13,0
Operába járás	76,7	6,5	77,7	4,8
Könyvolvasás	18,5	51,3	15,9	48,9
Fürdő-, wellneszlátogatás	44,3	18,8	36,1	22,1
Újkultúra-fogyasztás				
Számítógépes játékok	71,3	14,3	57,9	25,0
Internetezés	27,2	63,5	8,3	83,2
Találkozás a barátokkal	21,7	36,7	13,0	44,1
Fesztiválkultúra				
Bor-, gasztronómiai, kézműves fesztiválok látogatása	59,0	12,0	53,7	10,1
Zenei fesztiválok látogatása	65,2	8,1	54,3	10,8

Forrás: saját szerkesztés, Integrációs adatfelvétel

Összegezve: a lokálisan integráltak olyan sajátos csoportját adják a vidéki társadalomnak, amely ha nem is feltétlenül közvetlenül, de kötődik az agráriumhoz. Kultúrafogyasztási sajátosságai, magasabb iskolai végzettségük és jövedelmük, szubjektív osztályhelyzetük azonban alapvetően megkülönböztetik a lokálisan integráltakat a vidéki társadalom átlagától, és közelítik a városihoz. Erőteljesen polgárosodó csoport, mely vidéken él, önálló társadalmi karakterrel, és vélhetően sajátos kulturális és politikai értékekkel és normákkal bír, és számos szempontból a nagyvárosi középosztályokhoz hasonló jellemzőket mutat fel.

ZÁRÓGONDOLATOK

Az integráció mechanizmusait és csoportjait elemző kötet szerzői több szempontból is elemzik a magyar társadalom integrációját/dezintegrációját. E szempontokat gyarapítottuk a területi vonatkozások figyelembe vételének szükségességét kiemelő tanulmánnyal. Megtettük az első lépéseket annak a kérdésnek a megválaszolásához, hogy vajon a társadalom térségi szerveződésének van-e közvetlen hatása az integráció elemére. Céljaink között szerepelt a város–vidék közötti különbség valóságos tartalmának és diszkurzív társadalmi konstrukciójának az összehasonlítása. Ezt az elemzést két okból tartottuk kiemelten fontosnak: egyrészt a mindennapi és a kutatási tapasztalatok szerint is van hatása a területiségnek a társadalom integrációjára, másrészt a területi, települési

különbségek jelentős része diszkurzív jellegű konstrukció.

A tanulmányban bemutattuk az integrációs csoportok térbeli elrendeződését, a társadalomba kevésbé integrált csoportok térbeli elkülönülését jobbra a kedvezőtlenebb adottságú vidéki, falusi jellegű területeken. Az integráció, dezintegráció, de a térbeli-társadalmi szerkezet konstruálódásának is lényeges mutatója az integrációs csoportokat alkotó nyolc változó megoszlása a különböző tértípusokban. A változók egy része ismételten bizonyította Budapest, a nagyvárosok és az ország többi része között mutatkozó különbséget: két dimenzió (az összevont részvételi index változó, illetve a normakövetés) kivételével hat csoportképző változó jelezte ezt, újabb információkkal igazolva a szakirodalom megannyi érvét a területiség és a társadalomszerveződés közötti szoros összefüggésről. Ez az interdependencia lassan változik, és hogy a struktúra alakítja-e a területi integráció mintáit és mértékét, vagy a területpolitikák által alakított tér van visszahatással az integrációra/dezintegrációra, újra és újra elemezni kell.

Az integrációs szemlélet alkalmazása a diszkurzív és objektív területi, települési különbségek összehasonlítása szempontjából is lényeges felfedezésekhez vezetett. A nyolc integrációs aldimenzió többváltozós elemzése csak két dimenzió (a részvételi index és a bizalmas kapcsolatok network-mérete) esetében jelzett (a kor, a jövedelem, az iskolázottság és a nem hatásának kiszűrésével) szignifikáns eltérést a városi és a vidéki terek között. Egy hasonló nemű, korú, végzettségű és jövedelmű lakos általános bizalmi indexe, érzékelt társadalmi kirekesztettsége, vagy intézményekkel szembeni bizalma hasonló lehet a nagyvárosok belső övezeteiben, a kisvárosokban és mezővárosokban, vagy az eldugott falvakban. A területiség leképezi és élesen kirajzolja az egyes integrációs csoportok közötti társadalmi különbség(ek)et, ugyanakkor a vidék-város közötti társadalmi minőségek jelentős része diszkurzív (elképzelt) jellegű. E kettősség következményének, és a politikai, hatalmi viszonyokra, normákra és értékekre gyakorolt hatásának kutatása jelenti a térben szerveződő társadalommal foglalkozók számára az egyik legnagyobb intellektuális kihívást a következő években.

Az erősen dezintegrált, kistelepülésen élők mellett a lokálisan integráltak csoportja esetében volt egyértelmű a területiség és társadalomszerveződés összefüggése. A kisvárosi, magasabb végzettségű és jövedelmű, az agráriumhoz valamilyen szálon kötődő, erősen integrált, intenzív magas- és újkultúra-fogyasztással jellemezhető társadalmi csoport azonosítása az integrációs szemlélet alkalmazásának egyik nagy eredménye. A további kutatások e csoport politikai értékrendjének és pártválasztásainak, hatalmi pozíciójának és kapcsolathálóinak, kulturális irányultságának elemzésével járulhatnak hozzá a vidék politikai/hatalmi és társadalmi stabilitásának megértéséhez, illetve annak a megítéléséhez, hogy a hatalmi, gazdasági elit helyi leképződése történt, vagy a vidéki polgárosodás ért újabb szakaszához.

HIVATKOZÁSOK

- Abonyiné Palotás J. (2001) A külföldi működő tőke szerepe a területi fejlődésben. *A földrajz tanítása: módszertani folyóirat*, 9(3), 17–22.
- Adler J. – Skultéty L. (2002) Regionális foglalkoztatási különbségek – kiváltó okok a '90-es években III. *Comitatus: önkormányzati szemle*, 3, 59–68.
- Atkinson, W. (2010) *Class, Individualization and Late Modernity, In Search of the Reflexive Worker*. Palgrave, Basingstoke.
- Barta Gy. – Bernek Á. – Nagy G. (2003) A külföldi működőtőke-befektetések jelenlegi tendenciái és területi elmozdulásának esélyei Magyarországon. *Tér és Társadalom*, 17(4), 173–190.
- Barta Gy. (2003) A magyar ipar területi folyamatai. In Fazekas Károly (szerk.) *Munkaerőpiaci tükrök 2003*. MTA Közgazdaságtudományi Kutatóközpont – Országos Foglalkoztatási Közalapítvány, Budapest, 144–158.
- Beluszky P. (1981) Településformáló folyamatok a falusi térségekben. In *Társadalmi struktúrák fejlődése III. Gazdaság, település, társadalomszerkezet*. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, Budapest, 253–281.
- Bódi F. – Obádovics Cs. – Mokos B. (1999) Adózás, jövedelemkülönbségek Magyarországon. *Területi Statisztika*, 39(2), 131–147.
- Cloke, P. – Thrift, N. (1990) Class and change in rural Britain. In Marsden, T. – Lowe, P. – Whatmore, S. – Fulton, D. (szerk.) *Rural Restructuring*. 165–181.
- Crompton, R. (2008) *Class and Stratification*. 3rd edition. Polity Press, Cambridge.
- Csanádi G. – Ladányi J. (1992) *Budapest térbeni-társadalmi szerkezetének változásai*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992.
- Csanádi G. – Sik E. (1996) *Budapest és vidéke*. Monitor, TÁRKI, Budapest.
- Csanádi G. – Sik E. (1999) Területi egyenlőtlenségek a jövedelmi és lakáshelyzetben. In Kolosi T. – Tóth I. Gy. (szerk.) *A magyar társadalom 1998-ban*. TÁRKI, Budapest.
- Csanádi G. – Csizmady A. (2002) Szuburbanizáció és társadalom (Suburbanisation and society). *Tér és társadalom*, 3, 27–55.
- Csanádi G. – Csizmady A. – Kocsis J. B. – Kőszeghy L. – Tomay K. (2010) *Város tervező társadalom*. Sik Kiadó, Budapest.
- Dusek T. (2004) A területi elemzések alapjai. In Nemes Nagy J. (szerk.) *Regionális Elemzési Módszerek – Regionális Tudományi Tanulmányok 11*. ELTE TTK Regionális Földrajzi Tanszék, Budapest.
- Dusek T. (2005) A kistérségek jövedelmi helyzetének alakulása 1988 és 2003 között: a változás típusai. In Rechnitzer J. (szerk.) *Átalakulási folyamatok Közép-Európában*. SZE MTDI Évkönyv 2005, 265–277.
- Enyedi Gy. (2004) Regionális folyamatok a poszt szocialista Magyarországon. *Magyar Tudomány*, 49(9), 935–941.
- Enyedi Gy. (1996) *Regionális folyamatok Magyarországon az átmenet időszakában*. Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület, Budapest.

- Fazekas K. (2005) A hazai és a külföldi tulajdonú vállalkozások területi koncentrációjának hatása a foglalkoztatás és a munkanélküliség területi különbségeire. In Fazekas K. (szerk.) *A hely és a fej. Munkapiac és regionalitás Magyarországon*. MTA Közgazdaságtudományi Intézet, Budapest, 9–46.
- Ferge Zs. (1969) *Társadalmunk rétegződése*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Ferge Zs. – Sik E. – Havasi É. – Horváth Á. – Szalai J. (1981) A társadalompolitika, a jövedelempolitika és a társadalmi struktúra. In *Társadalmi struktúránk fejlődése III. Gazdaság, település, társadalomszerkezet*. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, Budapest, 7–114.
- Ferge Zs. (2002) Struktúra és egyenlőtlenségek a régi államszocializmusban és az újkapitalizmusban. *Szociológiai Szemle*, 4, 9–33.
- Huszár Á. (2013) Foglalkozási osztályszerkezet (III.) Egy normatív-funkcionalista osztálymodell vázlata. *Statisztikai Szemle*, 91(7), 718–744.
- Jakobi Á. – Kiss J. P. (2003) A lakossági jövedelmek kistérségi becslése. In Nemes Nagy J. (szerk.) *Kistérségi mozaik (Tanulmányok) Regionális tudományi tanulmányok 8*. ELTE Regionális Földrajzi Tanszék – MTA-ELTE Regionális Tudományi Kutatócsoport, Budapest, 55–86.
- Jakobi Á. (1999) Az anyagi jólét becsült kistérségi egyenlőtlenségei. In *A táj és az ember geográfus szemmel*. Geográfus Doktoranduszok IV. Országos Konferenciája elektronikus kiadványa, Szeged.
- Jakobi Á. (2004) Kísérletek a hazai területi egyenlőtlenségek előrejelzésére. *Regionális Tudományi Tanulmányok*, 9, 107–124.
- Juhász P. (1986–87) Mai képeink a parasztságról és a falusi társadalom néhány jellegzetességéről. *Medvetánc*, 4, 5–19.
- Kenyeres L. – Keszthelyiné Rédei M. (2006) *A 2005. évi lakossági jövedelemfelvétel összefoglaló adatai*. KSH, Budapest.
- Kiss J. P. (2007) A területi jövedelemegyenlőtlenségek strukturális tényezői Magyarországon. PhD értekezés. Kézirat. SZTE, Szeged.
- Kolosi T. (1982) Struktúra, rétegződés, metodológia. In *Elméletek és hipotézisek. Rétegződésmodell vizsgálata I*. Társadalomtudományi Intézet, Budapest.
- Kolosi Tamás (1987) *Tárgolt társadalom*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Kolosi T. (2000) *A terhes babapiskóta*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Kolosi T. – Róbert P. (2004) A magyar társadalom szerkezeti átalakulásának és mobilitásának főbb folyamatai a rendszerváltás óta idősoros illetve longitudinális nézőpontból. In Szívós P. – Tóth I. Gy. (szerk.) *Stabilizálódó társadalomszerkezet. Tárki Háztartás Monitor – Tárki monitorjelentések 2003*. TÁRKI, Budapest, 10–29.
- Kovách I. – Hajdu G. – Gerő M. – Kristóf L. – Szabó A. (2016) A magyar társadalom integrációs és rétegződésmodelljei. *Szociológiai szemle*, 26(3), 4–27.
- Kovács Cs. – Francia L. (1981) A települések társadalmi szerkezete és az anyagi életkörülmények. In *Társadalmi struktúránk fejlődése III. Gazdaság, település, társadalomszerkezet*. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, Budapest, 179–252.

- Kovács Cs. (1993) A települési és térségi jövedelemegyenlőtlenségek az adóköteles jövedelmek és a nyugdíjak alapján. In Enyedi Gy. (szerk.) *Társadalmi-területi egyenlőtlenségek Magyarországon*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 359–383.
- Kovács Cs. (1996) Térbeli jövedelmi viszonyok Magyarországon 1994-ben. Kézirat. KSH Gazdaságelemzési és Informatikai Intézet, Budapest.
- Kovács Z. (2012) Residential segregation in Budapest before and after transition. In Maloutas, T. – Fujita, K. (szerk.) *Residential segregation in comparative perspective: making sense of contextual diversity*. Aldershot, Ashgate, 197–216.
- Kovács Z. (2014) A budapesti városrégió térbeli-társadalmi szerkezetének átalakulása. In Berki M. – Halász L. (szerk.) *A társadalom terei, a tér társadalmi: megújulás és fenntarthatóság a város- és térségfejlesztésben: tanulmánykötet Szirmai Viktória születésnapjára*. Art Webber Studio Kft., Budapest, 173–193.
- Kovács Z. (2005) Budapest funkcionális átalakulásának főbb vonásai a rendszerváltás után. *Földrajzi Közlemények*, 53(1–2), 83–102.
- Kincses Á. – Zsom B. (2015) Rétegződés a térben. In Huszár Á. (szerk.) *2011. évi népszámlálás – 15. A társadalom rétegződése*. KSH, Budapest, 111–130.
- Ladányi J. (2008) *Lakóhelyi szegregáció Budapesten*. Új Mandátum Kiadó, Budapest.
- Lengyel I. (2004) The Pyramid modell: Enhancing Regional Competitiveness in Hungary. *Acta Oeconomica*, 54(3), 323–342.
- Lőcsei H. (2002) A hazai kistérségek belső tagoltsága. In Nemes Nagy J. (szerk.) *A regionális földrajzi tanszék jubileuma. (Regionális tudományi tanulmányok 7.)*. ELTE, Budapest, 85–107.
- Lukovics M. (2007) A lokális térségek versenyképességének elemzése. PhD értekezés. Kézirat. SZTE, Szeged.
- Major K. – Nemes Nagy J. (1999) Területi jövedelemegyenlőtlenségek a kilencvenes években. *Statisztikai Szemle*, 6, 397–421.
- Major K. (2001) A nemzetközi jövedelemegyenlőtlenség dinamikája. PhD értekezés. Kézirat. Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem, Budapest.
- Márkus I. (1980) Az ismeretlen főszereplő – a szegényparasztság. *Valóság*, 4, 13–39.
- Murdoch, J. – Marsden, T. (1994) *Reconstructing rurality: class, community and power in the Development Process*. UCL Press, London.
- Nagy G. (2002) Oldódtak-e az öröklött területi különbségek a rendszerváltás évtizedében? In Abonyiné Palotás J. – Becsei J. – Kovács Cs. (szerk.) *A magyar társadalomföldrajzi kutatás gondolatvilága*. Ipszilon Kiadó, Szeged, 211–225.
- Nagy G. (2007) Divergencia vagy konvergencia – az átmenet gazdasági térfolyamatainak mérlege földrajzos szemmel. *Tér és Társadalom*, 21(1), 37–51.
- Nemes Nagy J. (1990) Területi egyenlőtlenségek dimenziói. *Tér és Társadalom*, 2, 15–30.
- Nemes Nagy J. (1998) Vesztesek – nyertesek – stagnálók. (A társadalmi-gazdasági változások regionális dimenziói). *Társadalmi Szemle*, 8–9, 5–18.
- Nemes Nagy J. (1999) Hol laknak a gazdagok? In Tétsits R. – Tóth J. (szerk.) *A társadalmi minimumtól a jólétig. Tiszteletkötet Vuics Tibor professzor úr 60. születésnapjára*. JPTE University Press, Pécs, 11–21.

- Nemes Nagy J. – Jakobi Á. – Németh N. (2001) A jövedelemegyenlőtlenségek térségi és településszerkezeti összetevői. *Statistikai Szemle*, 10–11, 862–885.
- Nemes Nagy J. – Németh N. (2005) Az átmeneti és az új térszerkezet tagoló tényezői. In Fazekas K. (szerk.) *A hely és a fej. Munkapiac és regionalitás Magyarországon*. MTA Közgazdaságtudományi Intézet, Budapest, 75–137.
- Németh N. (2003) A kistérségi tagoltság regresszióelemzése. In Nemes Nagy J. (szerk.) *Kistérségi mozaik. (Regionális Tudományi Tanulmányok 8.)*. ELTE Regionális Földrajzi Tanszék – MTA–ELTE Regionális Tudományi Kutatócsoport, Budapest, 107–128.
- Róbert P. (2000) Az életstílus meghatározottságának változása, 1982–1998. *Szociológiai Szemle*, 2, 17–37.
- Ruttkay É. (1997) Területi és települési különbségek a lakossági jövedelmekben. *Pénzügyi Szemle*, 9, 689–702.
- Sajtos L. – Mitev A. (2007) *SPSS kutatási és adatelemzési kézikönyv*. Alinea Kiadó, Budapest.
- Savage, M. Bagnall, G. – Longhurst, B. J. (2005) *Globalization and belonging*. London, Sage.
- Savage, M. – Devine, F. – Cunningham, N. – Taylor, M. – Li, Y. – Hjellbrekke, J. – Le Roux, B. – Friedman, S. – Miles, A. (2013) A New Model of Social Class? Findings from the BBC's Great British Class Survey Experiment. *Sociology*, 47(2), 219–250.
- Szelényi I. – Szelényi Sz. (1990) „Az elit cirkulációja?” *Kritika*, 9, 8–10.
- Szirmai V. (2004) Globalizáció és a nagyvárosi tér társadalmi szerkezete. *Szociológiai Szemle*, 14(4), 3–25.
- Szirmai V. (2007) A magyar nagyváros térségek társadalmi jellegzetességei. *Magyar Tudomány*, 6, 740–748
- Tóth G. (2005) *Az autópályák szerepe a regionális folyamatokban*. KSH, Budapest.
- Tóth I. Gy. (2003) Jövedelemegyenlőtlenségek – tényleg növekszenek, vagy csak úgy látjuk? *Közgazdasági Szemle*, 3, 209–234.
- Tóth I. Gy. (2005) *Jövedelemelosztás a gazdasági rendszerváltástól az uniós csatlakozásig*. Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég Kiadó, Budapest.

FÜGGELÉK

1. táblázat. Az integrációs klaszterek társadalmi jellemzői: nemi megoszlás

	Kapcsolatgazdag politikailag aktívák	Lokálisan integráltak	Munkaerőpiacon integráltak	Rendszer-integráltak	Gyengén integráltak	Normakövető dezintegráltak	Dezintegrált kirekesztettek	Együtt
Férfi	16,20%	9,80%	25,40%	13,90%	18,10%	10,40%	6,20%	100%
	49,80%	50,80%	52,20%	38,20%	53,80%	38,50%	52,60%	47,80%
	0,8	0,9	2,2	-4	2,4	-3,2	1,1	
Nő	14,90%	8,70%	21,20%	20,60%	14,30%	15,20%	5,10%	100%
	50,20%	49,20%	47,80%	61,80%	46,20%	61,50%	47,40%	52,20%
	-0,8	-0,9	-2,2	4	-2,4	3,2	-1,1	
Együtt	15,50%	9,20%	23,20%	17,40%	16,10%	12,90%	5,60%	100%

Forrás: saját szerkesztés, Integrációs adatfelvétel

2. táblázat. Az integrációs klaszterek társadalmi jellemzői: kor szerinti megoszlás

	Kapcsolatgaz- dag politikai- lag aktívak	Lokálisan integráltak	Munkaerő- piacon integ- ráltak	Rendszer- integráltak	Gyengén integráltak	Normakövető deintegráltak	Dezintegrált kirekesztettek	Együtt
18–29	10,90%	10,10%	18,80%	22,80%	18,20%	15,50%	3,80%	100%
	12,70%	19,90%	14,60%	23,80%	20,50%	21,80%	12,30%	18,20%
	-2,7	0,6	-2,3	3	1,2	1,7	-1,7	
30–39	21,60%	9,30%	33,50%	6,20%	20,40%	4,90%	4,10%	100%
	26,70%	19,40%	27,60%	6,80%	24,20%	7,30%	14,00%	19,10%
	3,7	0,1	5,3	-6,5	2,5	-5,2	-1,4	
40–49	21,90%	6,90%	41,40%	2,50%	19,70%	1,70%	5,80%	100%
	25,10%	13,40%	31,60%	2,50%	21,70%	2,30%	18,40%	17,80%
	3,7	-1,6	9	-8,2	2	-7	0,2	
50–59	20,60%	10,00%	31,50%	5,20%	17,00%	7,60%	8,20%	100%
	21,60%	17,70%	22,10%	4,80%	17,10%	9,60%	23,70%	16,30%
	2,8	0,6	3,9	-6,4	0,5	-3,1	2,2	
60–69	11,70%	9,70%	6,40%	31,90%	8,40%	24,50%	7,40%	100%
	11,10%	15,60%	4,00%	26,90%	7,60%	28,00%	19,30%	14,70%
	-2	0,4	-7,5	7,1	-3,9	6,5	1,4	
70+	3,20%	9,20%	0,00%	43,80%	10,20%	28,60%	4,90%	100%
	2,90%	14,00%	0,00%	35,10%	8,90%	31,00%	12,30%	14,00%
	-6,2	0	-10	12,6	-2,9	8,5	-0,5	
Együtt	15,50%	9,20%	23,20%	17,40%	16,10%	12,90%	5,60%	100%

Forrás: saját szerkesztés, Integrációs adatfelvétel

3. táblázat. Az integrációs klaszterek társadalmi jellemzői: családi állapot szerinti megoszlás

	Kapcsolatgazdag politikailag aktívak	Lokálisan integráltak	Munkaerőpiacon integráltak	Rendszer-integráltak	Gyengén integráltak	Normakövető dezintegráltak	Dezintegrált kirekesztettek	Együtt
Nőtlen, hajadon	11,70%	11,00%	23,30%	18,90%	18,60%	11,70%	4,90%	100%
	15,90%	25,30%	21,20%	22,90%	24,40%	19,10%	18,40%	21,1%
	-2,5	1,4	0,1	0,9	1,6	-0,9	-0,7	
Élettárssal él	20,80%	9,10%	23,50%	7,20%	20,80%	11,00%	7,60%	100%
	17,50%	12,90%	13,20%	5,40%	16,80%	11,10%	17,50%	13,0%
	2,6	0	0,1	-4,7	2,2	-1	1,5	
Házass	19,20%	9,10%	27,10%	15,90%	14,50%	10,20%	4,00%	100%
	53,70%	43,00%	50,70%	39,70%	39,00%	34,40%	30,70%	43,4%
	4	-0,1	3,7	-1,6	-1,8	-3,2	-2,8	
Egyedül él*	15,60%	6,60%	30,70%	9,90%	18,90%	9,00%	9,40%	100%
	10,50%	7,50%	13,80%	5,90%	12,20%	7,30%	17,50%	10,4%
	0	-1,4	2,7	-3	1,1	-1,8	2,5	
Özvegy	3,30%	8,60%	2,10%	37,90%	10,30%	30,50%	7,40%	100%
	2,50%	11,30%	1,10%	26,10%	7,60%	28,20%	15,80%	12,0%
	-5,6	-0,3	-8,3	9	-2,7	8,7	1,3	
Együtt	15,50%	9,20%	23,20%	17,40%	16,20%	12,90%	5,60%	100%

Forrás: saját szerkesztés, Integrációs adatfelvétel

* volt házass

4. táblázat. Az integrációs klaszterek társadalmi jellemzői:
jövedelmi helyzet szerinti megoszlás

	Kapcsolatgazdag politikailag aktívak	Lokálisan integ- ráltak	Munkaerő-piacon integráltak	Rendszerinteg- ráltak	Gyengén integ- ráltak	Normakövető deintegráltak	Deintegrált kire- kesztettek	Együtt
Felső ötöd	27,2%	8,6%	25,9%	13,3%	14,8%	9,6%	0,6%	100%
	40,4%	19,3%	24,60%	16,3%	19,1%	14,6%	1,9%	21,1%
	7,5	-0,6	1,8	-2,1	-0,8	-2,5	-4,9	
2	13,5%	12,8%	28,6%	13,5%	15,8%	12,1%	3,7%	100%
	18,3%	26,2%	24,9%	15,2%	18,7%	16,9%	10,7%	19,3%
	-0,4	2,2	3	-1,9	-0,3	-1	-2,3	
3	10,0%	9,1%	26,0%	22,6%	15,0%	11,0%	6,3%	100%
	14,7%	20,0%	24,3%	27,3%	19,1%	16,4%	19,4%	20,8%
	-2,4	-0,2	1,8	2,9	-0,7	-1,7	-0,4	
4	7,7%	11,0%	17,0%	24,7%	17,3%	14,0%	8,3%	100%
	10,6%	22,8%	15,0%	28,0%	20,7%	19,7%	24,3%	19,5%
	-3,6	1	-2,4	3,8	0,5	0,1	1,3	
Alsó ötöd	11,9%	5,8%	12,9%	11,9%	19,0%	23,4%	15,3%	100%
	16,1%	11,7%	11,1%	13,3%	22,3%	32,4%	43,7%	19,2%
	-1,3	-2,4	-4,3	-2,7	1,4	5,3	6,5	
Együtt	14,2%	9,4%	22,2%	17,2%	16,4%	13,9%	6,7%	100%

Forrás: saját szerkesztés, Integrációs adatfelvétel

5. táblázat.

Az integrációs csoportok kultúrát nem fogyasztóinak aránya az eltérő kultúrátípusokban

Integrációs csoportok	Magaskultúra	Újkultúra	Fesztiválkultúra
Kapcsolatgazdag politikailag aktívak	6,3%	2,2%	24,1%
Lokálisan integráltak	9,7%	9,1%	27,8%
Munkaerőpiacon integráltak	20,4%	5,5%	31,8%
Rendszerintegráltak	22,2%	27,2%	53,3%
Gyengén integráltak	20,8%	12,2%	23,9%
Normakövető dezintegráltak	42,4%	43,1%	71,5%
Dezintegrált kirekesztettek	49,1%	40,4%	44,7%
Együtt	22,1%	17,0%	38,6%

Forrás: saját szerkesztés, Integrációs adatfelvétel

6. táblázat.

Az integrációs klaszterek társadalmi jellemzői: agrárérintettség szerinti megoszlás

	Kapcsolatgazdag politikailag aktívak	Lokálisan integráltak	Munkaerőpiacon integráltak	Rendszerintegráltak	Gyengén integráltak	Normakövető dezintegráltak	Dezintegrált kirekesztettek	Együtt
Erősen érintett	19,90%	11,30%	16,00%	14,70%	13,40%	15,60%	9,10%	100%
	14,60%	13,90%	7,90%	9,60%	9,50%	13,70%	18,40%	11,4%
	2	1,1	-2,7	-1,1	-1,2	1,3	2,4	
Gyengén érintett	17,60%	9,70%	19,40%	15,90%	16,60%	15,20%	5,50%	100%
	33,30%	31,00%	24,60%	26,90%	30,20%	34,60%	28,90%	29,4%
	1,7	0,5	-2,6	-1,1	0,3	2	-0,1	
Rejtett	16,40%	13,50%	22,40%	13,80%	19,00%	10,90%	4,00%	100%
	18,10%	25,10%	16,60%	13,60%	20,10%	14,40%	12,30%	17,1%
	0,5	3	-0,4	-1,9	1,6	-1,2	-1,4	
Nem érintett	12,50%	6,50%	28,10%	20,60%	15,40%	11,50%	5,40%	100%
	34,00%	29,90%	51,00%	49,90%	40,20%	37,30%	40,40%	42,1%
	-3,2	-3,5	4,4	3,2	-0,7	-1,7	-0,4	
Együtt	15,50%	9,20%	23,20%	17,40%	16,10%	12,90%	5,60%	100%

Forrás: saját szerkesztés, Integrációs adatfelvétel

7. táblázat. Az integrációs csoportok magas intenzitású kultúra fogyasztóinak aránya az eltérő kultúrátípusokban

Integrációs csoportok	Magaskultúra	Újkultúra	Fesztiválkultúra
Kapcsolatgazdag politikailag aktívak	27,3	52,9	31,3
Lokálisan integráltak	28,6	31,9	25,3
Munkaerőpiacon integráltak	13,3	44,9	18,5
Rendszerintegráltak	13,1	31,0	15,0
Gyengén integráltak	10,4	45,3	25,5
Normakövető dezintegráltak	2,8	16,5	7,5
Dezintegrált kirekesztettek	1,0	17,5	4,4
Együtt	14,4	36,3	19,1

Forrás: saját szerkesztés, Integrációs adatfelvétel

RÉTEGZŐDÉS ÉS INTEGRÁCIÓ

TÁRSADALMI INTEGRÁCIÓ ÉS TÁRSADALMI RÉTEGZŐDÉS

BEVEZETÉS

A társadalom integrációjáról szóló kutatás egyik kiemelt kérdése volt, hogy sikerül-e hozzájárulni a társadalmi egyenlőtlenségeket kifejező rétegződésmodellek megújításához. A magyar társadalom releváns különbségeinek foglalkozásalapú csoportosításokkal történő leírását kutatócsoportunk nem tartotta kielégítőnek, és osztotta azokat a kritikákat, amelyek a hagyományos stratifikációs modellek erodálódásáról szóltak a 1980-as évektől. Az új kutatási paradigma kidolgozásának szükségességét már az egy évtizeddel ezelőtt megjelent kötetben és tanulmányban szorgalmaztuk (Kovách 2006, Kovách–Kuczi–Jókuthy 2006). A foglalkozási besorolás alapján képzett, egyenlőséget leíró modellek elavulása, a megújításhoz szükséges elméleti alapvetések és módszerek kidolgozása folyamatosan tárgya a nemzetközi irodalomnak. Ezek sorába tartozik a mi kutatási projektünk, valamint ez a tanulmány is.

A magyar társadalmat megosztó különbségek, a nagyarányú szegénység és szegénységi kockázat, a középrétegek fragmentálódása, az elitek és a felső középosztályok vagyonosodása a mindennapok tapasztalata. Sokkal nagyobb a bizonytalanság a társadalmi egyenlőtlenségeket előidéző mechanizmusok azonosítása körül, illetve az is tudományos viták tárgya, hogy a magyar társadalom tagolódását milyen modellel lehet a legjobban megjeleníteni (Kovách–Kristóf–Szabó 2015).

Kutatásunk elméleti alapozásakor olyan egyenlőtlenség-modell létrehozását terveztük, amely alkalmas a modelleket alkotó kategóriák belső integráltságának megjelenítésére, illetve a csoportokat létrehozó integrációs mechanizmusok jelölésére is (Kovách–Kristóf–Szabó 2015). A hagyományos rétegződésmodellek megújítási szándékát azzal indokoltuk, hogy a társadalmi újratermelés rendjében alapvető változások történtek. A piac és a redisztribúciós rendszerek, az állam és a gazdaság egymásba csúszása jelentős. A jóléti és főleg a projektalapú redisztribúció működése és társadalmi következményei sok vonatkozásban ismeretlenek (Czibere–Gerő–Kovách 2017). A projektessített szociális és egyéb ellátórendszerek, a projekteken keresztül finanszírozott gazdaság és azzal összekapcsolt munkaerőpiac, valamint a közigazgatási, politikai hatalom és gazdaság összefonódása a társadalmi integráció és társadalmi rétegződés új szerkezetét és rendszereit hozták létre.

A releváns társadalmi különbségek megjelenítésének igénye miatt döntöttünk úgy, hogy a foglalkozási besorolásokat és tulajdonviszonyokat használó rétegződésmodellek által elfedett, illetve másodlagosnak tartott, elméleti és empirikus munkákban alátámasztott és megindokolt csoportképző tényezőket beemeljük az integrációs viszonyokat és társadalmi egyenlőtlenségeket leíró modellünkbe. A kapcsolatok és az individualizáció, a társadalmi normák követése vagy elvetése, a politikai és civil részvétel, a szubjektív kirekesztettség és az intézményi bizalom ezért váltak a modellek alkotóelemeivé. Az alábbiakban ennek a több lépcsős, komplex munkának az eredményei olvashatóak. Részletesen jellemezzük a kutatócsoportunk által kialakított integrációs modell csoportjait (részletesen lásd Kovách et al. 2016). A tanulmány első részében röviden ismertetjük az integrációs modell létrehozásának metódusát, majd egyfajta kísérletként bemutatjuk az integrációs, valamint az integrációs és a normatív-funkcionalista modellek összevonásának eredményeit (INF-modell), végül az integrációs csoportok leírására kerül sor. Úgy véljük, hogy a társadalmi rétegződés és integráció általunk létrehozott hibrid modellje révén választ adunk azokra a kritikákra, amelyek jelezték, hogy a foglalkozási viszonyok mind a mai napig fontos alapját képezik a társadalmi egyenlőtlenségek kialakulásának.

AZ INTEGRÁCIÓS ÉS AZ INF-MODELL

A tanulmány e fejezetében az integrációs modell és az integrációs normatív-funkcionalista modell (INF) létrehozásának módját ismertetjük. A társadalmi integráltság alapján csoportokat képző modellünk (részletesen ld. Kovách et al. 2016) az egyének integráltságát három szinten vizsgálja. A *rendszerintegrációt*, azaz a társadalmi újratermelésben való részvételt, az egyéni cselekvések összehangoltságát a politikai részvétel, az intézményekbe vetett bizalom és a normakövetés változóival mértük. A *társadalmi szintű integrációt*, azaz a társadalomhoz és közösséghez való tartozást, együttműködést a munkaerő-piaci integráltságon, illetve a civil aktivitáson keresztül vizsgáltuk. A *személyközi integrációt* pedig a bizalmas kapcsolatok számával, a gyenge kötések diverzitásával, továbbá a szubjektív kirekesztettség érzésével mértük.¹

Csoportjaink ezek alapján a következőek: 1. kapcsolatgazdag politikailag aktívak; 2. lokálisan integráltak; 3. munkaerőpiacon integráltak; 4. rendszerintegráltak, 5. gyengén integráltak; 6. normakövető dezintegráltak; 7. dezintegrált kirekesztettek. Az alábbi táblázat azt mutatja, hogy a hét integrációs csoport az egyes csoportképző dimenziók mentén milyen értékeket ért el (1. táblázat).

1 A használt módszer látens osztályelemzés (LCA) volt, az R program segítségével.

1. táblázat.

Az integráltság dimenziójának átlagos értékei az egyes integrációs csoportokon belül

	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.
Nexusdiverzitás	+++	++	0	–	0	–	–
Bizalmas kapcsolatok	++	+	0	0	0	–	–
Szubjektív kirekesztettség	–	0	–	–	0	+	+++
Civil részvétel	–	+++	–	–	–	–	0
Munkaintenzitás	+	0	++	– –	0	– –	–
Intézményi bizalom	0	0	0	++	0	– –	–
Politikai részvétel	++	++	–	0	–	– –	0
Normaszegés elfogadása	–	0	–	–	+++	–	++

0=átlaghoz közeli érték, += átlagot meghaladó érték, –=átlagot alulmúló érték

Az integrációs modell létrehozásakor nem használtuk a kérdezettek foglalkozására, jövedelmére, iskolázottságára vonatkozó információkat, mert arra törekedtünk, hogy a hagyományos rétegződésmodellektől független rétegződési sémát hozzunk létre és azt hasonlítsuk össze a korábban használt egyenlőtlenségi modellekkel.

Kísérletet tettünk ugyanakkor egy olyan modell létrehozására is, amely ötvözi az integrációs modellt és a foglalkozási besorolást használó rétegződés sémát. A klaszterezési eljárásba az integrációs modellt és a Huszár Ákos által kidolgozott normatív-funkcionalista rétegződésmodellt vontuk be (Huszár 2013). A normatív-funkcionalista modell az EGP-sémához és a munkajelleg-csoportokhoz hasonlóan foglalkozási kategóriák szerint osztályoz. Egy összehasonlító elemzés szerint (Kovách et al. 2017) azonban a normatív-funkcionalista modell jobban magyarázta a kiválasztott társadalmi jelenségeket a többi foglalkozásalapú modellhez képest.

A látens osztályelemzés és több más klaszterezési eljárás sem hozott statisztikailag szignifikáns és értelmezhető eredményt, ezért úgy döntöttünk, hogy az integrációs és foglalkozásalapú modell összevonását logikai úton oldjuk meg. A két modell kategóriáinak összevonását a 2. táblázat szemlélteti.

2. táblázat.

Az integrációs és a normatív-funkcionalista modellek logikai összehasonlásának sémája

Integrációs modell	Normatív – funkcionalista modell													
	Közepes és nagyvállalkozó	Kisvállalkozó, egyéni vállalkozó	Veze-tők, menedzserek	Szak-értők, értelmiségiek	Egyéb szellemiek	Szakmunkások	Beta-nított munkások	Segédmunkások	Köz-munkások	Muka-nélküliek	Nyugdíjasok	Egyéb inaktívak	Tanu-lók	E-gyütt
Kapcsolat-gazdag politikailag aktívak	6	51	19	50	50	61	16	9	3	4	34	8	4	315
Lokálisan integráltak	0	11	4	30	17	22	5	9	3	7	54	6	20	188
Munkerő-piacon integráltak	1	35	13	42	73	177	60	38	18	3	2	8	1	471
Rendszer-integráltak	0	0	0	2	4	6	0	0	8	12	231	26	63	352
Gyengén integráltak	1	24	6	15	38	71	38	19	18	12	56	12	20	330
Norma-követő dezintegráltak	0	2	0	0	0	5	4	5	9	17	167	32	20	261
Dezintegrált kirekesztettek	0	1	0	0	4	14	12	7	12	15	43	7	0	115
Együtt	8	124	42	139	186	356	135	87	71	70	587	99	128	2032

Az integrációs modell kategóriáit a végzett munka jellege szerint bontottuk meg a kapcsolatgazdag a munkaerőpiacon integrált és a gyengén integrált csoportok esetében a munka fizikai vagy szellemi jellege szerint. A kapcsolatgazdag politikailag aktív csoportnál az inaktív kategóriákat a magasabban kvalifikáltakhoz soroltuk. A lokálisan integrált, rendszerintegrált, valamint a két leginkább dezintegrált kategóriát nem bontottuk meg a normatív-funkcionalista modellek szerint (3. táblázat).

3. táblázat. Az integrációs-normatív-funkcionalista (INF) modell megoszlása

INF-modell kategóriái	Fő	Százalék
Erősen integrált szellemi	222	10,9
Erősen integrált fizikai	93	4,6
Lokálisan integrált	187	9,2
Munkaerőpiacon integrált szellemi	165	8,1
Munkaerőpiacon integrált fizikai	306	15,1
Rendszerintegrált	353	17,4
Gyengén integrált szellemi	155	7,6
Gyengén integrált fizikai	173	8,5
Normakövető dezintegrált	262	12,9
Dezintegrált kirekesztett	114	5,6
Együtt	2030	100

Az alábbiakban az egyes integrációs csoportok jellemzőit mutatjuk be. Az összehasonlításokor és leírásokor a nemet, az életkort, az iskolázottságot, a társadalmi tőke jellemzőit, a település típusát, a régiós besorolást, az etnikai jelleget és a fogyasztást is használjuk. Vizsgálódásunkat ez utóbbi esetében Kristóf Luca és Szabó Andrea ebben a kötetben megtalálható, fogyasztással kapcsolatos tanulmánya segíti (Kristóf-Szabó 2017), társadalmi tőkével kapcsolatos eredményeinket pedig Hajdu Gábor és Megyesi Boldizsár tanulmányának legfontosabb eredményeire alapozzuk (Hajdu-Megyesi 2017).

AZ INTEGRÁCIÓS CSOPORTOK JELLEMZŐI

A kapcsolatgazdag politikai aktívák (15,5%)

A kapcsolatgazdag politikai aktívák csoportja integrációs szempontból elit csoportnak számít: kapcsolati tőkéje magasan átlag feletti, rendszerintegrációja a munkaerőpiacon és a politikai részvételen keresztül is megvalósul. Az attitűdváltozók szerint kirekesztettséget nem éreznek, a normaszegést elutasítják, civil részvételi indexük ugyanakkor átlag alatti. Ami a szociodemográfiai mutatóikat illeti, felülreprezentáltak körükben a 30 és 60 év közöttiek (azaz a munkaképes korúak), igen kevés idősebb és fiatalabb tartozik ebbe a csoportba.

Lakóhelyük – érdekes módon – nem különösebben jellemző, iskolázottságuk viszont annál inkább: felülreprezentáltak köztük az érettségizettek, különösen erősen pedig a diplomások. Különösen vonatkozik rájuk Hajdu és Megyesi megállapítása, miszerint a magasabb társadalmi státusz magasabb társadalmi tőkével párosul, így a társadalmi tőke értéke kiemelkedően magas az elit csoportok esetében (Hajdu–Megyesi 2017), hiszen nemcsak saját, hanem az apák iskolázottsága tekintetében is hasonlóan kedvező a helyzetük. Ráadásul ez az egyetlen olyan csoport, ahol az idegen nyelvet beszélők aránya magasabb, mint az anyanyelvükön kívül más nyelvet nem beszélőké. Kristóf–Szabó (2017) tanulmánya alapján ennek a csoportnak az anyagi és kulturális fogyasztása koherensen, kiemelkedően magas.

Az INF-modell ezt a csoportot munkájuk jellege szerint bontja ketté erősen integrált szellemi és erősen integrált fizikai munkájú csoportokra, melyek meglehetősen különböznek egymástól. Jóval többen vannak a szellemi foglalkozásúak, így az integrációs csoportnak ők a jellegadói: az előző bekezdésben vázolt jellemzőket mutatják. A fizikai munkájúak között ellenben több a férfi, semmiképpen sem idősek, és jellemzően községekben élnek. Szakmunkás és érettségizett végzettségűek, szüleik sem voltak diplomások. Bár integráltságuk hasonló a szellemi munkát végző csoportéhoz, életstílusuk eltér: nem járnak nyaralni és nem beszélnek idegen nyelveket. Anyagi fogyasztásuk a szellemi foglalkozásúakhoz hasonló, kulturális fogyasztásuk azonban alacsonyabb annál.

A lokálisan integráltak (9%)

A lokálisan integráltak az előző csoporthoz hasonlóan átlagon felüli kapcsolati és társadalmi tőkével rendelkeznek. Munkaintenzitásuk csupán átlagos, viszont politikai és főleg civil részvételük kiemelkedően magas. A civil részvétel erősen specifikálja a csoportot. Hajdu Gábor és Megyesi Boldizsár tanulmányukban rámutatnak, hogy az általuk képzett társadalmi tőke index, illetve annak részvételi alindexe is a lokálisan integráltak körében a legmagasabb.

Szociodemográfiai jellegzetességeit tekintve ez is egy viszonylag iskolázott csoport, melyben az életkor nem különösebben jellemző, aktív korúak és 60 év felettiak egyaránt megtalálhatók benne. Lakhelyét tekintve ez a csoport viszont jellemzően nem budapesti, hanem vidéki városokban, illetve községekben él, azaz leginkább a helyi értelmiségről van szó. Életstílusuk a kapcsolatgazdag politikailag aktívakéhoz hasonló, bár anyagi helyzetük szerényebb, magaskultúra-fogyasztásuk (ami a színházba, múzeumba, operába járás, a könyvolvasás, és a fürdő-, wellnesslátogatás gyakoriságából áll össze) az előző csoportéhoz hasonlóan kiemelkedő.

A munkaerőpiacon integráltak (23%)

A munkaerőpiacon integráltak legfontosabb jellemzője a szinte teljes körű aktivitás a munkaerőpiacon és a viszonylag magas jövedelem. Az integrációs mechanizmusok közül tehát esetükben a társadalmi szintű integrációt, ezen belül is a munkaerőpiachoz való kapcsolódást érdemes kiemelni. A hatvan év felettiak alig vannak jelen ebben a csoportban, mint ahogy a községekben élők aránya is alacsonyabb az átlagosnál (24%, a második legalacsonyabb). Az egy főre jutó jövedelmük a magasabbak közé tartozik. Kapcsolataik és politikai aktivitásuk gyengébb a minta átlagánál, de elutasítják a normaszegést. Kétharmaduk szakmunkásképzőt végzett, illetve érettségizett, és az apák iskolai végzettsége is ezekben a kategóriákban a legmagasabb. Hajdu–Megyesi elemzése alapján a munkaerőpiacon integráltak társadalmi tőkéje már nem kiemelkedően magas, egyetlen alindex, a „bizalmi” emelhető ki.

A munkaerőpiacon integrált azon kevés csoport egyike, ahol egyértelműen magasabb a férfiak aránya. Részben ezzel, részben az életkorral összefüggésben Kristóf és Szabó már említett cikkükben rámutatnak, hogy a munkaerőpiacon integráltak újkultúra-fogyasztása átlagon felüli (Kristóf–Szabó 2017).

A INF-modell szerint a munkaerőpiacon integrált szellemi és fizikai foglalkozásúak között sokkal nagyobb társadalmi különbségek vannak, mint más integrációs csoportok esetében. A munkaerőpiacon integrált szellemi foglalkozásúak között kétszer nagyobb a Budapesten élők aránya, a fizikai foglalkozásúak inkább kisvárosiak és falusiak (együtt 62%). A szellemi foglalkozásúak kategóriájánál az apák iskolai végzettsége az érettségizettek és a diplomások között kétszer magasabb, mint a munkaerőpiacon integrált fizikai foglalkozásúaknál.

A rendszerintegráltak (17%)

A rendszerintegráltak integrációs modellünk jellegzetes életkori és aktivitási vonásokkal rendelkező csoportját képezik. Relatív magas a 18–29 év közöttiek (24%) és a hatvan év felettiek aránya (61%). Az iskola és a nyugdíj a két fontos rendszer, amely ennek a csoportnak az integrációját befolyásolja. A férfi/nő megoszlás is utal az iskola- és nyugdíjrendszer integráló hatására, hiszen mind a felsőoktatásban, mind az idősebb korosztályokban a nők vannak többségben és a rendszerintegrált csoportban is 62% az arányuk. A rendszerintegráltak a leginkább nagyvárosi csoport, 54 százalékuk él Budapesten vagy más nagyvárosban. A nagyvárosias környezet indokolja, hogy ennek a csoportnak a tagjai egy komplex területi fejlettségi mutató alapján a legmagasabb értéket kapják.²

A csak alapfokú végzettséggel rendelkezők nagyobb jelenléte az öregségi és egyéb nyugdíjasok magas arányából következik. Ez elsősorban a nagyvárosi, alacsony iskolázottságú nyugdíjasok és az iskolarendszerben levő fiatalok csoportja, akiket e két rendszer integrál a társadalomhoz, ugyanakkor az intézményekbe vetett bizalom és a szavazási hajlandóság is itt a legmagasabb, így e csoport harmadik integrálóját a politikai rendszer.

A gyengén integráltak (16%)

A gyengén integráltak csoportjai különösen nagy arányban találhatók meg a kisebb településeken, ugyanakkor alulreprezentáltak Budapesten.

A gyengén integráltak körében, akik között több férfi található, mint nő, az átlaghoz képest magasabb a szakmunkás végzettségűek aránya, ezzel párhuzamosan viszont a diplomások lényegesen kisebb arányt képviselnek, mint a mintaátlag. A gyengén integráltak a második legfiatalabb (44 éves átlagéletkor) csoport, a legfeljebb 39 évesek aránya 45%. Fiatal, szakmunkás végzettségű, városi férfiak, akiknek fele alkalmazott, illetve vállalkozó, de 6 százalékuk közmunkából él, 4 százalékuk pedig munkanélküli.

² Az index három dimenzióból áll: az adott régió infrastrukturális, gazdasági és szociális fejlettsége.

Infrastruktúra főkomponens: általános iskola (van–nincs), közművelődési intézmény (van–nincs), gimnázium (van–nincs), közcsatornába bekapcsolt lakások aránya, 1000 főre jutó internet-előfizetés száma. Szociális főkomponens: rendszeres szociális segélyezésben részesítettek száma 1000 felnőttre, gyermekjóléti szolgálat által gondozottak száma 1000 gyermekre, megváltozott munkaképességűek járadéka 1000 felnőttre. Gazdasági főkomponens: regisztrált társas vállalkozások és egyéni vállalkozások 1000 lakosra jutó száma, 1000 lakosra jutó kereskedelmi üzletek száma, egy kereskedelmi szálláshelyre jutó vendégéjszakák száma, 1000 felnőttre jutó álláskereső száma. A mutatót Hajdu Gábor készítette.

A településtípus és a társadalmi kapcsolatok, végső soron az integráció kapcsolatáról részletesen lásd Koltai Júlia és Nemes Dóra jelen kötetben írt tanulmányát. Koltai és Nemes bizonyítják, hogy a területiség érdemi hatással van a társadalmi integráltságra, továbbá jelzik, hogy a régiós besorolás befolyásolja az integrációs hovatartozást.

A munkaerőpiacon integráltakhoz képest ez a fajta aktivitási szerkezet tehát diverzebb, széttartóbb és kevésbé stabil (az előbbi csoport tagjainak 92 százaléka alkalmazott vagy vállalkozó). Érdemes megjegyezni, hogy ennek a csoportnak a tagjai fogadják el a különböző normaszegő magatartásformákat.

Ahogy erre Kristóf és Szabó (2017) cikkükben rámutatnak, a gyengén integráltak a vagyoni életstílus, a magaskultúra-fogyasztási index vonatkozásában a minta átlaga alatt helyezkednek el, míg érdekes módon esetükben az újkultúra-index magasabb, mint a minta átlaga. Ennek okát leginkább életkori és gender szempontokkal magyarázzák a szerzők.

Az INF-modell ezt a csoportot is munkájuk jellege szerint bontja ketté gyengén integrált szellemi és gyengén integrált fizikai munkájú csoportokra. Az így létrejött csoportok klasszikus rétegjegyeket mutatnak, ugyanis a gyengén integrált szellemiek többségében nők. A fizikaiak erősen férfitöbbségű csoport. Életkoruk is különböző: az előbbieket inkább 30–50 évesek, az utóbbi csoportban viszont az átlaghoz képest valamivel többen vannak a legfiatalabbak. Értelemszerűen, az életkorral összefüggésben a gyengén integrált szellemiek inkább magasabb iskolázottságúak, a gyengén integrált fizikaiak körében viszont nagy arányt képviselnek (71%) a legfeljebb szakmunkás végzettségűek. A dezintegrált kirekesztetteken kívül a gyengén integrált fizikai munkások körében a legmagasabb a magukat romának vallók aránya (15%).

A normakövető dezintegráltak (13%)

A normakövető dezintegráltak női többségű csoport (62 százalék a nők aránya). A normakövető dezintegráltak körében a 18–29 évesek és a 60 éven felüliek is a mintában képviselt súlyukat meghaladóan vannak jelen (nem véletlen egyébként, hogy ez a második legidősebb réteg, az átlagéletkor 55,6 év). Az életkori adatok alapján nem meglepő, hogy majd kétharmaduk nyugdíjas, 9 százalékuk szülési szabadságon, gyesen, gyeden van, illetve a munkanélküliek aránya is magas az átlaghoz képest (7%).

A csoport iskolai végzettség szerinti összetétele jellegzetes: 70 százalékuk legfeljebb szakmunkás végzettségű, méghozzá oly módon, hogy 35 százalék az alapfokú végzettségű, és 34 százalék a szakmunkások aránya. Iskolai hátrányaikat családi környezetükből hozzák, hiszen 56 százalékuknak az apja legfeljebb 8 osztályt végzett. Helyzetüket jól mutatja, hogy 95 százalékuk nem volt az előző 12 hónapban üdülni, és 80 százalékuk nem beszél semmilyen idegen nyelvet.

Kevésbé jellegzetes a normakövető dezintegráltak lakóhelye, bár kétségtelen, hogy kétharmaduk kitelepülésen, kisebb városban vagy községben él. Figyelemre méltó, hogy az Észak-Magyarországon és Közép-Dunántúlon élők egyötöde ebbe a csoportba tartozik.

Ennek a csoportnak az egy főre jutó, OECD-ajánlások alapján számított ekvivalens jövedelme érdemben az átlag alatt van, és fogyasztásuk is minta átlag alatti (Kristóf–Szabó 2017). Különösen igaz ez a magaskultúra-index és az újkultúra-index vonatkozásában. A normakövető dezintegráltak csoportja mind a jövedelem, mind a fogyasztás alapján szegénység által sújtott csoport, amit az is alátámaszt, hogy a súlyos anyagi deprivációban szenvedők aránya körükben meghaladja a 30 százalékot, ami másfélszer nagyobb, mint amit a mintában számoltunk.

A dezintegrált kirekesztettek (6%)

Szociodemográfiai és szociokulturális tényezők alapján a legkedvezőtlenebb társadalmi mutatókkal a dezintegrált kirekesztettek rendelkeznek. Míg a normakövető dezintegráltakat szegénység által sújtott csoportnak, a dezintegrált kirekesztetteket szegényeknek nevezhetjük. Jelen esetben ez azt jelenti, hogy minden anyagi, jövedelmi mutatót tekintve kifejezetten hátrányos, rossz a helyzetük. Az általunk vizsgált összes egyéb mutató, dimenzió szerint is azt találjuk, hogy a magyar társadalom e csoportja olyan súlyos, lényegében behozhatatlan és halmozódó hátrányokkal küzd, amelyek együttesen azt eredményezik, hogy ennek a csoportnak a tagjai kirekesztődnek a társadalmi integrációból.

Több, mint háromnegyedük legfeljebb szakmunkásvégzettséggel rendelkezik oly módon, hogy négytizedüknek alapfokú végzettsége van. Ez a legmagasabb arány az összes integrációs csoporton belül. Szintén a legmagasabb azok aránya is, akiknek az édesapja alapfokú végzettségű (63%), így hátrányaik – hasonlóan az előző csoporthoz – többszörösen is öröklődnek. Kirekesztettség-érzetüket indokolhatja, hogy messze ebben a csoportban a legmagasabb a romák aránya, mintegy negyedük roma származású. Hajdu Gábor és Megyesi Boldizsár jelen kötetben megtalálható, társadalmi tőkével, társadalmi struktúrával foglalkozó cikkükben megjegyzik, hogy *„a társadalmi tőke a mélyszegénységben élők esetében a legalacsonyabb, ez a csoport a három alindex esetében egyaránt a legrosszabb helyzetben van”* (Hajdu–Megyesi 2017).

Nem meglepő módon 90 százalékuk semmilyen idegen nyelvet sem beszél, 98 százalékuk pedig saját bevallása szerint nem volt üdülni az adatfelvételt megelőző 12 hónapban.

A csoport tagjainak döntő többsége, több mint a fele legalább 50 éves, sőt, egyharmaduk 60 éven felüli, akik kisebb településeken, leginkább alföldi községekben laknak. A dezintegrált kirekesztettek 16 százaléka Észak-Magyarországon, 18 százaléka az Észak-Alföldön, további 18 százaléka pedig a Dél-Alföldön él. A csoport kilátástalan helyzetét mutatja, hogy az egy háztartási egységre jutó ún. ekvivalens jövedelem messze a legalacsonyabb a dezintegrált kirekesztettek körében (az átlag 130.000 forint, míg a

dezintegrált kirekesztettek körében 84.162 forint). A kutatócsoport által létrehozott súlyos anyagi depriváció ebben a csoportban három emberből majd kettőt érint. Kristóf Luca és Szabó Andrea jelen tanulmánykötetben megjelent, fogyasztással kapcsolatos tanulmányukban megjegyzik, hogy a három általuk elemzett fogyasztási index alapján éppen a dezintegrált kirekesztettek a leghátrányosabb, legkisebb fogyasztással rendelkező csoport.

A dezintegrált kirekesztettek körében igen erősen túlreprezentáltak a munkanélküliek, a közmunkások és az alkalmi munkákból élők, valamint ebben a csoportban a legmagasabb az egyéb eltartottak aránya is. Ez már csak azért is érdekes, mert életkoruk alapján várható lenne a kimagasló nyugdíjas arány, azonban vannak olyan integrációs csoportok, ahol lényegesen magasabb a nyugdíjasok aránya (rendszerintegráltak, normakövető dezintegráltak).

A dezintegrált kirekesztetteket az iskolarendszer sem integrálja: jelentős részük legfeljebb nyolc osztályt végzett, ha egyáltalán ennyit sikerrel teljesített. Nem integráló a munkaerőpiac sem, hiszen megfelelő iskolai végzettség hiányában nem tudnak a piaci szférában elhelyezkedni, ráadásul olyan régiókban laknak, amelyek egyébként is alacsony fejlettségűeknek számítanak. Minimális megtakarítás híján költözni, ingázni nem tudnak, vagyis nincs érdemi esélyük a fejlett régiókban történő elhelyezkedésre. A minimális saját munkajövedelem mellett megélhetésük fő forrása az állami újraelosztásból származó jövedelem (közmunka, álláskeresési járadék, gyes, gyed, nyugdíj/nyugdíjszerű ellátás), amelynek szabályai ugyanakkor gyakran változnak.

4. táblázat. Integrációs csoportok

	Kapcsolat- gazdag politikailag aktívak	Lokálisan integráltak	Munka- erőpiacon integráltak	Rendszerin- tegráltak	Gyengén integráltak	Normaköve- tő dezinteg- ráltak	Dezintegrált kirekesztet- tek	Összesen
<i>Nem</i>								
Férfi	50	51	52	38	54	39	53	48
Nő	50	49	48	62	46	61	47	52
<i>Kor</i>								
18–29	13	20	15	24	21	22	12	18
30–39	27	19	28	7	24	7	14	19
40–49	25	13	32	2	22	2	18	18
50–59	21	18	22	5	17	10	24	16
60+	14	30	4	62	16	59	32	29
<i>Állandó lakhely</i>								
Budapest	19	12	22	29	13	16	16	19
Megyei jogú város	22	26	24	25	25	18	21	23
Egyéb város	31	27	30	25	34	33	25	30
Község	28	35	24	21	28	33	38	28
<i>Iskolázottság</i>								
Alapfok	3	19	7	32	21	35	42	20
Szak- munkás	18	23	39	24	36	34	35	30
Érettségi	40	27	38	33	30	25	21	32
Diploma	39	31	16	12	13	6	2	18
<i>Apa iskolai végzettsége</i>								
Alapfok	17	31	31	45	44	56	63	38
Szak- munkás	41	35	43	28	31	29	25	35
Érettségi	25	13	18	15	17	9	6	16
Diploma	17	21	8	12	8	6	6	11
<i>Volt-e üdülni az elmúlt 12 hónapban?</i>								
Igen	33	28	19	12	14	5	2	17
Nem	67	72	81	88	86	95	98	83
<i>Beszél-e valamilyen idegen nyelven?</i>								
Nem	47	51	67	67	68	80	90	66
Igen	53	49	33	33	32	20	10	34
<i>Roma-e?</i>								
Nem	99	96	96	96	91	91	75	94
Igen	1	4	4	4	9	9	25	6
Összesen	15,5	9	23	17	16	13	5	

5. táblázat. Integrációs, normatív-funkcionalista csoportok

	Erősen integ- rált szellemi	Erősen integ- rált fizikai	Lokálisan integrált	Munkaerő- piacon integ- rált szellemi	Munkaerő- piacon integ- rált fizikai	Rendszerin- tegrált	Gyengén integrált szellemi	Gyengén in- tegrált fizikai	Normakövető deintegrált	Deintegrált kirekesztett	Összesen
<i>Nem</i>											
Férfi	46	60	51	45	56	38	59	49	39	53	48
Nő	54	40	49	55	44	62	41	51	61	49	52
<i>Kor</i>											
18–29	13	13	20	11	17	24	17	23	22	12	18
30–39	24	32	19	35	23	7	30	19	7	14	19
40–49	25	25	13	28	33	2	28	16	2	18	18
50–59	19	27	18	20	23	5	20	15	10	24	16
60+	19	3	30	5	4	62	5	27	59	32	29
<i>Állandó lakhely</i>											
Budapest	24	9	12	34	16	29	19	16	16	16	19
Megyei jogú város	24	16	26	27	22	24	30	18	18	21	23
Egyéb város	30	34	27	26	31	25	26	33	33	25	30
Község	22	41	35	13	31	21	25	33	33	38	28
<i>Iskolázottság</i>											
Alapfok	2	5	19	2	10	32	6	34	35	42	20
Szakmun- kás	11	37	23	9	55	24	34	37	34	35	30
Érettségi	35	50	27	50	31	32	40	22	25	21	32
Diploma	52	7	31	39	4	12	20	7	6	2	18
<i>Apa iskolai végzettsége</i>											
Alapfok	12	29	31	14	39	45	29	58	56	63	38
Szak- munkás	38	49	35	36	47	28	39	23	29	25	35
Érettségi	27	19	13	13	11	14	23	13	8	6	16
Diploma	23	3	21	21	2	12	9	6	7	6	11
<i>Volt-e üdülni az elmúlt 12 hónapban?</i>											
Igen	40	16	28	37	10	12	23	6	5	2	17
Nem	60	84	72	63	90	88	77	94	95	98	83
<i>Beszél-e valamilyen idegen nyelven?</i>											
Igen	63	27	49	51	22	33	40	24	20	10	66
Nem	37	73	51	49	78	67	60	76	80	90	34
<i>Roma-e?</i>											
Nem	100	97	96	100	94	96	97	85	91	74	94
Igen	0	3	4	0	6	4	3	15	9	26	6
Összesen	11	5	9	8	15	17	8	8,5	13	6	

Integráció és strukturális egyenlőtlenségek

Szociológiai evidencia, hogy a strukturális egyenlőtlenségek kialakulását több tényező együttesen, ráadásul egymásra épülve hozza létre. A vizsgálható tényezők közül hármat emelünk ki itt: az iskolázottságot, a területi fejlettségi különbségeket, valamint az elitekhez való viszonyt. Míg az első kettőre leginkább a bourdieu-i tőkeelméletekre alapozó kutatások hívják fel a figyelmet (Savage et al. 2013, Albert et al. 2017). Az elittel való elégedettség pedig egy szubjektív eleme annak a politikai dimenzióknak, amit a rétegződésmodellek általában kevés sikerrel magyaráznak (Kovács et al. 2017), csoportképző hatása azonban jelentős (Angelusz–Tardos 2011).

Az alábbi táblázat azt mutatja meg, hogy az egyes iskolai végzettségi kategóriák (alapfok, szakmunkásképző/szakiskola, gimnáziumi és szakközépiskolai érettségi, valamint diploma) alapján hogyan helyezkednek el az egyes integrációs csoportok.

A legalacsonyabb végzettséggel rendelkezők körében erősen túlréprezentáltak a kevésbé integrált csoportok (így különösen a rendszerintegráltak, a normakövető dezintegráltak, valamint a dezintegrált kirekesztettek), ugyanakkor az érettségizettek és különösen a diplomások körében egyértelműen túlréprezentáltak a kapcsolatgazdag politikailag aktívak illetve a lokálisan integráltak. A diplomások körében szinte alig találhatók dezintegrált csoportok.

6. táblázat. Az integrációs csoportok megoszlása az egyes iskolai végzettségi kategóriákon belül, százalék

	Alapfok	Szaktun- káképző	Érettségi	Diploma	Összesen
Kapcsolatgazdag politikailag aktívak	2	9	19	34	16
Lokálisan integráltak	9	7	8	16	9
Munkaerőpiacon integráltak	9	30	27	21	23
Rendszerintegráltak	28	14	17	12	17
Gyengén integráltak	17	19	15	12	16
Normakövető dezintegráltak	23	14	10	4	13
Dezintegrált kirekesztettek	12	7	4	1	6
Összesen	100	100	100	100	100

Pearson-féle $\chi^2=375,434$; Cramer $V=0,248$

Magyarország legfejlettebb régiója a közép-magyarországi, ahol a vásárlóerő-paritáson számolt egy főre jutó GDP 2015-re vonatkozóan 5,3 százalékkal meghaladta az EU-28 átlagát, míg az összes többi régióban az uniós átlag alatti egy főre jutó GDP-ről beszélhetünk. A két legkevésbé fejlett régió az észak-alföldi és észak-magyarországi (KSH 2017: 127). Adataink alapján az Észak-Alföldön, Észak-Magyarországon és a

Dél-Dunántúlon felülreprezentáltak a kevésbé integrált csoportok (gyengén integráltak, normakövető dezintegráltak, dezintegrált kirekesztettek), míg a többi csoport vagy átlagos mértékben, vagy átlagot meghaladóan található meg a fejlettebb régiókban.

A Hajdu Gábor által készített komplex fejlettségi mutató értéke a rendszerintegráltak esetében a legmagasabb, a dezintegrált kirekesztettek esetében pedig a legalacsonyabb. Mindössze két olyan csoport van, amely az átlagnál magasabb fejlettségi indexszel rendelkezik (a már említett rendszerintegráltak, illetve a munkaerőpiacon integráltak), átlagközelebbi értékű a kapcsolatgazdag politikailag aktívak körében, az összes többi csoportnál pedig átlagtól kisebb-nagyobb mértékben lefelé tér el.

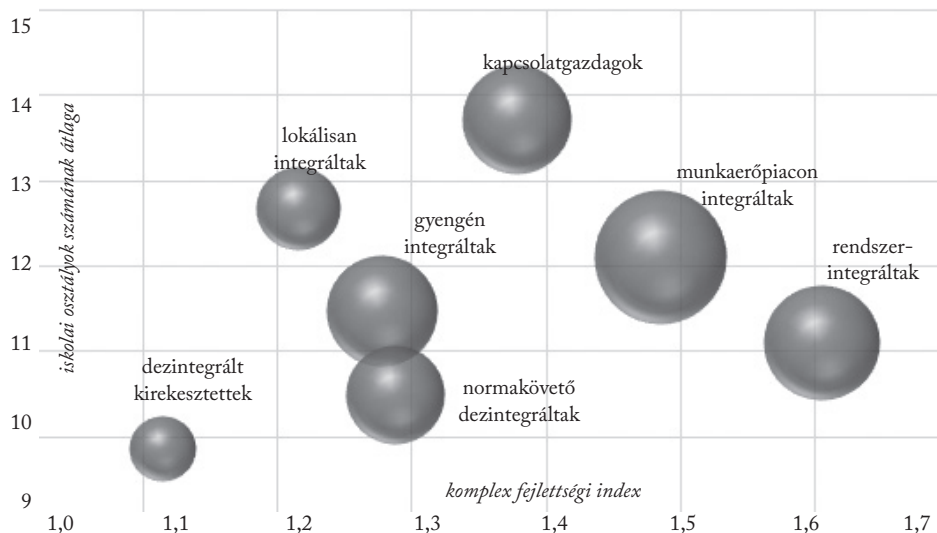
7. táblázat. Területi fejlettségi index átlagai az egyes integrációs csoportok szerint

	Átlag	N	Szórás
Kapcsolatgazdag politikailag aktívak	1,38	315,00	1,05
Lokálisan integráltak	1,22	187,00	1,02
Munkaerőpiacon integráltak	1,49	471,00	1,03
Rendszerintegráltak	1,61	353,00	1,12
Gyengén integráltak	1,28	328,00	1,03
Normakövető dezintegráltak	1,29	262,00	1,04
Dezintegrált kirekesztettek	1,11	114,00	1,19
Minta	1,38	2030,00	1,07

Anova F-próba: 6,203, sig=0,000, eta²=0,018.

Adataink alapján három érdemi állítást is tehetünk az iskolázottsággal és részben a területi egyenlőtlenségekkel összefüggésben. Egyrészt az iskolai végzettség emelkedésével mintha egyre több integrációs mechanizmus kötné az egyént a társadalomhoz (iskola, munkaerőpiac, politika, állami újraelosztás), másrészt az integráltak és dezintegráltak egyenlőtlenül helyezkednek el a különböző fejlettségű régiókban. Végül az 1. ábrából jól látható, hogy ha ezt a két szempontot együttesen vizsgáljuk, az általunk készített integrációs csoportok közül több érdemben elkülönül a többitől. A dezintegrált kirekesztettek és a kapcsolatgazdag politikailag aktívak, akik az iskolázottság vonatkozásában a strukturális hierarchia két végpontját jelölik ki, térben viszonylag messze helyezkednek el egymástól és a többi csoporttól. Az is kitűnik, hogy a gyengén integráltak, valamint a normakövető dezintegrált csoport van a legközelebb egymáshoz (lényegében egymásba csúsznak), ugyanakkor a rendszerintegráltak a komplex fejlettségi indexen elfoglalt kedvező pozíciójuknak köszönhetően jelentős távolságra találhatók a leszakadó, kevésbé integrált csoportoktól.

1. ábra. Az integrációs csoportok közötti távolság
(a komplex fejlettségi index átlaga és az elvégzett iskolai osztályok számának átlaga integrációs csoportonként)

8. táblázat. Elitcsoportokkal való elégedettség (0–10 skála) az integrációs csoportokban

Integrációs csoportok	Politikai elittel való elégedettség	Gazdasági elittel való elégedettség	Kulturális elittel való elégedettség
Kapcsolatgazdag politikailag aktívak	3,6	4,1	5,6
Lokálisan integráltak	3,4	3,9	6
Munkaerőpiacon integráltak	3,2	3,7	5,2
Rendszerintegráltak	4,6	4,7	6
Gyengén integráltak	3,5	4	5,2
Normakövető dezintegráltak	1,3	1,8	3,6
Dezintegrált kirekesztettek	2,1	2,3	4,5
Összesen	3,3	3,7	5,2
Szórás	2,5	2,4	2,3

Az elittel való elégedettség és az integráció

Habár egy társadalomban az elit fontos integráló erő lehet, korábbi tanulmányunkban megállapítottuk, hogy Magyarországon az elitek integratív szerepe az erős bizalomhiány miatt kevésbé hatékony (Kovách–Kristóf 2012). Kutatásunk kérdőívében egy 0-tól 10-ig tartó skálával a magyar politikai, gazdasági és kulturális elittel való elégedettségükről is kérdeztük a válaszadókat. Nem meglepő módon, a politikai és a gazdasági elittel az emberek inkább elégedetleneek, míg a kulturális elit valamivel jobb értékelést kapott (8. táblázat).

Az integrációs csoportokban az elit értékelése eltérő, és ennek megértésében kevésbé segítenek a szokásos demográfiai változók: a regressziós modellekben még az iskolázottság is kevésbé hatott (a kulturális elittel a diplomások kissé elégedettebbek, a politikai elittel a szakmunkás végzettségűek elégedetlenebbek). Az egyetlen kemény változó, mely mindháromfajta elit esetében erősebb szignifikáns hatást mutatott, a kérdéselt lakóhelyének fejlettségi indexe. Minél fejlettebb településen lakott a válaszadó, annál elégedettebb volt az elit teljesítményével, így elmondhatjuk, hogy az elitek megítélésének van egy területi-fejlettségi dimenziója.

Az integrációs csoportok beemelése a modellbe növelte a magyarázóerőt, ennek megfelelően néhány csoport esetében szignifikáns különbség mutatkozott az elittel való elégedettség terén. Nem különösebben meglepő eredmény, hogy a két dezintegrált csoport, a *normakövető dezintegráltak* és a *dezintegrált kirekesztettek* egyértelműen és általánosságban (még) elégedetlenebbek az elit teljesítményével, mint a többiek. Érdekes továbbá, hogy van egy kiugróan elégedett csoport is: ők a *rendszerintegráltak*. Róluk tudjuk, hogy erősen bíznak az intézményekben, politikai részvételük pedig átlag feletti. Mindhárom elitcsoporttal, de különösen a politikai elittel elégedettek. Kézenfekvő tehát arra gondolni, hogy többségükben kormánypárti szavazók lehetnek. Valóban, a pártpreferencia és az integrációs csoportokhoz való tartozás között van összefüggés (Gerő–Szabó 2017). A relatív többséget egy híján az összes csoportban a kormánypárti szavazók alkotják, de a *kapcsolatgazdag politikailag aktív*, és a *rendszerintegrált* csoportban az átlagnál is inkább felülreprezentáltak a Fideszt támogatók (55 és 58%). A munkaerőpiacon integráltak csoportjában az átlagosnál több a jobbikos, a normakövető dezintegráltak között pedig a baloldali ellenzékre szavazó (42%). Az elit ugyan nem mutat fel konszenzusos, követhető normákat (Kovách–Kristóf 2012), de egyes társadalmi csoportok számára (itt főként a rendszerintegráltakra gondolunk) a kormányzó politikai elit mégiscsak integráló erőként jelenik meg. Sajnálatos módon, ahogy ez a politikával foglalkozó fejezetből is kiderül (Gerő–Szabó 2017), ez a integráló politikai hatalom ellenségeképzéssel, más csoportok erős elutasításával operál, így a csoportközi, össztársadalmi integrációhoz nem járul hozzá, hanem inkább rombolja azt.

ÖSSZEFOGLALÁS

A tanulmány alapkérdése, hogy a társadalmi integráció és dezintegráció leírására létrehozott modell (Kovách et al. 2016) alkalmas-e a magyar társadalom rétegződésének vizsgálatára. Az integrációs modell megfelel-e annak az igénynek, hogy ötvözzön mindazt, amit a társadalom egyenlőtlenségeiből a foglakozások besorolásán alapuló hagyományos rétegződési sémák mutatnak meg, és amit az integráció/dezintegráció jelent. Az integrációs modell a csoportjai belső integráltságát és az integrációs mechanizmusokat is jelöli és kifejezi.

A fentebb is idézett, korábban megjelent munkánkban (Kovách et al. 2016) az integrációs modell és a foglalkozásalapú rétegződési sémák összehasonlítását követően arra a következtetésre jutottunk, hogy a társadalmi egyenlőtlenségek kutatáskor elkerülhetetlen az integrációra és a dezintegrációra vonatkozó információk és modellek figyelembe vétele. Úgy találtuk, hogy a munkajelleg-csoportok és azok módosított változatai (EGP, normatív-funkcionalista modell) elfedik az integrációs modellek által sikerrel leírt jelenségeket. A rétegződésmoделlek, valamint a látens osztálymodell (BBC-modell) és az integrációs modell között csekély statisztikai kapcsolatot mértünk. Ezek alapján arra a következtetésre jutottunk, hogy a társadalmi egyenlőtlenségek vizsgálatának legjobb módja a multi-modellálás, a különböző modellek használata. Az integráció/dezintegráció szerint létrehozott csoportokat olyan strukturális modellnek tartottuk, amely hatékonyan segíti a társadalom tagozódásának, valamint a tagozódást létrehozó és az azt fenntartó mechanizmusoknak a korábbinál sokkal mélyebb megismerését. Az integrációs ismérvek használata különösen a dezintegrált csoportok individualizálódásának mérhetővé tételével hozott új eredményeket a kutatás ezen szakaszában.

Egy újabb tanulmányban (Kovách et al. 2017) azt hasonlítjuk össze, hogy mennyire érvényes az integrációs modell, a foglalkozásalapú rétegződési sémák, a státusz-csoportok és a látens osztálymodell olyan társadalmi jelenségek magyarázatakor, mint például az egészségi állapot vagy a politikai attitűdök. Az integrációs és az INF-modell ebben az összehasonlításban különösen a kapcsolatok és a társadalmi tőke, valamint a szubjektív mutatók, szubjektív helyzet magyarázatában működött hatékonyan. A validitás-vizsgálat másik figyelemreméltó eredménye, hogy az integrációs és az INF-modell összességében a munkaerő-piaci és strukturális helyzetre és a társadalmi státuszra vonatkozó változók magyarázatában is jól szerepelt. Magyarázóerejük csak kevésbé marad el a státusz-csoportok és a normatív, funkcionalista séma strukturális és munkaerő-piaci mutatókra vonatkozó eredményeitől. Különösen fontos itt rámutatnunk, hogy az integrációs modell létrehozásába nem vontunk be foglalkozási különbségeket kifejező változót. Mindez azt jelenti, hogy az integrációs és az INF-modell nagymérték-

ben tartalmazza a rétegződés leírására használt korábbi sémák és modellek társadalmi egyenlőtlenségekre vonatkozó információtartalmát.

Hajdu és Megyesi társadalmi tőkéről és társadalmi integrációról készített elemzése (2017) egyértelműen bizonyítja, hogy az integrációs modellek létrehozásába bevont társadalmi tényezők alkalmasak a hagyományos modellekkel leírt rétegződési és strukturális egyenlőtlenségek megjelenítésére. A rétegződés- és integrációs modellek csoportjaiban a különböző tényezők között nincs nagy eltérés, de az integrációs modellek a rétegződési sémákhoz hasonlítva több információt foglalnak magukban.

Tanulmányunkban bemutattuk, hogy az integrációs modell csoportjai két, klaszikus strukturális egyenlőtlenségeket tartalmazó index, a komplex települési fejlettségi index átlaga és az elvégzett iskolai osztályok számának átlaga szerint határozott, hierarchikusan elrendeződő különbségeket mutatnak. Mindebből következik, hogy az integrációs modellek erős strukturális hierarchiákat is megjelenítenek, habár létrehozásuk alapvető célja az egyes csoportok integráltságának/dezintegráltságának megállapítása volt. Az integrációs modellek ugyanakkor a társadalom rétegződésének és strukturálódásának egy új dimenzióját ragadják meg. A leginkább integrált csoportokban szép számmal vannak olyanok például, akiknek a rétegződési státusza nem konzisztensen magas. Például falusiak, nem igazán iskolázottak, de erősen integráltak, saját társadalmi helyzetükre vonatkozó értékelésük pozitív és az integráció szempontjából legfelső csoporthoz tartozáshoz illő jövedelmük van.

A rétegződés és integráció kapcsolatát vizsgálva arra az eredményre jutottunk, hogy az integrációs és INF-modellek a társadalmi tényező-változókon keresztül megközelítőleg tartalmazzák mindazt, amit a társadalom rétegződéséről a klasszikus rétegződési sémák és modellek meg tudnak jeleníteni. Az integrációs modellek ugyanakkor egy sor olyan társadalmi jellemzőt is magukban foglalnak, amelyek reflektálnak a magyar társadalom jelenkori változásaira. A kapcsolatok, a szubjektív mutatók, a politikai részvétel, az értékek és normák, a bizalom mutatói mind beépültek az integrációs modellekbe. A hagyományos rétegződésmodellek és sémák nem tartalmazzák az előbbieken felsorolt társadalmi jellemzőket, hanem használóik azt feltételezik, hogy a foglalkozások besorolásával létrehozott kategóriák olyan társadalmi egyenlőtlenségeket fejeznek ki, amelyek mentén minden más társadalmi különbség relevánsan leírható. Elemzéseink viszont azt mutatták, hogy míg az integrációs modellek tartalmazzák a rétegződési attribútumokat, a rétegződés sémák és még a sokoldalú információk alapján szerkesztett státuszcsoportok sem fejezik ki mindazt, ami a gyorsan változó magyar társadalom egyenlőtlenségeinek valósabb megértéséhez szükséges. Az integrációs modellek sokoldalúan jelenítik meg a társadalom felső és alsó csoportjainak jellemzőit, és minden más modellnél értetetőbbé teszik a középrétegek differenciálódását előidéző folyamatokat és társadalmi

mechanizmusokat. Úgy gondoljuk, hogy a rétegződés és integráció kapcsán tett korábbi állításunk, amely szerint a társadalmi egyenlőtlenségek releváns vizsgálatához a multi-modellezés a megfelelő módszer, módosításra szorul. Az újabb elemzések alapján határozott véleményünk, hogy bár az integrációs modellek előállítása nem egyszerű kutatási feladat és használatuk további munkákat és finomítást igényel, mégis megtaláltuk azt a modellt, amellyel a magyar társadalom integratív és rétegződési viszonyai egyaránt kifejezhetők.

HIVATKOZÁSOK

- Albert F. – Dávid B. – Kmetty Z. – Kristóf L. – Róbert P. – Szabó A. (2017) Mapping the Post-communist Class Structure: Findings from the ‘Hungarian Class Survey’. *East European Politics & Societies and Cultures*. Megjelenés alatt.
- Angelusz R. – Tardos R. (2011) Régi és új törésvonalak, polarizáció, divergenciaspirál. In Tardos R. – Enyedi Zs. – Szabó A. (szerk.) *Részvétel, képviselet, politikai változás*. Budapest, Demokrácia Kutatások Magyar Központja Közalapítvány, 347–382.
- Czibere I. – Gerő M. – Kovách I. (2017) Újraelosztás és integráció. In Kovách I. (szerk.) *Társadalmi integráció. Az egyenlőtlenségek, az együttműködés, az újraelosztás és a hatalom szerkezete a magyar társadalomban*. MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont – Belvedere Meridionale (jelen kötet).
- Gerő M. – Szabó A. (2017) In Kovách I. (szerk.) A társadalom politikai integrációja. A politikai értékcsoportok. In Kovách I. (szerk.) *Társadalmi integráció. Az egyenlőtlenségek, az együttműködés, az újraelosztás és a hatalom szerkezete a magyar társadalomban*. MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont – Belvedere Meridionale (jelen kötet).
- Hajdu G. – Megyesi B. (2017) Társadalmi tőke és társadalmi integráció. In Kovách I. (szerk.) *Társadalmi integráció. Az egyenlőtlenségek, az együttműködés, az újraelosztás és a hatalom szerkezete a magyar társadalomban*. MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont – Belvedere Meridionale (jelen kötet).
- Huszár Á. (2013) Foglalkozási osztályszerkezet (III.) Egy normatív-funkcionalista osztálymodell vázlata. *Statistikai Szemle*, 91(7), 718–744.
- Koltai J. – Nemes D. (2017) A lakóhely hatása a társadalmi kapcsolatokra. In Kovách I. (szerk.) *Társadalmi integráció. Az egyenlőtlenségek, az együttműködés, az újraelosztás és a hatalom szerkezete a magyar társadalomban*. MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont – Belvedere Meridionale (jelen kötet).
- Kovách I. (szerk.) (2006) *Társadalmi metszetek. Hatalom, érdek, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon: szociológiai tanulmányok*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- Kovách I. – Kuczi T. – Jókuthy E. (2006) Az osztályok, a társadalmi struktúra, és rétegződés kutatásának állapotáról és megújításának szükségességéről. In Kovách I. (szerk.) *Társadalmi metszetek: Hatalom, érdek, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon: szociológiai tanulmányok*. Napvilág Kiadó, Budapest, 19–39.
- Kovách I. – Kristóf L. (2012) Elit és társadalmi integráció. In Kovách I. – Dupcsik Cs. – P.Tóth T. – Takács J. (szerk.) *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon*. Argumentum-MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, Budapest, 30–44.
- Kovách I. – Kristóf L. – Szabó A. (2015) Társadalmi integráció, dezintegráció és társadalmi rétegződés. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 3, 63–83. DOI: 10.18030/socio.hu.2015.3.63.
- Kovách I. – Hajdu G. – Gerő M. – Kristóf L. – Szabó A. (2016) A magyar társadalom integrációs és rétegződésmoდეllei. *Szociológiai Szemle*, 26(3), 4–27.
- Kovách I. – Hajdu G. – Gerő M. – Kristóf L. – Szabó A. (2017) *A magyar társadalom integrációs és rétegződésmoდეllei 2*. Megjelenés alatt.

Kristóf L. – Szabó A. (2017) Társadalmi integráció és fogyasztás. In Kovách I. (szerk.) *Társadalmi integráció. Az egyenlőtlenségek, az együttműködés, az újraelosztás és a hatalom szerkezete a magyar társadalomban*. MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont – Belvedere Meridionale (jelen kötet).

Magyarország 2016 (2017) Budapest, KSH. <http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/mo/mo2016.pdf>.

Savage M. – Devine, F. – Cunningham, N. – Taylor, M. – Li, Y. – Hjellbrekke, J. – Roux, B. L. – Friedman, S. – Miles, A. (2013) A New Model of Social Class? Findings from the BBC's Great British Class Survey Experiment. *Sociology*, 47, 219–250. DOI: 10.1177/0038038513481128.

RÉTEGZŐDÉS, SZEGMENTÁCIÓ, PREKARIÁTUS

A társadalmi struktúra-, illetve rétegződéskutatás területét az utóbbi időben a hagyományos, foglalkozásalapú rétegződésmodellekkel való elégedetlenség, illetve az ezek meghaladására törekvő kísérletek uralták. A hagyományos foglalkozási modellekkel szemben megfogalmazott kritikák részben jogosak, s a megközelítés alapvető fogyatékoságaira mutatnak rá. Másrészt azonban a bírálatok olykor olyan elvárásokat kérnek számon, amelyeket sem az újabb statisztikai alapú modellek, de a fontos vonatkozási pontul szolgáló klasszikus osztályelméletek sem tartottak önmaguk számára irányadónak. Amellett érvelünk, hogy a hagyományos foglalkozási rétegződési modellek a társadalmi struktúra, illetve rétegződéskutatás fontos és megkerülhetetlen eszközei maradnak ezután is, amelyek segítségével alapvető információk hozhatók felszínre a társadalom szerkezetének változásáról. A megközelítés azonban a kétségtelen erőnyei mellett lényeges pontokon alapvető korlátokba ütközik, amelyek az irányzat számára lehetetlenné teszik számos, a társadalom szerkezetének változását érintő releváns probléma vizsgálatát. E kérdések felvetéséhez ki kell lépni a hagyományos foglalkozási modellek által alkalmazott elméleti keretekből. A társadalmi struktúra-, illetve rétegződéskutatás területén ilyesféle újítások azonban csak akkor hasznosak, ha az új kutatási kérdések nyomán felszínre hozott eredmények összevethetők a korábbi eredményekkel, s felhasználhatók ezek javítására.

A következőkben először a hagyományos foglalkozási modellek körül zajló viták fő csomópontjait vesszük szemügyre, hogy azonosítsuk a megközelítés fő erőnyeit, illetve korlátait. Tanulmányunk első részében két problémát vetünk fel, amelyek megítélésünk szerint alapvető korlátot jelentenek a hagyományos foglalkozási rétegződésmodelleken alapuló vizsgálatok számára: (1) egyrészt azt, hogy a foglalkozási modellek leegyszerűsített módon ragadják meg a társadalmi tér objektív strukturális viszonyait, (2) másrészt nem alkalmasak az e térben létrejövő, olykor minden más foglalkozási csoporttól eltérő munkaerő-piaci helyzetű és viselkedésű – potenciálisan akár kollektívan cselekvő – társadalmi csoportok azonosítására. Tanulmányunk második felében két példával illusztráljuk azt, hogy van olyan elmélet (a munkaerő-piaci szegmentáció elmélete), amely alkalmas lehet a mai magyar munkaerőpiac fő strukturális vonásainak

feltárására, s így a hagyományos foglalkozási modellek ellenőrzésére, illetve javítására. Másik példákban a prekariátus fogalmára fókuszálva azt akarjuk bemutatni, hogy egy potenciális kollektív cselekvőnek gondolt csoportot miként lehet úgy empirikus vizsgálat tárgyává tenni, hogy „benne tartsuk” az előző elemzés által vizsgált társadalmi térben, de eközben „le is válasszuk” annak általános szerkezetéről.

FOGLALKOZÁSI OSZTÁLYELEMZÉS MINT KUTATÁSI PROGRAM – ÉS AZON TÚL

2013-ban jelentek meg a Mike Savage által vezetett *Great British Class Survey* első eredményei, amelynek keretében a szerzők a brit társadalom osztályszerkezetének egy új modelljére tettek javaslatot (Savage et al. 2013). Ez a modell a célkitűzéseik szerint alternatívát kínálhat a széles körben használt, goldthorpe-i alapokon nyugvó, foglalkozási, illetve munkaerő-piaci információkra támaszkodó tipológiákkal szemben, amennyiben ez a munkaerő-piaci jellemzőkön túl képes az osztálytagozódásban szerepet játszó egyéb társadalmi, illetve kulturális folyamatokat is beépíteni a modellbe.

Savage és kollégái elméleti, illetve módszertani javaslatai rögtön élénk vitát váltottak ki a szakterületen, sőt eredményeik a szűkebb szakmai nyilvánosságon túl is jelentős figyelmet keltettek.¹ Az új modell kapcsán kibontakozó diszkusszió során a leghevesebb szóváltás a hagyományos foglalkozási modellek képviselőivel alakult ki (lásd Mills 2014, 2015). A vitának ez a vonulata a társadalmi struktúra-, illetve rétegződés-kutatás legalapvetőbb problémáit vetette fel. Arról vitáztak a felek, hogy az empirikus osztályelemzés eszköztára segítségével milyen ismeretekhez juthatunk a társadalom tagolódásról, s ezeket mennyiben és milyen értelemben tarthatjuk érvényesnek. Úgy tűnik, hogy e ponton olyan dilemmák merülnek fel, amelyeket bármiképpen igyekszünk feloldani, meg kell fizetni az árát.

A mostani, illetve a korábbi viták is arról győzhették meg ugyanis az érdeklődőket, hogy a foglalkozási osztályelemzés képviselői miközben kifejezetten ambiciózus és nagy jelentőségű kutatásokat végeznek, nagyon határozottan és tudatosan szűk határok közé szorítják a megközelítésük érvényességét. John Goldthorpe, illetve Gordon Marshall korábban egy olyan, határozottan empíriaorientált kutatási programként jellemez-

1 A *Great British Class Survey* online kérdőíveit a BBC oldaláról lehetett elérni, s a felvétel eredményei is nagy publicitást kaptak a szakmán kívüli egyéb fórumokon is. A vizsgálatához kapcsolódóan készült továbbá egy kalkulátor (lásd: <http://www.bbc.com/news/magazine-22000973>), amely néhány egyszerű kérdés megválaszolása után elhelyezi az érdeklődőket a brit társadalom osztályszerkezetében. Mindez kitűnő lehetőséget kínált arra, hogy közéleti diszkussziók alakuljanak ki a társadalom osztályszerkezetéről. A megközelítés vonzó mivoltára jellemző, hogy gyorsan sor került a magyarországi adaptálására, s itthon is vitákat váltott ki (lásd GfK 2014, Róbert 2015, Bánóczy–Kabai–Kovácsy 2015). A társadalmi rétegződés többdimenziós vizsgálatának egyébként is komoly hagyományai vannak Magyarországon, amit a rétegződésmodell-vizsgálat alapozott meg (lásd mindenekelőtt Kolosi 1987).

te az osztályelemzés általuk művelt formáját, amely nem kíván elköteleződni az osztály egyetlen különös elmélete felé sem, pusztán arra törekszik, hogy vizsgálat tárgyává tegye „a különböző – a nemzeti gazdaságok különféle szektorainak munkaerőpiacain, illetve termelési egységeiben megfigyelhető foglalkoztatási viszonyok alapján meghatározott – pozíciók közötti összefüggéseket; azt a folyamatot, amelynek révén az idők során az egyének és családok elosztásra, illetve újraelosztásra kerülnek e pozíciók között; és ennek a következményeit az életesélyeikre és az általuk felvett társadalmi identitásokra, valamint azokat a társadalmi értékeket, illetve érdekeket, amelyeket követnek” (Goldthorpe–Marshall 1992: 382).

Ezzel a megfogalmazással Goldthorpe-ék eltávolítják magukat minden olyan megközelítéstől, amelyek a társadalom osztályszerkezetét a maga totalitásában kívánják megragadni (vö. Éber 2015). Lényegében csupán aziránt támasztanak igényt, hogy általában a foglalkozási, munkaerő-piaci pozíció, illetve konkrétan az általuk fejlesztett osztályséma jó indikátora az osztályhelyzetnek.² Az EGP-séma érvényességére irányuló rendszeres vizsgálatok is arra utalnak, hogy a megállapítás, ami a megközelítés létjogosultsága szempontjából a legnagyobb téttel bír, bármilyen bonyolult is egyébként a tárgy, amit ennek kapcsán mérni akarnak, azt ez a módszer jól méri (lásd Evans 1992, Evans–Mills 1998, 1999). A megközelítés sikere szempontjából tulajdonképpen másodlagos, hogy a kifejlesztett mérőeszköz egyébként jó-e valamire, vagyis hogy a segítségével meg tudunk-e/mennyiben tudunk megmagyarázni bizonyos jelenségeket. A goldthorpe-i, kutatási programként felfogott osztályelemzés akkor is eredményesen zárulna, ha arra a következtetésre jutna, hogy az osztályhelyzet hatása csökkent az idők során más tényezőkkel összehasonlítva.

A megközelítéssel szemben támasztott igények erős behatárolásának számos fontos előnye van. Retorikailag a megközelítés számára hasznos, hogy miközben a folytonosságot hangsúlyozza a klasszikus osztályelméleti hagyománnyal, az empirikus-pragmatikus orientáció kinyilvánítása révén eloldja magát a tradíció által felvetett központi problémáktól, legyen szó az ökonomizmus kérdéséről, a csoportképződés vagy az osztálykonfliktusok problémájáról.³ Sokkal fontosabb azonban, hogy a foglalkozási sémák által alkalmazott takarékos mérés lehetőséget biztosít a vizsgálatok standardizálásra, s így az eredmények időbeli, illetve nemzetközi összehasonlításra. E tekintetben a

2 A foglalkozási osztályelemzés irányzatán belül vannak természetesen olyan megközelítések, amelyek ennél jóval ambiciózusabb igényekkel lépnek fel, ahogy az irányzaton belül az is folyamatos vita tárgya, hogy a társadalom osztályszerkezete milyen elméleti keretre támaszkodva, miként ragadható meg (ennek kapcsán lásd pl. Róbert 1997, 2009, Huszár 2013a, 2013b, 2013c, 2016, Wright 2005).

3 Ezzel tulajdonképpen mentesítik magukat a klasszikus osztályelméletet ért kritikák alól (lásd pl. Nisbet 1959, Beck 1997, 2003, Hradil, 1987, Schulze 2000, Pakulski–Waters 1996, Hadas 1990, Kovách 2006, Kovách et al. 2016).

társadalmi struktúra és rétegződéskutatás területén a megközelítés mindig is egyedülálló eredményeket produkált, legyen szó a társadalmi mobilitás vizsgálatáról, vagy az osztályhelyzet különféle jelenségekkel való összefüggésének feltárásáról (lásd pl. Ferge 1969, Erikson–Goldthorpe 1992, Marshall–Swift–Roberts 1997, Svallfors 2006, Rose–Harrison 2010). Sőt, a nemzetközi statisztikai infrastruktúra elmúlt időszakban lezajlott fejlődése, illetve harmonizációja elvileg azt is lehetővé teszi, hogy jövőben éves rendszerességgel, üzemszerűen keletkezzenek, illetve váljanak hozzáférhetővé a megközelítés alapján előállított releváns információk a *Labour Force Survey*-re, az *EU-SILC*-re vagy egyéb adatforrásokra támaszkodva. Ez minőségi ugrást jelentene a társadalomszerkezet változásának vizsgálatában.⁴ Az előnyök mellett természetesen jelentős hátrányai is vannak a megközelítésnek, amelyekért komoly árat kell fizetni. A foglalkozási modellek által alkalmazott leegyszerűsítések ugyanis elzárják az utat számos, a társadalomszerkezet vizsgálatához elengedhetetlen kérdés felvetése előtt. Kész válaszokkal rendelkeznek olyan pontokon, ahol rendszeres és mélyebb vizsgálatoknak van tere.⁵

Mint a bevezetőben írtuk, ehelyütt két dilemmát vetünk fel, s illusztráljuk ezek megválaszolásának egy-egy lehetséges megoldását.

Egyrészt a foglalkozási sémák által megkülönböztetett csoportok – Bourdieu terminológiáját használva – olyan „papíron létező osztályok”, amelyek a társadalmi tér leegyszerűsített ábrázolásán alapulnak. A társadalmi tér felfogása szerint erőterként jellemezhető, „vagyis objektív hatalmi viszonyok olyan halmazaként, amely kényszerként nehezedik mindenkire, aki a mezőbe belép, és amely nem redukálható sem az egyes cselekvők szándékaira, sem pedig a közöttük zajló interakciókra” (Bourdieu 2010). Bourdieu (1984, 2010) a társadalmi teret a különböző típusú tőkék, illetve ezek megosztása révén igyekszik ábrázolni, s a *Great British Class Survey* keretében végzett újabb osztályvizsgálat során Mike Savage és kollégái (2013, 2015) is a bourdieu-i megközelítéshez nyúlnak vissza, amikor a brit társadalom nagycsoportjait a gazdasági tőke, kulturális tőke, illetve a társadalmi tőke megkülönböztetése révén igyekeznek megragadni. A munkaerő-piaci, foglalkozási dimenzió kétségtelenül a társadalmi térben rögzült kényszerek fontos elemét képezi, folyamatos reflexiót igényel azonban, hogy egyrészt e dimenzió szerepe hogyan alakul más potenciális erőforrásokhoz képest, illetve másrészt,

4 Ennek a folyamatnak fontos lépése, hogy az Eurostat kezdeményezésére létrejött a *European Socio-economic Groups (ESeG)* foglalkozási klasszifikáció, s megjelent az Eurostat hivatalos adatközléseiben. Ennek köszönhetően standardizált módon, éves rendszerességgel állnak rendelkezésre információk az európai országok osztályszerkezetének változásáról a Labour Force Survey alapján. Az adatok a következő helyen érhetők el: http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=lfsa_esegn2&lang=en.

5 És ennek komoly gyakorlati következményei lehetnek például egy adatfelvétel megtervezésekor: milyen kérdések kerülnek a kérdőívbe, s ezek alapján miféle mutatók készülhetnek el?

hogy ennek a strukturáló szerepe miként változik az idők során. E probléma vizsgálatához a következőkben a munkaerő-piaci szegmentáció elméletét hívjuk segítségül.

Másrészt sem a foglalkozási sémákban szereplő csoportok, sem a Mike Savege-ék által megkülönböztetett társadalmi kategóriák nem tekinthetők valódi, cselekvő társadalmi osztályoknak és kérdéses, hogy e klasszifikációk segítségével egyáltalán fel lehet-e vetni a kollektív cselekvés, illetve osztályképződés problémáját, vagy legalább feltételezni lehet-e a munkaerő-piaci viselkedés alapvető hasonlóságát. Ahogy Bourdieu fogalmaz, az ily módon azonosított csoportokat *„legfeljebb valószínűségi osztálynak lehetne nevezni, amennyiben olyan cselekvőkből áll, akiknek a megszervezése vagy mozgósítása kevesebb akadályba ütközik, mint a cselekvők bármely egyéb halmazáé”* (Bourdieu 2010). Ahhoz, hogy valamely társadalomszerkezeti pozícióhoz kapcsolódóan kollektív cselekvők emelkedjenek ki, jelentős teoretikus, illetve politikai munkára van szükség, amelynek során a csoportot megnevezik, elhatárolják más társadalmi csoportoktól, s létrehozzák a cselekvés lehetőségét megteremtő intézményeket, a döntéshozási mechanizmusoktól kezdve a különböző képviseleti formákig. A probléma megközelítésének alternatív útja lehet, ha azokra a társadalmi csoportokra koncentrálunk, amelyek esetében erőfeszítések vannak e teoretikus, illetve politikai munka elvégzésére. Amelyek esetében tehát már kísérlet történt a csoport – munkaerő-piaci, vagy egyéb tényezőkre támaszkodó – társadalomszerkezeti lokalizálására, illetve amelyekhez kapcsolódóan, legalább elméleti szinten felmerült a csoport megszerveződésének lehetősége.

A polgárság, illetve a proletariátus klasszikusan ilyen csoportoknak tekinthetők. Az előbbi – a középosztály fogalmával együtt – történetileg a társadalom stabilitásának záloga, s a status quo fennmaradásában érdekeltek folyamatos hivatkozási alapja. A proletariátus révén ezzel szemben azokat igyekeznek megnevezni és összekapcsolni, akik a kapitalista rendszer működésének legnagyobb kárvallottjai, s akiknek a leginkább érdekük fűződhet a megváltoztatásához.⁶ A közelmúlt magyarországi társadalomszerkezeti változásai kapcsán elsősorban az elit, illetve az elit különböző frakcióihoz kapcsolódott a cselekvés képzete (lásd pl. Szalai 1990, 2001, Kolosi 1991, Eyal–Szelényi–Townsend 1998, Éber et al. 2014), de a rendszerváltást megelőző időszakban előbb az értelmiség (Konrád–Szelényi 1989), majd a polgárosodás útjára lépett „szocialista vállalkozók” (Szelényi 1992) is ilyen csoportokként tűntek fel. A dolgozat második felében mi a prekariátus csoportjára fókuszálunk. A prekariátus fogalma újabb képződmény, de annyiban hasonlít az előzőekre, hogy szószólói – a proletariátus klasszikus fogalmához hasonlóan – olyan születőben lévő „veszélyes osztályként” tekintenek rá, amely a társadalmi berendezkedés változásához vezethet.

6 A polgárság csoportja kapcsán lásd első próbálkozásainkat: Sik 2016, Sik–Szeitl 2016a.

A SZEGMENTÁLT MUNKAERŐ-PIACI ELMÉLET ÉS ALKALMAZHATÓSÁGA A MAI MAGYARORSZÁGON

A munkaerő-piaci szegmentáció elmélete abból indul ki, hogy a munkaerőpiac nem folytonos, hanem szakadós. A munkaerőpiacon olyan egymástól elkülönülő szegmentumok azonosíthatók, amelyek között korlátozott az átjárás. A különböző szegmentumokban jelen lévő vállalatok nem versenyeznek egymással, mert a munkavállalók más, különböző szociológiai jellemzőkkel rendelkező csoportjait célozzák meg. A szegmentációs elmülethez kapcsolódó vizsgálatok arra vállalkoznak, hogy a munkaerőpiac strukturalódásának mechanizmusait, s ezzel a társadalom rétegződésének fő vonásait szisztematikusan feltárják. E vizsgálatok így – a szakadások, a korlátozott elmozdulások, illetve az intézményesedett szubkulturális helyzetek dinamikus vizsgálata révén – hozzájárulhatnak a társadalmi térben rögzült objektív, a cselekvők számára kényszerítő erővel rendelkező viszonyok feltáráshoz.

A következőkben arra a kérdésre keressük a választ, hogy egyrészt alkalmas-e a szegmentációs elmélet a mai magyarországi munkaerő-piaci csoportok közötti különbségek megragadására, s ha igen, akkor miben tér el a mai helyzetre alkalmazható szegmentált modell a korábbi eredményektől?

A munkaerő-piaci szegmentáció elmélete

A szegmentációs elmélet alapváltozata egy *duális* elmélet, mely két szegmensre tagolja a munkaerőpiacot (Doeringer–Piore 1971, Galasi–Sik 1977, 1979). A primer szegmensbe tartoznak a nagyvállalatok és a szervezett szakmák dolgozói, akiknek a fizetése viszonylag magasabb, munkakörülményeik jobbak, munkahelyi-foglalkoztatási stabilitásuk nagyobb, az előrejutási esélyeik pedig kedvezőbbek. A szekunder szegmensbe jellemzően a kisebb vállalatban, alacsony fizetésért, tartósan rosszabb munkaerő-piaci helyzetben lévő munkaerő található, akik számára a munkahely bizonytalan, az előrejutás fogalma értelmezhetetlen, a képzés értelmetlen és elérhetetlen, s akik között magas a külső jegyeik alapján (nemük, bőrük színe, etnikai hovatartozásuk stb.) hátrányosan megkülönböztetettek aránya. A két szegmentum tartós elkülönülésében kitüntetett jelentősége van a munkaadók (és az ő érdekeiket képviselő állam) szabályozásának, illetve a technológiai hatásoknak is. Az elmélet lényeges – de empirikusan nem igazolt – eleme az is, hogy a két szegmens között korlátozott az átjárás, vagyis egy tőkés, aki a primer szegmensbe fekteti tőkéjét, s ennek megfelelően alakítja ki működési feltételeit, az nem vált át a szekunder szegmensnek megfelelő működésre, illetve egy munkás, aki a szekunder szegmensben kezd el dolgozni, nagy valószínűséggel végig ebben a szegmensben fogja munkaerő-piaci életpályáját tölteni. A két munkaerő-piaci szegmentum elkülönülésének rögzülésében közrejátszik a munka közben megszerezhető szaktudás

és helyismeret növekvő jelentősége, a szakszervezetek, az állam eltérő magatartása a két szegmentumban, illetve az ezekben kialakuló eltérő szegmentum-specifikus szubkultúra is. Belátható ugyanis, hogy az adott szegmentumban töltött idő hosszának függvényében a dolgozó egyre kevésbé lesz alkalmas a másik szegmensbe való átlépésre, mert szegmentum-specifikus szocializáltsága (munkahelyi viselkedés le nem írt szabályai, a vezető-beosztott viszony eltérései, stb.) ezt egyre kevésbé engedi meg.

A primer és a szekunder munkaerő-piaci szegmentum munkavállalóit elkülönítő két legfontosabb jegy – az iskolázottság (és ezen belül a munkahelyi előmenetelt szolgáló továbbképzés) és a munkahelyi stabilitás – hatására míg az első szegmentumhoz erősen strukturált, jó előmeneteli lehetőségeket biztosító belső munkaerőpiacok tartoznak, addig a másodikhoz a munkaköri azonosulásnak és a vállalathoz való kötődésnek a hiányával jellemezhető, strukturálatlan belső munkaerőpiacok társulnak.

Az eredeti duális szegmentációs modellt hamar követte annak három munkaerő-piaci szegmentumot megkülönböztető változata (Piore 1972), amely szerint ugyan a duális modell alkalmas arra, hogy leírja a szekunder munkaerő viselkedését azokkal a munkaerő-piaci viselkedési jegyekkel, amelyekkel az eredeti modell operált, de a primer munkaerőn belül két csoport különböztethető meg. Míg ennek alsó csoportjára (tipikusan a modern munkaerőpiac szakmunkásaira) jellemző az eredeti duális felosztás szerinti primer szegmentumról adott jellemzés (például hogy esetükben a legerősebb a modern munkaerőpiac két domináns szereplőjének (a gyár és a hivatal) munkarendje és szervezete), addig a felső csoportot (amelybe például a vezető állásúak és a diplomás szakemberek tartoznak) az alsó csoportokénál magasabb fizetés és társadalmi státusz, kedvezőbb előrejutási esélyek, nagyobb egyéni mozgástér, és nagyobb állásbiztonság jellemzi, továbbá ennek a csoportnak a mobilitási mintái inkább a szekunder munkaerőjéhez, semmint a primer szegmentum alsó csoportjához hasonlóak, azzal a nem elhanyagolható eltéréssel, hogy ebben a csoportban a mobilitás gyakran előrejutással is párosul. Ez a hármas felosztás egyszersmind a társadalmi rétegződés szociológiája felé tett lépés is, mert a szekunder munkaerő helyzete és viselkedése sok szempontból hasonló a marginális helyzethez és a szegénység szubkultúrájához, a primer alsó csoport a modern tömegtermelésre alapozott munkásosztállyal, a primer felső csoport pedig a középosztállyal azonosítható.

A szegmentált elmélet kifejlett formájában már nem limitálja a primer szegmens feltételezett számát, hanem az adott munkaerőpiacon létező, s egymástól az elmélet elveinek megfelelően elkülöníthető tetszőleges számú szegmens beazonosítását tűzi ki céljául. Ennyiben céljai közősek a különböző foglalkozási osztálymodellekkel, amelyek a társadalmi pozíciót a munkaerő-piaci, foglalkozási jellemzők révén kívánják megragadni, s alkalmas eszköznek mutatkozik e modellek ellenőrzésére is.

Magyarországon a pre- és posztiszocializmus idején végzett idetartozó kutatások (a munkaerőpiac szegmentálódásáról Galasi 1982, Nagy–Sziráczy 1982, Fazekas et al. 1983, a belső munkaerőpiacról Stark 1988, a munkaerő-piaci stratégiákról Kertesi–Sziráczy 1983, Köllő 1982) azt jelezték, hogy a szegmentált elmélet alkalmas a korabeli magyar munkaerőpiac leírására, illetve egy olyan rétegződési modellnek a megalkotására, amelynek alapja a munkaerő-piaci szegmens.

Ezen elemzések sorában Nagy és Sziráczy (1982) tanulmánya kifejezetten arra a kérdésre kereste a választ, hogy miképpen szegmentálódott a munkaerőpiac Magyarországon a hetvenes évek közepén. A vizsgálat adatbázisa a Központi Statisztikai Hivatal 1974-es országos reprezentatív munkaügyi adatfelvétele volt. Az elemzés alapegysége a népgazdaság szocialista szektora 65 tipikus fizikai foglalkozásának adatai voltak. Minden foglalkozást 53 különböző foglalkozási „jegy” jellemzett (pl. az adott foglalkozást gyakorlók munkaerő-szerkezete, mobilitása, munkaköri adottságai, kereseti viszonyai stb.).

A duális modellből kiindulva hipotézisük értelmében a primer elsődleges szegmensre a szakképzett, magasan iskolázott, stabil munkaerő, továbbá kedvező munkakörülmények, valamint a magas keresetek jellemzők, s ennek ellentéte a szekunder szegmens. A munkaerőpiac duális tagolását a munkaerő szakképzettség és iskolázottság szerinti összetétele alapján végezték el. A primer szegmensbe való bekerülés feltétele az volt, hogy az adott foglalkozási csoportban dolgozók között a szakmunkás-bizonyítvánnyal rendelkezők aránya haladja meg az 50%-ot, és az átlagos iskolázottsági szint 7 osztálynál magasabb legyen. A primer szegmensbe 34, a szekunderbe 31 foglalkozás került.

Összehasonlítva az így létrehozott primer és szekunder szegmens munkaerőpiaci jellemzőit, azt találták, hogy a hetvenes évek közepén a munkaerőpiac duális modellje alkalmas volt a munkaerőpiac legalapvetőbb jellemzőinek elkülönítésére. A primer szegmensbe az ipar, a kereskedelem és a vendéglátás, valamint a szolgáltatás foglalkozásainak túlnyomó része, a szekunder szegmensbe a mezőgazdasági, az egyéb fizikai (segédmunkások, szállító- és rakodómunkás, kézi anyagmozgató, anyagmozgató gépkezelő, takarító és kályhafűtő) és a szállítási, hírközlési foglalkozások tartoztak, az építőipari foglalkozások fele-fele arányban megoszlának a szegmensek között.

A szerzők nem találtak különbséget a két szegmens között a munkaerő nemek szerinti összetételében és a primer szegmensben inkább a fiatal, a szekunderben inkább az idősebb munkaerő volt jellemző (lásd az *1. táblázatot*). A primer szegmensre kedvezőbb munkakörülmények, rövidebb munkaidő és magasabb kereseti szint, a szekunder szektorra kedvezőtlenebb munkakörülmények, hosszabb munkaidő és alacsonyabb kereseti szint volt jellemző. A két szektor dolgozóinak eltérő munkaerő-értékesítési stratégiáját jelezte, hogy a kisipari engedéllyel szakmát gyakorlók, valamint a főfog-

lalkozáson kívül mellékjövedelmet élvezők létszamaránya (vagyis a többletjövedelem-szerzésnek a korabeli viszonyok között megvalósítható két legális módja) – bár mindkét szegmensben nagyon alacsony, de a primer szegmensben magasabb volt.

1. táblázat. A primer és a szekunder szegmens legfontosabb munkaerő-piaci jellemzői

	Primer szegmens	Szekunder szegmens
A szakmunkás-bizonyítvánnyal rendelkezők létszáma (%)	77	26
Az általános iskola 8 osztályánál kevesebbet végzettek aránya (%)	22	50
A nők aránya (%)	32	30
Az adott vállalatnál eltöltött idő (év)	7,8	7,7
A 30 évesnél fiatalabbak aránya (%)	44	25
A munkáltatót változtatók aránya (%)	10	15
A nagy erőfeszítéssel és/vagy különösen kedvezőtlen munkakörülmények között dolgozók aránya (%)	12	24
Az összes teljesített havi munkaidő (óra)	173	197
Havi átlagkereset (Ft)	3280	2929
Egy teljesített munkaóra jutó kereset (Ft)	19,9	14,9
A kisipari engedéllyel szakmát gyakorlók aránya (%)	0,4	0,2
A mellékjövedelemmel rendelkezők aránya (%)	0,7	0,3

Forrás: Nagy-Sziráczky 1982, 1. táblázat alapján

A munkaerőpiac szegmentálódása a mai Magyarországon

A munkaerőpiac szegmentálódásának mai vizsgálatához a Munkaerő-felmérés (MEF) 2015-ös második negyedévi adatgyűjtésére támaszkodtunk, amely egy speciális kérdésmodult tartalmazott a munkavégzés különböző dimenzióra vonatkozóan.⁷ Ez az adatbázis különös információs bázisul szolgál a munkaerőpiac vizsgálatához.⁸

Elemzésünket két szakaszban végeztük el. Először a MEF alapján egy speciális adatbázist készítettünk, amelynek a rekordjait a foglalkozások, a változóit pedig e foglalkozásokra vonatkozó, e foglalkozásokat betöltők alapján nyert információk képeztek.⁹ Ezt az adatbázist használtuk a munkaerő-piaci szegmentumok azonosításához.

7 Az elemzést a 15–64 éves, alkalmazásban álló foglalkoztatottakra terjesztettük ki (N= 23 762).

8 A fejezet elemzései egy korábbi vizsgálatunkon alapulnak, a részletes eredményekhez lásd Sik-Huszár 2017.

9 Egészen pontosan a FEOR08 foglalkozási nomenklátúra három számjegyű verziójával dolgoztunk, a Munkaerő-felmérés elemszáma sajnos nem teszi lehetővé, hogy az elemi, 4 számjegyű foglalkozási kódokat használjuk. Kizártuk továbbá az elemzésből azokat a háromjegyű foglalkozási kódokat, amelyek esetében a minta nem tartalmazott legalább 50 főt.

Az elemzés ezen szakaszában azokra a változókra támaszkodtunk, amelyek az eredeti elméletben is a munkaerő-piaci helyzet legalapvetőbb metszésére szolgáltak, s amelyeket a hetvenes évek szegmentációs elemzése során is alkalmaztak. Ezek az emberi tőke és a munkavégzés jellemzői. Ezt a két dimenziót tíz változóval (azok FEOR08 csoportonként számított átlagával) közelítettük, majd klaszterek képzésével vizsgáltuk, hogy hány és milyen összetételű szegmensekre lehet a mai magyar munkaerőpiacot tagolni. A klaszterezés eredménye alapján a mai munkaerőpiac három szegmensre tagolható.

A foglalkozási csoportok számát tekintve a modell egy kevés, 5 csoportot magába foglaló szekunder, és egy terjedelmes alsó, illetve kisebb felső primer¹⁰ szegmenst (30, illetve 21 csoport) foglal magában. A szekunder szegmenshez tartozik a vizsgálatban bevont alkalmazottak 7 százaléka, míg a primer alsóhoz 59, a primer felsőhöz pedig a 34 százaléka (2. táblázat).

2. táblázat. A 3-jegyű FEOR08 szerint csoportosított foglalkozások és az ezekben foglalkoztatottak számának aránya (%)

	FEOR08 foglalkozási csoportok száma (3 jegyű)	MEF-minta elemszám	MEF-létszám súlyozva
N	56	17231	2849992
Felső primer szegmens „alja”	37	30	34
Alsó primer szegmens	54	61	59
Szekunder szegmens	9	9	7
Összesen	100	100	100

Az egyes szegmentumok összetételét vizsgálva azt találjuk, hogy ezeknek a választóvonalai nagyon erősen kapcsolódnak magának a FEOR08 nómenklatúrának a határaihoz, amely maga is strukturáltan veszi számba a foglalkozásokat. A *felső primer szegmenshez* tartoznak kivétel nélkül a harmadik, illetve negyedik FEOR08 főcsoport-hoz (egyéb felsőfokú vagy középfokú képzettséget igénylő foglalkozások, illetve az irodai és ügyviteli foglalkozások) tartozó foglalkozások. E szegmentumhoz a FEOR más főcsoportjaiból csupán a személy- és vagyonvédelmi (FEOR08–525), illetve a műszerész foglalkozások sorolódtak (FEOR08–734). Az *alsó primer szegmenshez* tartozó foglalkozások ezzel szemben az ötös, hatos, hetes, illetve nyolcas FEOR08 főcsoportokhoz kapcsolódnak, amelyek az alacsonyabb képzettséget igénylő kereskedelmi, szolgáltatási,

¹⁰ Itt figyelembe veendő, hogy a Nagy–Sziráczy elemzéshez hasonlóan a vizsgálatot nem terjesztettük ki a foglalkozási szerkezet felső szegmensének „tetejére”, a vezetői, illetve értelmiségi foglalkozásokra (az 1–2-es FEOR08 főcsoport). Ezért ez a 21 foglalkozás csupán a felső primer szegmens alsó részalkalmazatának tekinthető. Szintén kihagytuk a fegyveres szervekhez kötődő foglalkozásokat (0-ás FEOR08 főcsoport), amelyek speciális csoportot képeznek.

mezőgazdasági, illetve ipari foglalkozásokat foglalják magukba. Ezeken a FEOR08 főcsoportokon túl azonban ebben a szegmentumban kaptak helyet a képzettséget nem igénylő foglalkozások közül a takarítók (FEOR08-911), illetve az egyszerű szolgáltatási, illetve szállítási foglalkozásúak is (FEOR08-922, 923). A *szekunder szegmens*hez tartozó foglalkozási csoportok egyetlen kivétellel (a hatodik FEOR08 csoportba sorolt erdőgazdálkodási foglalkozások) a kilences FEOR08 főcsoportozáshoz tartoznak, amely a szakképzettséget nem igénylő foglalkozásokat fogja egybe. E főcsoportból a szemétyűjtők, valamint az ipari, építőipari, és a mezőgazdasághoz kapcsolódó egyszerű foglalkozások kerültek a szegmensbe.

A 3. táblázatban a három szegmentum legalapvetőbb jellemzőit mutatjuk be az emberi tőke (legmagasabb iskolai végzettség és továbbképzés), és a munkavégzés körülményeire vonatkozó változók alapján (szerződés, munkajelleg, munkarend és szervezettség), amelyek a klaszterezés alapját képezték.

3. táblázat.

A három munkaerő-piaci szegmens alapvető jellemzői (a csoportátlagok súlyozatlan átlaga)

	Szekunder	Alsó primer	Felső primer részhalmoz	Összesen
N	5	30	21	56
<i>Emberi tőke (%)</i>				
Legfeljebb 8 osztályt végeztek ($\chi^2=92$)*	63	18	2	16
Szaktanulmányokat végeztek ($\chi^2=64$)	28	49	11	32
Középiskolát végeztek ($\chi^2=51$)	8	31	61	40
Felsőfokú iskolát végeztek ($\chi^2=25$)	1	2	21	9
Az elmúlt 12 hónapban munkahelyi képzésben vettek részt ($\chi^2=14$)	44	28	41	34
<i>A munkavégzés körülményeinek jellemzői (%)</i>				
Határozatlan idejű szerződéssel rendelkezők ($\chi^2=77$)	42	89	94	87
Legfeljebb egy évre szóló határozott idejű szerződéssel rendelkezők ($\chi^2=68$)	56	10	5	12
Fizikailag veszélyeztetett munkahely ($\chi^2=32$)	71	58	35	50
Többműszakos munkarendben dolgozók aránya (%) ($\chi^2=4$, $p=0,02$)	8	27	18	22
A munkahelyen működik szakszervezet ($\chi^2=18$)	3	17	31	21

* Az eltérések zöme $p=0,0000$ szinten szignifikáns. Az ettől eltérő eseteket jelezzük.

Látható, hogy a szegmentáláshoz felhasznált valamennyi változó az elmélet által predikált, és az 1970-es évek magyar munkaerőpiacához hasonló módon viselkedik. A szegmentálódásban meghatározó a képzettség szintje, s az egyes szegmentumok a munkahelyi jellemzői alapján is határozottan elkülönülnek egymástól. A *szekunder szegmensben* dolgozók iskolázatlanok és munkahelyi jellemzőik sokkal rosszabbak, mint a másik két munkaerő-piaci csoportban dolgozóké.¹¹ Az *alsó primer szegmens* dolgozója jellemzően szakképzett és nem képződik tovább, munkakörülményei pedig átlagosak. E csoport sajátossága még, hogy itt a legmagasabb a többműszakos munkarendben dolgozók aránya. A felső primer szegmens foglalkoztatottja magasabban képzett és tovább is képzi őt a munkahely (ami feltehetően a belső munkaerő-piaci helyzet javulását eredményezi számára), munkahelyi jellemzői pedig minden tekintetben jobbak a másik két szegmensénél.

A munkaerő-piaci csoportok szociológiai jellemzői

Eddig a foglalkozások szintjén vizsgáltuk, hogy milyen szegmentumok azonosíthatók a mai magyarországi munkaerőpiacon, elemzésünk következő kérdése pedig, hogy a különböző szegmensekben található foglalkozási pozíciókat betöltők szociológiai jellemzői mennyiben térnek el egymástól. Ehhez a MEF egyéni adatai segítségével először az egyes szegmentumokhoz tartozók demográfiai, illetve emberi tőkére vonatkozó jellemzőit vizsgáljuk, majd pedig a munkahely, illetve a munkavégzés különböző dimenzióit tekintjük át.

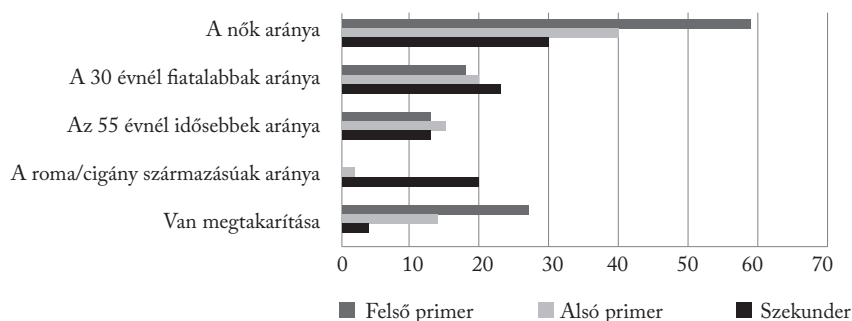
A munkaerő-piaci csoportok demográfiai összetételét, illetve anyagi viszonyait vizsgálva azt tapasztaljuk, hogy míg a szekunder szegmensbeli helyzettel a roma származás és az anyagiak hiánya, vagyis a marginális társadalmi helyzet és ennek etnicizált változata jó eséllyel együtt jár, addig a három demográfiai jellemző közül, amit a rossz munkaerő-piaci helyzettel szoktak azonosítani, csak a fiatalság van jelen (s az sem túl erősen). A szekunder szegmensben az idősök aránya átlagos, a nőké pedig éppenséggel alacsony. A primer szegmens alsó csoportja minden tekintetben átlagos összetételű, felső csoportja pedig jómódban élő nőket foglal nagyobb eséllyel magában.

Értelemszerűen a három szegmens emberi tőke szerinti összetétele nem tér el a klaszterezés során a csoportátlagok alapján számolt eltérésektől. Az emberi tőke öröklött változatai is a fenti összefüggést mutatják, ami a három szegmensben dolgozók emberi tőke terén megnyilvánuló egyenlőtlenségének generáció(ko)n túlnyúló kiterjedését és homofil jellegét mutatja.

A szegmentáció területi dimenzióit vizsgálva azt találjuk, hogy a szekunder szegmens jellemzően falusi jelenség, aminek feltehetően nem mond ellent az sem, hogy a

11 Kivéve a munkahelyi képzést, amit feltehetően az magyaráz, hogy esetükben sok, de csak az elemi betanítást jelentő, rövid ideig tartó, sem előrejutást, sem többletjövedelmet nem garantáló „beoktatásról”, illetve közmunkásoknak szervezett képzésekről lehet szó.

1. ábra. A három munkaerő-piaci szegmens szociodemográfiai jellemzői (%)

kisebb városokban a szekunder szegmensben foglalkoztatottak aránya alig marad el az átlagtól, már ha feltételezzük, hogy ezek a városok kisebbek és „falusiasabbak” lehetnek a másik szegmens két csoportjának városaihoz képest. E két további csoport között kisebb az eltérés, de a felső primer szegmens munkahelyei nagyobb arányban budapestiek, és kisebb arányban fordulnak elő községekben, mint az alsó primer szegmens esetében. Ezek az eltérések tükröződnek a regionális összevetésben is. A közép-magyarországi régió alig van jelen a szekunder szegmensben, s az alsó primer szegmensben is átlag alatti az itt található foglalkoztatottak aránya. A szekunder szegmensbeli állások a marginalizált régiókban fordulnak inkább elő (Dél-Dunántúl, Észak-Magyarország és Észak-Alföld). A felső primer szegmenshez kapcsolódó munkahelyek ezzel szemben inkább a közép-magyarországi régióban találhatók. A közép-magyarországi régió munkaerőpiacának jellemzői alapvetően eltérnek a többi régiótól.

Az egyes szegmentumokhoz tartozó munkahelyek között szintén lényeges különbségek tapasztalhatók. A szekunder szegmenst a hazai és állami tulajdon dominálja, melyek átlagos vállalatai és telephelyei között egyaránt az átlagnál kis mértékben több a miniüzemnél nagyobb egységek aránya. Ehhez – a külföldi tulajdonosok arányának kivételével – hasonlít a primer felső szegmens is. Ezzel szemben a primer alsó szegmensre inkább a magántulajdon és a kisebb üzemegység jellemző. A szekunder szegmensben továbbá a primer szegmens két csoportjához képest kiugróan magasabb a mezőgazdasági szektorban dolgozók aránya. Emellett e szegmensben az ipari szektor relatíve kisebb, míg a szolgáltatói szektor nagyobb súlya figyelhető meg, ami a közfoglalkoztatottak magas arányának köszönhető. A primer szegmens esetében más a helyzet: míg az alsó primer csoportra az ipar, addig a felső primer csoportra a szolgáltatás magas aránya jellemző. Az alsó primer szegmensben a „gyári” (feldolgozóipar), a felső primer szegmensben a „hivatali” munkahelyeket magukban foglaló szektorok dominálnak.

2. ábra. A három munkaerő-piaci szegmens munkaerő-piaci helyzetének jellemzői (%)

A munkaerőpiac speciális helyzeteit és mozgásait vizsgálva azt látjuk, hogy a munkaerő-piaci csoportokon belül a szekunder szegmensben magas a nem piaci forrásokra alapozott, elsősorban közfoglalkoztatott munkahelyeket betöltők aránya, ugyanakkor a felső primer szegmensben átlag feletti az alsó szintű vezető beosztásban lévők aránya. A munkaerő-piaci helyzet e két elemének megoszlása tehát kiszélesíti a munkahelyi egyenlőtlenségek terét. Ugyanez érvényes a munkaerő-piaci mozgásokra is, amennyiben – megfelelően a szegmentált elméletnek – a szekunder szegmensben magas a rövid ideig, s alacsony az igen hosszú ideig ugyanazt a munkát végzők aránya, továbbá magas a munkaerőpiacról való ideiglenes (?) kikerülés esélye. Mindkét munkaerő-piaci mozgás arra utal, hogy a szekunder szegmensbeli munkahelyek erősen kitettek az állami-piaci bizonytalanságoknak, rövid ideig léteznek, és nem nyújtanak hosszú távú stratégia kialakulásához biztonságos alapot.¹²

A munkahelyhez kötődő jogi keretek esetében is az látható, hogy a szekunder szegmensben foglalkoztatottak helyzete sokkal kiszolgáltatottabb a másik kettőnél: ritka a határozatlan, gyakori a rövid távra szóló – s mint korábban láttuk, nem is piaci jellegű – szerződés esélye, és ezzel összefüggésben az itt dolgozók jogosultságai is korlátozottabbak, és szervezethezük is elhanyagolható. Ez utóbbi téren van a primer szegmens alsó és felső csoportja között nagy különbség, az utóbbi javára. Ennek ismeretében nem meglepő, hogy a szekunder szegmensben tartanak leginkább a munkahely elvesztésétől.

A munkavégzés sajátosságai esetében is a szekunder szegmens tér el erősen a primer szegmens két csoportjától. Ebben a körben magas a nehéz fizikai munka aránya, míg lelkileg a felső primer szegmenshez tartozók érzik legnagyobb arányban megterhelőnek a munkájukat. A munkaidő jellemzői viszont viszonylag kevésbé térnek el a vizsgált három munkaerő-piaci szegmensben: a részmunka és az otthoni/táv munka aránya

12 Ezt erősíti meg az is, ha a munkahelyen eltöltött átlagos idő hosszát vizsgáljuk, ami a szekunder szegmensben csupán 1,9 év, ezzel szemben a primer szegmens alsó, illetve felső csoportjában 7,8 és 9,8 év ($F=545$).

egyaránt elhanyagolható, a kötött munkaidő aránya ezzel szemben mindenütt magas. A primer felső szegmens foglalkoztatottjai esetében valamivel kevésbé, ami a triális szegmentációs elmélet feltételezéséhez jól illeszkedik. A hagyományos tömegtermelés jellemzői a primer szegmens alsó csoportjában kiegészülnek a gyári munkarend hatékonyságfokozó többműszakos, és a munkaerő számára átlátható, tehát kedvező rendjének magas arányával.¹³

Összességében ezek az eredmények megerősítik, hogy az 1970-es évek eredményeihez hasonlóan jelentős az emberi tőke szerepe a munkaerőpiac szegmentálódásában, illetve hogy a munkafeltételek szegmentumonként lényegesen eltérnek egymástól. Változásként értékelhető, hogy a takarítók, illetve az egyszerű szolgáltatási, illetve szállítási foglalkozásúak a mostani vizsgálatok alapján a primer alsó szegmensben kaptak helyet. A szekunder szegmens így homogénebb csoportot képez, amennyiben elsősorban a mezőgazdasági, ipari, építőipari foglalkozásokat foglalja magába.

E változásokkal összefügg, hogy míg az 1970-es években végzett vizsgálatok nem találtak számottevő különbségeket a szegmentumok között a nemek tekintetében, addig a mostani eredmények szerint a szekunder szegmensben jelentősen meghaladja a férfiak aránya a nőké. Szintén némi változás tapasztalható a szegmentumok korszerkezetében: ma nem tapasztalható különbség a szegmentumok között az idősök arányát tekintve, a 30 évnél fiatalabbak viszont a legnagyobb arányban a szekunder szegmensben találhatók.

A PREKARIÁTUS MINT MUNKAERŐ-PIACI CSOPORT

Láttuk, hogy a szegmentáció elmélete alkalmas eszköznek mutatkozik a munkaerőpiac strukturálódásának, illetve a társadalmi térben rögzült objektív kényszerek vizsgálatához. A szekunder, illetve a két primer szegmens olyan munkaerő-piaci pozíciókat különít el, amelyek betöltőinek szociológiai karaktere markánsan eltér egymástól. A következőkben a prekariátus csoportjának empirikus megragadására teszünk kísérletet. A prekariátus esetében egy olyan csoportról van szó, amely részben munkaerő-piaci helyzete alapján írható körül, részben azonban olyan potenciális cselekvőként tekintenek rá, amely a jövőben osztállyá szerveződhet. A következőkben először azt vizsgáljuk, hogy a prekariátus csoportja elhelyezhető-e, s ha igen, miként a munkaerőpiac szegmentált leképezésében, majd pedig a csoport társadalomrajzának sajátosságait igyekszünk bemutatni.

13 Míg a ledolgozott órák száma alig tér el a három szegmens között (rendre 39,4, 39, 3, illetve valamivel magasabb a primer felső szegmensben [39,8]), addig a túlóra – noha nem szignifikáns – ha van, akkor az átlagnál (9,5 óra) jóval magasabb a szekunder szegmensben (12 óra).

A prekariátus elmélete és operacionalizálásának egy lehetséges módja

A prekariátus széles jelentéstartományán belül (Szépe 2012, Tordai é. n.) értelmezhető csupán sajátos jellemzőkkel rendelkező munkaerő-piaci csoportként, azonban a fogalom ennél ideológiailag, illetve politikailag sokkal telítettebb. Guy Standing (2011, 2012) formálódó osztályként tekint a prekariátusra, amelyet munkaerő-piaci pozíciójának, illetve élethelyzetének bizonytalansága, kiszolgáltatottsága kapcsol össze. Osztállyá szerveződve a prekariátus Standing meglátásai szerint különböző osztálypolitikák alanyává válhat, s arra kíván rámutatni, hogy nem mindegy, hogy ez a politika hogy fog kinézni. A prekariátus ennyiben egy új, a proletariátus örökébe lépő „veszélyes osztály”, egy potenciális kollektív cselekvő, amely a jelenlegi kapitalista berendezkedés megváltoztatásának alanya lehet. A fogalomhoz kapcsolódó teoretikus, illetve ideológiai munka Bourdieu (2010) nyomán értelmezhető arra irányuló fáradozásként, hogy e formálódóban lévő új osztály valóban megszülessen.

Ha a prekariátust munkaerő-piaci csoportként fogjuk fel, akkor ebbe a csoportba jellemzően (de nem kizárólag) bér munkások tartoznak, akik alacsony bérért, rossz (határozott és rövid időre szóló) állásokban végeznek különböző típusú munkákat (Standing 2012), amelyek lehetnek alkalmiak, szezonálisak, állami segélyeket kiváltó „projektek”, mikrovállalkozások stb. Ebből következően jellemző rájuk az állandósuló bizonytalanságérzet, s az olyan tapasztalatok hiánya, mint az állandó munkahely községe vagy a racionálisan tervezhető jövőkép (Kelemen–Rakovics 2013). A prekaritás tehát munkaerő-piaci jelenséggként a biztonság hiányát, illetve a kiszolgáltatottságot jelenti (Tordai é. n.).¹⁴ Az Európai Háztartás Panel adatait vizsgálva a kutatók azt találták, hogy az alkalmi munkavállalók és a részmunkaidőben foglalkoztatottak az állásvesztés által leginkább veszélyeztetettebbek (Köllő 2001, Tordai é. n.). Bukodi (2004) eredményei szerint pedig az ismétlődő vagy az elhúzódó munkanélküli periódusok vezetnek súlyos státuszvesztéshez, továbbá a munkaerő-piaci instabilitás negatív hatást gyakorol a későbbi karrierre. A munkanélküliség, illetve a munkaerő-piaci helyzet bizonytalanságának ismétlődése (ami tulajdonképpen maga a prekaritás) olyan folyamatosan romló gazdasági/társadalmi/pszichológiai helyzetet teremt, amiből nehéz kitörni (Standing 2011, Tordai é. n.).

A prekariátus megragadásához a következőekben Szépe (2012) megközelítéséhez csatlakozunk, s ezt kívánjuk összekapcsolni a munkaerőpiac szegmentálódásáról nyert belátásokkal. A nemzetközi irodalommal összhangban Szépe megközelítésében a prekariátus emberi tőke tekintetében vegyes jellege, munkaerő-piaci helyzet értelmében

14 „A prekariátus tehát a hétköznapi kategóriák szerint meglehetősen vegyes csoport; tagja az előadás- és próbapénzek adta bizonytalanságban élő magasan képzett színész és tagja a betanított munkás is, aki örül, ha az összeszerelő üzem újabb megrendelése miatti ideiglenes létszámbővítés során neki is jut hely a szalag mellett” (Kelemen–Rakovics 2013).

pedig instabilitása kap hangsúlyt. A szegmentációs elmélettel összefüggésben az volt számunkra a fő kérdés, hogy az egyén milyen munkaerő-piaci helyzete feleltethető meg a szegmentált munkaerőpiac egyes szegmenseinek, illetve a prekariátusnak egyidejűleg. Ahogy korábban láttuk, a szegmentált elméletek közül a triális változattal jól jellemezhető a mai magyar munkaerőpiac, a prekariátus csoportjának operacionalizálása során ehhez csatlakozunk. Mint látni fogjuk, lényegében a szekunder és a primer szegmens alsó csoportjából metszettünk ki egy olyan munkaerő-piaci csoportot, amelyet a prekariátussal tudtunk azonosítani.¹⁵

Az elemzés során az *Integráció és dezintegráció a magyar társadalomban* c. kutatás keretében végrehajtott adatfelvételre támaszkodunk.¹⁶ Ennek az adatbázisnak a gazdag változókészlete lehetőséget kínál a prekariátus megragadására.¹⁷ A következő táblázatban az általunk használt definíció vázát foglaltuk össze.

4. táblázat. A három munkaerő-piaci csoport definiálásának menete

	Szekunder szegmens		Prekariátus		Primer alsó szegmens	
	A teljes minta %-a	Kumulatív N és (%)	A teljes minta %-a	Kumulatív N és (%)	A teljes minta %-a	Kumulatív N és (%)
Munkaerő-piaci helyzet*	63	1588 (63)	63	1588 (63)	63	1588 (63)
Szubjektív anyagi helyzet**	76	1183 (47)	76	1183 (47)	76	1183 (47)
Társadalmi osztály***	68	906 (36)	68	906 (36)	68	906 (36)
Emberi tőke****	20	164 (6)	52	630 (25)	52	630 (25)
Elhelyezkedési esélyek*****	53	122 (5)	53	315 (13)	46	315 (13)

* Az egyén aktív a munkaerőpiacon: azaz nem nyugdíjas, nem tanuló, nincs szülési/anyagi szabadságon és nem háztartásbeli/egyéb eltartott. Az alkalmazottak, alkalmi munkások, vállalkozók, közmunkát végzők mellett a munkanélkülieket is idesoroltuk, abból kiindulva, hogy sokan közülük előbb-utóbb vissza fognak térni a munkaerőpiacra.

** Saját véleménye szerint a szokásos kiadásait nebezen tudja fedezni (6-értékű skálán mérve, ahol az alacsonyabb értékek nagyobb nehézségeket jelentenek). A definiálás során az alsó három értéket vesszük figyelembe.

*** Az alsó társadalmi osztályokba (alsó osztály, munkásosztály vagy alsó középosztály) való önbesorolás.

**** Iskolai végzettsége magasabb, mint általános, de nem felsőfokú (a prekariátus esetében), illetve legfeljebb általános (a szekunder szegmens esetében).

***** Munkaerő-piaci elhelyezkedési esélyeit rossznak (prekariátus és szekunder szegmens esetében) vagy jónak (alsó primer szegmens) tartja.

15 A fejezet elemzései egy korábbi vizsgálatunkon alapulnak, a részletes eredményekhez lásd: Sik-Szeitl 2016b.

16 Az OTKA 108836 sz. Integráció és dezintegráció a magyar társadalomban c. kutatás keretein belül végzett országos reprezentatív felvétel (TÁRKI, 2015 nyara).

17 Az a definíciós munka természetesen többféle módon is elvégezhető, korábban mi is több megközelítéssel kísérleteztünk (lásd Sik-Szeitl 2016b).

Látható, hogy a három munkaerő-piaci csoport az öt szempont közül három esetében azonos: mindhárom munkaerő-piaci csoportra igaz, hogy részei a munkaerő-piacnak, illetve hogy – saját értékelésük szerint – nem élnek jól, és a középosztály alatti társadalmi osztályba tartoznak.

A különbséget a három munkaerő-piaci csoport között az teszi, hogy a szekunder szegmensbe soroltak (a másik két típussal ellentétben) nem rendelkeznek semmilyen emberi tőkével (legmagasabb iskolai végzettségük az általános iskola), illetve a primer alsó szegmensben elhelyezkedők (a másik két típussal ellentétben) biztosnak látják munkaerő-piaci helyzetüket. Tehát a prekariátust ebben a megközelítésben a szekunder és a primer alsó munkaerő-piaci szegmensektől csupán egy-egy, de a szegmentációs elmélet szempontjából alapvető tekintetben különbözik: a szekunder szegmens munkaerőnél magasabb az emberi tőkéje a primer alsó szegmensbeli munkaerőhöz képest, viszont bizonytalanabb a munkaerőpiacon elfoglalt helyzete.

A munkaerő-piaci csoportok társadalomrajza

A következőkben elsőként a munkaerő-piaci csoportok és a lakás, valamint a lakókörnyezet összefüggését vizsgáljuk, mivel egyfelől ezek jelentik a munkaerő újratermelésének környezetét, másfelől a lakás az anyagi helyzet hosszú távon felhalmozott (vagy örökölt) elemét is jelentheti. Ezután térünk át az emberi és kapcsolati tőke, majd az életszínvonal elemzésére, amelyek a társadalmi és munkaerő-piaci helyzet legszorosabban összefüggő elemei. A MEF alapján végzett vizsgálatok révén már részletesebb képet alkothattunk az egyes szegmentumok munkahelyi, illetve a munkavégzéssel kapcsolatos jellemzőiről, részben más indikátorokra támaszkodva ezt a prekariátus csoportjával összehasonlítva is megvizsgáljuk. Végül az értékrend sajátosságainak munkaerő-piaci csoportonkénti bemutatására térünk át. Ezt azért tartjuk különös fontosnak, mert mindenekeelőtt a közös gondolkodás, illetve viselkedés jelei utalhatnak arra, hogy a prekariátus általunk definiált csoportja több lehet pusztán papíron létező osztálynál.

A szekunder munkaerő-piaci helyzet rosszabb lakóhelyi környezettel és lakás-körülményekkel jár együtt, mint a másik két munkaerő-piaci csoporté. E csoportra jellemző, hogy kisebb, alacsonyabb komfortfokozatú lakásban élnek, amelyek ráadásul rosszabb állapotban vannak és rosszabb környéken helyezkednek el. A prekariátus és a primer alsó csoportok lakás- és lakókörnyezete kevésbé tér el egymástól, de két tényező mindenképpen említésre méltó: a prekariátus kisebb lakásban és rosszabb lakókörnyezetben él, mint az alsó szegmensben dolgozók.

Ugyanezt a tendenciát figyelhetjük meg az emberi és kapcsolati tőke vizsgálatok is. Ebben a metszetben – akár az iskolai végzettséget, akár a könyvolvasás gyakoriságát, vagy a társadalmi kapcsolatok különböző mutatóit nézzük – kivétel nélkül

és kiugró mértékben szakad el a szekunder szegmens a prekariátustól és a primer alsó szegmenstől, akik között viszont a legtöbb esetben elhanyagolható a különbség.¹⁸

Ami az életszínvonalat illeti, a három munkaerő-piaci csoport között jól látható a rétegződés szakirodalmából ismert társadalmi lejtő. A szekunder szegmens minden tekintetben és nagymértékben a legszegényebb, de a prekariátus is sokkal rosszabb helyzetben van a primer alsó szegmenshez képest.¹⁹ Ez a tendencia leginkább az olyan alapvető javak és lehetőségek esetében figyelhető meg, mint a rendszeres húsfogyasztás, illetve a nem megfelelő mértékű fűtés.

Az egyes szegmentumok munkaerő-piaci, illetve munkahelyi jellemzőiről az előző elemzések alapján már képet alkothattunk. A prekariátus csoportját a két szegmenssel összehasonlítva azt tapasztaljuk, hogy a szekunder szegmensben foglalkoztatottak túlnyomó része betanított és segédmunkás munkakörökben dolgozik. Ezzel szemben a prekariátus és a primer alsó szegmens beosztás szerinti megoszlása nem tér el nagymértékben egymástól, bár az utóbbiban nagyobb a szakmunkásként dolgozók dominanciája.

A beosztás mellett több dimenzió van, amiben a szekunder szegmens nagymértékben eltér a másik kettőtől, amelyek között viszont nincs (jelentős) eltérés. A szekunder szegmenshez tartozóknak nagyobb az esélye különjövedelem szerzésére, kisebb viszont az írott munkaszerződésre. Ha van, ott jellemzőbb a határozott idejű foglalkoztatás, valamint nagyobb az esély arra, hogy származás szerint szegregált munkahelyen dolgoznak és ebből kifolyólag (tehát származása vagy neme miatt) diszkriminációt szenvednek el.

Vannak azonban olyan jellemzők is, amelyekben más elrendezés írja le a három munkaerő-piaci csoport egymáshoz való viszonyát: a szekunder szegmens és a prekariátus például inkább végez közmunkát, s rájuk inkább jellemző a kor szerinti diszkrimináltság, illetve a munkával való elégedettség kisebb aránya is.²⁰

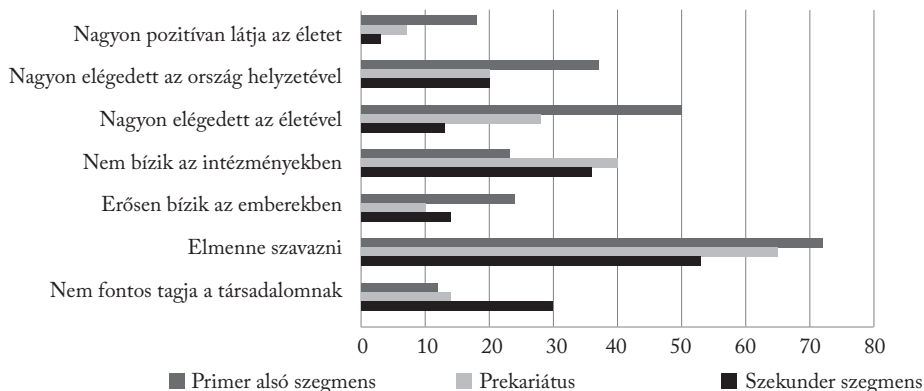
A három munkaerő-piaci csoport munkaidőrendje esetében viszont, ahogy korábban, ez esetben sem találhatók nagy eltérések, de ismét megfigyelhető, hogy a szekunder szegmens jobban különbözik a másik kettőtől, mint azok egymástól: a szekunder szegmens esetében ritkább a több műszak és az éjszakai munka, ugyanakkor nagyobb a rugalmas munkaidő gyakorisága.

18 A kapcsolati tőke indikátorai ugyanakkor azt sejtetik, hogy a prekariátus ebben a dimenzióban a primer alsó szegmensnél valamivel jobb helyzetben van.

19 Nyaralni senki nem jár, de a szekunder szegmensben dolgozók végképp nem (2%), a prekariátus alig (5%), a primer alsó szegmens csak ritkán (7%). Tartaléka sincs senkinek, és magaskultúrát sem fogyasztanak, de az alsó szegmensnek a prekariátushoz képest mindenben kicsi (kb. 5%-os) előnye azért van.

20 Vö. ezzel kapcsolatban korábbi írásunkat: Hajdu-Sik 2016.

3. ábra: A három munkaerő-piaci csoport értékrendjének jellemzői (%)

Az ágazat szerinti megoszlás azt jelzi, hogy noha valamennyi ágazatban megtalálható mindhárom munkaerő-piaci csoport, míg a szekunder szegmensbe tartozók között magasabb a mezőgazdaság, bányászat és a „nagyipar” (villamosipar, víz- és gázszolgáltatás, más iparágak) súlya, addig a prekariátus és a primer alsó szegmens ágazati megoszlása jobban hasonlít egymáshoz. Az előbbiben azonban a „fehérgalléros” ágazatok, az utóbbiban az építőipar és a kereskedelem aránya magasabb.²¹

Végül az értékrend egyes indikátorai alapján vizsgáljuk a különböző munkaerő-piaci csoportokat. A prekariátushoz kapcsolódó elméleti, politikai várakozások szempontjából ez a terület a kitüntetett jelentőségű, ezek utalhatnak ugyanis legalább elvben annak lehetőségére, hogy a közös strukturális pozíció esetleg kollektív cselekvés alapjává válhat.

A három munkaerő-piaci csoport értékrendjének összehasonlítása esetében nem egyértelmű a kép. Az anómia indikátora esetében (társadalmi fontosság tudata) a szekunder szegmens sokkal rosszabb helyzetben van,²² mint a prekariátus és a primer alsó szegmens. Emellett több tényező esetében inkább a primer alsó szegmens „lóg ki a sorból”, és a prekariátus és a szekunder szegmens hasonlít egymásra. Ilyen a bizalom mindkét típusa (általánosságban véve az emberekben, illetve az intézményekben), az ország helyzetével kapcsolatos elégedettség (itt a szekunder szegmens és a prekariátus tulajdonképpen ugyanazt az értéket mutatja), valamint az, hogy mennyire látják pozitívan az életüket: a szekunder szegmens és a prekariátus csoport tagjainak csak elenyésző része vélekedik így, míg ez az arány sokkal magasabb a primer alsó szegmensben dolgozók körében.

21 Emellett eredményeinkből az is látszik, hogy a prekariátus tagjai inkább dolgoznak külföldi munkaadónál.

22 Szabályszegést nem követnek el sokan (30%), de a szekunder szegmensben dolgozók kicsivel többen (34%).

Összességében látható, hogy a prekariátus az alapvető javak birtoklása, illetve az életszínvonal és a lakókörnyezet esetében inkább a szekunder szegmensre hasonlít. Ezzel szemben az emberi és kapcsolati tőke esetében szinte minden dimenziójában a prekariátus és a primer alsó szegmens között nincs jelentős különbség, míg a szekunder szegmens ettől a szinttől drasztikusan leszakad. Az értékrend tekintetében vegyesebb a kép, a prekariátushoz tartozók körében a szekunder szegmenshez tartozókhöz hasonlóan alacsony az emberek, illetve az intézmények iránti bizalom mértéke és meglehetősen magas az ország állapotával elégedetlenek aránya. A prekariátus tagjai viszont a szekunder szegmenshez képest saját helyzetüket jóval kedvezőbben értékelik (inkább látják pozitívnak az életüket, illetve tartják magukat a társadalom fontos tagjának), és a szavazási hajlandóságuk alapján politikailag is aktívabbnak mutatkoznak. E tényezők tekintetében vagy köztes helyet foglal el a prekariátus vagy jobban hasonlít a primer alsó szegmensre.

KÖVETKEZTETÉSEK ÉS KITEKINTÉS

Tanulmányunkban két dilemmát vetettünk fel, s ezek lehetséges megoldásaira két illusztrációt hoztunk. Egyrészt a munkaerőpiac objektív strukturális kényszereit vizsgáltuk a munkaerő-piaci szegmentáció elméletére támaszkodva, másrészt a prekariátus fogalmához kapcsolódva egy olyan társadalmi csoport empirikus megragadására, illetve társadalomrajzának felvázolására tettünk kísérletet, amelyet egyes teoretikusok a jelen kapitalizmus új, formálódó osztályának tekintenek. Ezekkel a példákkal két olyan problémára kívántunk reagálni, amelyek jellemzően a hagyományos foglalkozási modellek fókuszán kívül esnek, de az ezekre irányuló vizsgálatok alkalmasak lehetnek magának a foglalkozási osztályelemzésnek a megújítására.

Vizsgálatunk alapján a mai Magyarország munkaerőpiaca jól jellemezhető egy hármas szegmentációs modellel. Az emberi tőke, illetve a munkavégzés jellemzői alapján elkülöníthető egy képzettséget nem igénylő munkahelyeket magába foglaló, s kedvezőtlenebb alkalmazási feltételeket kínáló szekunder szegmens, egy mindenekelőtt a gyári (szak)munkán alapuló primer alsó, valamint egy inkább a hivatalhoz, illetve szellemi munkához kötődő primer felső szegmens. A különböző szegmensekhez kapcsolódó munkavállalók társadalomrajza lényeges pontokon markánsan eltér egymástól. A foglalkozási rétegződési modellekkel összefüggésben ez arra utal, hogy a szellemi, illetve fizikai munka elkülönülése továbbra is a foglalkozási szerkezet fontos sajátosságát képezi, ami nem csupán a munkához szükséges képzettség szintje, de foglalkoztatás különféle jellemzői tekintetében is megmutatkozik. Szintén lényeges a képzettséget nem igénylő foglalkozási pozíciók elkülönülése mind a fizikai, mind a szellemi munkáktól. E pozíciók jóval kedvezőtlenebb munka-, illetve életkörülményeket biztosítanak betöltőik szá-

mára. A képzetlen-képzett, illetve szellemi-fizikai különbség tehát maradandó határvonalat képez a foglalkozási szerkezetben, lényeges azonban, hogy – ahogy az elemzés rámutatott – vannak olyan foglalkozások, amelyek átlépik ezeket a választóvonalakat.

A prekariátus – s a hozzá hasonló bizonytalan csoportok – mérhetőségének és szociológiai vizsgálatának lehetősége izgalmas feladat, mert nemcsak operacionalizálhatóságáról, de már definiálásáról, sőt az osztályként való létezéséről is viták folynak a nemzetközi és a hazai társadalomtudományi diskurzusban. Azt igyekeztünk igazolni, hogy a szegmentációs elmélet jó eszközt kínál a csoport meghatározására, illetve operacionalizálására, s lehetőséget biztosít arra, hogy empirikus vizsgálatok tárgyává tegyünk. E vizsgálatok pedig hozzájárulhatnak a prekariátus fogalmához kapcsolódó elméleti igények, illetve politikai várakozások körül zajló viták tisztázásához.

A hagyományos foglalkozási modellek legfőbb erénye a standardizáltságuk viszonylag magas foka, ami a társadalmi struktúra-, illetve rétegződéskutatás egyéb megközelítéseivel képest kivételes lehetőséget biztosít időbeli, illetve nemzetközi összehasonlító vizsgálatok végzésére. Ezeknek az értékét nem lehet eléggé hangsúlyozni. Fontos azonban, hogy arról se feledkezzünk meg, hogy a nemzetközi szinten összehangolt és egységesített foglalkozási sémák nem képesek, és nem is céljuk, hogy megragadják az érintett országok objektív strukturális viszonyait, a formálódó kollektív cselekvőkről nem is beszélve. Erre csupán az általunk bemutatott példákhoz hasonló célzott, speciális vizsgálatok lehetnek képesek. A területen folyó kutatások szempontjából fontos tehát, hogy a hagyományos foglalkozási sémák alapján végzett vizsgálatok megőrizzék, illetve fejlesszék elméleti koherenciájukat, valamint méréseik összehasonlíthatóságát. Lényeges azonban az is, hogy célzott vizsgálatok készüljenek a struktúra változásának különböző aspektusaira vonatkozóan is, méghozzá oly módon, hogy ezek eredményei beépülhessenek a hagyományos megközelítés alapján végzett elemzésekbe, s hozzájárulhassanak ezek felülvizsgálatához, fejlesztéséhez is. Ezt leginkább egy olyan modulszerű adatgyűjtési stratégia segítheti elő, amely lehetővé teszi egyrészt standardizált eredmények előállítását, másrészt azonban lehetőséget biztosít arra is, hogy rendszeres időszakonként, az előbbi eredményekkel összevethető módon mélyebb vizsgálat tárgyává tegyünk a struktúra változásának egyes speciális kérdéseit is.

HIVATKOZÁSOK

- Bánóczy E. – Kabai I. – Kovássy K. (2015) A „körte”. *Jelkép*, 3, 121–144.
- Beck, U. (1997) Túl renden és osztályon? Társadalmi egyenlőtlenségek, társadalmi individualizációs folyamatok és az új társadalmi alakulatok, identitások keletkezése. In Angelusz R. (szerk.) *A társadalmi rétegződés komponensei*. Új Mandátum, Budapest, 418–458.
- Beck, U. (2003) *A kockázat-társadalom. Út egy másik modernitásba*. Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság–Századvég, Budapest.
- Bourdieu, P. (1984) *Distinction. A Social Critique of the Judgement of Taste*. Harvard University Press, Cambridge.
- Bourdieu, P. (2010) A társadalmi tér és a csoportok keletkezése. In Angelusz R. – Éber M. Á. – Gecser O. (szerk.) *Társadalmi rétegződés olvasókönyv*. ELTE, Budapest. http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/0010_2A_19_Tarsadalmi_retegzodes_olasokonyv_szerk_Gecser_Otto/ch04.html.
- Bukodi E. (2004) A munkaerő-piaci kirekesztődés folyamata. In Monostori J. (szerk.) *A szegénység és a társadalmi kirekesztődés folyamata. Tanulmányok*. KSH, Budapest.
- Doeringer, P. B. – Piore, M. J. (1971) *Internal Labor Markets and Manpower Analysis*. Lexington, Heath.
- Éber M. Á. (2015) Osztályszerkezet Magyarországon: A világrendszer-elemzés perspektívájából. *Replika*, 92–93, 119–140.
- Éber M. Á. – Gagy Á. – Gerőcs T. – Jelinek Cs. – Pinkasz A. (2014) 1989: Szempontok a rendszerváltás globális politikai gazdaságtanához. *Fordulat*, 21, 10–63.
- Erikson, R. – Goldthorpe, J. H. (1992) *The Constant Flux. A Study of Class Mobility in Industrial Societies*. Claderon, Oxford.
- Evans, G. (1992) Testing the Validity of the Goldthorpe Class Schema. *European Sociological Review*, 8(3), 211–232.
- Evans, G. – Mills, C. (1998) Identifying Class Structure: A Latent Class Analysis of the Criterion-Related and Construct Validity of the Goldthorpe Class Schema. *European Sociological Review*, 14(1), 87–106.
- Evans, G. – Mills, C. (1999) Are there Classes in Post-Communist Societies? A New Approach to Identifying Class Structure. *Sociology*, 33(1), 23–46.
- Eyal, G. – Szelényi I. – Townsley, E. (1998) *Making Capitalism Without Capitalists. Class Formation and Elite Struggles in Post-Communist Central Europe*. Verso, London.
- Fazekas K. – Kalász I. – Köllő J. – Polgár M. – Révész G. – Sziráczi Gy. (1983) *Kereseti és bérvizonyaink*. MTA Közgazdaságtudományi Intézetének közleményei 28. sz., Budapest.
- Ferge Zs. (1969) *Társadalmunk rétegződése. Elvek és tények*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Galasi P. (szerk.) (1982) *A munkaerőpiac szerkezete és működése Magyarországon*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Galasi P. – Sik E. (1977) Adalékok a munkapiac elemzéséhez. *Közgazdasági Szemle*, 6, 661–670.
- Galasi P. – Sik E. (1979) A szegmentált munkaerőpiac elmélete. *Közgazdasági Szemle*, 12, 1487–1500.

- GfK [2014] *Osztálylétszám 2014: Magyarországon nincs igazi középosztály*. <http://www.gfk.com/hu/insightok/press-release/osztalyletszam-2014-magyarorszag-nincs-igazi-koezeposztaly/>.
- Goldthorpe, J. H. – Marshall, G. (1992) The Promising Future of Class Analysis: A Response to Recent Critiques. *Sociology*, 26(3), 381–400.
- Hadas M. (1990) Marxizmus és makroszociológia. Kritikai észrevételek két évtized hazai struktúrákutatásához. *Replika*, 1, 3–15.
- Hajdu G. – Sik E. (2016) A munkával kapcsolatos értékek a világban (1990–2014) és a mai Magyarországon. In Kolosi T. – Tóth I. Gy. (szerk.) *Társadalmi Ríport 2016*. TÁRKI, Budapest, 397–419.
- Hradil, S. (1987): *Sozialstrukturanalyse in einer fortgeschrittenen Gesellschaft. Von Klassen und Sichten zu Lagen und Milieus*. Leseke + Budrich, Opladen.
- Huszár Á. (2013a) Foglalkozási osztályszerkezet (I.) – Elméletek, modellek. *Statisztikai Szemle*, 91(1), 31–56.
- Huszár Á. (2013b) Foglalkozási osztályszerkezet (II.) – Az osztályozás problémái. *Statisztikai Szemle*, 91(2), 117–131.
- Huszár Á. (2013c): Foglalkozási osztályszerkezet (III.) – Egy normatív-funkcionalista osztálymodell vázlata. *Statisztikai Szemle*, 91(7), 117–131.
- Huszár Á. (2016) Osztályelemzés és társadalomkritika – válasz a bírálóimnak. *Szociológiai Szemle*, 26(1), 96–120.
- Kelemen Zs. – Rakovics M. (2013) Prekaritás és habitus. Kérdések a prekariátusról, mint új osztályról és kategóriáról, Pierre Bourdieu társadalomelméletének tükrében. In Bersenyi T. – Demeter E. – Horzsa G. – Meixner B. – Petényi S. – Szekeres B. (szerk.) *Kötetlen. Az ELTE Angelusz Róbert Társadalomtudományi Szakkollégium tanulmánykötete*. ELTE Angelusz Róbert Társadalomtudományi Szakkollégium, Budapest, 13–22. http://angelusz.elte.hu/sites/default/files/Kotetlen_2013.pdf.
- Kertesi G. – Sziráczy Gy. (1983) Munkásmagatartások a munkaerőpiacon. *Valóság*, 4, 20–36.
- Kolosi T. (1987) *Tagolt társadalom. Struktúra, rétegződés, egyenlőtlenség Magyarországon*. Gondolat, Budapest.
- Kolosi T. (1991) A “reális” szocializmus összeomlásának társadalmi okai. *Valóság*, 34(9), 11–16.
- Konrád Gy. – Szelényi I. (1989) *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*. Gondolat, Budapest.
- Kovács I. (szerk.) (2006) *Társadalmi metszetek. Érdekek és hatalmi viszonyok, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon*. Napvilág, Budapest.
- Kovács I. – Hajdu G. – Gerő M. – Kristóf L. – Szabó A. (2016) A magyar társadalom integrációs és rétegződésmoდეllei. *Szociológiai Szemle*, 26(3), 4–27.
- Köllő J. (1982) A külső és belső munkaerőpiac kapcsolata egy pamutszövőben. In Galasi P. (szerk.) *A munkaerőpiac szerkezete és működése Magyarországon*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 277–318.
- Köllő J. (2001) A munkanélküli járadék hatása az egyéni elhelyezkedési esélyekre. In Fazekas Károly (szerk.) *Munkaerőpiaci Tükör 2001*. MTA Közgazdaságtudományi Kutatóközpont – Országos Foglalkoztatási Közalapítvány, Budapest, 139–150. http://www.mtakti.hu/file/download/mt_2001_hun/egyben.pdf.

- Marshall, G. – Swift, A. – Roberts, S. (1997) *Against the Odds? Social Class and Social Justice in Industrial Societies*. Clarendon Press, Oxford.
- Mills, C. (2014) The Great British Class Fiasco: A Comment on Savage et al. *Sociology*, 48(3), 437–444.
- Mills, C. (2015) The Great British Class Survey: *Requiescat in pace*. *Sociological Review*, 63(2), 393–399.
- Nagy A. – Sziráczy Gy. (1982) Munkaerő-piaci szegmentáció Magyarországon a hetvenes évek közepén. In Galasi P. (szerk.) *A munkaerőpiac szerkezete és működése Magyarországon*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 39–59.
- Nisbet, R. A. (1959) The Decline and Fall of Social Class. *The Pacific Sociological Review*, 2(1), 11–17.
- Pakulski, J. – Waters, M. (1996) The Reshaping and Dissolution of Social Class in Advanced Society. *Theory and Society*, 25(5), 667–691.
- Piore, M. (1972) *Notes for the Theory of Labor Market Stratification*. M.I.T. Working Papers, Cambridge.
- Róbert P. (1997) Foglalkozási osztályszerkezet: elméleti és módszertani problémák. *Szociológiai Szemle*, 7(2), 5–48.
- Róbert P. (2009) Stratification and Social Mobility. In Immerfall, S. – Therborn, G. (szerk.) *Handbook of European Societies*. Springer, New York, 499–536.
- Róbert P. (2015) Osztály- és rétegződéskutatási dilemmák a magyar társadalomban. *Replika*, 92–93, 77–94.
- Rose, D. – Harrison, E. (2010) *Social Class in Europe. An introduction to the European Socio-economic Classification*. Routledge, London.
- Savage, M. (2015) *Social Class in the 21st Century*. Penguin Books, London.
- Savage, M. – Devine, F. – Cunningham, N. – Taylor, M. – Li, Y. – Hjellbrekke, J. – Le Roux, B. – Friedman, S. – Miles, A. (2013) A New Model of Social Class: Findings from the BBC's Great British Survey Experiment. *Sociology*, 47(2), 219–250.
- Schulze, Gerhard (2000) Élménytársadalom. A jelenkor szociológiája. A hétköznapi élet esztétizálódása. *Szociológiai Figyelő*, 1–2, 135–157.
- Sik E. (2016) A magyar polgár természetrajza. Egy kvanti küzdelme a polgárral a polgárért. In Morcsányi G. – Tóth I. Gy. (szerk.) *A magyar polgár*. TÁRKI, Budapest, 191–200.
- Sik E. – Huszár Á. (2017) *A munkaerőpiac szegmentálódása a mai Magyarországon*. KSH, Budapest. Megjelenés alatt.
- Sik E. – Szeitl B. (2016a) Polgárság a mai Magyarországon. In Kolosi T. – Tóth I. Gy. (szerk.) *Társadalmi Ríport 2016*. TÁRKI, Budapest, 113–129.
- Sik E. – Szeitl B. (2016b) A prekariátus mint munkaerőpiaci csoport. *Metszetek*, 5(3), 3–40.
- Standing, G. (2011) *The Precariat. The New Dangerous Class*. Bloomsbury, London.
- Standing, G. (2012) Prekariátus: lakosokból állampolgárok? *Fordulat*, 19(3), 22–50. http://epa.oszk.hu/02100/02121/00017/pdf/EPA02121_fordulat_19_028-051.pdf.
- Stark, D. (1988): Osztályozás és szelektív béralku a belső munkaerőpiacokon. *Gazdaság*, 4, 80–97.

- Svallfors, S. (2006) *The Moral Economy of Class. Class and Attitudes in Comparative Perspective*. Stanford University Press.
- Szalai E. (1990) Az új elit. In Szalai E. *Gazdaság és hatalom*. Aula, Budapest, 169–176.
- Szalai E. (2001) *Gazdasági elit és társadalom a magyarországi újkapitalizmusban*. Aula, Budapest.
- Szelényi I. (1992) *Harmadik út? Polgárosodás a vidéki Magyarországon*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Szépe A. (2012) Prekariátus. Miért pont most és miért pont itt? *Fordulat*, 19(3), 11–20. http://epa.oszk.hu/02100/02121/00017/pdf/EPA02121_fordulat_19.pdf.
- Tordai B. (é. n.) *A prekariátus fogalmáról*. https://www.academia.edu/8358321/Tordai_Bence_A_prekariatus_fogalmarol.
- Wright, E. O. (szerk.) (2005) *Approaches to Class Analysis*. Cambridge University Press.

NORMÁK ÉS ÉRTÉKEK

TÁRSADALMI INTEGRÁCIÓ ÉS FOGYASZTÁS

BEVEZETÉS

A társadalmi integráció és dezintegráció folyamatait vizsgáló kutatásunkban kezdettől fogva a többdimenziós társadalmi csoportosítások szükségessége mellett érveltünk (Kovách et al. 2015, 2016), erős inspirációt merítve többek között a kulturális osztályelemzésből is, ahol a számunkra talán legfontosabb társadalmi tőke-dimenzió mellett a kulturális fogyasztás is rétegtképző tényező (Albert et al. 2016, Savage et al. 2013). Jelen tanulmány azonban a többdimenziós csoportképző eljárások (klaszter, lá-tens osztályelemzés) helyett egy másik oldalról közelít a kérdéshez: integráló, csoportképző tényező-e a fogyasztás? Elemzésünkben nem fogyasztási alapú csoportokat képzünk, hanem arra keresünk választ, hogy a társadalmi integrációjuk foka és mibenléte szerint elkülönülő csoportok fogyasztási szokásai mennyiben különböznek egymástól. Emellett általánosabban is szeretnénk megvizsgálni, hogy milyen társadalmi jellemzők határozzák meg az egyének fogyasztását ma Magyarországon, valamint hogy a jól ismert, kemény szociodemográfiai változók mellett a társadalmi integráció nézőpontja hozzá tud-e tenni a fogyasztási szokások magyarázatához.

FOGYASZTÁSKUTATÁS, FOGYASZTÓI TÁRSADALOM

Simányi Léna a fogyasztói társadalom elméleteiről írott áttekintő cikkében a következőképpen jellemzi a fogyasztás és a társadalom kapcsolatáról a társadalomtudományban kialakult elméleti ívet (Simányi 2005). Az első vonulat szerint a fogyasztási különbségek a társadalmi struktúra (osztályszerkezet) melléktermékei. Ide sorolható Veblen hivatkozott fogyasztás tézise (Veblen 1994), illetve Bourdieu jól ismert leírása arról, hogy a habitus által meghatározott koherens fogyasztási mintázatokon keresztül hogyan termelődik újra az osztályszerkezet (Bourdieu 1984). A második vonulat ezzel szemben a fogyasztást a társadalom fő strukturáló tényezőjeként értelmezi (Beck 1997, Hradil 1995, Schulze 2005). Kiindulópontja, hogy egy bizonyos általános életszínvonal felett a társadalmi struktúra eloldódik a hagyományos osztályhelyzetet kijelölő dimenzióktól, és a társadalom sokkal inkább életstílus-csoportok, miliók laza halmazává válik. Továbbmenve, ezen irányzat képviselői szerint a társadalomban elfoglalt helyünk

már elsősorban a fogyasztói társadalomban elfoglalt helyünként értelmeződik, elsődleges fontosságú dimenzióvá válva saját identitásunk megalkotásában is (Bauman 2001, Giddens 1991). Simányi szerint azonban napjainkban egy harmadik irányzat válik uralkodóvá, melyet egyfajta arany középutként is lehet értelmezni. Eszerint a fogyasztás fontos társadalomstrukturáló tényező, de nem független olyan dimenzióktól, mint például a jövedelem (lásd pl. Crompton 1996).

A magyar kutatási hagyományok, melyeket máshol részletesen bemutatunk (Kovács et al. 2015), szintén besorolhatók ezekbe az irányzatokba: a társadalmi rétegződést több dimenzió mentén vizsgáló kutatások már a nyolcvanas évektől kezdve figyelmet fordítottak a fogyasztás dimenziójára (Kolosi 1987, Utasi 1984), a kilencvenes és kétezres években pedig kifejezetten fogyasztás alapú társadalmi csoportosítások is napvilágot láttak (Bukodi 2006, Fábián et al. 1998, 2000). Ám a fogyasztást leginkább strukturáló tényezőként felfogó, fogyasztási miliőket feltételező szerzők (Csíste et al. 2006) is leszögezték, hogy a hagyományos strukturáló tényezők szerepe már csak azért sem elhanyagolható, mert a fogyasztáskutatások egybehangzóan detektáltak egy körülbelül 30%-os réteget, melynek életfeltételei nemcsak hogy nem teszik lehetővé egy individuálisan választott, identitásképző életstílus kialakítását, hanem a fogyasztói társadalom legtöbb dimenziójába be sem tud egyáltalán kapcsolódni. A magyar szakirodalom így az individualizációs hipotézist felvonóhatás hiányában mindig csak a társadalom felsőbb rétegeire tartotta jól adaptálhatónak. Jelen tanulmány szintén ehhez a kutatási hagyományhoz kíván kapcsolódni: a fogyasztást más fontos strukturáló tényezőkkel összefüggésben vizsgálja, újdonságként a társadalmi integráltság szerepére fókuszálva.

FOGYASZTÁSI ADATOK MAGYARORSZÁGON

Mielőtt azonban rátérnénk a társadalmi integráció és a fogyasztás összefüggésének vizsgálatára, néhány adat segítségével szeretnénk bemutatni, milyen tendenciákat mutat az anyagi és a kulturális fogyasztás az utóbbi néhány évben. 2003-ban, az EU-csatlakozás előtt Magyarország az EU15-ök átlagos fogyasztási szintjének 53%-án állt, és az azóta eltelt időben sem közelített jelentősen ehhez az átlaghoz, ellentétben például Szlovákiával és Lengyelországgal, amelyek az időszak elején még a felét sem érték el, mára azonban a nyugat-európai átlag 70%-át is meghaladták (Simonovits–Szívós 2016).

Magyarországon a kétezres és kétezzer-tízes évek fogyasztási tendenciáit jelentősen befolyásolta a gazdasági válság. Míg 2000 és 2006 között dinamikusan növekedett a fogyasztás, a válság hatására ez 2007-től megtorpant, sőt csökkent, és csak 2013-tól kezdett újra növekedni, mára pedig meghaladja a 2006 előtti szintet (KSH 2015). A KSH adatai szerint Magyarországon 2016-ban 77 ezer forint volt a lakosság egy főre jutó átlagos kiadása. Ennek átlagosan 59,2 százalékát tették ki az alapvető tételek: az

élelmiszer, a lakásfenntartás és a közlekedés költségei, ami csökkenő arányt jelent az előző évekhez képest. A legnagyobb bővülést a kultúra, vendéglátás és hírközlés területein mutatja az átlagos fogyasztás. Az alapvető szükségletekre való költés az, ami csak korlátozottan visszafogható, ezért ezek a tételek annál nagyobb arányt képviselnek az összes kiadáson belül, minél szegényebb az adott háztartás. Ennek megfelelően míg az alsó jövedelmi ötödben a fogyasztás 63,6%-át tették ki ezek az összegek, a legfelső ötödben 52,9%-ot (KSH 2015). A fogyasztás összvolumene szerint a felső ötöd több mint háromszor annyit költ, mint az alsó ötöd. Míg az élelmiszerek esetében ez a jövedelem szerinti különbség csak 2,3-szoros, a kultúra, szórakozás esetében a legmagasabb, 7,9-szeres. A különböző társadalmi csoportok közül a gyermektelen, illetve a nyugdíjas háztartások fogyasztása magasabb az átlagosnál, nem utolsósorban az értékálló nyugdíjnak köszönhetően. Fogyasztás terén a főváros kiemelkedő: a budapesti háztartások az országos átlag másfélszeresét fogyasztják.

Fogyasztási cikkekkel való ellátottság tekintetében jelentős bővülés történt az elmúlt évtizedekben. A színes televízió és a mosógép megközelíti a teljes ellátottságot, a mobiltelefon is a háztartások 93%-ában megtalálható, sőt, általában egynél több is. A háztartások több mint fele rendelkezik LCD vagy plazma TV-vel, személyautóval, és közel a fele számítógéppel is (KSH 2016).

A magyar társadalom kulturális fogyasztási, szabadidő-eltöltési szokásairól saját kutatási adataink alapján korábban részletesen beszámoltunk (Hajdu–Kristóf 2015). Eszerint a leggyakoribb szabadidős tevékenység a televíziózás volt. Az internetezés, bár nagy életkori eltérésekkel, de szintén elterjedt szokásnak bizonyult: míg a 30 év alattiak 93%-a, a 70 év felettieknek csak 25%-a használta. A sportolás szintén életkorral csökkenő tendenciát mutatott: a megkérdezettek 71%-a soha nem sportolt. Ez a magas arány főként az 50 felettieknek volt köszönhető, a fiataloknak még 60%-a folytatott valamilyen sporttevékenységet. Könyvet a megkérdezettek 60%-a olvasott, főként a fiatalok, tanulók húzták fel az átlagot. Színházban a megkérdezettek 30%-a járt az előző egy év során. Étteremben a megkérdezettek több mint fele, a vidékiek kétharmada egyszer sem volt. Külföldi nyaraláson mindössze a megkérdezettek 15%-a vett részt.

ELEMZÉS

Kutatásunk főkérdőívében tehát számos, a fogyasztás különböző aspektusait érintő változó szerepelt. Ezek egy részét korábbi modellek, a Kolosi-féle státuszcsoporthoz, illetve a Bourdieu tőketípusain alapuló látens osztálymodell (Albert et al. 2016, Kolosi 2000) csoportképző változóként is felhasználta. Saját, társadalmi integrációt mérő modellünkben ugyanakkor ezek a változók nem szerepelnek,¹ ami alkalmat ad számunkra arra, hogy függő változóként szerepeltessük őket, ily módon tárva fel a társadalmi integráció és a fogyasztás összefüggéseit.

Első indexünk az anyagi javakkal kapcsolatos fogyasztást méri, és Kolosi nyomán *vagyoni életstílusnak* neveztük el. A vagyoni életstílus mérésekor, Kolosihoz hasonlóan, a lakáshelyzet, a tartós fogyasztási javak és a táplálkozás minősége alapján képeztük az összetett változót: a lakáshelyzet indexe a lakás méretét (négyzetméter), a lakás zsúfoltságát (egy háztartástagra jutó négyzetméter), a lakás presztízsét (a lakókörnyezet megítélése és a lakás egészségessége), valamint a lakás komfortfokozatát mérő változók aggregált, kategoriális verzióiból állt össze. A tartós fogyasztási javak-index esetében öt elem meglétére kérdeztünk rá: vezetékes és/vagy hagyományos mobiltelefon vagy okostelefon, színes televízió, automata mosógép, személygépkocsi, asztali számítógép vagy laptop. Végül a táplálkozás minőségét a hús (illetve azzal egyenértékű táplálék) fogyasztásával mértük. A teljes vagyonstílusindex a három tényező összesített pontszámából állt össze.

A kulturális fogyasztás esetében annak érdekében, hogy több dimenziót is meg tudjunk ragadni, a látens osztálymodell (Savage et al. 2013, Albert et al. 2016) logikája alapján kialakított kulturális indexeket használjuk fel. A kulturális tőke indexei lehetséges szabadidős elfoglaltságok 17 tagú listájából, rotált faktorelemzés segítségével készültek. A *magaskultúra-fogyasztás* indexe a színházba, múzeumba, operába járás, könyv olvasás, és fürdő-, wellnesslátogatás gyakoriságából tevődött össze. Az *újkultúra-fogyasztást* a számítógépes játékok, az internetezés, illetve a barátokkal való találkozás gyakoriságával mértük. A három fogyasztási index közötti korreláció közepes mértékű (vagyoni életstílus/magaskultúra-fogyasztás: 0,34, vagyoni életstílus/újkultúra-fogyasztás, 0,26, a két kulturális index között erősebb: 0,45 az összefüggés).

Az alábbi táblázat azt mutatja be, hogy a különböző integrációs csoportok fogyasztása mennyiben tér el a teljes minta átlagától (a különbségek mindhárom index esetében szignifikánsak) (1. táblázat).

1 Az integrációs modell változóit lásd Kovách–Hajdu– Gerő–Kristóf– Szabó 2017.

1. táblázat. Fogyasztási indexek az integrációs csoportokban

Integrációs csoportok	Vagyonstílus	Magaskultúra	Újkultúra
Kapcsolatgazdag politikailag aktívak	++	++	++
Lokálisan integráltak	+	++	+
Munkaerőpiacon integráltak	+	0	+
Rendszerintegráltak	+	0	-
Gyengén integráltak	-	-	+
Normakövető dezintegráltak	-	- -	- -
Dezintegrált kirekesztettek	- -	- -	- -

Mint látható, az eredmény mintázata minden index esetében meglehetősen hierarchikus: a hét eltérő integrációs csoport egy jól kivehető „fogyasztási lejtő” mentén helyezkedik el. A legerősebben integrált csoport, a kapcsolatgazdag politikailag aktívak fogyasztása koherensen a legmagasabb, mind anyagilag, mind a kultúra két dimenziójában kiemelkedő. Azonban ha az integrációs modellt a normatív-funkcionalista, foglalkozásalapú csoportosítással kombináljuk, és ezt a legerősebben integrált csoportot fizikai és szellemi foglalkozásúakra bontjuk, akkor tapasztalhatunk némi különbséget: a fogyasztási indexek értéke alacsonyabb lesz, habár az anyagi és az újkultúra-fogyasztás esetében még így is átlag feletti. A legnagyobb eltérés a szellemi és a fizikai dolgozók között a magaskultúra fogyasztásában mutatkozik, ami persze nem túl meglepő eredmény.

A következő csoport, a *lokálisan integráltak* szintén minden dimenzióban átlag felett fogyasztanak, ám egyedül a magaskultúra fogyasztása terén érik utol az erősen integrált szellemi foglalkozásúakat. A harmadik integrációs csoport, a *munkaerőpiacon integráltak* fogyasztása erősen eltér aszerint, hogy szellemi vagy fizikai foglalkozásúak: a szellemi foglalkozásúak közülük erősen az átlag felett fogyasztanak, a fizikai foglalkozásúak vagyoni életstílus és magaskultúra-fogyasztás tekintetében azonban már az átlag alatt helyezkednek el. Tehát a fogyasztási mintázatok kettébontják ezt a csoportot.

A *rendszerintegráltak* csoportjának anyagi fogyasztása átlag feletti, míg kulturális fogyasztásuk jóval kevésbé, tehát ez egy fogyasztási szempontból inkoherens csoport. A következő csoport a *gyengén integráltaké*, akik a munkaerőpiacon integráltakhoz hasonlóan a munka jellege szerint igen eltérő fogyasztási mintázatokkal rendelkeznek. A gyengén integrált szellemi dolgozók minden dimenzióban, főként az újkultúrában átlag felett, míg a fizikai dolgozók mindenben átlag alatt fogyasztanak. A két leginkább hátrányos helyzetű csoport, a *normakövető dezintegráltak* és a *dezintegrált kirekesztettek* egyaránt mélyen az átlag alatt fogyasztanak, habár a normakövető dezintegráltak anyagi fogyasztása valamivel magasabb, mint a másik csoporté, ők kicsit kevésbé tűnnek szegénynek.

Annak érdekében, hogy ezen összefüggések mögé tudjunk tekinteni, és lássuk, hogy miből tevődnek össze a különböző csoportok közötti fogyasztási különbségek, többváltozós elemzések végzését tartottuk célszerűnek. Az alábbiakban regressziós modelleket közlünk, amelyekben a fogyasztási indexek függő változóként szerepelnek. A fogyasztást mérő három indexet az első modellben általános szociodemográfiai változókkal próbáltuk magyarázni.² A táblázatokban azokat tüntetjük fel ezek közül, melyek hatása szignifikáns volt. A második modellben kétértékű változókként beléptettük az integrációs csoportokat (referenciacsoport: rendszerintegráltak) (Kovács-Kristóf-Szabó 2017), a harmadik, teljes modellben pedig a szociodemográfiai változók és integrációs csoportok együtt szerepelnek.

Vagyoni életstílus 1.

A vagyoni életstílus esetében a regressziós modellek magyarázóereje nem túlságosan magas. A szociodemográfiai változók összesen 19%-ot magyaráznak (ebből, *stepwise* módszert futtatva, az ekvivalens jövedelem egymagában 13%-ot magyaráz). Főbb megállapításaink a következők:

- Minél magasabb az egy főre jutó ekvivalens jövedelem, annál magasabb a vagyoni életstílus.
- A településméret fordítottan hat a vagyoni életstílusra.
- Az elvégzett iskolai osztályok számával párhuzamosan nő a vagyoni életstílus.
- Az aktivitás negatívan hat a vagyoni alapú életstílusra.

Tehát összességében a modell a klasszikus, várt eredményeket hozza (2. táblázat).

Az integrációs csoportok modellbe való beléptetése valamivel, bár nem jelentősen növelte a magyarázóerőt. A legerősebb hatása – nem meglepő módon – a dezintegrált kirekesztett csoportba való tartozásnak van, ez negatívan hat a vagyoni életstílusra. Ezzel szemben a kapcsolatgazdag politikailag aktív csoportba való tartozás pozitívan, és relatíve erősen hat. Pozitív hatású még a lokálisan integráltak csoportjába való tartozás, negatív viszont a normakövető deizintegráltak és a gyengén integráltak, ezek azonban már gyenge hatások.

Összességében minél integráltabb valaki a társadalomba, annál magasabb lesz a vagyoni életstílus, és fordítva is áll a megállapítás, minél kevésbé integrált – főleg, ha kirekesztett –, annál alacsonyabb. A vagyon és az integráció tehát együtt mozognak. Mindazonáltal a teljes modellben a szociodemográfiai változók a legjobban magyarázóak, az integrációs csoportok közül egynek van igazán érdemi hatása: a dezintegrált kirekesztettek közé tartozásnak, méghozzá negatívan.

2 Nem (1=fő; 0=nő), kor, elvégzett iskolai osztályok száma, település lakosság száma, háztartás létszáma, aktivitás (ahol 1=aktív, folytat keresőtevékenységet, akár alkalmi jelleggel is; 0=inaktív, nyugdíjas, tanuló, munkanélküli, gyes, gyed, stb.), egy főre jutó OECD-ekvivalens jövedelem.

2. táblázat. A vagyoni életstílust magyarázó modellek (integrációs csoportokkal)

	Vagyoni stílus		
	1. modell – szociodemográfiai változók magukban	2. modell – in- tegrációs csopor- tok magukban	3. teljes modell
R ²	0,194	0,074	0,225
F	67,220	34,073	43,501
Ekvivalens jövedelem	,331		,300
Iskolai osztályok száma	,204		,171
Településméret	-,176		-,160
Háztartás létszáma	-,091		-,102
Aktivitás (1=aktív)	-,077		-,120
Dezintegrált kirekesztettek (int7)		-,185	-,140
Kapcsolatgazdag politikailag aktívak (int1)		,144	,081
Normakövető dezintegráltak (int6)		-,079	-,064
Lokálisan integráltak (int2)		,068	,050
Gyengén integráltak (int5)		-,047	nem szign.

Ref=rendszerintegráltak (int4)

Magaskultúra-fogyasztás 1.

A magaskultúra fogyasztását magyarázó regressziós modell első, szociodemográfiai változókat tartalmazó futtatásának magyarázó ereje 36%. Az integrációs csoportok bevonása a modellbe ehhez 4%-ot tesz hozzá, így az összes változót együtt kezelve a magyarázóerő mintegy 40%, ezen belül az elvégzett osztályok száma önmagában – *stepwise* módszert alkalmazva – 30%-ot magyaráz. A magaskultúra fogyasztását tehát leginkább az iskolázottság és vele párhuzamosan az ekvivalens jövedelem határozza meg. Negatív hatású a nem és a kor, tehát a magaskultúra fogyasztása inkább a nőkre és a fiatalabbakra jellemző. Az integrációs csoportok szépen elkülönülnek jobban integráltakra (kapcsolatgazdag politikailag aktívak és lokálisan integráltak), valamint dezintegráltakra (normakövető dezintegráltak és dezintegrált kirekesztettek). Az előbbi kettő hatása a magaskultúra fogyasztására pozitív, az utóbbi kettőé negatív. A két jól integrált csoport, a lokálisan integráltak és a kapcsolatgazdag politikai aktívak hatása a teljes modellben is érdemi (3. táblázat).

3. táblázat. A magaskultúra-fogyasztást magyarázó modellek (integrációs csoportokkal)

	Magaskultúra index		
	1. modell – szociodemográfiai változók magukban	2. modell – integrációs cso- portok magukban	3. teljes modell
R ²	,361	0,096	0,394
F	165,476	48,326	103,718
Iskolai osztályok száma	,446		,402
Ekvivalens jövedelem	,210		,195
Nem	-,110		-,106
Kor	-,102		-,107
Aktivitás	-,069		-,091
Településméret	,040		,058
Kapcsolatgazdag politikailag aktívak (int1)		,194	,099
Lokálisan integráltak (int2)		,160	,137
Normakövető dezintegráltak (int6)		-,119	-,075
Dezintegrált kirekesztettek (int7)		-,118	-,048

Ref=rendszerintegráltak (int4)

Újkultúra-fogyasztás 1.

Az újkultúra fogyasztása az a fogyasztási index, amelyet a regressziós modellek segítségével a legjobban sikerült megmagyarázni: önmagában az életkor nagyon erősen befolyásolta ezt az indexet. Azaz egyértelműen inkább a fiatalokra jellemző ez a kulturális magatartás. (R² *stepwise* életkor=38%). A szociodemográfiai változók modelljének magyarázóereje 52%, ami nagyon magas.³ Az integrációs modell magyarázó ereje önmagában 11%, a teljes modellel pedig lényegesen nem nő a szociodemográfiai modellhez képest: 54%.

Ennél az indexnél tehát egyértelműen a szociodemográfiai változók azok, amelyek erős kapcsolatban vannak a függő változóval, a teljes modellben 0,1 feletti értéket egyetlen integrációs csoport sem vesz fel. Az életkoron kívül – fele akkora mértékben – az ekvivalens jövedelem, illetve az elvégzett osztályok száma befolyásolja az újkultúrát. Vagyis – némi leegyszerűsítéssel – a relatíve magasan iskolázott, viszonylag gazdag, nagyobb településen lakó fiatalok azok, akik az újkultúra fogyasztásában felülreprezentáltak lehetnek (4. táblázat).

3 Van ugyanakkor némi multikolinaritás az életkorral, a korreláció értéke ugyanis (-,615).

4. táblázat. Az újkultúra fogyasztását magyarázó modellek (integrációs csoportokkal)

	Újkultúra index		
	1. modell – szocio-demográfiai változók magukban	2. modell – integrációs csoportok magukban	3. teljes modell
R ²	0,523	0,105	0,536
F	320,696	53,503	181,933
Kor	-,561		-,562
Ekvivalens jövedelem	,229		,217
Iskolai osztályok száma	,175		,153
Településméret	,075		,082
Nem	,056		,060
Aktív	nem szign.		-,051
Kapcsolatgazdag politikailag aktívak (int1)		,208	0,070
Munkaerőpiacon integráltak (int3)		,173	nem szign.
Normakövető dezintegráltak (int6)		-,134	-,080
Gyengén integráltak (int5)		,108	0,042
Dezintegrált kirekesztettek (int7)		-,084	-,044
Lokálisan integráltak (int2)		,064	nem szign.

Ref=rendszerintegráltak (int4)

A fenti modellek lefuttatása után kísérletet tettünk arra is, hogy a foglalkozási csoportokat is integráljuk a fogyasztást magyarázó modellekbe. Ez a modell annyiban különbözik az előzőtől, hogy a társadalmi integráció foka és mikéntje mellett egyes csoportok esetében a kötetben máshol leírt módon (Kovács–Kristóf–Szabó 2017) tekintetbe veszi a válaszadó munkájának jellegét is, azaz, hogy szellemi, vagy fizikai munkát végez. Várakozásaink szerint ez a finomabb, részletesebb csoportosítás a kulturális fogyasztás magyarázatához tehet hozzá. Az alábbi modellekben, az eddigiekhez hasonlóan, első lépésben a szociodemográfiai változók lépnek be, másodsor az integrációs-normatív-funkcionalista (INF) csoportosítás, végül pedig lefuttatjuk a teljes modellt. A kétértékű változókká kódolt kategoriális változónk referenciacsoportja ezúttal az átlaghoz legközelebb eső lokálisan integráltak. Az eredmények interpretálásában itt már csak az eddigi modellektől való eltérésekre fókuszálunk, hiszen a demográfiai változók hatása azonos.

Vagyoni életstílus 2.

Ha önmagában vizsgáljuk az INF-csoportokat, akkor azt láthatjuk, hogy a leg-erősebben az erősen integrált szellemiek csoportjához való tartozás hat, pozitív előjel-lel. Szintén fontos, és nem meglepő a dezintegrált kirekesztett csoport hatása negatív előjellel. Azonban a szociodemográfiai változókkal együtt vizsgálva látható, hogy míg a dezintegrált kirekesztett csoport negatív hatása a teljes modellben is fontos szerepet játszik, az erősen integráltak csoportján belül a szellemi/fizikai munka különbsége el-tűnik, tehát az anyagi fogyasztásra a végzett munka jellege végső soron nincs hatással (5. táblázat).

5. táblázat. A vagyoni életstílust magyarázó modellek
(integrációs–normatív–funkcionalista csoportokkal)

	Vagyoni stílus		
	1. modell – szociodemográfiai változók magukban	2. modell – INF-csoportok magukban	3. teljes modell
R ²	0,194	0,097	0,219
F	67,220	27,124	35,373
Ekvivalens jövedelem	,331		0,295
Iskolai osztályok száma	,204		0,174
Településméret	–,176		–0,168
Háztartás létszáma	–,091		–0,100
Aktivitás (1=aktív)	–,077		–0,109
INF10 dezintegrált kirekesztett		–,185	–0,141
INF1 erősen integrált szellemi		,152	0,058
INF8 gyengén integrált fizikai		–,090	nem szign.
INF4 munkaerőpiacon integrált szellemi		,086	nem szign.
INF9 normakövető dezintegrált		–,078	–0,063
INF6 rendszerintegrált		,050	nem szign.
INF2 erősen integrált fizikai		nem szign.	0,058

Ref=lokálisan integráltak (INF3)

Magaskultúra-fogyasztás 2.

A magaskultúra fogyasztásában – a várakozásoknak megfelelően – inkább tetten érhető volt az INF-csoportok hatása. A teljes modellben az iskolai osztályok száma, az ekvivalens jövedelem és a kor mellett a normakövető dezintegrált csoporthoz való tartozásnak is erős (negatív) hatása volt. Emellett négy másik csoport is szignifikáns hatást fejtett ki. A teljes modellben az is látszik, hogy itt valóban több esetben is elválík a fizikai, illetve szellemi jellegű munka, például az erősen integráltak, illetve a munkaerőpiacon integráltak esetében. A referenciakategóriának tekintett lokálisan integráltaknál csak az erősen integrált szellemi foglalkozásúak fogyasztanak több magaskultúrát, a szociodemográfiai változók kontrollálása esetén is.

6. táblázat. A magaskultúra fogyasztását magyarázó modellek
(integrációs–normatív–funkcionalista csoportokkal)

	Magaskultúra index		
	1. modell – szociodemográfiai változók magukban	2. modell – INF-csoportok magukban	3. teljes modell
R ²	,361	,112	0,379
F	165,476	38,551	79,528
Iskolai osztályok száma	,446		0,408
Ekvivalens jövedelem	,210		0,198
Nem	–,110		–,098
Kor	–,102		–,108
Aktivitás	–,069		–,088
Településméret	,040		,052
INF1 erősen integrált szellemi		,191	,066
INF9 normakövető dezintegrált		–,156	–,113
INF10 dezintegrált kirekesztett		–,143	–,075
INF5 munkaerőpiacon integrált fizikai		–,116	–,068
INF4 munkaerőpiacon integrált szellemi		,093	nem szign.
INF8 gyengén integrált fizikai		–,077	nem szign.
INF7 gyengén integrált szellemi		nem szign.	–,044
INF6 rendszerintegrált		nem szign.	–,043

Ref=lokálisan integráltak (INF3)

Újkultúra-fogyasztás 2.

Az újkultúra-fogyasztás esetében az INF-csoportok önmagukban 13%-ot magyaráznak. Különösen öt csoport emelhető ki, az erősen integrált szellemi, a gyengén integrált szellemi és a munkaerőpiacon integrált szellemi pozitív, a normakövető dezintegrált és a dezintegrált kirekesztett csoport negatív hatással bír, viszont a teljes modellben ezek közül egyik hatása sem különösen magas. Az újkultúra – ahogy ezt fentebb jeleztük – alapvetően a kortól függ, fele akkora az ekvivalens jövedelem, és ennek a fele az iskolai osztályok számának hatása.

7. táblázat. Az újkultúra fogyasztását magyarázó modellek
(integrációs normatív funkcionista csoportokkal)

	Újkultúra index		
	1. modell – szociodemográfiai változók magukban	2. modell – integrációs, INF-csoportok magukban	3. teljes modell
R ²	0,523	0,128	0,536
F	320,696	44,902	149,420
Kor	-,561		-,562
Ekvivalens jövedelem	,229		,211
Iskolai osztályok száma	,175		,155
Településméret	,075		,078
Nem	,056		,058
Aktív	nem szign.		-,062
INF1 erősen integrált szellemi		,177	,056
INF9 normakövető dezintegrált		-,161	-,083
INF4 munkaerőpiacon integrált szellemi		,148	nem szign.
INF7 gyengén integrált szellemi		,148	,072
INF10 dezintegrált kirekesztett		-,102	-,045
INF5 munkaerőpiacon integrált fizikai		,073	nem szign.
INF2 erősen integrált fizikai		,064	,049
INF6 rendszerintegrált		-,058	nem szign.

Ref=lokálisan integráltak (INF3)

ÖSSZEFOGLALÁS

Tanulmányunkban a társadalmi integráció és a fogyasztási szokások összefüggéseit vizsgáltuk meg empirikusan, egy nagy elemszámú kérdőíves minta segítségével. Arra kerestük a választ, hogy a társadalmi integráltságuk szerint elkülönülő csoportok különböznek-e fogyasztási szokásaikat tekintve. Ehhez a fogyasztás három dimenzióját, egy anyagi és kétféle kulturális fogyasztási indexet képeztünk és elemeztünk.

Eredményeink szerint a magyar társadalom fogyasztási mintázatai, ahogyan azt a korábbi kutatásokból is tudjuk, erősen összefüggnek egyfelől az iskolázottsággal, másfelől pedig a jövedelemmel. A vagyoni életstílussal leírt anyagi fogyasztást elsősorban a jövedelem, a hagyományos, magaskultúra-fogyasztást az iskolázottság, az újkultúra fogyasztását pedig az életkor befolyásolja leginkább. E változók mellett a nemnek (a nők kulturális fogyasztása magasabb) és a településlejtőnek is van jelentősége. Eredményeink azt mutatják, hogy a vagyoni életstílus és a magaskultúra-fogyasztás társadalmi státusz szerint egyértelműen hierarchizáló indexek, míg az újkultúra-fogyasztás inkább életkori miliőhöz kötődőnek tekinthető.

Ezeknek az ismert összefüggéseknek az alátámasztásán, megerősítésén túl mit tesz hozzá az integrációs megközelítés a fogyasztás vizsgálatához? A többváltozós elemzések eredményeként az látható, hogy a hét integrációs csoport közül négy olyat is találunk, melyek konzisztensen és szignifikánsan eltérő fogyasztási mintázatot mutatnak: ilyen a két leginkább integrált, azaz a kapcsolatgazdag politikailag aktív és a lokálisan integrált csoport. Ilyen továbbá a két leginkább hátrányos helyzetű, dezintegrált (normakövető dezintegrált és dezintegrált kirekesztett) csoport is. Ez a négy csoport tehát nemcsak integrációs, hanem fogyasztási csoportnak is tekinthető. Az első kettő esetében a vagyoni életstílus és a magaskultúra-fogyasztás egyaránt konzisztensen magas, míg a másik kettőnél konzisztensen alacsony értéket vesz fel, a szociodemográfiai változók kontrollálása mellett is. A két dezintegrált csoport esetében ráadásul ugyanez az újkultúra-fogyasztásról is elmondható. Egyértelműen látszik tehát, hogy a társadalmi dezintegráció minden dimenzióban a fogyasztói társadalomból való kirekesztettséggel is együtt jár. A kulturális és az anyagi tőke hiányának integrációra való hatását csak igen kis részben tudja kompenzálni a dezintegrált fiatalok részvétele az újkultúrában, az idősök pedig ebből a fogyasztási formából is egyértelműen kirekesztettek.

Jóval gyengébb és kevésbé konzisztens az összefüggés fogyasztás és integráció között a társadalom középső csoportjaiban, itt inkább a kemény szociodemográfiai változók nyújtanak magyarázatot. Az integrációs megközelítést a foglalkozásalapú normatív-funkcionalista modellel kombinálva ehhez még annyi tehető hozzá, hogy a magaskultúra fogyasztása egyértelműen összefügg a foglalkozással: a szellemi, illetve fizikai munkát végzők ebből a szempontból még napjainkban is elkülönülő kulturális

miliókhöz tartoznak; azaz a Bourdieu által leírt társadalmi szerkezet – kulturális ízlés összefüggés a magaskultúra fogyasztásánál kitapintható, míg az újkultúrájánál már nem érzékelhető.

HIVATKOZÁSOK

- A háztartások életszínvonala, 2015 (2016) Központi Statisztikai Hivatal. <https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/hazteletszinv/hazteletszinv15.pdf>.
- A háztartások fogyasztása, 2016 (előzetes adatok) (2017) *Statisztikai Tükör, KSH*. www.ksh.hu/docs/hun/xftp/stattukor/haztfogy/haztfogy1612.pdf.
- Albert F. – Dávid B. – Kmetty Z. – Kristóf L. – Róbert P. – Szabó A. (2016) *Mapping the Post-communist Class Structure: Findings from the Great Hungarian Class Survey*. Kézirat.
- Bauman Z. (2001) Consuming Life. *Journal of Consumer Culture* 1(1), 9–29. DOI: 10.1177/146954050100100102.
- Beck, U. (1997) Túl renden és osztályon? In Angelusz R. (szerk.) *A társadalmi rétegződés komponensei*. Új Mandátum, Budapest, 418–464.
- Bourdieu, P. (1984) *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*. Harvard University Press, London.
- Bukodi E. (2006) Társadalmunk szerkezete különböző nézőpontokból. In Kovách I. (szerk.) *Társadalmi Metszetek*. Napvilág, Budapest, 109–160.
- Crompton, R. (1996) Consumption and class analysis. *Sociological Review*, 44, 113–132. DOI: 10.1111/j.1467-954X.1996.tb03438.x.
- Csíte A. – Kovách I. – Kristóf L. (2006) Fogyasztói csoportok az ezredforduló Magyarországn. In Kovách I. (szerk.) *Társadalmi Metszetek*. Napvilág, Budapest, 253–292.
- Fábián Z. – Kolosi T. – Róbert P. (2000) Fogyasztás és életstílus. *Társadalmi Riórt* 6, 225–259.
- Fábián Z. – Róbert P. – Szívós P. (1998) Anyagi-jóléti státuszcsoportok társadalmi miliói. *Társadalmi Riórt* 5, 72–91.
- Giddens, A. (1991) *Modernity and Self-identity: Self and Society in the Late Modern Age*. Stanford University Press.
- Hajdu G. – Kristóf L. (2015) *Társadalmi tükör. Jelentés a magyar társadalom munkaerő-piaci és társas integráltságáról, 2015*. MTA TK, Budapest.
- Hradil, S. (1995) Régi fogalmak és új struktúrák. Milió-, szubkultúra és életstílus-kutatás a 80-as években. In Andorka R. – Hradil, S. – Peschar, J. L. (szerk.) *Társadalmi rétegződés*. Aula Kiadó, Budapest, 347–387.
- Kolosi T. (2000) *A terhes babapiskóta*. Osiris, Budapest.
- Kolosi T. (1987) *Tagolt társadalom*. Gondolat, Budapest.
- Kovách I. – Hajdu G. – Gerő M. – Kristóf L. – Szabó A. (2016) A magyar társadalom integrációs és rétegződésmoდეllei. *Szociológiai Szemle*, 26, 4–27.
- Kovách I. – Hajdu G. – Gerő M. – Kristóf L. – Szabó A. (2017) Az integrációs moდეll. In Kovách I. (szerk.) *Társadalmi integráció. Az egyenlőtlenségek, az együttműködés, az újraelosztás és a hatalom szerkezete a magyar társadalomban*. MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont – Belvedere Meridionale (jelen kötet).
- Kovách I. – Kristóf L. – Szabó A. (2015) Társadalmi integráció, dezintegráció és társadalmi rétegződés. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 3, 63–83. DOI: 10.18030/socio.hu.2015.3.63

- Kovách I. – Kristóf L. – Szabó A. (2017) Társadalmi integráció és társadalmi rétegződés. In Kovách I. (szerk.) *Társadalmi integráció. Az egyenlőtlenségek, az együttműködés, az újraelosztás és a hatalom szerkezete a magyar társadalomban*. MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont – Belvedere Meridionale (jelen kötet).
- Savage, M. – Devine, F. – Cunningham, N. – Taylor, M. – Li, Y. – Hjellbrekke, J. – Roux, B. L. – Friedman, S. – Miles, A. (2013) A New Model of Social Class? Findings from the BBC's Great British Class Survey Experiment. *Sociology*, 47 (2), 219–250. DOI: 10.1177/0038038513481128.
- Schulze, G. (2005) *Die Erlebnisgesellschaft: Kultursoziologie der Gegenwart*. Campus Verlag.
- Simányi L. (2005) Bevezetés a fogyasztói társadalom elméletébe. *Replika*, 165–195.
- Simonovits B. – Szivós P. (2016) A háztartások fogyasztásának alakulása a válság idején és ma. *Társadalmi Riport*, 13, 193–216.
- Utas Á. (1984) *Életstílus-csoportok, fogyasztási preferenciák*. Kossuth, Budapest.
- Veblen, T. (1994) *The Theory of the Leisure Class*. Reprint edition, Dover Publications, New York.

NORMÁK, ÉRTÉKEK, INTEGRÁCIÓ

A SEGÍTÉSI HAJLANDÓSÁG TÁRSADALMI TÉNYEZŐI – EGY KÉRDŐÍVES KÍSÉRLET EREDMÉNYEI

BEVEZETŐ

A magyar társadalom integrációjáról szóló kutatásunkban fontos szerepet szánunk az emberek közötti kapcsolatok, együttműködés, bizalom és normakövetés vizsgálatának mint olyan tényezőknek, melyek a társadalom integrált működését biztosítják.

Az egyén sokféleképpen kapcsolódhat a társadalomhoz: személyes kapcsolatain, tehát családján és barátain, ismerősein keresztül éppúgy, mint a munkamegosztásban való részvételével, vagy politikai, közéleti aktivitással (legtöbb esetben ez a választásokon való szavazást jelenti). A konkrét tevékenységeken kívül azonban az is fontos összetartó erő, hogy a társadalom tagjai milyen közös értékeket, normákat vallanak magukénak.

Kutatásunkban vizsgáltuk többek között a közeli kapcsolatokat, melyek az emberek megtartó közösségeit alakítják, a távolabbi, gyenge kötések, melyek a társadalom különböző csoportjai közötti viszonyokat, s így a társadalom struktúráját alakítják (Albert et al. 2017).

A családi, baráti és ismerősi kapcsolatok, közösségek mellett azonban fontosnak gondoltuk annak vizsgálatát is, hogy az emberek a mindennapi életükben hogyan viszonyulnak, hogyan viselkednek a számukra teljesen idegenekkel, hiszen ez is rendkívül sokat elmond egy társadalom működéséről, csoportközi viszonyairól. Az egyéni különbségek (azaz hogy valaki személyesen mennyire segítőkész) mellett, össztársadalmi szinten nézve a kérdést, az ismeretlenek közötti segítségnyújtási hajlandóság jól jellemzi az adott társadalomban meglévő normákat. Kultúránként jelentős eltéréseket mutat az, hogy például mennyire bízunk meg egy idegenben, vagy mennyire „jár” a segítség egy tőlünk különböző, más társadalmi csoporthoz tartozó embernek. Az utóbbi időben ráadásul ez a téma nemcsak a tudományban, hanem a közbeszédben is megjelent Magyarországon, elsősorban a Philip Zimbardo világhírű szociálpszichológus által alapított *Hősök*

*Tere*¹ kezdeményezésnek köszönhetően. Az előbbiekhöz csatlakozva mi is úgy gondoljuk, hogy egy olyan társadalomban jó élni, ahol a mindennapokban a többi ember segítségére a lehető legváltozatosabb körülmények között is nagy valószínűséggel számíthat a társadalom minden tagja.² Más szóval a társadalmi integráció szempontjából előnyt jelent, ha elterjedt a proszociális viselkedés, és ezen belül a segítségnyújtási hajlandóság.

Az ismeretlenek közötti segítségnyújtási hajlandóságot a szociálpszichológiai hagyomány általában laboratóriumi, illetve terepkísérletek segítségével vizsgálja. A mi kutatásunk módszertani keretei erre nem voltak alkalmasak, viszont az országosan reprezentatív főkérdőíven belül lehetőségünk volt egy kérdőíves (vignettás) kísérlet elvégzésére, melyben hipotetikus, hétköznapi segítségnyújtási helyzetekkel szembesítettük a válaszadókat. Ennek a kísérletnek az eredményeit mutatja be ez a fejezet.

ELMÉLETI KERETEK

A proszociális viselkedést, mely a mások javát szolgáló, segítő jellegű viselkedést jelent, számos szinten lehet tanulmányozni (Penner et al. 2005). Mikroszinten vizsgálhatók az egyéni segítségi motivációk, preferenciák, makroszinten a nagy társadalmi csoportok közötti viszonyok. A mi vizsgálatunk „mezo” szintű: a segítő–segített viszonyt tanulmányozzuk konkrét helyzetek kontextusában.

A segítségnyújtásnak sokféle formája van: lehet személyes vagy közvetett, tervezett vagy spontán, formális vagy informális (Pearce–Amato 1980). Kísérletünk elképzelt szituációi informális, spontán és személyes segítségnyújtást igényeltek. Emellett mivel a segítségre szoruló „másik” teljesen ismeretlen, és minden valószínűség szerint többé nem is fognak találkozni, a segítő nem reménykedhet viszonzásban. Segítségnyújtását így nem egy esetleges reciprocitás, hanem csakis altruista motivációi táplálhatják.

Mitől függ, hogy segít-e valaki egy bajban lévő idegennek? Az ezt meghatározó tényezők alapvetően két kategóriába sorolhatók: 1. a szituáció jellemzői; 2. a segítő és a segített közötti kapcsolat jellemzői. Saucier és szerzőtársai (Saucier et al. 2005) a következőképpen foglalják össze a befolyásoló tényezőket:

1. a szükséges időráfordítás nagysága,
2. az erőfeszítés nagysága,
3. az anyagi költségek nagysága,
4. a segítségnyújtás bonyolultsága, nehézsége,
5. az észlelt kockázat nagysága,

1 A részleteket lásd a projekt honlapját: <http://www.hosoktere.org/>.

2 Itt természetesen nem extrém esetekre gondolunk, mint például a saját életet kockáztató veszélyhelyzet, aminél például égő házból kellene kimenteni valakit – ebben az esetben is reális elvárás azonban, hogy a tüzet észlelő azzal segítsen, hogy hívja a tűzoltókat.

6. vészhelyzet-e a szituáció a segítségkérő számára,
7. egyértelmű-e, hogy az illető valóban segítségre szorul,
8. az észlelt távolság segítő és segített között.

Könnyebben igazolható a segítségnyújtás elmaradása, ha az észlelt kockázatok magasak, a segítségadás költségesnek tűnik (sok időbe, erőfeszítésbe, pénzbe kerül), nincs különösebb vészhelyzet, vagy nem egyértelmű, hogy milyen segítségre lenne szükség. Az attribúciós mechanizmusok szintén fontos szerepet játszanak a döntésben: vajon megérdemli-e egyáltalán a segítségkérő a segítséget (lásd Heider 1958).

Mindezen szempontokat általánosítja az idegenek közötti segítségnyújtás talán legismertebb elmélete, a költség–haszon modell (Dovidio 1984, Piliavin et al. 1981). Eszerint a másik ember szorult helyzete pszichológiai kellemetlenséget okoz bennünk, melyet a segítségnyújtás aktusa csökkent. Ugyanakkor az arról szóló döntés, hogy segítünk-e, egyfajta költség–haszon elemzésen alapszik. A segítő egyfelől számításba veszi a saját személyes és közvetlen költségeit (idő, pénz, erőfeszítés, biztonsági kockázat), másfelől pedig számításba veszi a nem segítség költségeit is (a saját büntudatát, valamint a bajban lévő személy költségeit, ha nem kap segítséget). A modell szerint a döntés e két faktor függvénye, a potenciális segítő azt a megoldást fogja választani, amelyik a legkisebb nettó költséggel jár. A modell alapján a segítségnyújtási döntés lehetséges kimeneteit mutatja az 1. táblázat.

Amennyiben tehát a segítségnyújtás nem költséges, de a segítséget kérő komoly bajban van, a modell várakozásai szerint az emberek többsége segítene. Fordított esetben, ha a segítségnyújtás költséges lenne, a probléma viszont kevésbé súlyos, akkor a legtöbben nem segítenének. Kétségesebb a kimenete a másik két esetnek: amennyiben a segítség nem költséges, de annak elmaradása sem okozna túl nagy gondot, akkor a segítségre vonatkozó társadalmi norma erőssége, vagy a segítő személyes jellemzői (mennyire altruista, mennyire bízik másokban) dönthetnek. Ha magas a segítség költsége, de súlyos a probléma is, akkor sokan átértelmezik a helyzetet, annak érdekében, hogy ne kelljen segíteniük.

1. táblázat. A költség–haszon modell

A segítség költsége	A nem segítség költsége	
	Alacsony	Magas
Alacsony	a társadalmi norma vagy a segítő személyisége dönt	a segítségnyújtás valószínűsége magas
Magas	a segítségnyújtás valószínűsége alacsony	a szituáció újrakeretezése (elkerülés, a segítségkérő költségeinek újrabecslése és alacsonynak értékelése)

Forrás: Dovidio (1984), Piliavin–Dovidio–Gaertner–Clark (1981)

A modellt tesztelő empirikus kutatások megállapították, hogy valóban, minél magasabb a segítség költsége, annál alacsonyabb a segítségnyújtási arány (Dovidio et al. 1991). A nem segítség költségeivel kapcsolatos eredmények jóval kevésbé bizonyultak konzisztensnek: a segítségkérő költségei a segítség elmaradása esetén igazából csak akkor számítottak, ha a segítség költsége alacsony volt. Ha magas költséggel járt volna segíteni, a segítségi hajlandóság akkor is alacsony maradt, ha a segítség elmaradása nagy bajjal járt az áldozat számára. Az ilyen helyzetekben az alanyok ugyanis sikeresen újrakeretezték a helyzetet, elhítelve magukkal, hogy a másik nincs is igazán bajban, vagy úgysem tudnának segíteni.

A SEGÍTSÉGNYÚJTÁST MEGHATÁROZÓ TÉNYEZŐK

A segítségre szoruló egyén társadalmi jellemzői csökkenthetik, illetve növelhetik is a segítségnyújtás vélt költségeit. A legtöbb ezzel a témával foglalkozó szociálpszichológiai kutatás a segítségnyújtó és a segítségadó eltérő faji,³ illetve etnikai hovatartozására fókuszál. A közös faji, illetve etnikai hovatartozás fontos szerepet játszik a segítségnyújtással kapcsolatos döntésekben: az ugyanabba a társadalmi csoportba tartozók nagyobb eséllyel segítik egymást, melyet a szociálpszichológiai szakirodalomban a csoporton belüli preferencia (*in-group preferences, in-group favouritism*) elméleti háttere igazol (Sober–Wilson 1999). Ez a jelenség különösen igaz az eltérő faji vagy etnikai hovatartozású kisebbségek esetén, mivel ezek a kisebbségi csoportok a többségi társadalom szemében többnyire olyan *out-groupként* értelmeződnek, amelyekkel szemben alacsony a bizalom szintje (Gaertner–Bickman 1971).

Számos empirikus kutatás készült az elmúlt évtizedekben, melyeknek középpontjában az egyén segítségnyújtási hajlandósága háttérben álló társadalmi-demográfiai tényezők feltérképezése állt. Mivel a legtöbb kutatás – ebben a témában – az Egyesült Államokban készült, a két leggyakrabban elemzett tulajdonság a segítségnyújtó faji hovatartozása és neme volt. Eagly és Crowley (1986) csaknem száz, az 1970-es és 80-as években az Egyesült Államokban és Kanadában végzett empirikus kutatás eredményeit tekintette át. A 99 kísérletre épülő meta-elemzésükben rámutattak egyrészt, hogy a férfiak nagyobb eséllyel segítenek, mint a nők, másrészt, hogy a nők nagyobb eséllyel kapnak segítséget, mint a férfiak. Fontos hozzátenni azonban, hogy a nemek közti különbségek mértéke nagy eltéréseket mutatott a különböző kísérletekben a mért hatásnagyság (Cohen's d) alapján. Ez a nagy eltérés azonban nem meglepő, ha a kérdést a társadalmi szerepek perspektívájából elemezzük: a segítségnyújtás aktusa ugyanis mé-

3 Jelen tanulmányban úgy jártunk el, hogy amerikai szakirodalom hivatkozása esetén (amely következetesen a „*racial*” kifejezést használja) a „*racial*” jelző megfelelőjeként a „faji” szót alkalmaztuk. Lásd például Loury (2007) *A faji egyenlőtlenség anatómiája* című művét, ahol szintén ennek megfelelően fordították a „*racial*” szót.

lyen be van ágyazva a társadalmi normáink világába: vannak olyan viselkedési normák, amelyek a férfiktól és a nőktől egyaránt elvárják a segítőkész viselkedést. (Ezt a férfiak esetében „lovagias” viselkedésként, a nők esetében pedig a „szolgálatkész anya” vagy „odaadó feleség” szerepeiként címkézik a társadalmi elvárások).

A másik jelentős, az előbbiekhöz hasonló módszertannal készült metaelemzés a faji különbségek hatását vizsgálta segítségnyújtási hajlandóságra (Saucier et al. 2005). A szerzők az 1970-es évek eleje óta végzett, csaknem 50 empirikus kutatás eredményeit tekintették át, és rendezték sorba a kísérleteket aszerint, hogy mekkora hatással volt a segítségnyújtási hajlandóságra a segítségnyújtó és segítségkérő eltérő faji/etnikai hovatartozása. A szerzők arra a fontos következtetésre jutottak, hogy a feketékkel szembeni diszkrimináció esélye megnő akkor, ha a segítségnyújtók racionálisan meg tudják magyarázni a segítségnyújtás elmaradását (például azzal, hogy túl költséges lett volna a segítségnyújtás). Gaertner és Dovidio (1986), illetve Dovidio és Gaertner (2004) értelmezésében ez a racionalizálási folyamat leginkább az ún. averzív rasszizmus elméletével magyarázható meg. Az averzív rasszizmus elve ugyanis arra a kellemetlen érzésre vagy félelemre utal, melyet fehérek érzékelnek feketék jelenlétében, annak ellenére, hogy meg vannak győződve a fajok közötti egyenlőségről (lásd még erről bővebben Crosby et al. 1980, Saucier et al. 2005, illetve vö. Dovidio 1984).

Egy a közelmúltban készült, nagymintás kontrollált kísérleti elrendezésre épülő empirikus kutatásban 3000 segítségnyújtási szituációt vizsgáltak az Egyesült Államokban a faji, nemi és kor alapú diszkrimináció tesztelése céljából (Gneezy et al. 2012). A tesztelt szituációk hasonlóak voltak az általunk vizsgált virtuális segítségnyújtási helyzetekhez (pl. útbaigazítás kérése az utcán, toll vagy kulcs elejtése). A kutatás eredménye szerint statisztikailag szignifikáns különbség mutatható ki a különböző tesztelői profilok által elért segítségnyújtási arányok között: nem meglepő módon a fiatal fehér nők kaptak a legnagyobb arányban segítséget, a legkisebb mértékben pedig a fiatal fekete férfiak.

Magyarországon az etnikai alapú diszkrimináció (és szegregáció) mindennapos gyakorlat. 2006 óta számos kísérletre épülő kutatás vizsgálta – többek között az etnikai alapú – diszkrimináció jelenlétét elsősorban a munkaerőpiacon (Pálosi et al. 2007, Sik-Simonovits 2008). Ezek a kutatások egyértelműen bizonyították az etnikai diszkrimináció jelenlétét a munkaerőpiacon. Ugyanakkor fontos hangsúlyoznunk, hogy a segítségnyújtási hajlandóságot vizsgáló társadalomtudományos célú, kísérleti módszertanra épülő kutatás nem készült még Magyarországon.⁴

⁴ A már említett *Hősök Tere* projekt nem tekinthető szisztematikus kutatásnak, viszont fontos anekdotikus eredményekkel szolgál a témában.

ADATOK ÉS MÓDSZEREK

Az integrációkutatás során a teljes magyar felnőtt lakosságot – kor, nem, iskolai végzettség és lakóhely szerint – reprezentáló mintánk egy véletlen almintáján lekérdeztünk egy ún. kérdőíves kísérletet⁵ (Hox et al. 1991, Jasso 2006), amelyben azt vizsgáltuk, hogy különbözik-e a kérdezettek segítési hajlandósága bizonyos jellemzők mentén. A módszer lényege, hogy mind a segítettő, mind pedig a kérdezettek saját tulajdonságainak hatását figyelembe tudjuk venni akkor, amikor a segítési hajlandóságra gyakorolt hatásukat vizsgáljuk az egyes szituációknál.

Kísérletünkben nyolc különböző, mindennapi szituációt teszteltünk, melyek a következők voltak:

- *Valaki nem veszi észre, hogy leejtette az utcán a pénztárcáját. Szólna-e neki?*
- *Valaki útbaigazítást kér öntől az utcán. Segítene-e neki?*
- *Valaki elvesztette az igazolványát, amit ön talál meg az utcán. Elmenne-e a rendőrségre, hogy ott leadja?*
- *Valaki az ön szeme láttára rosszul lesz az utcán. Megvárná-e vele a mentőt, ami a diszpécser szerint körülbelül 60 perc múlva érkezik?*
- *Ön szemtanúja volt egy közúti balesetnek, melynek károsultja tanúskodásra kéri önt. Ehhez a következő hónapban kétszer el kell mennie a bíróságra. Vállalna-e a tanúskodást?*
- *Valaki arra kéri önt, hogy váltson fel neki egy papírpénzt. Megtenné-e?*
- *Valaki az utcán odamegy önhez, hogy lemerült a mobiltelefonja, ezért megkéri önt, hogy egy rövid, de nagyon sürgős hívást intézzzen el neki. Hajlandó lenne-e rá?*
- *Valaki érkezik a háziorvosi rendelőbe, ahol ön várakozik, és megkéri önt, hogy engedje előre, mivel neki csak egy receptre van szüksége. Előre engedné-e?*

Ezeket a szituációkat ún. vinyettákon mutattuk be, melyek tartalmazták a segítettő személy bizonyos tulajdonságait, úgymint a nemét, életkorát, foglalkozását, etnikumát és lakóhelyét. Az egyes tulajdonságoknál a lehetséges variációk a következők voltak:

- Nem: férfi, nő
- Életkor: 20, 32, 41, 53, 62 éves
- Foglalkozás: ügyvéd, középiskolai tanár, adminisztrátor, pincér, postás, takarító
- Etnikum: roma/nem roma (1:4 arányban)
- Lakóhely: falu, kisváros, nagyváros, Budapest

5 A kérdőíves kísérletek legfőbb előnye a klasszikus kísérlethez képest az, hogy a szituáció paramétereit változtatva egyszerre több ingert is érvényesíthetünk, melyek hatása azonban az elemzés során elkülöníthető egymástól (Hox et al. 1991, Wallander 2009). Szintén a kérdőíves kérdések előnye közé tartozik a laboratóriumi kísérlethez képest, hogy a nagyobb mintaelemszámokán megfelelő mintavételi technikákkal kombinálva a mérést képesek vagyunk nagyobb külső érvényességgel (általánosíthatósággal) lefolytatni (Highhouse–Gillespie 2008, Peterson 2001, Schram 2005).

Egy vinyetta a következőképp nézett ki:

Képzeld el, hogy egy 53 éves, pincérként dolgozó budapesti roma férfi az utcán odamegy önhöz, hogy lemerült a mobiltelefonja, ezért megkéri önt, hogy egy rövid, de nagyon sürgős bívást intézzon el neki. Hajlandó lenne-e rá? Kérem, osztályozza 0-tól 10-ig, ahol a 10-es jelentése, hogy biztosan megtenné, az 0-ás jelentése, hogy biztosan nem tenné meg.

Biztosan nem tenné meg

0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10

Biztosan megtenné

Mivel célunk az volt, hogy az elemzés során általánosíthassuk az eredményeinket abban a tekintetben is, hogy a válaszadók a segítő személy tulajdonságai esetén segítenének inkább és melyek esetén kevésbé, egy speciális technikát alkalmaztunk a vinyetták kialakítására. Készítettünk egy „univerzumot”, amelyben a nyolc szituáció és a segítő személy összes lehetséges tulajdonságának kombinációja szerepelt – tehát az összes elvileg lehetséges vinyetta. Ez az univerzum összesen 3840 lehetséges kombinációt tartalmazott. Ebből ezután véletlenszerűen választottuk ki azt a 300-at, amelyet a kérdőívben lekérdeztünk. Mivel azonban irreális lenne elvárni bárkitől, hogy 300 darab vinyettát értékeljen, ezért 20 különböző, egyenként 15 vinyettát tartalmazó csoportba osztottuk a 300 vinyettát, és mindenkitől csak egy 15 darab vinyettát tartalmazó pakkot kérdeztünk le. (Így a későbbiekben azt is megfigyelhettük, hogy a kontextus-hatás – tehát hogy melyik vinyettát melyik másik után értékelt a kérdezt – milyen jelentőséggel bír). A módszer segítségével lehetőségünk nyílt az eredményeinket általánosítani, egyrészt mert a kitöltők reprezentatívnak tekinthetők a magyar felnőtt lakosságra; másrészt pedig azért, mert a szituációkat és a segítő tulajdonságait egyszerű véletlen (tehát valószínűségi) mintavétellel vettük egy olyan univerzumból, amely ezek minden lehetséges kombinációját tartalmazta. Jelen cikkben ennek a mintának egy olyan szeletét vizsgáljuk, melyben 442 válaszadó töltött ki összesen 5183 vinyettát.⁶ Az elemzések során az elemzési egység a vinyetta volt, tehát az adatbázis, amelyen az elemzéseket végeztük, 5183 esetet tartalmazott.

Fontos felhívni a figyelmet arra, hogy a kérdőíves kísérlettel nem a tényleges, valóságban is létrejövő segítségnyújtást mérjük, hanem – ahogy korábban is fogalmaztunk – egyfajta segítő hajlandóságot. A segítő hajlandóság sokkal inkább egyfajta attitűdöt mutat, amely minden bizonnyal magasabb a valós segítségnyújtási aránynál, hiszen ebben az esetben a segítés költségei csak elméletben merülnek fel. Nem nehéz

⁶ Az elemzés során végig 5183-as mintanagysággal dolgozunk. Bár ennél több kitöltött vinyettánk volt, mégis azért döntöttünk így, hogy a cikk során végig azoknak az eredményeiről beszéljünk, akik a végső modellben is szerepeltek. A végső modellbe pedig a kérdezetteknek olyan változóit is bevontunk, amelyekben voltak válaszhányok, így egyes válaszadók kiestek a modellből. Éppen ezért tehát az összes eredményt csak azokra vonatkozóan mutatjuk be, akiknek a végső modellen nem volt válaszhányuk, azaz bekerültek az elemzésbe.

belátni ugyanis, hogy egy elképzelt szituáció esetén a „karosszékekben ülve” azt válaszolni, hogy nagy valószínűséggel segítene a kérdezett, sokkal egyszerűbb, mint a valóságban odamenni és segíteni egy arra rászorulóknak. (Idő, erőfeszítés és bizalom szempontjából, hogy csak a legfontosabb tényezőket illetve akadályokat említsük.) Ráadásul nem felelkezhetünk meg a kérdőíves szituáció során fellépő „megfelelési kényszer” hatásáról sem. A segítősi hajlandóság az egyes szituációk esetén (nem figyelembe véve még a segítő tulajdonságait) az alábbi táblázat szerint alakult.

2. táblázat. A segítősi hajlandóság leíró statisztikái a nyolc szituáció esetén

Szituáció	Átlag	Szórás	N
Útbaigazítás	8,83	1,97	794
Pénztárca leejtése	8,71	2,14	625
Igazolvány leadása	8,43	2,28	790
Mentő megvárása	7,96	2,37	538
Orvosi váróban előre engedés	7,03	2,89	484
Tanúvallomás	6,48	3,16	647
Bankjegy felváltása	6,34	3,28	590
Telefonhívás lebonyolítása	6,24	3,35	714
Összesen	7,56	2,90	5183

Látható, hogy a 0-tól 10-ig tartó skálán (ahol a 0 jelentette azt, hogy a kérdezett biztosan nem segítene és a 10-es azt, hogy biztosan segítene) minden szituáció esetén a skála középső értékét jelentő 5-öshöz képest nagyobb mértékben segítenének. A nyolc szituációból leginkább útbaigazítással segítenének valakin, ezt követi a pénztárca leejtése és az igazolvány leadása. E három szituáció esetén a segítségnyújtás átlaga meghaladta a 8-ast, de hasonló arányban várnák meg a mentőt is valakivel, ha az rosszul lett. A 0–10-es skálán 7-es átlaggal engednének előre valakit egy orvosi váróban és 6,2–6,5 közötti mértékben tennének tanúvallomást egy közúti balesetnél, váltatnának fel egy bankjegyet és legkevesbé a telefonjukat adnák oda egy hívás lebonyolítására. Ez utóbbi három szituáció relatíve alacsonyabb segítősi hajlandóságát a tanúvallomás esetén az magyarázhatja, hogy az a későbbiekben sok időt és energiát elvesz a segítőtől, a bankjegy és a telefon esetén pedig magas lehet a segítés ára, ha a segítő csalónak bizonyul (elfuthat a telefonjával vagy hamis bankjegyet adhat). A különböző segítősi hajlandóságot tehát jól magyarázhatja a költség–haszon modell, amelynek során a segítő mérlegeli, hogy számára mekkora költséggel járhat a segítség azzal párhuzamosan, hogy ez mekkora hasznot jelent a segítőnek. Az olyan szituációkban, ahol a segítségnyújtás költségei alacsonyak (útbaigazítás és leejtett pénztárca), volt a legmagasabb a segítősi hajlandóság. Az elveszett igazolvány és a mentő megvárásának példája ugyanakkor

azt mutatja, hogy a kérdezettek a segítségkérő költségeit is figyelembe vették: (elvben) hajlandók segíteni még úgy is, hogy az számukra viszonylag költséges, hiszen a nem segítség az áldozat számára elég jelentős problémát okozhat. Úgy tűnik azonban, hogy a tanúskodás költségei már túlságosan magasnak bizonyultak ahhoz, hogy az áldozat érdekeit a megkérdezettek ugyanannyira figyelembe vegyék. A bankjegy és a mobiltelefon esetében pedig egyértelmű a helyzet: a segítség potenciális költsége becsapás esetén igen csak magas, ellenben a segítségkérő nincs vészhelyzetben, tehát a segítségi hajlandóságot itt mértük a legalacsonyabbnak.

A különböző szituációkban eltérő mértékű segítségi hajlandóságon túl azonban egyrészt az a különösen érdekes, hogy vajon a vinyettákon szereplő segítendő egyes tulajdonságai mennyiben befolyásolják azt, hogy a kérdezett milyen valószínűséggel segítene, más szóval: mennyiben növelik vagy csökkentik a segítségnyújtás költségét. Másrészt pedig azt is fontosnak tartottuk megvizsgálni, hogy a kérdezett saját tulajdonságai mennyiben befolyásolják a segítségi hajlandóságát egyes helyzetekben. E kérdések megválaszolására szórásfelbontást alkalmaztunk. Ennek eredményeképp azt mondhatjuk, hogy a segítségi hajlandóságból 65 százalékot magyaráznak a szituációk és az azokon szereplő emberek tulajdonságai. Azt viszont, hogy valaki mennyire lenne hajlandó segíteni ilyen helyzetekben, 33 százalékban a potenciális segítségnyújtó személy tulajdonságai határozzák meg: hol helyezkedik el a társadalomban, milyen értékeket kapott neveltetésekor, stb. Az, hogy melyik szituációt melyik után kérdeztük – tehát a kontextus –, mindössze 2 százalékot magyaráz a segítségi hajlandóságból. Ezen eredmények alapján a magyarázómodellbe, amelyben azt vizsgáljuk, hogy milyen tulajdonságok hogyan befolyásolják a segítségi hajlandóságot, érdemes mind a szituációkon szereplő jellemzőket, mind pedig a válaszadók különböző tulajdonságait bevonni, hiszen mindkét típusú tulajdonságegyüttes nagymértékben magyarázza a segítségi hajlandóságot.

Ahogy arról korábban már írtunk, az alább bemutatott elemzések egy olyan adatbázison készültek, melyben az elemzési egység egy-egy vinyetta volt – tehát a szituációk szintjén. Mivel azonban egy válaszadó 15 vinyettát értékelt, ezért ezek az elemzési egységek nem függetlenek egymástól. Annak érdekében tehát, hogy ezt a nem függetlenséget (mely a legtöbb statisztikai modell előfeltételeit sérti) kezeljük, az eredmények komplex értékelése során többszintű modelleket alkalmaztunk, amelyekben figyelembe vettük, hogy a vinyetták adott esetben azonos válaszadók értékelését tartalmazzák. A modellek képleteit a *Függelék* tartalmazza.

A modellek segítségével tehát azt vizsgáltuk, hogy mi befolyásolja a segítségi hajlandóságot. A magyarázóváltozóink két nagyobb csoportba sorolhatók. Egyrészt figyelembe vettük a vinyettákon szereplő hipotetikus segítségkérő tulajdonságait, úgymint a nemét, életkorát, foglalkozását, etnikumát és lakóhelyének településtípusát is. Más-

részt bevontuk a modellekbe a kérdezett válaszadó tulajdonságait is. Ezek egy része szociodemográfiai „kemény” változó volt, úgymint a nem, életkor, iskolázottság, etnikum és a lakóhely településtípusa. A válaszadók jellemzői közül – a kötet témájához csatlakozva – azon válaszaikat is felhasználtuk, amelyek az integrációs modell (Kovách–Krisztof–Szabó 2017) építőkövei voltak. Az integrációs modell jelen elemzésekbe is bevont változói a következők: emberekbe és intézményekbe vetett bizalom (külön-külön), normakövetés, politikai részvétel, civil szervezetekben való részvétel, szubjektív társadalmi kirekesztettség és munkaintenzitás. E modellek nemcsak azért hasznosak, mert együtt látjuk bennük sokféle magyarázóváltozó hatását, hanem azért is, mert mindeközben kontroll alatt is tartjuk e tulajdonságokat, így egy-egy magyarázóváltozó hatását sokkal biztosabban, „tisztábban” vizsgálhatjuk. Az alábbiakban e modellek eredményeit mutatjuk be. Elsőként egy olyan magyarázómodellt vizsgálunk, melyben az összes szituáció benne van, majd ezután olyan modellek következnek, melyekben szituációnként külön-külön vizsgáljuk a segítő személy és a válaszadók tulajdonságainak hatását a segítési hajlandóságra. Ez utóbbit azért tartjuk fontosnak, mert feltételezhetjük, hogy mind a segítő személy, mind a válaszadó tulajdonságai más-más hatással lehetnek a segítési hajlandóságra attól függően, hogy milyen jellegű segítségnyújtásról van szó. A modellekben rendre 0,05-ös szignifikancia szintet alkalmaztunk.

EREDMÉNYEK

Az alábbi táblázatban látható az a modell, amelyben az összes szituáció együttesen szerepel. A modellt két lépésben hoztuk létre. Elsőként csak a vinyettán szereplő paramétereket, tehát a szituációkat és a segítő személy jellemzőit vontuk be. A második lépésben már figyelembe vettük a válaszadók tulajdonságait is és megvizsgáltuk, hogy ezek kontrollálása hogyan befolyásolja a szituáció és a segítő személy jellemzőinek hatását a segítési hajlandóságra (3. táblázat).

3. táblázat. A segítési hajlandóság magyarázatának többszintű modellje

	(1)			(2)		
A szituáció jellemzői	B	SE	p	B	SE	p
<i>Szituáció (referenciakategória: orvosi váró)</i>						
Pénztárca leejtése	1,842	(0,129)	0,000	1,844	(0,129)	0,000
Útbaigazítás	1,842	(0,126)	0,000	1,845	(0,126)	0,000
Igazolvány leadása	1,402	(0,122)	0,000	1,398	(0,122)	0,000
Mentő megvárása	1,033	(0,132)	0,000	1,033	(0,132)	0,000
Tanúvallomás	-0,515	(0,132)	0,000	-0,517	(0,132)	0,000
Bankjegy felváltása	-0,577	(0,132)	0,000	-0,580	(0,132)	0,000
Telefonhívás lebonyolítása	-0,835	(0,126)	0,000	-0,833	(0,126)	0,000
Nő (vs. férfi)	0,002	(0,059)	0,971	0,001	(0,059)	0,983
Életkor	-0,001	(0,002)	0,629	-0,001	(0,002)	0,620
Foglalkozás presztízse	0,000	(0,004)	0,939	0,000	(0,004)	0,945
Roma (vs. nem roma)	-0,241	(0,073)	0,001	-0,242	(0,073)	0,001
<i>Településtípus (referenciakategória: Budapest)</i>						
Falu	-0,023	(0,084)	0,787	-0,026	(0,084)	0,760
Kisváros	0,093	(0,093)	0,320	0,094	(0,093)	0,315
Nagyváros	-0,071	(0,084)	0,400	-0,071	(0,084)	0,396
<i>A válaszadó jellemzői</i>						
Nő (vs. férfi)				-0,171	(0,193)	0,375
Életkor				0,004	(0,006)	0,563
Iskolázottság				0,137	(0,049)	0,006
Roma (vs. nem roma)				0,375	(0,437)	0,392
<i>Településtípus (referencia kategória: Budapest)</i>						
Község				1,403	(0,292)	0,000
Város				0,765	(0,264)	0,004
Megyeszékhely				0,947	(0,269)	0,000
Emberekbe vetett bizalom				0,079	(0,044)	0,072
Intézményekbe vetett bizalom				0,085	(0,047)	0,070
Normakövetés				0,159	(0,068)	0,019
<i>Politikai részvétel (referenciakategória: passzív)</i>						
Aktív				0,174	(0,264)	0,510
Csak választani megy el				0,341	(0,214)	0,112
Hányféle civil szervezet munkájában vett részt				0,201	(0,243)	0,409
Szubjektív társadalmi kirekesztettség				-0,163	(0,122)	0,182
Munkaintenzitás				0,007	(0,23)	0,976
Konstans	7,065			3,635		
Var (vinyetta csoportok)	0,102			0,102		
Var (válaszadók tulajdonságai)	2,911			2,508		
Var (szituáció tulajdonságai)	4,477			4,477		
AIC	24965,3			24942,0		
N	5183			5183		

Az első lépésben a szituációk közül referenciacsoporthoz az orvosi váróban előreengedés helyzetét választottuk, mivel ez az egydimenziós átlagok alapján nagyjából középen helyezkedik el a segítő hajlandóságot tekintve. Fontos tehát, hogy az összes többi szituációt ehhez a referenciaszituációhoz képest kell értelmeznünk. Azt láthatjuk, hogy az összes szituációban szignifikánsan különböznek a segítő hajlandóság. Eszerint az orvosnál való várakozásnál történő előreengedéshez képest a kérdeztettek inkább hívnák fel a figyelmet arra, hogy valaki elejtett egy pénztárcát és nagyjából ugyanennyivel jobban segítenének valakinek az utcán megtalálni azt a helyet, amit keres. A referenciaszituációhoz képest szintén inkább adnának le egy elveszett igazolványt és bár kisebb valószínűséggel, de a referenciaszituációhoz képest inkább várnának meg egy mentőt valakivel. Viszont a referenciaszituációhoz képest kevésbé tennének az emberek tanúvallomást egy közúti balesettel kapcsolatban, még kevésbé váltanának fel egy bankjegyet és legkevésbé a telefonjukat adnák oda valakinek, hogy egy hívást elintézzon róla. A komplex modell tehát az egydimenziós deskriptív leíráshoz hasonló eredményt ad a szituációkénti segítő hajlandóság tekintetében: az emberek leginkább azokban az esetekben segítenének, amelyek kevés energiával és kis kockázattal járnak számukra és azokban kevésbé, amelyek sok energiát vagy nagyobb kockázatot hordoznak. Ebben a modellben úgy tűnik, hogy a szituáción szereplő segítséget kérő jellemzőinek többsége nem befolyásolja szignifikánsan a segítő hajlandóságot. Tehát a hipotetikus személy neme, életkora, foglalkozásának presztízse és lakóhelyének településtípusa nem számít akkor, amikor az emberek valakinek a segítéséről döntenek. Szignifikáns prediktornak bizonyult viszont a segítendő etnikai hovatartozása. Eszerint egy romának kevésbé segítenének, mint egy nem romának. A magyar társadalom más kutatásokból (Enyedi-Fábián–Sik 2004) is jól érzékelhető romaellenessége tehát a segítő hajlandóságban is megnyilvánul.

A modellépítés második lépésében tehát a korábbi magyarázóváltozók mellé bevontuk a válaszadó tulajdonságait is. Azt láthatjuk, hogy a korábbi magyarázóváltozók hatása alig módosult: a szituációk segítés-sorrendje ugyanaz maradt, a segítendő személy jellemzőinek nagy része továbbra sem hat szignifikánsan, és kivételt itt is egyedül a hipotetikus személy etnikuma képez. Lássuk tehát a kérdezett szociodemográfiai jellemzőinek hatását a segítő hajlandóságra ebben az összevont modellben. A hipotetikus személy tulajdonságaihoz hasonlóan itt is azt láthatjuk, hogy a válaszadók „kemény” jellemzői többségében nem befolyásolják a segítő hajlandóságot. Tehát az, hogy valaki mennyire segítene, nem függ attól, hogy ő milyen nemű, milyen életkorú és hogy milyen településtípuson lakik, sőt, attól sem, hogy ő roma-e. Függetlenül attól, hogy mennyire iskolázott: azt láthatjuk, hogy az iskolázottabbak inkább segítenének, mint azok, akik

kevésbé iskolázottak.⁷ Ha a válaszadók azon jellemzőit nézzük, amelyeket az integrációs modellhez is felhasználtunk, akkor a következőket láthatjuk: az emberek segítési hajlandósága csak a normakövetési hajlandóságuktól függ, méghozzá úgy, hogy minél inkább normakövető valaki, annál inkább hajlandó segíteni. Az emberekbe és az intézményekbe vetett bizalom hatása – bár csak 0,1-es szinten szignifikáns – azt mutatja, hogy minél inkább bízunk a valaki az emberekben és az intézményekben, annál magasabb a segítési hajlandósága. Az tehát, hogy valaki milyen valószínűséggel segít, nem függ a politikai részvételétől, a civil szervezetekhez való kötődésétől, az általa megélt szubjektív kirekesztettségétől és a munkaintenzitásától sem. Úgy tűnik tehát, hogy a segítési hajlandóság mint általános norma nem különbözik azon jellemzők mentén, amelyek az egyén társadalmi pozícióját és integráltságának fokát befolyásolják. Ennek egy lehetséges magyarázata az lehet, hogy azok, akik normakövetőbbek, azért mutatnak a válaszikkal magasabb segítési hajlandóságot, mert tudják, hogy a normák alapján ez az elvárás – ez azonban nem jelenti azt, hogy egy éles helyzetben tényleg inkább segítenének.

Mivel az előző, összes szituációt tartalmazó modellnél láthattuk, hogy a vinyetta jellemzőinek hatása nem változott szignifikánsan a válaszadó tulajdonságainak bevonása után, így a szituációnkénti modelleknél már csak a teljes modellt közöljük, amelyben egyezően szerepelnek a vinyetta és a válaszadók tulajdonságai (4. táblázat).

A legnagyobb segítési potenciállal rendelkező szituációnál, az útbaigazításnál több dimenzió mentén láthatunk különbségeket. A segítendő személy szempontjából az látható, hogy egy romának kevésbé segítenének, mint egy nem romának az útbaigazítási helyzetben. Egy budapestihez képest kevésbé igazítanának útba valakit, aki faluban vagy nagyvárosban lakik. A segítő szempontjából azt mondhatjuk, hogy a községben élők a fővárosiakhoz képest inkább segítenének útbaigazítani valakit, továbbá itt is látható a már korábban is látott összefüggés, mely szerint azok, akik normakövetőbbek, inkább lennének hajlandók segíteni egy ilyen helyzetben, mint azok, akik kevésbé normakövetők.

Annál a szituációnál, amelynél a leejtett pénztárcáról kérdeztünk, azt láthatjuk, hogy szinte semmilyen, általunk vizsgált változó hatása nem szignifikáns. Egy ilyen szituációban tehát kvázi általánosan majdnem mindenki segítene, függetlenül attól, hogy ő milyen tulajdonságokkal rendelkezik és attól is, hogy a segítségre szorulóknak milyen jellemzői vannak. Az egyetlen szignifikáns hatása a normakövetésnek van az összetett modellnél már megfigyelt iránnyal. Ezt úgy értelmezhetjük, hogy minél inkább normakövető valaki, annál inkább hajlandó lenne segíteni, azaz a kevésbé normakövetők kevésbé segítenének.

7 Mivel azonban attitűdről, és nem tényleges viselkedésről beszélünk, lehetséges, hogy ez a különbség valójában annak tudható be, hogy az iskolázottabb válaszadók jobban tudják, hogy mit „illik” válaszolni a kérdésre.

Az, hogy egy talált igazolványt leadnának-e a rendőrségen, az általunk vizsgált változók mentén független attól, hogy kinek az igazolványáról van szó. Nem független viszont a megtaláló tulajdonságaitól, ezen belül is attól, hogy milyen településtípuson lakik. Látható, hogy minél kisebb településen él valaki, annál inkább segítene egy ilyen helyzetben, tehát annál valószínűbb, hogy leadná a talált okmányt a rendőrségen. Itt is igaz az, hogy azok, akik normakövetőbbnek bizonyultak a kérdőív alapján, inkább adnák le az iratot, mint azok, akik kevésbé normakövetők.

A mentő hosszabb ideig tartó megvárása már több szempont mentén is különböző segítségi hajlandóságot mutat. A segítő személy nézőpontjából abban, hogy az eredmények szerint egy magasabb presztízssű foglalkozású sérülttel inkább várnák meg a sokára érkező mentőt, mint egy alacsonyabb presztízssű foglalkozást űzővel. A segítő részéről az egyik különbség, amit láthatunk, hogy a romák a nem romákhoz képest inkább várnák meg a későn érkező mentőt. A különböző településtípuson élők szempontjából leginkább a községben élők várnának a mentőre valakivel, náluk valamivel kevésbé a megyeszékhelyeken lakók, még náluk is kevésbé a vidéki városokban élők és legkevésbé a budapestiek azok, akik megvárnák az egy óra múlva kikerkező mentőt egy beteggel. Jelen helyzetben is igaz az, hogy azok, akik normakövetőbbek, inkább segítenének egy ilyen helyzetben, mint azok, akik számára kevésbé fontosak a normák.

A balesetnél való tanúskodásnál sem számít a segítő egyik, általunk vizsgált jellemzője sem. Számít viszont a segítő (a válaszadó) iskolázottsága és az, hogy milyen típusú településen él. Eszerint azt mondhatjuk, hogy azok, akik képzettebbek, inkább segítenének egy ilyen helyzetben és mennének el kétszer is tanúskodni a bíróságra. Továbbá akik kisebb településen laknak, inkább segítenének a tanúskodásukkal, azonban a Budapesten és a megyeszékhelyeken lakók között nincs különbség ebben a tekintetben.

A bankjegy felváltásának tekintetében nagyobb különbségek láthatók a segítségi hajlandóságban. A segítő jellemzői itt sem befolyásolják azt, hogy valaki felváltaná-e a bankjegyet, azonban a segítő tulajdonságai igen. A romák a nem romákhoz képest inkább segítenének egy ilyen helyzetben és azok, akik iskolázottabbak, szintén inkább váltanák fel a bankjegyet azokhoz képest, akik kevésbé iskolázottak. Legkevésbé a fővárosiak tennének szívességet egy ilyen helyzetben, náluk valamivel inkább segítenének a vidéki városban élők, hozzájuk képest még inkább a megyeszékhelyen lakók és leginkább azok lennének hajlandók segíteni, akik községekben élnek. Érdeklenség, hogy az intézményekbe vetett bizalom is befolyásolja a bankjegy felváltásával kapcsolatos segítségi hajlandóságot, méghozzá olyan módon, hogy azok, akik jobban bíznak az intézményekben, inkább hajlandóak lennének segíteni.

A telefon kölcsönadása egy hívás elintézésre volt az a segítségi helyzet, amelyben a többihez képest a legkevésbé segítenének a válaszadók. Ennek oka a segítségnyújtás

tás magas rizikója lehet. Ennek megfelelően itt több olyan változót is detektálhatunk, amelyek mentén a segítségi hajlandóság eltérő. A segítő szempontjából az etnikum mutatott szignifikáns különbséget. Eszerint romáknak kevésbé adnák oda a telefonjukat a válaszadók, mint nem romáknak. A segítő tulajdonságai közül ebben az esetben láthatjuk a legtöbb szignifikáns különbséget. Az eredmények azt mutatják, hogy az iskolázottabbak inkább segítenének. A lakóhely településtípusának szempontjából elmondható, hogy a községben élők azok, akik leginkább segítenének, náluk valamivel kevésbé a megyeszékhelyen élők, még náluk is kisebb valószínűséggel adnák oda a telefonjukat a vidéki városi lakosok, és legkevésbé a fővárosiak lennének hajlandók erre. Mind az emberekbe, mind az intézményekbe vetett bizalom befolyásolja azt, hogy valaki mennyire segítene. Azok, akik jobban bíznak az emberekben és azok, akik jobban bíznak az intézményekben, inkább adnák kölcsön a telefonjukat egy hívásra, mint azok, akik bármelyikben is kevésbé bíznak.

Az, hogy valakit előre engednének-e egy orvosi rendelőben, nem függ attól, hogy annak, aki ezt kéri, milyen tulajdonságai vannak. Két olyan szempont viszont, ami a segítő jellemzi, befolyásolja az ilyen jellegű segítségi hajlandóságot. Elmondható, hogy az iskolázottabbak inkább engednének valakit előre ilyen helyzetben, továbbá hogy akik bíznak az emberekben, azok inkább tennék meg ezt a szívességet azokhoz képest, akik nem bíznak bennük.

A modelleknél azt láthatjuk, hogy azon esetekben, amelyeknél elég nagy a konszenzus a segítségi hajlandóságról, azaz magas a segítségnyújtási hajlandóság, az általunk kiválasztott magyarázóváltozók mentén sincsenek nagyobb különbségek: függetlenül attól, hogy kinek van szüksége segítségre és hogy ki az, aki segítene, nagyon nagy arányú a segítségi hajlandóság. (Az egyetlen kivétel ez alól az, hogy a segítő roma-e. Az útbagazítás esetén – amelynél a legmagasabb volt a segítségi hajlandóság – például kevésbé segítenének a romáknak, mint a nem romáknak.) Azon esetekben láthatunk szignifikáns különbségeket a kiválasztott tulajdonságok mentén, amelyekben kisebb az egyetértés – vagy azért, mert nagyobb befektetett energiát igényelnének, vagy azért, mert nagyobb kockázatot hordoznak.

4. táblázat. A segítői bajlándóság magyarázatának szituációnkénti többszintű modellje

	(1)			(2)			(3)			(4)		
	Pénztárca leejtése			Útbagazítás			Igazolvány leadása			Mentő megvárása		
	B	SE	p	B	SE	p	B	SE	p	B	SE	p
<i>A szituáció jellemzői</i>												
Nő (vs. férfi)	0,137	(0,109)	0,212	0,092	(0,098)	0,347	-0,006	(0,078)	0,935	0,098	(0,188)	0,604
Életkor	0,001	(0,005)	0,786	-0,001	(0,003)	0,768	-0,003	(0,003)	0,246	-0,002	(0,007)	0,778
Foglalkozás presztízse	-0,012	(0,007)	0,101	-0,002	(0,006)	0,719	-0,007	(0,005)	0,180	0,020	(0,01)	0,048
Roma (vs. nem roma)	-0,357	(0,181)	0,050	-0,554	(0,14)	0,000	0,014	(0,098)	0,885	-0,237	(0,171)	0,166
<i>Településtípus (referenciakategória: Budapest)</i>												
Falu	-0,225	(0,17)	0,186	-0,275	(0,135)	0,042	0,040	(0,111)	0,718	0,021	(0,262)	0,938
Kisváros	-0,074	(0,216)	0,732	-0,055	(0,178)	0,758	0,078	(0,117)	0,507	0,176	(0,245)	0,474
Nagyváros	-0,186	(0,171)	0,278	-0,298	(0,124)	0,017	-0,043	(0,109)	0,693	0,138	(0,228)	0,547
<i>A választadó jellemzői</i>												
Nő (vs. férfi)	-0,197	(0,229)	0,391	-0,173	(0,213)	0,418	-0,112	(0,248)	0,654	-0,220	(0,251)	0,383
Életkor	-0,006	(0,007)	0,420	-0,003	(0,007)	0,675	0,001	(0,008)	0,909	-0,006	(0,008)	0,433
Iskolázottság	0,110	(0,058)	0,058	0,071	(0,055)	0,193	0,099	(0,063)	0,116	0,092	(0,066)	0,167
Roma (vs. nem roma)	0,098	(0,51)	0,849	0,582	(0,502)	0,247	-0,526	(0,564)	0,352	1,216	(0,576)	0,036
<i>Településtípus (referenciakategória: Budapest)</i>												
Község	0,582	(0,339)	0,087	0,774	(0,324)	0,017	1,243	(0,372)	0,001	1,850	(0,379)	0,000
Város	0,350	(0,31)	0,260	0,202	(0,287)	0,482	0,828	(0,34)	0,016	1,337	(0,342)	0,000
Megyeszékhely	0,335	(0,315)	0,289	0,140	(0,297)	0,637	0,791	(0,339)	0,020	1,826	(0,351)	0,000
Emberekbe vetett bizalom	-0,082	(0,05)	0,101	-0,053	(0,049)	0,278	0,099	(0,056)	0,077	0,009	(0,057)	0,879
Intézményekbe vetett bizalom	-0,060	(0,056)	0,281	-0,098	(0,051)	0,058	0,005	(0,06)	0,929	0,082	(0,061)	0,176
Normakövetés	0,480	(0,082)	0,000	0,325	(0,072)	0,000	0,320	(0,087)	0,000	0,299	(0,092)	0,001
<i>Politikai részvételt (referenciakategória: passzív)</i>												
Aktív	0,038	(0,309)	0,902	-0,012	(0,293)	0,966	0,375	(0,333)	0,261	0,396	(0,339)	0,244
Csak választani megy el	0,421	(0,255)	0,099	0,201	(0,237)	0,398	0,278	(0,276)	0,315	0,273	(0,285)	0,339
Hányféle civil szervezet munkájában vett részt	0,373	(0,277)	0,179	0,356	(0,263)	0,177	0,424	(0,302)	0,162	0,361	(0,309)	0,244
Szubjektív társadalmi kirekesztettség	-0,145	(0,14)	0,300	-0,031	(0,141)	0,827	0,019	(0,153)	0,900	-0,291	(0,158)	0,066
Munkaintenzitás	-0,032	(0,274)	0,908	0,128	(0,255)	0,616	0,225	(0,295)	0,446	-0,238	(0,298)	0,425
Konstans	5,114			6,398			3,822			3,991		
Var (vinyettra csoportok)	0,047			0,156			0,153			0,067		
Var (választadók tulajdonságai)	2,998			2,428			3,738			3,043		
Var (szituáció tulajdonságai)	0,816			1,069			0,617			1,595		
AIC	2446,3			3112,5			2858,4			2386,6		
N	625			794			790			538		

	(5)			(6)			(7)			(8)		
	Tanúskodás balesetnél			Pénz felváltása			Telefonhívás			Orvosi rendelő		
	B	SE	p	B	SE	p	B	SE	p	B	SE	p
A szituáció jellemzői												
Nő (vs. férfi)	-0,129	(0,111)	0,247	0,024	(0,239)	0,920	0,084	(0,131)	0,521	0,287	(0,222)	0,197
Életkor	0,006	(0,005)	0,252	-0,010	(0,009)	0,263	0,003	(0,005)	0,620	0,008	(0,008)	0,263
Foglalkozás presztízse	0,003	(0,006)	0,635	-0,023	(0,012)	0,051	0,019	(0,012)	0,104	-0,021	(0,019)	0,260
Roma (vs. nem roma)	-0,152	(0,144)	0,291	-0,257	(0,233)	0,271	-0,676	(0,183)	0,000	-0,243	(0,228)	0,287
Településtípus (referenciakategória: Budapest)												
Falu	0,045	(0,175)	0,799	-0,676	(0,413)	0,103	-0,074	(0,192)	0,699	-0,006	(0,414)	0,988
Kisváros	-0,040	(0,177)	0,821	-0,040	(0,363)	0,912	-0,020	(0,187)	0,914	0,249	(0,414)	0,548
Nagyváros	-0,040	(0,154)	0,796	-0,367	(0,355)	0,301	0,169	(0,233)	0,467	-0,183	(0,323)	0,571
A választó jellemzői												
Nő (vs. férfi)	-0,295	(0,395)	0,455	-0,089	(0,394)	0,822	-0,047	(0,371)	0,898	-0,250	(0,355)	0,482
Életkor	0,002	(0,013)	0,905	0,008	(0,012)	0,514	0,007	(0,012)	0,527	0,021	(0,011)	0,066
Iskolázottság	0,264	(0,1)	0,009	0,220	(0,097)	0,025	0,210	(0,097)	0,031	0,188	(0,09)	0,038
Roma (vs. nem roma)	-1,365	(0,918)	0,138	2,695	(0,939)	0,004	1,396	(0,818)	0,089	0,398	(0,743)	0,593
Településtípus (referenciakategória: Budapest)												
Község	1,926	(0,609)	0,002	2,159	(0,6)	0,000	2,752	(0,555)	0,000	0,771	(0,523)	0,142
Város	1,541	(0,541)	0,005	1,191	(0,533)	0,026	1,484	(0,513)	0,004	0,063	(0,484)	0,896
Megyeszékhely	0,901	(0,545)	0,099	1,957	(0,546)	0,000	1,806	(0,519)	0,001	0,359	(0,494)	0,467
Emberekbe vetett bizalom	0,089	(0,094)	0,344	0,054	(0,09)	0,549	0,261	(0,081)	0,001	0,222	(0,078)	0,005
Intézményekbe vetett bizalom	0,185	(0,098)	0,061	0,313	(0,096)	0,001	0,196	(0,088)	0,027	0,027	(0,085)	0,753
Normakövetés	0,092	(0,139)	0,506	0,026	(0,135)	0,850	-0,068	(0,128)	0,600	-0,010	(0,132)	0,938
Politikai részvétel (referenciakategória: passzív)												
Aktív	1,044	(0,53)	0,050	-0,611	(0,547)	0,265	-0,017	(0,508)	0,973	0,015	(0,51)	0,977
Csak választani megy el	0,579	(0,431)	0,180	0,256	(0,425)	0,547	0,564	(0,41)	0,170	0,641	(0,396)	0,107
Hányféle civil szervezet munkájában vett részt	0,392	(0,465)	0,401	-0,146	(0,497)	0,768	-0,211	(0,471)	0,653	0,656	(0,443)	0,140
Szubjektív társadalmi kirekesztettség	-0,164	(0,251)	0,515	0,013	(0,267)	0,960	-0,305	(0,228)	0,182	-0,281	(0,219)	0,202
Munkaintenzitás	-0,185	(0,48)	0,700	-0,644	(0,46)	0,163	0,002	(0,441)	0,996	0,319	(0,428)	0,457
Konstans												
Konstans	2,055			3,265			2,156			3,753		
Var (vinyetta csoportok)	0,322			0,244			0,176			0,470		
Var (választók tulajdonságai)	7,991			7,225			8,206			5,282		
Var (szituáció tulajdonságai)	1,123			2,827			2,189			2,329		
AIC	2842,3			2968,3			3532,8			2340,1		
N	647			590			714			484		

ÖSSZEFOGLALÁS

Tanulmányunkban egy kérdőíves kísérlet segítségével, hipotetikus mindennapi szituációkban vizsgáltuk az idegenekkel szembeni segítségi hajlandóságot. Célunk annak feltárása volt, hogy mely tényezők befolyásolják, hogy az emberek segítenének-e másoknak az adott helyzetben. A válaszadóink által bevallott segítségi hajlandóság általánosságban magas volt, az összesített átlag a 11 fokú skálánkon meghaladta a 7,5-öt, tehát elmondhatjuk, hogy létezik Magyarországon egy erős segítségnyújtási norma. Láthattuk, hogy leginkább a mindennapi helyzeten, a szituáció sajátosságain múlott, hogy válaszadóink mennyire segítettek volna. Az egyes helyzetekben a segítségi hajlandóságot leginkább az határozta meg, hogy mekkora erőfeszítést és időt követelt volna a segítségnyújtás, emellett az is számított, hogy a segítség elmaradása mekkora kárt vagy problémát okozott volna a bajban lévőnek. Válaszadóink tehát többé-kevésbé a segítségnyújtás költség-haszon modellje (Dovidio 1984, Piliavin et al. 1981) szerint viselkedtek.

Várakozásainkkal némileg ellentétben az elképzelt szituációk elképzelt segítségkérőinek jellemzői csekély hatással voltak a segítségnyújtási hajlandóságra. Néhány helyzetben (útbaigazítás, mobiltelefon kölcsönkérése) megjelent a roma segítségkérőkkel szembeni bizalmatlanság és előítélet, a segítségkérő számára súlyosabb helyzetekben viszont (mentő megvárása, tanúskodás) válaszadóink elméletben nem diszkrimináltak volna a romákat.

A megkérdezettek saját tulajdonságai már inkább hatottak a segítségnyújtási hajlandóságukra. Láthattuk, hogy a községekben élők, az iskolázottabbak, a normakövetőbbek, a romák és azok, akik jobban bíznak az emberekben, inkább segítenének. Ezek közül a dimenziók közül a lakóhely volt az, amely szinte minden helyzetben szignifikáns eltérést mutatott: az elidegenedett, közömbös nagyváros sztereotípiája tehát valóban megállja a helyét.

A kérdőíves kísérlet módszertana segítségével tehát egy reprezentatív, nagy elemszámú mintán az idegenek közötti segítségnyújtást befolyásoló számos társadalmi tényező hatását sikerült egymástól elkülönítve megvizsgálnunk. Mindazonáltal tisztában vagyunk azzal, hogy attitűdöket mértünk, nem pedig valós viselkedést – ez utóbbi, feltételezésünk szerint mind a segítségnyújtás mértéke, mind pedig szelektivitása szempontjából jóval kevésbé pozitív képet mutatna.

Mi következik mindebből a társadalmi integráció tekintetében? Pozitív eredménynek tekinthetjük, hogy a segítségnyújtási norma erősnek bizonyult, hiszen ez a társadalmi integráció erősségére utal. Azt is fontos látni, hogy a segítségnyújtási hajlandóság az esetek többségében nem volt szelektív: nem azt láthattuk, hogy bizonyos társadalmi csoportokhoz tartozók más csoportok tagjait kizárták volna a norma hatálya alól,

magukra hagyva őket a bajban (ami egy mélyen megosztott, fragmentált társadalom képét mutatná). Az egyetlen kivétel ez alól – amely kevésbé öröndetes, habár valószínűleg az olvasók számára sem meglepő eredmény – hogy van azonban egy olyan társadalmi csoport, a roma kisebbség, melynek tagjai jóval kevésbé magától értetődően kapnának segítséget. Ez az eredményünk konzisztens azzal, hogy ők az integráció számos más dimenziója szerint is hátrányosabb helyzetben vannak, ahogy ezt jelen könyv más fejezetei is bemutatják. Velük szemben egyértelműen bizalmatlanok a többségi társadalom tagjai. Integrációjukkal kapcsolatban fontos és reménykeltő eredmény viszont, hogy legalább az olyan esetekben, amikor egyértelműen súlyos bajban van valaki, a legtöbb ember válogatás nélkül mindenkin, így a romákon is segítene. Kísérletünk továbbá az integráció területi dimenziójáról szóló eredményeket is árnyalja: a kutatás más részeiből kiderült, hogy város és vidék az integráció intézményes aspektusaiban kevésbé, míg a személyességben, a közösség fontosságában és a társadalmi normák követésében jóval inkább különbözik.

FÜGGELÉK

Képlet 1: A vinyetta-szintű modell

$$H_{ijk} = b_{0k} + b_{1k} V_{ijk} + e_{ijk}$$

Képlet 2: A válaszadó-szintű modell

$$b_{0k} = g_{0k} + g_{0k} X_{0k} + u_{0k},$$

$$b_{1k} = g_{0k}.$$

Képlet 3: A vinyetta-csomag szintjének modellje

$$g_{0k} = d_{000} + v_{0k},$$

$$g_{0k} = d_{010},$$

$$g_{0k} = d_{100}.$$

Képlet 4: A teljes (a fenti három kombinált) modell

$$H_{ijk} = d_{000} + d_{100} V_{ijk} + d_{010} X_{0k} + v_{0k} + u_{0k} + e_{ijk},$$

ahol H_{ijk} az értékelés (0-10 skálán) i vinyettánál, j válaszadó és k vinyetta-csoport esetén;

g_{000} az összes válaszadóra vonatkozó főátlag;

V_{ijk} a vinyettán szereplő paraméterek (úgy mint a szituáció és a segítő tulajdonságai) vektora i vinyettánál, j válaszadó és k vinyetta-csoport esetén;

v_{0k} a reziduálisok hibatagja a vinyetta-csoportok szintjén;

u_{0k} a reziduálisok hibatagja a válaszadók szintjén; és

e_{ijk} a reziduálisok hibatagja a vinyetták szintjén.

HIVATKOZÁSOK

- Albert F. – Dávid B. – Gerő M. – Hajdu G. (2017) Kapcsolathálózati tipológia és társadalmi integráció. In Kovách I. (szerk.) *Társadalmi integráció. Az egyenlőtlenségek, az együttműködés, az újraelosztás és a hatalom szerkezete a magyar társadalomban*. MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont – Belvedere Meridionale (jelen kötet).
- Crosby, F. – Bromley, S. – Saxe, L. (1980) Recent unobtrusive studies of Black and White discrimination and prejudice: A literature review. *Psychological Bulletin*, 87(3), 546–563. DOI: 10.1037/0033-2909.87.3.546.
- Dovidio, J. F. (1984) Helping Behavior and Altruism: An Empirical and Conceptual Overview. In Berkowitz, L. (szerk.) *Advances in Experimental Social Psychology*. Academic Press, 361–427.
- Dovidio, J. F. – Gaertner, S. L. (2004) Aversive Racism. In Zanna, M.P. (szerk.) *Advances in Experimental Social Psychology*. Academic Press, San Diego, CA, 1–52.
- Dovidio, J. F. – Piliavin, J. A. – Gaertner, S. L. – Schroeder, D. A. – Clark III, R. D. (1991) The arousal: Cost-reward model and the process of intervention: A review of the evidence. In *Prosocial Behavior (The Review of Personality and Social Psychology)*, Vol. 12. Sage Publications, Inc, Thousand Oaks, CA, US, 86–118.
- Enyedi Zs. – Fábián Z. – Sik E. (2004) Nőtték-e az előítéletek Magyarországon? In Kolosi T. – Tóth I. Gy. – Vukovich Gy. (szerk.) *Társadalmi Ríport 2004*. TÁRKI, Budapest, 375–399.
- Eagly, A. H. – Crowley, M. (1986) Gender and Helping Behavior: A Meta-Analytic Review of the Social Psychological Literature. *Psychological Bulletin*, 100(3), 283–308. DOI: 10.1037/0033-2909.100.3.283.
- Gaertner, S. L. – Bickman, L. (1971) Effects of race on the elicitation of helping behavior: The wrong number technique. *Journal of Personality and Social Psychology*, 20(2), 218–222. DOI: 10.1037/h0031681.
- Gaertner, S. L. – Dovidio, J. F. (1986) The aversive form of racism. In Dovidio, J. F. – Gaertner, S. L. (szerk.) *Prejudice, discrimination, and racism*. Academic Press, San Diego, CA, US, 61–89.
- Gneezy, U. – List, J. – Price, M. K. (2012) *Toward an Understanding of Why People Discriminate: Evidence from a Series of Natural Field Experiments (Working Paper No. 17855)*. National Bureau of Economic Research.
- Heider, F. (1958) *The Psychology of Interpersonal Relations*. Wiley, Heider.
- Highhouse, S. – Gillespie, J. Z. (2008) Do Samples Really Matter That Much? In Lance, C. E. – Vandenberg, R. J. (szerk.) *Statistical and methodological myths and urban legends: doctrine, verity and fable in the organizational and social sciences*. Routledge, New York, 247–266.
- Hox, J. J. – Kreft, I. G. G. – Hermkens, P. L. J. (1991) The Analysis of Factorial Surveys. *Sociological Methods & Research*, 19(4), 493–510. DOI: 10.1177/0049124191019004003.
- Jasso, G. (2006) Factorial Survey Methods for Studying Beliefs and Judgments. *Sociological Methods and Research*, 34(3), 334–423. DOI: 10.1177/0049124105283121.

- Loury, G. (2007) *A faji egyenlőtlenség anatómiája*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Pálosi É. – Sik E. – Simonovits B. (2007) Diszkrimináció a plázában. *Szociológiai Szemle*, 17, 135–148.
- Pearce, P. L. – Amato, P. R. (1980) A Taxonomy of Helping: A Multidimensional Scaling Analysis. *Social Psychology Quarterly*, 43(4), 363–371. DOI: 10.2307/3033956.
- Penner, L. A. – Dovidio, J. F. – Piliavin, J. A. – Schroeder, D. A. (2005) Prosocial behavior: multilevel perspectives. *Annual Review of Psychology*, 56, 365–392. DOI: 10.1146/annurev.psych.56.091103.070141.
- Peterson, R. A. (2001) On the Use of College Students in Social Science Research: Insights from a Second-Order Meta-analysis. *Journal of Consumer Research*, 28(3), 450–461. DOI: 10.1086/323732.
- Piliavin, J. A. – Dovidio, J. F. – Gaertner, S. L. – Clark, III., R. D. (1981) *Emergency Intervention*. Academic Press, New York.
- Saucier, D. A. – Miller, C. T. – Doucet, N. (2005) Differences in Helping Whites and Blacks: A Meta-Analysis. *Personality and Social Psychology Review*, 9(1), 2–16. DOI: 10.1207/s15327957pspr0901_1.
- Schram, A. (2005) Artificiality: The tension between internal and external validity in economic experiments. *Journal of Economic Methodology*, 12(2), 225–237. DOI: 10.1080/13501780500086081.
- Sik E. – Simonovits B. (2008) Egyenlő bánásmód és diszkrimináció. In Kolosi T. – Tóth I. Gy. (szerk.) *Társadalmi Riport 2008*. TÁRKI, Budapest, 363–386.
- Sober, E. – Wilson, D. S. (1999) *Unto Others: The Evolution and Psychology of Unselfish Behavior*. Harvard University Press, Cambridge MA.
- Wallander, L. (2009) 25 years of factorial surveys in sociology: A review. *Social Science Research*, 38(3), 505–520. DOI: 10.1016/j.ssresearch.2009.03.004.

KAPCSOLATOK

KAPCSOLATHÁLÓZATI TIPOLÓGIA ÉS TÁRSADALMI INTEGRÁCIÓ

Tanulmányunk célja a magyarországi személyes kapcsolathálózatokra vonatkozó eddigi ismereteinken túllépve egy személyes kapcsolathálózati tipológia kidolgozása reprezentatív felnőtt lakossági mintán, és ennek összehasonlítása az ún. karaván (*convoy*) modellt alkalmazó kutatások idevonatkozó eredményeivel (Antonucci–Ajrouch–Birditt 2014, Kahn–Antonucci 1980). A látens osztályelemzés módszerével hat, a személyes kapcsolathálózat minőségi és mennyiségi jellemzőit egyaránt mérő változó bevonásával négy csoportot különböztettünk meg. Amellett, hogy a kapcsolathálózati tipológiát bizonyos szociodemográfiai változók (például az életkor) jelentősen meghatározzák, erős összefüggést találtunk a társadalmi integráció különböző aspektusait mérő változókkal is, mint például az általános bizalom, a szubjektív kirekesztettség és a vélt/szubjektív társadalmi fontosság.

BEVEZETÉS

Mire jók a kapcsolatok?

A társadalmat átszövő kapcsolathálóok alapvetően meghatározzák annak kohézióját és az egyének integráltságát és életútját is. Társas kapcsolatok és a kapcsolatot fenntartó interakciók nélkül nincs társadalmi stabilitás és egység (Albert–Dávid 2012). A magyar társadalom integrációs folyamatait vizsgáló nagyszabású empirikus kutatás elméleti megalapozásához Dupcsik és Szabari (2015) ötféle társadalmi integrációs mechanizmus bevonását javasolja: a munkaviszony (foglalkozás) alapú integrációs mechanizmusokat; a formális és informális normakövetést mint integrációs mechanizmusokat; a tudáshoz, illetve a különböző társadalmi kapcsolatokhoz (tőkékhöz) kapcsolódó mechanizmusokat; és végül a politikai integrációs mechanizmusokat. A különböző társadalmi kapcsolatokhoz (tőkékhöz) kapcsolódó mechanizmusok, vagyis a személyközi integrációs folyamatok (Kovács–Hajdu–Gerő–Kristóf–Szabó 2016, Szabó–Oross 2016) konceptualizálásakor az egyének társas kapcsolatokban való részvétele és beágyazottságának mértéke a mérvadó (Brisette–Cohen–Seeman 2000). A személyes kapcsolathálózatok ebben az értelemben köztes szintként működnek az egyén és társadalom kö-

zött, az egyén személyes kapcsolatai révén fér hozzá különféle csoportokhoz, társadalmi szervezetekhez, sőt intézményekhez is (Bidart 2006). Az egyének közti viszonyokban megtestesülő erőforrásokat több szerző a társadalmi tőke névvel is illeti (Bourdieu 1986, Coleman 1988), és ez a kapcsolatokon keresztül megtestesülő társadalmi tőke Bourdieu (1986) szerint bizonyos esetekben gazdasági tőkévé is konvertálható.

A társadalmi beágyazottság, integráció szempontjából fontos megkülönböztetni a főként a gyenge kötések által jellemezhető hídszerű (*bridging*), átívelő (*linking*) és az összetartó/megkötő (*bonding*) erős kapcsolatokat (Gittell–Vidal 1998, Heffron 2000, Putnam 2000, Woolcock 2001). Ez utóbbiak jellemzően a családi, szoros baráti kapcsolatok, melyek inkább befelé fordulóak, gyakorta képesek erőteljes védő hatást kiváltani, mobilizálják az informális szolidaritást, főként a homogén csoportok belső kohézióját erősítik. A hídszerű kötések csökkentik a különböző társadalmi csoportok közti különbséget, tehát az integráció szempontjából emiatt is nagyon fontos a vizsgálatuk.

A gyenge kapcsolatok emellett több szempontból is kulcsfontosságúak (részletebben lásd Gerő–Kovács 2015):

1. Lehetővé teszik az információk, újdonságok, viselkedésminták terjedését.
2. Stabilizálják a nagyobb rendszereket: az erős kötéseken alapuló kiscsoportok kommunikáció hiányában egymástól egyre inkább különbözővé válhatnak és eltávolodhatnak egymástól. A gyenge kapcsolatok azonban biztosíthatják az ezt ellensúlyozó információáramlás lehetőségét, és a nagycsoportok vagy a teljes struktúra bizonyos értékek, minták mentén történő homogenizációjához vezethetnek.

Az elkülönülő csoportok a gyenge kapcsolatokon keresztül mégis tapasztalatot szerezhetnek egymásról, ami elősegítheti, hogy a csoportközi konfliktusok békésen rendeződjenek, illetve hatékonyabbá teheti az egyes csoportok érdekérvényesítésének hatékonyságát (Granovetter 1983, McCarthy–Zald 1977).

A társadalmi integráció szempontjából tehát mind az erős, mind a gyenge kötések nagy jelentőséggel bírnak, ráadásul mindkét fajta kapcsolat hozzájárul ahhoz, hogy a sok kötéssel rendelkező emberek úgy érezzék, számítanak másoknak, értékesek és a közösség elfogadja őket (Thoits 2011). Lin és szerzőtársai (1999) is kimutatták, hogy a gyenge és erős kapcsolatokból álló személyes kapcsolathálózat méretének növekedése nagyobb érzékelt és kapott társas támogatással jár együtt. Több kutató jutott arra a következtetésre, hogy a magasabb társadalmi státusz több kapcsolati erőforrással párosul, azaz az iskolázottabb, jobb anyagi helyzetű embereknek a társas kapcsolatai is kiterjedtebbek (Albert–Dávid 1998, 2007, Albert–Hajdu 2016, Böhnke 2008, Crow 2004, Fischer 1982, Gesthuizen et al. 2009, van Oorschot–Arts–Gelissen 2006).

A társas kapcsolatok nemcsak megbirkózási erőforrásként, hanem önmagukban is alapvető fontosságúak. Míg a személyközi integráció, a beágyazottság elősegíti a re-

ális elvárások kialakulását, a normákhoz való igazodást (Coleman 1988, Granovetter 1985), addig a kapcsolati kirekesztettség szorongást és depressziót okozhat, csökkenti a jóllétet, betegségekhez, gyakoribb halálozáshoz vezet (Putnam 2000, Wilkinson 1996).

Nemzetközi vizsgálatok sora bizonyítja, hogy a személyes kapcsolatok a hosszú élet egyik legfontosabb előrejelzői. Ha az egyén nincs egyedül, ha törődnek vele és fontosnak tartják őt, akkor ez társadalmi-gazdasági státusztól, különféle egészségügyi kockázati tényezőktől, egészségmagatartástól, az egészségügyi szolgáltatások használatától és személyiségjellemzőktől függetlenül is csökkenti a mortalitást (Albert-Dávid 2016, Horváth-Szabó-Dávid 2013).

A szoros és fontos személyes kapcsolatok (társ, szülők, testvérek, barátok, rokonok) az a társas erőforrás, amiből az egyén nehéz élethelyzetben, betegség, munkanélküliség vagy egyéb esetben akár fizikai, akár lelki támogatást meríthet. Az erőforrások struktúráját, a társas támogatás széleskörű hatásait az utóbbi évtizedekben számos nagy mintára is kiterjedő kutatás vizsgálta és igazolta (Horváth-Szabó-Dávid 2013, Kopp-Skrabski 1992, Krause-Liang-Keith 1990, Sarason et al. 1983). A testi-lelki támogatás jelentősen különbözik a kapcsolat típusa szerint is: nehéz élethelyzetben másképp segít egy házastárs, mint egy felnőtt gyermek vagy esetleg unoka. A közeli barát szerepe sem egyforma: társ illetve rokonság híján felértékelődik a szerepe, és előfordulhat az is, hogy ő az egyén egyetlen támasza, míg ha vannak segítő rokonok, akkor egy barát inkább csak kisegít. Hasonló módon egy szomszéd esetében sem mindegy, hogy ő az egyetlen, aki bekopogtat az idős emberhez, vagy többen is segítenek.

Az egyén kapcsolathálózatának jellemzésekor fontos lehet beazonosítani társas érintkezéseinek mintázatait, helyszíneit, gyakoriságát is. A kávéházak, bárók vagy kocsmák az – esetenként különféle településtípusokon élő, eltérő társadalmi csoportba tartozó – emberek társas életének alapvető fontosságú helyei. Ugyanígy jellemez egy kapcsolathálózatot az, hogy az emberek barátaikat beengedik-e otthonaikba, illetve milyen gyakran teszik ezt (lásd még Uta 2010). Ugyan Magyarországon nem tudunk ilyen vizsgálatról, de Nagy-Britannia vonatkozásában Graham Allan leírta, hogy a munkásosztályhoz tartozók barátságai bizonyos kontextusokhoz (pl. a férfiak esetében a kocsmához, pubhoz) kötöttek és nem terjedtek ki az otthonra, míg a középosztálybeliek barátságaira pont az jellemző, hogy idővel az élet különféle színtereire kiterjesztik azokat (Allan 1998).

Kapcsolathálózati mintázatok

A társas támogató hálózatok, a személyes kapcsolatok rendszerszemléletű megközelítésére egyik legalkalmasabb eszköz a kapcsolatok karaván (*convoy*) modellje¹ (Antonucci–Ajrouch–Birditt 2014, Kahn–Antonucci, 1980). A karaván-modell alapján az embert élete során kisebb-nagyobb csoportban, hosszabb-rövidebb ideig különféle kapcsolatai kísérik. Az életünket végigkísérő karavánban egyaránt benne van az állandóság, de a változás is: bizonyos kapcsolatok (szülő, testvér) születésünktől fogva mellettünk haladnak és kísérik, míg mások (barátok, iskolatársak, kollégák) mellénk szegődnek, csatlakoznak hozzánk, bizonyos időre velünk vannak, miközben egyesek hirtelen akár örökre eltűnnek (szülők, társ halála). Az egyént élete során kísérő karavánjának összetétele többféle módon jellemezhető. Leírható a karavánban mozgó kapcsolatok funkciója szerint (ki milyen támogatást nyújt: érzelmit, instrumentálist, anyagit stb.), de leírható a karaván szerkezete szerint is (milyen méretű, mi a belső összetétele, milyen gyakori a kapcsolattartás vagy mennyire elérhető egy-egy tag, például földrajzi szempontból). A karavánbeli kapcsolatok jellemezhetők azok minősége (pozitív vagy épp negatív), illetve fontossága (mennyire közeli a kapcsolat) szerint is (Antonucci–Ajrouch–Birditt 2014). Szemben azokkal a megközelítésekkel, amik a kapcsolatok számosságát veszik figyelembe, a karaván-modell a kapcsolatrendszerek multidimenzionális jellegére épít. A modellben az időbeliség is fontos, mert a kapcsolatoknak története, azaz múltja, jelene és jövője van. Ezzel egyidőben a modellben a kapcsolatok objektív (pl. mennyiségi) mutatói mellett azok szubjektív percepciói is megjelennek. Mindezek miatt nem véletlen, hogy a modell termékenyítőleg hatott a gerontológiai kutatásokra a testi-lelki egészség és a támogató kapcsolatrendszerek összefüggésének és folyamatosságának vizsgálatában (pl. Cheng et al. 2009, Park et al. 2015, Shiovitz-Ezra–Litwin 2012, Wenger 1991).

A multidimenzionális megközelítés teszi lehetővé, hogy a különböző kapcsolatokat szimultán vizsgáljuk és a támogató kapcsolatok rendszere mögött robusztus vagy éppen egyedi mintázatokat is keressünk (Birditt–Antonucci 2007). A főleg idősök körében végzett kutatások ugyan különböző kulturális és földrajzi környezetben történtek (USA, Észak-Wales, Izrael, Hong Kong vagy épp Amerikában élő koreaiak), valamint más és más kérdéscsoportokat használtak, például Lubben (1988) társas kapcsolatháló skálája (*Social Network Scale*), a Cochran et al. (1990) által kidolgozott mérőeszköz, vagy épp a Fischer-féle névgenerátor módszer (McCallister–Fischer 1978), mégis közel hasonló kapcsolathálózati mintázatokról számolnak be. A kapcsolathálózati mintázatok-

1 Az elemzés során a karaván-modell több szempontból is hasznos és jó eszköznek (elméleti keretnek) bizonyult. A karaván-modell mint metafora: az egyént körbevevő kapcsolathálózat, ami változó összetételben van jelen az egyén életében, illetve a modellt alkalmazó kutatások – a mi vizsgálatunkhoz hasonlóan – kísérletet tesznek kapcsolattípusok leírására is.

ban a beazonosítható csoportok száma 4 és 6 között mozog. Minden esetben van olyan csoport, amelybe olyan emberek kerülnek, akiknek sok és különböző típusú kapcsolata van: elnevezésük legtöbbször „sokszínű”, de találkozhatunk a „szélesebb közösségi fókuszú”, „magas kapcsolathálózati minőségű” vagy „diffúz kapcsolatok” elnevezésekkel is. Hasonlóan egyetemes, azaz minden tipológiában megtalálható a főleg vagy kizárólag családi kapcsolatokból álló klaszter „család-fókuszú”, „család-intenzív”, „magas minőségű partner/családi kapcsolatok” vagy leggyakrabban a „család” elnevezésekkel. Emellett találunk olyan kutatásokat is, ahol a házastárs léte vagy nem léte önmagában is csoportképző dimenzió. A harmadik univerzálisnak mondható típus a kapcsolathálózatok szempontjából a megfosztottak csoportja: „nem családi korlátozott”, „alacsony kapcsolathálózat-minőségű” „korlátozott magánjellegű”, „korlátozott” elnevezésekkel (Cheng et al. 2009, Fiori–Antonucci–Cortina 2006, Litwin–Landau 2000, Park et al. 2015, Shiovitz-Ezra–Litwin 2012, Wenger 1991).

Nem meglepő módon a jólléttel, testi-lelki egészséggel ezek a kapcsolattipológiák a már jól ismert módon szorosan összefüggnek: a legjobb helyzetben a kiterjedt kapcsolatokkal rendelkező csoportba tartozók vannak, míg az elszigetelten, társas kapcsolatok híján élők helyzete a legbizonytalanabb. A többi típus esetén nem ennyire konzisztensek az eredmények: van, ahol a családi kapcsolatokkal rendelkezők helyzete előnyösebb, van, ahol azok érzik jobban magukat, akiket a barátok, szomszédok vesznek körül. A házastárs támogató szerepe az esetek többségében, de nem mindig egyértelmű (Birditt–Antonucci 2007).

A társas karaván-modellre épülő kapcsolathálózati mintázatok leírása és e típusok más dimenziókkal való összefüggéseinek vizsgálata nagyszámú, a teljes felnőtt lakosságot reprezentáló mintán nem igazán készült, ezek a vizsgálatok főleg az idős népességre fókuszáltak (Fiori–Antonucci–Cortina 2006). Kivételt képez Birditt és Antonucci (2007) 654 felnőtt, 22 és 79 év közötti házaspár férfi és nő körében készült vizsgálata. Ez a hiátus különösen azért érdekes, mert maga a modell épp azáltal, hogy a folytonosságot hangsúlyozza, a múlt és a jelen dinamikájából a jövőre vonatkozólag is valamiféle előrejelző erővel bír (Wenger 1991).

A kapcsolathálózati mintázatokat, ahogy már említettük, elsősorban a mentális egészség, testi-lelki jóllét, depresszió, valamint az idősek számára nyújtott szolgáltatások igénybevételének összefüggésében vizsgálták. Mindemellett kézenfekvőnek tűnik, hogy a továbbiakban ezeket az összefüggéseket a társadalmi, különösen a személyközi integráció szempontjából is vizsgáljuk. Jelen tanulmányunkban ezért a karaván-modellt kiindulópontként alkalmazva a látens osztályelemzés segítségével a magyar felnőtt lakosság kapcsolathálózati mintázatainak leírására teszünk kísérletet. Arra a kérdésre keressük a választ, hogy vajon a személyközi integráció különfé-

le dimenzióinak operacionalizálásával leírt kapcsolathálózati mintázatoknak vannak-e szociodemográfiai is meghatározható jegyei, illetve hogy a modellünkben beazonosított csoportok milyen módon függnek össze egyéb, a társadalmi beágyazottságot mérő változókkal (bizalom, észlelt kirekesztettség és szubjektív társadalmi fontosság).

ADATOK ÉS MÓDSZEREK

Az elemzéshez az *Integrációs és dezintegrációs folyamatok a magyar társadalomban* című OTKA kutatás adatfelvételét használtuk. Az adatfelvételre 2015 tavaszán került sor. A kiinduló mintánk elemszáma 2687 fő volt, a hiányzó kapcsolathálózati változók miatt az elemzéshez használt mintánk 2609 fős volt.

A kérdezettek (társadalmi integráció szempontjából releváns) kapcsolathálózatának mérésére a következő változókat használtuk. Mindegyik esetben három kategóriás változót hoztunk létre, amely a kapcsolathálózati integráltság alacsony, közepes és magas értékeit mutatta.

Rokon bizalmas kapcsolatok száma²

A névgenerátor módszerrel rákérdeztünk, hogy a válaszadó kikkel beszél meg a fontosabb dolgait, problémáit. Az itt említett személyek számát (legfeljebb 5 személy) tekintettük a válaszadók bizalmas, fontos beszélgetési kapcsolathálózatának. A bizalmas beszélgetési kapcsolathálózatban felsorolt rokonok számát a következőképpen kategorizáltuk: „*Nincs rokon bizalmasa*” (46,6%), „*1 rokon bizalmasa van*” (28,4%), „*2 vagy több rokon bizalmasa van*” (25,0%).

Nem rokon bizalmas kapcsolatok száma

A bizalmas beszélgetési kapcsolathálózatban felsorolt nem rokon személyek számát a következőképpen kategorizáltuk: „*Nincs nem rokon bizalmasa*” (33,3%), „*1 nem rokon bizalmasa van*” (27,3%), „*2 vagy több nem rokon bizalmasa van*” (39,4%).

2 A rokon-nem rokon kapcsolatok arányának alakulása gyakorlatilag némi leegyszerűsítéssel a családi, illetve a baráti kapcsolatok dinamikájának alakulását mutatja. A bizalmas kapcsolatokat mérő névgenerátor eszköz a nem rokon kapcsolatokon belül megkülönbözteti a baráti, munkatársi, szomszédai és ismerősi kapcsolatokat. A rokonokon belül megkülönböztethetjük a házastársakat, gyereket, szülőt, testvért és egyéb rokonokat. 2015-ben a rokon kapcsolatok gyakorlatilag túlnyomó többségben a legszűkebb családi kapcsolatokat jelentik (társ, szülő, gyerek, testvér), míg a nem rokon kapcsolatok az esetek nagy részében baráti kapcsolatokat takarnak (lásd még Albert-Dávid 2016).

Barátok száma

A kérdezettek „*Hány barátja van Önnek?*” kérdésre adott válaszait a következőképpen kategorizáltuk: „*Nincs barátja*” (19,6%), „*1–3 barátja van*” (62,0%), „*4 vagy több barátja van*” (18,5%).

Segítő gyenge kapcsolatok száma

A kérdezett társadalmi beágyazottságát és a társadalmi tőkéhez való hozzáférést a pozíciógenerátor-technikával mértük (Lin–Dumin 1986). A kérdés arra irányult, hogy a válaszadó hány és milyen presztízsű foglalkozású embert ismer, illetve közülük adott esetben kiktől kérhet segítséget.³ A segítő gyenge kötéseket azoknak a foglalkozásoknak a számával mértük, amilyen foglalkozású embereket a válaszadó ismer, és akiktől segítséget is kérhet. A változót a következőképpen kategorizáltuk: „*0–2 segítő gyenge kötése van*” (29,7%), „*3–6 segítő gyenge kötése van*” (36,6%), „*7 vagy több segítő gyenge kötése van*” (33,7%).

Lakáson tartott baráti összejöveteleken való részvétel

A kérdőívben rákérdeztünk, hogy az elmúlt egy év során milyen gyakran vett részt a válaszadó lakáson tartott baráti összejövetelen: soha, ritkán, időnként vagy gyakran? A két felső kategóriát összevonva a következő kategóriákat hoztuk létre: „*Soha nem vesz részt baráti összejövetelen*” (29,7%), „*Ritkán vesz részt baráti összejövetelen*” (38,7%), „*Gyakrabban vesz részt baráti összejövetelen*” (31,6%).

Kocsmába, kávézóba vagy szórakozóhelyre járás

Az előző kérdéssel azonos módon arról is gyűjtöttünk információt, hogy az elmúlt egy év során milyen gyakran járt kocsmába, kávézóba vagy szórakozóhelyre. Az átkódolt változónak a következő kategóriái lehettek: „*Soha nem jár kocsmába, kávézóba, szórakozóhelyre*” (55,0%), „*Ritkán jár kocsmába, kávézóba, szórakozóhelyre*” (29,9%), „*Gyakrabban jár kocsmába, kávézóba, szórakozóhelyre*” (15,2%).

Elemzési módszer

A kapcsolathálózati csoportokat a látens osztályelemzés módszerével (Vermunt–Magidson 2002) az R program poLCA csomagját használva hoztuk létre (Linzer–Lewis 2011, 2013). Ezt követően a létrehozott csoportok közti demográfiai és az integráltságot mérő egyéb szubjektív változók szerinti különbségeket elemeztük.

3 21 foglalkozásról kellett megmondania a válaszadónak, hogy személyesen ismer-e olyan foglalkozású embereket, és ha igen, kérhet-e szükség esetén kisebb-nagyobb segítséget, tanácsot tőlük.

EREDMÉNYEK

Kapcsolathálózati csoportok

A látens osztályelemzés alapján – az illeszkedést (BIC), a képzett csoportok nagyságát és az interpretálhatóságot figyelembe véve – egy négycsoportos struktúrát fogadtunk el. A négy csoport és a csoportok mintán belüli aránya a következő volt:

1. Kapcsolatszegénység veszélyében élők (19,9%);
2. Elmagányosodók (21,8%);
3. Családos társaságba járók (21,6%);
4. Aktív társaságiak (36,7%).

A csoportképző változók eloszlását a négy csoportban az 1. táblázat mutatja. A 2. táblázat a négy csoport demográfiai jellemzőit foglalja össze.

Az *elmagányosodók* a legmagasabb átlagéletkorú csoport (58,8 év), ebből következően közel felük 64 év feletti, összességében pedig a 70 százaléuk 50 év feletti. A csoportba tartozók kilenczede nem baráttal, se rokon bizalmasa, bizalmas kapcsolataik a rokonokra korlátozódnak, ugyanakkor 41,8 százalékuknak van csupán egyetlen, és mindössze 29,1%-uknak van több rokon bizalmasa. A csoport több mint fele (55,6%) 0–2 segítő gyenge kötéssel rendelkezik, 32,1% pedig 3–6 darabbal. Összességében a segítő gyenge kötések száma jelentősen a mintaátlag alatt van ebben a csoportban. Háromnegyedik soha nem jár lakáson tartott baráti összejövetelekre, négyötödik pedig soha nem jár szórakozóhelyre, kocsmába, kávézóba. A csoport életkorával összefüggésben a nők és az özvegyek aránya átlag feletti, az iskolai végzettség és az ekvivalens jövedelem pedig átlag alatti. Az átlagosnál kisebb a Budapesten és a megyeszékhelyeken élők aránya is.

A *kapcsolatszegénység veszélyében élők* szinte mindegyikének van barátja, de legfeljebb 1–3. A rokon bizalmas kapcsolataik igen korlátozottak: csupán 16,2 százalékuknak van egy bizalmasa a rokonságából, ennél több pedig csupán néhány főnek van. Ennek megfelelően bizalmas kapcsolataik családon kívüliek. Ugyanakkor az ilyen típusú kapcsolataik száma is szerény: 60,9 százalékuknak egyetlen nem rokon bizalmasa van, míg 39,1 százalékuknak van 2 vagy több.⁴ A segítő gyenge kötések száma átlag alatti. Négyötödük nem jár kocsmába, szórakozóhelyre, kétötödük pedig nem vesz részt baráti találkozón; aki részt vesz, az pedig legfeljebb ritkán teszi (51,8%). Ez a csoport tehát a kapcsolati szempontból legveszélyeztetettebb: kapcsolathálójuk jellemzően 1–2 nem rokon bizalmasból és néhány segítő gyenge kötésből áll. Az ide tartozók közel háromnegyede nő, akik között némileg felülreprezentáltak az idősebbek. Iskolai végzettségük, jövedelmük némileg átlag alatti. Minden második ide tartozó házas- vagy élettárral él,

4 Összességében átlagosan 1,7 barátjuk és 1,6 bizalmasuk (erős kötésük) van.

azaz bár van rokonuk, ezt nem sorolják a bizalmas kapcsolataik közé.

A *családos társaságba járók* mindegyikének van barátja és rokon bizalmas kapcsolata, 57,8 százalékuknak azonban nincs nem rokon bizalmas kapcsolata. Erős kötéseik tehát elsősorban a családjukra épülnek. Segítő gyenge kötéseik száma átlagon felüli. Négyötödük jár lakáson tartott baráti összejövetelre, a felük azonban csak ritkán, negyedük ennél gyakrabban. A kocsmába, kávézóba szórakozóhelyre járás nem jellemző rájuk: háromötödük soha, harmaduk ritkán jár. Ez a csoport a harmadik legidősebb (átlagosan 48,8 évesek), iskolai végzettségük átlag feletti (különösen a diplomások aránya magas). 70,9 százalékuk házasságban vagy élettársi kapcsolatban él. Jövedelmi helyzetük az átlagosnál jobb.

Az *aktív társaságiak* annyiban hasonlóak az előző csoporthoz, hogy mindegyiküknek van barátja. Bizalmas kapcsolataik azonban elsősorban a családjukon kívülről származnak. 98,8 százalékuknak van nem rokon bizalmas kapcsolata, kétharmaduknak azonban nincs rokon bizalmasa. A segítő gyenge kötéseik átlag feletti, felüknek legalább 7 vagy több van. Társasági életük igen aktív: szinte mindannyian járnak lakáson tartott baráti összejövetelekre, 61,5 százalékuk viszonylag gyakran, és szórakozóhelyre, kocsmába, kávézóba is jár a háromnegyedük. Ez a csoport a legfiatalabb, átlagéletkoruk 39,8 év, harmaduk 30 év alatti, további kétötödük 30–49 év közötti. Iskolai végzettségük magasabb, jövedelmi helyzetük jobb az átlagosnál. Közöttük a legmagasabb a nőtlenek, hajadonok aránya (37,3%, a másik három csoportban jellemző arány két-háromszoros), valamint a nagyobb településeken (Budapesten vagy a megyeszékhelyeken) élők aránya is. Közel háromötödük alkalmazott, de a tanulók aránya is az átlagos kétszerese (11,9%).

1. táblázat. A csoportképző kapcsolat-hálózati változók eloszlása a kapcsolat-hálózati csoporton belül

		Elmagá- nyosodók	Kapcsolatsze- génység veszé- lyében élők	Családos társaság- ba járók	Aktív társasá- giak	Össze- sen
Barátok száma	Nincs	88,5%	0,8%	0,9%	0,0%	19,6%
	1–3	10,8%	96,9%	66,7%	70,4%	61,9%
	4 vagy több	0,7%	2,3%	32,4%	29,6%	18,5%
Rokon bizalmas kapcsolatok száma	Nincs	29,1%	83,6%	0,0%	64,3%	46,6%
	1	41,8%	16,2%	33,3%	24,2%	28,4%
	2 vagy több	29,1%	0,2%	66,7%	11,5%	25,0%
Nem rokon bizalmas kapcsolatok száma	Nincs	93,5%	0,0%	57,8%	1,2%	33,3%
	1	6,0%	60,9%	38,5%	15,2%	27,3%
	2 vagy több	0,5%	39,1%	3,7%	83,7%	39,4%
Segítő gyenge kapcsolatok száma	0–2	55,6%	48,7%	15,8%	12,3%	29,7%
	3–6	32,1%	39,7%	39,4%	35,9%	36,6%
	7 vagy több	12,3%	11,6%	44,8%	51,7%	33,7%
Lakáson tartott baráti összejövetele- ken való részvétel	Soha	73,5%	39,7%	21,8%	2,9%	29,7%
	Ritkán	19,2%	51,8%	51,8%	35,5%	38,7%
	Gyakrabban	7,2%	8,5%	26,4%	61,5%	31,6%
Kocsmába, kávézóba vagy szórakozóhely- re járás	Soha	79,9%	79,2%	58,2%	25,3%	55,0%
	Ritkán	15,5%	15,8%	31,7%	44,8%	29,8%
	Gyakrabban	4,6%	5,0%	10,1%	29,9%	15,2%

2. táblázat. A kapcsolathálózati csoportok demográfiai jellemzői

		Elmagá- nyosodók	Kapcsolat- szegénység veszélyében élők	Családos társaságba járók	Aktív társasá- giak	Össze- sen
Nem	Férfi	40,8%	37,2%	43,3%	56,5%	46,4%
	Nő	59,2%	62,8%	56,7%	43,5%	53,6%
Életkor (átlag)		58,8	50,3	48,8	39,8	48,0
Korcsoport	18–29 éves	6,9%	14,3%	14,4%	31,8%	19,1%
	30–49 éves	22,2%	35,3%	37,5%	42,2%	35,5%
	50–63 éves	26,3%	22,5%	25,6%	17,6%	22,2%
	64+ éves	44,6%	27,9%	22,6%	8,5%	23,3%
Iskolai végzettség	Legfeljebb 8 általános	41,7%	20,8%	15,4%	13,2%	21,4%
	Szaktanulmányok, szakiskola	31,2%	33,0%	26,2%	27,9%	29,3%
	Érettségi	21,0%	34,9%	34,9%	37,0%	32,7%
	Diploma	6,2%	11,2%	23,4%	21,9%	16,7%
Családi állapot	Nőtlen, hajadon, nincs élettársa	12,3%	17,5%	12,3%	37,3%	22,5%
	Élettárral él	8,6%	10,4%	16,2%	12,2%	11,9%
	Házasság (és házastárral él)	43,0%	41,4%	54,7%	36,8%	43,0%
	Egyedül él (volt házasság)	9,9%	14,1%	7,3%	10,0%	10,2%
	Özvegy (egyedül él)	26,1%	16,6%	9,6%	3,7%	12,4%
Munkaerő- piaci státusz	Alkalmazott	25,8%	40,5%	43,3%	58,7%	44,6%
	Vállalkozó	0,9%	3,3%	8,7%	8,5%	5,8%
	Munkanélküli, alkalmi munkás	12,9%	10,4%	6,4%	6,8%	8,8%
	Nyugdíjas	56,0%	35,1%	29,3%	10,8%	29,5%
	Tanuló	0,7%	2,3%	4,3%	11,9%	5,9%
	Egyéb	3,7%	8,3%	8,0%	3,3%	5,4%
Jövedelmi ötöd	Felső ötöd	6,3%	17,4%	25,0%	27,4%	19,9%
	Második ötöd	13,2%	15,8%	16,6%	22,0%	17,6%
	Harmadik ötöd	22,3%	22,7%	20,2%	18,0%	20,4%
	Negyedik ötöd	26,6%	19,3%	19,7%	18,1%	20,7%
	Alsó ötöd	31,6%	24,9%	18,5%	14,5%	21,4%
Lakóhely	Budapest	13,7%	18,5%	22,9%	20,3%	19,1%
	Megyeszékhely	15,8%	23,1%	16,2%	27,7%	21,7%
	Város	35,2%	32,4%	30,0%	26,4%	30,3%
	Nagyközség, község	35,2%	26,0%	30,9%	25,6%	28,9%

KAPCSOLATHÁLÓZATI CSOPORTOK ÉS TÁRSADALMI INTEGRÁCIÓ

Ebben a részben a kapcsolathálózati klaszterek és az egyéni integráltság egyes dimenziói közötti összefüggéseket vesszük szemügyre. A rendszerintegráció szintjén a politikai részvétellel és normakövetéssel, a társadalmi integráció szintjén civil részvétellel és munkaintenzitással, a személyközi integráció szintjén pedig a szubjektív kirekesztettséggel való viszonyt vizsgáljuk meg.⁵ Ugyanakkor, mivel a bevezetőben már utaltunk a kapcsolatok intézményekbe vetett és interperszonális bizalomra gyakorolt hatásaira is, ezeket a tényezőket is bevontuk az elemzésbe.

Politikai részvétel

A politikai részvétel vizsgálatához az integrációs modellben is használt három kategóriás változót használtuk: passzív, csak a választásokon vesz részt, van másféle politikai aktivitása.⁶ A legfontosabb különbség a két kapcsolatszegény (*kapcsolatszegénység veszélyében élők*, illetve *elmagányosodók*), illetve a két kapcsolatgazdag (*családos társaságba járók* és *aktív társaságiak*) csoport között mutatkozik. Előbbiek között magasabb a semmilyen politikai tevékenységet nem végzők aránya (46,7% és 54,3%). A két csoport többi tagja között pedig a választási részvétel a meghatározó részvételi forma. A kapcsolatgazdag klaszterekben az átlagosnál magasabb a politika részvétel. A *családos társaságba járók* mintegy harmada passzív, harmada csak választáson vesz részt és harmadának van másféle politikai aktivitása is. Az *aktív társaságiak* között pedig valamivel kisebb a választási részvételen kívül más részvételi formákban is érintettek aránya (26,1%), és valamivel nagyobb a passzívaké (38,1%) (3. táblázat).

⁵ Az integrációs indikátorok méréséről lásd Kovách et al. 2017, valamint Kovách et al. 2016).

⁶ A változót a választási részvételre (elmenne-e szavazni, ha most vasárnap lennének a választások), a tradicionális politikai részvételre (a kérdezett a megelőző 12 hónapban kapcsolatba lépett politikussal, pártban tevékenykedett, részt vett politikai szervezetben vagy viselt politikai jelvényt) és a közvetlen részvételre (a kérdezett a megelőző 12 hónapban aláírt tiltakozó levelet, petíciót, részt vett tüntetésen, szándékosan nem vásárolt, bojkottált árucikket vagy pénzt adományozott civil szervezetnek) vonatkozó kérdésekből hoztuk létre. A passzív kategóriába soroltak egyik részvételi formában sem aktívak, a csak biztos választók kizárólag a választási részvételüket ígérik biztosra, míg az egyéb aktivitással rendelkezők legalább a tradicionális vagy a közvetlen részvétel valamely eleme szerint aktívak voltak a megelőző 12 hónapban.

3. táblázat. A kapcsolathálózati klaszterek megoszlása politikai részvétel szerint

	Passzív	Csak biztos választó	Van másféle aktivitása	N
Elmagányosodók	54,3%	31,1%	14,6%	512
Kapcsolatszegénység veszélyében élők	46,7%	39,2%	14,1%	490
Családos társaságba járók	34,2%	33,6%	32,2%	515
Aktív társaságiai	38,1%	35,8%	26,1%	885
Összesen	54,3%	31,1%	14,6%	2402

$N=2402, p=0,000$

Civil részvétel

A civil részvételt ebben a kutatásban az önkéntes szervezetekben való részvétellel mértük.⁷ A 4. táblázatban bemutatjuk, hogy az egyes klaszterekben milyen arányú az összesített civil részvétel, valamint hogy két számottevő alkategóriában, a civil és vallási szervezetek esetében mekkora a szervezetek munkájában résztvevők aránya.⁸

A civil részvételben tapasztalt különbségek jellemzően nagyon hasonlóak a politikai részvétel vizsgálatában tapasztaltakhoz. Legmagasabb arányban a *családos társaságba járók* között találunk szervezeti aktivitást (14%), ezt követik az *aktív társaságiai* (10,7%), majd tőlük jelentősen elmaradva a két másik klaszter (5,5–5,2%).⁹ A civil és vallási egyesületek tevékenységében való részvételt vizsgálva kiderül, hogy ez az eredmény szinte kizárólag a civil egyesületekhez való tartozást tükrözi: a vallási egyesületekben való tartozásban nem találunk érdemi különbségeket az egyes klaszterek között.

4. táblázat. Az egyesületi részvétel megoszlása az egyes kapcsolathálózati klaszterek szerint

	Legalább egy szervezet munkájában részt vett	Civil szervezet munkájában részt vett	Vallási szervezet munkájában részt vett
Elmagányosodók	5,5%	1,6%	3,5%
Kapcsolatszegénység veszélyében élők	5,2%	1,9%	3,9%
Családos társaságba járók	14,0%	8,7%	3,7%
Aktív társaságiai	10,7%	7,2%	3,2%
Összesen	9,2%	5,3%	3,5%
N	2600	2605	2601
p	0,000	0,000	0,928

7 Az elmúlt egy évben részt vett-e vallási, egyházi szervezet (nem gyülekezet), politikai párt, szak-szervezet, valamilyen más egyesület, alapítvány tevékenységében.

8 Ebben a két esetben tehát lehet átfedés a két kategória között, azaz valaki részt vehetett civil és vallási szervezet munkájában is.

9 A különbségek szignifikánsak: $\chi^2=37,288; p<0,01$.

Munkaintenzitás

A munkaintenzitás azt mutatja meg, hogy a kérdezettek a lehetséges munkaidőből mennyit dolgoztak az elmúlt egy évben.¹⁰ A mutató értéke az elmagányosodók csoportjától az aktív társaságiak felé haladva folyamatosan emelkedik, azaz leginkább az utóbbi csoport tagjaira jellemző, hogy az elmúlt évben aktívak voltak a munkaerőpiacon. Az elmagányosodók esetében tapasztalt alacsony érték részben annak köszönhető, hogy sok nyugdíjast találunk a csoportban. Érdekes azonban, hogy a kapcsolatszegénység veszélyében élők és a családos társaságba járók között nincs jelentős különbség az átlagos munkaintenzitás értékét tekintve.

Szubjektív kirekesztettség

Az utolsó integrációs indikátor a szubjektív kirekesztettség érzése. A mutató magas értékei a marginalizáció és a társadalomból való kirekesztődés érzetét jelzik.¹¹ A korábbi tapasztalatok mind abba az irányba mutattak, hogy a kapcsolathálózatok és a kirekesztettség-érzés között erős kapcsolat van. Shields és Price (2005) elemzése szerint például akiknek van házastársuk, magasabb értékeket érnek el az érzékelt társas támogatás skálán, míg Zhu és munkatársai (2013) a kapcsolathálózatok méretét, a kapcsolatok minőségét és szerkezetét is fontosnak találták. Ugyanakkor a kapcsolat kétirányú: nemcsak a kapcsolathálózat szerkezete határozza meg a jóllétet és kirekesztettség-érzést, hanem az utóbbi jelentős hatással van az egocentrikus kapcsolathálózat észlelésére is. Azaz aki kirekesztettnek érzi magát, kevésbé képes jól megítélni a rendelkezésére álló kapcsolathálózati lehetőségeket és erőforrásokat (O'Connor–Gladstone 2015). Az 5. táblázat alátámasztja ezt a feltételezést, hiszen leginkább az *elmagányosodók* érzik kirekesztettnek magukat. Úgy tűnik azonban, hogy elsősorban a nem rokoni kapcsolatok hiánya okoz problémát. Amennyiben összehasonlítjuk, hogyan alakul a szubjektív kirekesztettség érzése azok között, akiknek nincs rokoni, de van nem rokoni kapcsolatuk, illetve azok között, akiknek van rokoni, de nincs nem rokoni kapcsolatuk, azt tapasztaljuk, hogy a pusztán rokoni kapcsolatokkal rendelkezők között magasabb értéket (2,19) találunk, mint a másik, kizárólag nem rokoni kapcsolatokkal rendelkező csoportban (2,02).

10 A munkaintenzitás értéke 1, ha valaki a kérdezést megelőző egy évben végig teljes munkaidőben dolgozott, 0, ha egyáltalán nem dolgozott.

11 A kérdezetteknek négy állításról kellett megmondaniuk, hogy mennyire értenek velük egyet (öt fokú skálán): (1) *Úgy érzem, hogy kitaszít a társadalom.* (2) *Az élet olyan bonyolulttá vált, hogy alig találok az utam.* (3) *Úgy érzem, hogy az emberek, akikkel találkozom, nem ismerik fel az értékét annak, amit csinálok.* (4) *Néhány ember lenéz engem a munkám miatt, vagy azért mert nem dolgozom.* A szubjektív kirekesztettség mutatóját a négy válasz átlagaként hoztuk létre.

Általánosított és intézményi bizalom

Az általánosított (személyközi) és az intézményekkel kapcsolatos bizalom némileg eltérő képet mutat a négy klaszterben.¹² Az *elmagányosodók* sokkal kevésbé bíznak más emberekben, mint bármelyik másik csoport. Rajtuk kívül a *kapcsolatszegénység veszélyében élők*től az *aktív társaságiak* felé apróbb lépésekben növekszik a bizalom mértéke. Az intézményi bizalom esetében az *elmagányosodók* és a *kapcsolatszegénység veszélyében élők* csoportjában tapasztalunk alacsonyabb, míg a másik két csoportban magasabb értéket (5. táblázat).

5. táblázat. Munkaintenzitás, szubjektív kirekesztettség és bizalom a kapcsolathálózati klaszterekben (átlag)

	Munka-intenzitás	Szubjektív kirekesztettség (1–5)	Általánosított bizalom (0–10)	Intézményi bizalom (0–10)
Elmagányosodók	0,31	2,41	4,00	3,89
Kapcsolatszegénység veszélyében élők	0,49	2,04	4,72	4,00
Családos társaságba járók	0,53	1,95	4,94	4,64
Aktív társaságiak	0,68	1,96	5,16	4,47
Összesen	0,53	2,06	4,77	4,29
N	2452	2415	2601	2471
p	0,000	0,000	0,000	0,000

Kapcsolathálózati klaszterek és az integrációs modell

A fentiek összegzésekekppen azt is megvizsgáltuk, hogy a kapcsolathálózati klaszterek milyen összefüggést mutatnak az adataink forrását is képező, *Integrációs és dezintegrációs folyamatok a magyar társadalomban* című kutatás során elkészített integrációs modellel (Kovács et al. 2016), hiszen elképzelhető, hogy a fenti változókból képzett modell más képet mutat, mint az egyes indikátorok egyenként (6. táblázat).

12 Az általánosított bizalmat a következő kérdéssel mértük: „Általánosságban Ön mit mondana? A legtöbb emberben meg lehet bízni, vagy inkább azt, hogy nem lehetünk elég óvatossak az emberi kapcsolatokban? Helyezze el véleményét a skálán, ahol a „0” azt jelenti, hogy nem lehetünk elég óvatossak, a „10” pedig azt, hogy a legtöbb ember megbízható.”

Az intézményi bizalmat a magyar országgyűlés, jogrendszer, rendőrség és politikusok iránt egy 0-tól 10-ig terjedő skálán (ahol 0 jelenti azt, hogy egyáltalán nem bízunk egy adott intézményben, 10 pedig azt, hogy teljesen megbízunk benne) kifejezett bizalom átlagával mértük.

6. táblázat. A kapcsolathálózati klaszterek az integrációs modell kategóriái szerint (%)

	Elmagányosodó idősök	Kapcsolatszegénység veszélyében élők	Családos társaságba járók	Fiatal, aktív társaságiak	Összesen (N)
Kapcsolatgazdag politikailag aktívak	3,5%	5,4%	34,3%	56,7%	100,0% (312)
Lokálisan integráltak	12,1%	9,3%	35,2%	43,4%	100,0% (182)
Munkaerőpiacon integráltak	14,3%	28,1%	16,3%	41,3%	100,0% (467)
Rendszerintegráltak	26,9%	25,4%	22,0%	25,7%	100,0% (350)
Gyengén integráltak	13,3%	18,3%	16,7%	51,7%	100,0% (323)
Normakövető dezintegráltak	41,9%	28,3%	15,5%	14,3%	100,0% (258)
Dezintegrált kirekesztettek	46,8%	21,6%	14,4%	17,1%	100,0% (111)
Összesen	19,8%	20,5%	21,7%	38,0%	100,0%
N	397	410	434	762	2003

$$Chi^2=412,871, p=0,000$$

Az integrációs modell és a kapcsolathálózati klaszterek között viszonylag erős összefüggést tapasztalunk (Cramer's $V=0,262$). Persze azt is fontos megjegyeznünk, hogy a bizalmas kapcsolatok számára és a gyenge kötések heterogenitására vonatkozó változók is szerepeltek a modellben, így az összefüggés egyáltalán nem meglepő. Az eredmények azonban némiképp módosítják a képet. Aktív társaságiakat a legnagyobb arányban (56,7%) a kapcsolatgazdag, politikailag aktívak csoportjában találunk, és ők alkotják nagy arányban a lokálisan integráltak csoportját is. Ez egyértelműen a két integrációs csoport jó kapcsolathálózati pozíciójával magyarázható. Ugyanakkor meglepő, hogy a gyengén integráltak felét is az aktív társaságiak adják. Ez talán az életkorral magyarázható: az aktív társaságiak és a gyengén integráltak egyaránt viszonylag alacsony életkorúak. Az azonban kérdés, hogy a gyengén integráltak csoportjának ez a szegmense az életkor előrehaladtával a jobban, vagy a kevésbé integrált csoportok felé mozdul majd el. Mindenesetre az aktív társaságiak ezen a csoporton belül is fiatalnak (az átlagéletkor 39 év) számítanak és viszonylag magas a munkaintenzitás értéke körükben (0,7), ami tulajdonképpen bizakodásra ad okot. Ugyanakkor iskolai végzettségük megfelel a gyengén integráltak között tapasztaltaknak, ami pedig inkább a későbbi leszakadást valószínűsíti. Tekintve, hogy az aktív társaságiak negyede a gyengén integráltak közé tartozik, a mozgás iránya alapvető fontosságú kérdés lehet a következő évtizedekben.

A családos társaságba járók egyértelműen a kapcsolatgazdag és lokálisan integrált integrációs csoportokban szerepelnek a teljes mintához képest magasabb arányban (34 és 35%). Úgy tűnik, hogy az aktív társaságiaknál valamivel homogénebb csoportról van szó, hiszen 40%-uk a két jól integrált csoportba tartozik.

Az aktív és családos társaságba járók közötti különbség a kapcsolatgazdag és a gyengén integrált integrációs csoportokban jelentős. Ez jól jelzi, hogy a lokálisan integráltak között nagyobb szerepet kap a családos, már stabil pozícióval rendelkező helyi elit, valamint újabb adalék ahhoz, hogy a családos társaságba járók talán kevésbé vannak kitéve a kevésbé integrált csoportok irányába való elmozdulás veszélyének.

Az elmagányosodó idősök elsősorban a dezintegrált csoportokban képviseltetik magukat nagy arányban (41,9 és 46,8%), amit részben minden bizonnyal életkoruk és munkaerő-piaci pozíciójuk magyaráz. Szintén magas (26,9%) az arányuk a rendszerintegráltak csoportjában, ami a nyugdíjasok körében magas szavazási hajlandósággal és az intézményekbe vetett bizalom viszonylag magas szintjével állhat összefüggésben. Az elmagányosodók nagy része (több mint 60%-a) ebbe a három csoportba tartozik.

Kapcsolatszegénység veszélyében élőket a munkaerőpiacon integráltak, rendszerintegráltak és normakövető dezintegráltak között találunk magasabb arányban, ugyanakkor inkább a kapcsolatgazdag és lokálisan integráltak csoportjaiban való hiányuk kiugró, ami egyértelmű következménye a kapcsolathálózati jellemzőknek. A kapcsolatszegénység veszélyében élők 32%-a a munkaerőpiacon integráltak közé tartozik. Ez azt jelenti, hogy a nyugdíjba vonulás vagy a munkahely elvesztése egyértelműen azzal fenyegeti őket, hogy az elmagányosodók kapcsolathálózati klaszterébe és a rendszerintegráltak, normakövető dezintegráltak vagy kirekesztettek kapcsolathálózati csoportjaiba kerülnek majd át.

ÖSSZEGZÉS

A vizsgált kapcsolatdimenziókban 2015-ben összefoglalóan az alábbi tendenciákat figyelhettük meg (részletes leírást lásd Albert–Dávid 2016): a kilencvenes évek végéhez képest mindkét nem körében jelentősen csökkent a társal élők aránya. Ezzel párhuzamosan növekedett a bizalmas kapcsolathálózatok mérete, ugyanakkor a korábban dominánsan közeli családtag bizalmasok mellett, illetve helyett jelentősen megnőtt a barát bizalmasok száma, amit a nyugati típusú társadalmakban korábban megfigyelhető trendekhez való illeszkedésként, egyfajta kapcsolathálózati modernizációként is értékelhetünk.

A mozgósítható lazább kapcsolatokat tekintve (gyenge kötések) az iskolázottsággal egyértelműen nő a hasznosítható társadalmi tőke ereje és annak presztízse is. Noha a gyenge kötések tekintetében a rendelkezésre álló adatok alapján nehezebb időbeli összehasonlítást tennünk, az adatok összességükben az ilyen erőforrások szűkülését mutatják.

Több mint egy évtizeddel ezelőtt jelen cikk szerzői közül ketten némileg más módszerrel, a látens osztályelemzés helyett klaszteranalízissel tettek kísérletet a magyar felnőtt lakosság kapcsolati tipológiájának létrehozására. Az akkori modellt a következő dimenziók alapján hoztuk létre: van-e a válaszadónak házasa-, illetve élettársa, az elméletileg lehetséges 7 kategóriából hányban van élő rokona, hány rokonnal jár össze, hány nem rokonnal jár össze, hány bizalmasa van (max. 5), hány gyenge kötése van, van-e barátja. Ebben a modellben *kapcsolatdepriváltaként* azonosítottuk mintánk 26%-át, zömében *csak baráti* kapcsolatai voltak további 24 százaléknak, a legnagyobb, 42%-ot kitevő csoportunk erős családi kapcsolatokkal volt jellemezhető, míg a legkapcsolatgazdagabb, *szociálisnak* nevezett csoportba csak 8 százaléknian tartoztak. Az egyes csoportok szociodemográfiai jellemzőiben több hasonlóságot is találhatunk jelen vizsgálatunk tipológiájának jellemzőivel: a *kapcsolatdeprivált* csoport volt például a kétezres évek elején is a legkevésbé iskolázott és átlagban a legidősebb, a *szociálisak* pedig sok szempontból a legkevésbé hátrányos helyzetűek. A magányosság megélt mértéke tekintetében jelentős különbség volt a beazonosított kapcsolati csoportok között: a legmagányosabbnak valóban a *kapcsolatdepriváltaknak* nevezett csoportba soroltak érezték magukat, legkevésbé magányosnak pedig a *szociális* csoportba tartozók (Albert–Dávid 2006).

Mivel azonban a mostani tipológia más dimenziók bevonásával készült és nem is tudnánk a jelenleg használt adatbázis alapján a tíz évvel ezelőtti modellt reprodukálni, a további összevetésnek nem sok értelme van. A jelenleg létrehozott tipológia fő üzenete, hogy a magyar felnőtt lakosság csaknem fele (42%) a személyközi integráltság tekintetében rossz helyzetű, társasági életük és kapcsolathálózatuk meglehetősen korlátozott. A legrosszabb helyzetű, a *kapcsolatszegénység veszélyében élőknek* nevezett

csoportba tartozik minden ötödik felnőtt korú, kapcsolathálójuk jellemzően 1–2 nem rokon bizalmasból és néhány segítő gyenge kötésből áll. Az ide tartozók közel három-negyede nő, akik között némileg felülreprezentáltak az idősebbek. A népesség 22%-át kitevő *elmagányosodók* a legmagasabb átlagéletkorú csoport, 70%-uk 50 év feletti. A csoportba tartozók kilenctizedének nincs barátja, bizalmas kapcsolataik a rokonokra korlátozódnak, és gyenge segítő kapcsolataik száma is korlátozott.

Ugyanakkor a népesség másik 22%-a, akiket *családos társaságba járóknak* nevezünk, családi kapcsolatokkal erősen körbeáldozva, az otthonukra koncentrálódó, de rendszeres társasági élettel és sok lazább kapcsolattal rendelkezve él. Ők zömében a már családos, aktív életet élő, nem alacsony státuszú felnőtt középkorosztály. A kapcsolati szempontból szintén jó helyzetű másik, *társasági aktívoknak* nevezett csoport a népesség több mint harmada, kifejezetten kapcsolatgazdag és élénk társasági élettel, tág kapcsolati beágyazottsággal rendelkezik, és iskolai végzettségük, jövedelmi helyzetük is átlag feletti. Ők ugyanakkor intim családi kapcsolatokkal rendelkeznek kevésbé – részben valószínűleg fiatalabb életkorukból kifolyólag is.

Eredményeink alátámasztják a személyközi integráció és az integráció egyéb dimenziói közti összefüggéseket is. A kapcsolati jellemzők alapján kialakított csoportok a rendszerintegrációt (a politikai részvétellel és a normakövetéssel), a társadalmi integrációt (a civil részvétellel és a munkaintenzitással) és a személyközi integrációt (a szubjektív kirekesztettséggel) mérő indikátorok tekintetében is több ponton jelentősen eltérnek egymástól. Ezenkívül a kapcsolati szempontból jól integrált két csoport az integráció más dimenzióiban is jobb helyzetű, míg mindkét kapcsolati szempontból rossz helyzetű csoport tagjai alacsonyabb iskolai végzettséggel és átlag alatti jövedelemmel rendelkeznek, egyikben az idősek, másikban pedig a nők felülreprezentáltak.

A kapcsolathálózati csoportok integrációs modellel való összefüggései megerősítik és árnyalják a fenti képet: a *családos társaságba járók* stabil pozíciókkal rendelkeznek. Az *aktív társaságiak* harmada hasonlóan stabil helyzetű, ugyanakkor legalább negyedének a helyzete korántsem tűnik ennyire stabilnak, esetükben az életkor előrehaladtával mind az integráltabbá válás, mind a gyengülő integráció elképzelhető. Az *elmagányosodók* és *kapcsolatszegények* helyzetének változása az integrációs modell alapján inkább egyirányú lehet és a fokozatos dezintegráció felé mutat.

A jövőt tekintve egyrészt érdemes továbbra is figyelembe venni a személyközi integráció versus kirekesztettség más dimenziókkal való együtt járásának mértékét, annak időbeni alakulását. Másrészt szintén fontos dimenziónak tűnik a rokoni és nem rokoni kapcsolatok dinamikájának vizsgálata, a családi kapcsolatok az utóbbi években érzékelt bizonyos visszaszorulásának monitorozása, illetve háttértényezőinek és következményeinek feltárása.

HIVATKOZÁSOK

- Albert F. – Dávid B. (1998) A barátokról. In Kolosi T. – Tóth I. Gy. – Vukovich Gy. (szerk.) *Társadalmi riport 1998*. TÁRKI, Budapest, 257–276.
- Albert F. – Dávid B. (2006) A kapcsolati tőke dimenziói etnikai metszetben. In Kolosi T. – Tóth I. Gy. – Vukovich Gy. (szerk.) *Társadalmi Riport 2006*. TÁRKI, Budapest, 351–369.
- Albert F. – Dávid B. (2007) *Embert barátjáról. A barátság szociológiája*. Századvég, Budapest.
- Albert F. – Dávid B. (2012) Az interperszonális kapcsolathálózati struktúra átrendeződése Magyarországon. In Kovách I. – Dupcsik Cs. – P.Tóth T. – Takács J. (szerk.) *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon*. MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont (Szociológiai Intézet) – Argumentum Kiadó, 343–356.
- Albert F. – Dávid B. (2016) A magyarországi kapcsolathálózati struktúrák jellemzői 2015-ben. *Socio.hu – Társadalomtudományi Szemle*, 6 (3), 22–47. DOI: 10.18030/socio.hu.2016.3.22.
- Albert F. – Hajdu G. (2016) Integráltság, szegénység, kapcsolati tőke. *Szociológiai Szemle*, 26(3), 28–55.
- Allan G. (1998) Friendship and the private sphere. In Adams, R. G. – Allan, G. (szerk.) *Placing Friendship in Context*. Cambridge University Press, Cambridge, 71–91.
- Antonucci, T. C. – Ajrouch, K. J. – Birditt, K. S. (2014) The Convoy Model: Explaining Social Relations From a Multidisciplinary Perspective. *The Gerontologist*, 54(1), 82–92. DOI: 10.1093/geront/gnt118.
- Bidart, C. (2006) *Social networks and social integration panel. A longitudinal survey. The processes of entering adult life, starting work and developing social networks*. <https://halshs.archives-ouvertes.fr/halshs-00164797>.
- Birditt, K. S. – Antonucci, T. C. (2007) Relationship quality profiles and well-being among married adults. *Journal of Family Psychology*, 21(4), 595–604. DOI: 10.1037/0893-3200.21.4.595.
- Böhnke, P. (2008) Are the poor socially integrated? The link between poverty and social support in different welfare regimes. *Journal of European Social Policy*, 18(2), 133–150. DOI: 10.1177/0958928707087590.
- Bourdieu, P. (1986) The forms of capital. In Richardson, J. (szerk.) *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*. Greenwood, New York, 241–258.
- Brisette, I. – Cohen, S. – Seeman, T. E. (2000) Measuring social integration and social networks. In Cohen, S. – Underwood, L. G. – Gottlieb, B. H. (szerk.) *Social support measurement and intervention: A guide for health and social scientists*. Oxford University Press, New York, 53–85. DOI: 10.1093/med:psych/9780195126709.003.0003.
- Cheng, S.-T. – Lee, C. K. L. – Chan, A. C. M. – Leung, E. M. F. – Lee, J.-J. (2009) Social Network Types and Subjective Well-being in Chinese Older Adults. *The Journals of Gerontology. Series B, Psychological Sciences and Social Sciences*, 64B(6), 713–722. DOI: 10.1093/geronb/gbp075.

- Cochran, M. – Larner, M. – Riley, D. – Gunnarsson, L. – Henderson, C. R., Jr. (1990) *Extending Families: The Social Networks of Parents and Their Children*. Cambridge University Press, New York.
- Coleman, J. S. (1988) Social Capital in the Creation of Human Capital. *American Journal of Sociology*, 94, S95–S120. DOI: 10.1086/228943.
- Crow, G. (2004) Social Networks and Social Exclusion: an Overview of the Debate. In Phillipson, C. – Allan, G. – Morgan, D. (szerk.) *Social Networks and Social Exclusion. Sociological and Policy Perspectives*. Ashgate, Aldershot.
- Dupcsik C. – Szabari V. (2015) Elméleti bevezető az Integrációs és dezintegrációs folyamatok a magyar társadalomban című OTKA kutatáshoz. *Socio.hu – Társadalomtudományi Szemle*, 5(3), 44–63. DOI: 10.18030/socio.hu.2015.3.44.
- Fiori, K. L. – Antonucci, T. C. – Cortina, K. S. (2006) Social network typologies and mental health among older adults. *The Journals of Gerontology. Series B, Psychological Sciences and Social Sciences*, 61(1), 25–32.
- Fischer, C. S. (1982) *To Dwell among Friends. Personal Networks on Town and City*. University of Chicago Press.
- Gerő M. – Kovách I. (2015) Struktúrák, egyenlőtlenségek és hálózatok. *Socio.hu – Társadalomtudományi Szemle*, 5(3), 17–43. DOI: 10.18030/socio.hu.2015.3.17.
- Gesthuizen, M. – Van Der Meer, T. – Scheepers, P. (2009) Ethnic Diversity and Social Capital in Europe: Tests of Putnam's Thesis in European Countries. *Scandinavian Political Studies*, 32(2), 121–142. DOI: 10.1111/j.1467-9477.2008.00217.x.
- Gittell, R. – Vidal, A. (1998) *Community Organizing: Building Social Capital as a Development Strategy*. SAGE, Thousand Oaks, CA.
- Granovetter, M. (1983) The Strength of Weak Ties: A Network Theory Revisited. *Sociological Theory*, 1, 201–233. DOI: 10.2307/202051.
- Granovetter, M. (1985) Economic Action and Social Structure: The Problem of Embeddedness. *American Journal of Sociology*, 91(3), 481–510.
- Heffron, J. M. (2000) Beyond Community and Society: The Externalities of Social Capital Building. *Policy Sciences*, 33(3/4), 477–494.
- Horváth-Szabó K. – Dávid B. (2013) A családi és a kortárástámogatás összefüggései serdülők körében. In Ittész G. (szerk.) *Cura Mentis – Salus Populi: Mentálhigiéné a társadalom szolgálatában: Ünnepi kötet Tomcsányi Teodóra 70. születésnapjára*. Semmelweis Egyetem Mentálhigiéné Intézet, Budapest, 534–550.
- Kahn, R. L. – Antonucci, T. C. (1980) Convoys over the life course: Attachment, roles, and social support. In Baltes, P. B. – Brim, O. G. (szerk.) *Life-span development and behavior (Vol. 3)*. Academic Press, New York.
- Kopp M. – Skrabski Á. (1992) *Magyar lelkiállapot*. Végeken Alapítvány, Budapest.
- Kovács I. – Hajdu G. – Gerő M. – Kristóf L. – Szabó A. (2016) A magyar társadalom integrációs és rétegződésmoდეlljei. *Szociológiai Szemle*, 26(3), 4–27.
- Kovács I. – Hajdu G. – Gerő M. – Kristóf L. – Szabó A. (2017) Az integrációs moდეll. In Kovács I. (szerk.) *Társadalmi integráció. Az egyenlőtlenségek, az együttműködés, az újraelosztás és a hatalom szerkezete a magyar társadalomban*. MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont – Belvedere Meridionale (jelen kötet).

- Krause, N. – Liang, J. – Keith, V. (1990) Personality, social support, and psychological distress in later life. *Psychology and Aging*, 5(3), 315–326. DOI: 10.1037/0882-7974.5.3.315.
- Lin, N. – Dumin, M. (1986) Access to occupations through social ties. *Social Networks*, 8(4), 365–385. DOI: 10.1016/0378-8733(86)90003-1.
- Lin, N. – Ye, X. – Ensel, W. M. (1999) Social Support and Depressed Mood: A Structural Analysis. *Journal of Health and Social Behavior*, 40(4), 344–359. DOI: 10.2307/2676330.
- Linzer, D. A. – Lewis, J. (2011) poLCA: An R Package for Polytomous Variable Latent Class Analysis. *Journal of Statistical Software*, 42(10), 1–29. DOI: 10.18637/jss.v042.i10.
- Linzer, D. A. – Lewis, J. (2013) “poLCA: Polytomous Variable Latent Class Analysis.” R package version 1.4. <http://dlinzer.github.io/poLCA/>. Letöltve: 2017. május 10.
- Litwin, H. – Landau, R. (2000) Social network type and social support among the old-old. *Journal of Aging Studies*, 14(2), 213–228. DOI: 10.1016/S0890-4065(00)80012-2.
- Lubben, J. E. (1988) Assessing social networks among elderly populations. *Family & Community Health: The Journal of Health Promotion & Maintenance*, 11(3), 42–52. DOI: 10.1097/00003727-198811000-00008.
- McCallister, L. – Fischer, C. S. (1978) A Procedure for Surveying Personal Networks. *Sociological Methods & Research*, 7(2), 131–148. DOI: 10.1177/004912417800700202.
- McCarthy, J. D. – Zald, M. N. (1977) Resource Mobilization and Social Movements: A Partial Theory. *American Journal of Sociology*, 82(6), 1212–1241. DOI: 10.1086/226464.
- O'Connor, K. M. – Gladstone, E. (2015) How social exclusion distorts social network perceptions. *Social Networks*, 40, 123–128. DOI: 10.1016/j.socnet.2014.09.002.
- Park, N. S. – Jang, Y. – Lee, B. S. – Ko, J. E. – Haley, W. E. – Chiriboga, D. A. (2015) An empirical typology of social networks and its association with physical and mental health: a study with older Korean immigrants. *The Journals of Gerontology. Series B, Psychological Sciences and Social Sciences*, 70(1), 67–76. DOI: 10.1093/geronb/gbt065.
- Putnam, R. D. (2000) *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*. Simon & Schuster, New York.
- Sarason, I. G. – Levine, H. M. – Basham, R. B. – Sarason, B. R. (1983) Assessing social support: The Social Support Questionnaire. *Journal of Personality and Social Psychology*, 44(1), 127–139. DOI: 10.1037/0022-3514.44.1.127.
- Shields, M. A. – Price, S. W. (2005) Exploring the economic and social determinants of psychological well-being and perceived social support in England. *Journal of the Royal Statistical Society (Series A)*, 168(3), 513–537. DOI: 10.1111/j.1467-985X.2005.00361.x.
- Shiovitz-Ezra, S. – Litwin, H. (2012) Social network type and health-related behaviors: Evidence from an American national survey. *Social Science & Medicine*, 75(5), 901–904. DOI: 10.1016/j.socscimed.2012.04.031.
- Szabó A. – Oross D. (2016) A politikai rendszerintegrációt befolyásoló tényezők. *Politikatudományi Szemle*, 25(3), 59–84.
- Thoits, P. A. (2011) Mechanisms Linking Social Ties and Support to Physical and Mental Health. *Journal of Health and Social Behavior*, 52(2), 145–161. DOI: 10.1177/0022146510395592.

- Utasi Á. (2010) Baráti közösségek és magántársaságok – a közélet iskolái. In Utasi Á. (szerk.) *Közösség és közélet*. MTA Politikatudományi Intézet – Szegedi Tudományegyetem BTK Szociológia Tanszék – Belvedere Kiadó, Budapest–Szeged, 101–125.
- van Oorschot, W. – Arts, W. – Gelissen, J. (2006) Social Capital in Europe Measurement and Social and Regional Distribution of a Multifaceted Phenomenon. *Acta Sociologica*, 49(2), 149–167. DOI: 10.1177/0001699306064770.
- Vermunt, J. K. – Magidson, J. (2002) Latent Class Cluster Analysis. In J. A. Hagenaars, J. A. – McCutcheon, A. L. (szerk.) *Applied Latent Class Analysis*. Cambridge University Press, 89–106.
- Wenger, G. C. (1991) A network typology: From theory to practice. *Journal of Aging Studies*, 5(2), 147–162. DOI: 10.1016/0890-4065(91)90003-B.
- Wilkinson, R. G. (1996) *Unhealthy Societies: The Afflictions of Inequality*. Routledge, London.
- Woolcock, M. (2001) The place of social capital in understanding social and economic outcomes. *Canadian Journal of Policy Research*, 2(1), 11–17.
- Zhu, X. – Woo, S. E. – Porter, C. – Brzezinski, M. (2013) Pathways to happiness: From personality to social networks and perceived support. *Social Networks*, 35(3), 382–393. <https://doi.org/10.1016/j.socnet.2013.04.005>.

KAPCSOLATI NAPLÓ – PLUSZOK ÉS MÍNUSZOK

ÚJ MÓDSZER AZ EGOCENTRIKUS KAPCSOLATHÁLÓZAT KUTATÁSÁBAN

Az Integrációs és dezintegrációs folyamatok a mai magyar társadalomban című országos reprezentatív kutatás keretein belül először nyílt lehetőségünk a magyar társadalom kapcsolathálózatát más módszerek mellett (névgenerátor, pozíciógenerátor, méretgenerátor) kapcsolati naplóval is feltérképezni. A kutatás újszerűségét az egyéni kapcsolathálózat mérőeszközeinek ugyanazon mintán történő széleskörű alkalmazása mellett egy hazai viszonylatban új módszer, a kapcsolati naplóval történő felmérés is jelenti. A társas interakciók és kapcsolatok rendszere a személyközi integrációt biztosítja, ahol az egyéni kapcsolathálózatok kiterjedtsége, társadalmi csoportokat összekötő volta, valamint a kötések által elérhető és mobilizálható erőforrások együttesen képezik egy társadalom stabilitását, egységét (Utasi 2002, 2013, Albert–Dávid 2012, 2015, Kovách et al. 2016, Szabó–Oross 2016). A személyes kapcsolathálózat kiterjedtsége és összetétele hatással lehet a társadalmi integrációra. A témával foglalkozó tanulmányok az integráció szempontjából leggyakrabban az alábbiakat hangsúlyozzák: 1) az egyéni kapcsolathálózat kiterjedtsége a társadalmi integráltság egyik mutatója (akiknek nincsenek kapcsolatai, azok izoláltak); 2) minél heterogénebb az egyén kapcsolathálózata, annál integráltabbnak tekinthető (hozzájuk többféle hatás, információ jut el és nagyobb az esélyük a felfelé irányuló társadalmi mobilitásra is); 3) az erős kapcsolatok mellett gyenge kötésekkel is rendelkezők integrációja valószínűbb (előnyösebb helyzetben vannak azok az egyének, akiknek kapcsolathálózatuk nem csupán erős, családi, baráti kapcsolatokból áll) (Laumann 2006, Albert–Dávid 2012, Gerő–Hajdu 2015).

A kapcsolathálózati megközelítés speciális kutatási módszereinek eredményeivel megismerhetővé válnak az egyéni kapcsolathálózat mennyiségi és minőségi jellegzetességei; milyen hidakon, kapcsolatokon keresztül áramlanak a különböző erőforrások a társadalom egyes rétegei, csoportjai között és arról is, hogy melyek azok a társadalmi rétegek, csoportok, amelyek ebből kimaradnak.

Tanulmányunkban a fent említett kutatás almintájába került 345 válaszadó egyéni kapcsolathálózatának jellemzőit mutatjuk be méret, összetétel, valamint az inter-

akciók jellemzőinek szempontjából a kapcsolati naplóval generált adatok alapján. Az almintá ugyancsak reprezentatív a magyar társadalomra. Az eredményeket összevetjük – az összehasonlítás korlátainak ismeretében – a névgenerátor módszerrel kapott adatokkal a kötések összetétele (rokoni–nem rokon), és a bizalmasok, valamint a barátok száma szerint.

AZ EGOCENTRIKUS VIZSGÁLATOK ELŐZMÉNYEI MAGYARORSZÁGON

Az egocentrikus kapcsolathálózatok leírásakor használt változók közül általában a kapcsolathálózat méretét, illetve a hálózatok homofil–heterofil voltát elemzik. Utóbbi esetben azt vizsgálják, hogy a kapcsolathálózatban lévő személyek mennyire hasonlítanak a vizsgálati alanyra vonatkozó szociodemográfiai jellemzők mentén. Vizsgálják továbbá a rokon (*kin*) és nem rokon (*non-kin*) kötések számát, illetve az erős–gyenge kapcsolatok arányát. A kapcsolathálózatok jellemzésére a multiplicitást megragadó indexeket szintén gyakran alkalmazzák, általában a kontaktusok szorosságát mérve.

A magyar társadalom kapcsolathálózati jellemzőinek vizsgálata a nyolcvanas évektől kezdődően fokozatosan egyre inkább fókuszba került nemcsak a vizsgált témák szélesedő spektrumát illetően, hanem az alkalmazott módszerek tekintetében is (Sik 1988, Angelusz–Tardos 1991, 1998, 2002, 2006, 2011, Utasi 1991, 2002, 2006, 2008, 2013, Albert–Dávid 1998, 1999, 2003, 2007, 2012, Kopasz–Szántó–Várhalmi 2008). Az elmúlt időszakban több olyan tanulmány is született, ami a hazai egyéni kapcsolathálózati vizsgálatok főbb eredményeinek összefoglalására vállalkozott (Albert–Dávid 2015, 2016, Gerő–Hajdu 2015). Tanulmányunk elméleti részében ezért az idevonatkozó kutatási eredmények részletes ismertetése helyett inkább a hazai kapcsolathálózatok méretével és összetételével kapcsolatos meghatározó tendenciákat tekintjük át.

A vonatkozó kutatások eredményei szerint – részben a mérőeszközöknek¹ is köszönhetően – a rendszerváltás előtti években a magyar népesség személyes kapcsolatrendszerére a szűkösség és a „családiasság” volt jellemző, a kapcsolatok túlnyomó része rokon volt (Angelusz–Tardos 1991, Utasi 1991, Albert–Dávid 2015). A kilencvenes években folytatott vizsgálatok a rokon kapcsolatok dominanciájának erősödését, valamint az egyéni kapcsolathálózatok méretének további szűkülését emelték ki a nyolcvanas évek eredményeihez képest (Angelusz–Tardos 1998, 2002, Albert–Dávid 1998, 1999, 2015, Utasi 2002). Ehhez járult még hozzá az úgynevezett „osztályspecifikus bezáródás”, miszerint az egyes társadalmi rétegek egyre inkább saját határaik közé kényszerültek (Angelusz–Tardos 1998, Utasi 2002, Albert–Dávid 2003). Ugyancsak ebben az időszakban (80-as évek vége, 90-es évek eleje) a hazai felnőtt népesség egyharmada számított izoláltnak (a vizsgálatok azokat a válaszadókat sorolták ebbe a kategóriába,

1 A kapcsolatokra vonatkozó névgenerátor jellegű kérdések elsősorban az erős kötéseket mérték.

akik négy vagy annál kevesebb bizalmas kapcsolattal rendelkeznek), ami nemzetközi összehasonlításban is kirívó arány (Utasi 1991, Albert–Dávid 2012, Gerő–Hajdu 2015). A társadalmi izoláció mértéke az ezredforduló után sem változott, a 2006-os ISSP vizsgálat során a megkérdezettek 41%-a nyilatkozott úgy, hogy egy átlagos hétköznapon négy vagy annál kevesebb emberrel áll kapcsolatban (Albert–Dávid 2012).

A 2000-es évek második felében a személyes kapcsolathálózat relatív bővülése és átrendeződése volt jellemző: egyrészt növekedett a barátok átlagos száma, másrészt csökkent a rokonok száma és aránya az egyéni kapcsolathálózatokban. Azaz úgy tűnik, hogy a családi kapcsolatok helyett a barátok vették át a „bizalmas” szerepet, amely átrendeződés egyrészt a network-méret nemek szerinti kiegyenlítődéséhez vezetett, másrészt nemi szempontból homogénebb kapcsolathálózatokhoz (Albert–Dávid 2012, 2015, 2016, Gerő–Hajdu 2015). A barátok jelenléte a bizalmas kapcsolatokban egyre hangsúlyosabb, ami arra utal, hogy a rokoni ismeretségektől fokozatosan a választott kapcsolatok irányába tolódik el a kapcsolathálózatok összetétele (Pahl–Spencer 2004, Albert–Dávid 2012, 2015, 2016).

A barátok számát illetően nehéz egyirányú tendenciákat felrajzolni, az elmúlt két évtizedben ugyanis erős ingadozások figyelhetők meg az egyes kutatások eredményei között a barátok számát illetően (Albert–Dávid 1998, 2003, 2012, 2015, 2016). A mérések az átlagos barátszámot tekintve hullámzóak: 2000-ben 5,2, 2004-ben 4,2, 2011-ben 5,5, és a legutolsó, 2015-ös adat szerint 3 volt ez a szám. Ennél kiegyensúlyozottabb, és folyamatosan javuló tendenciát mutat ugyanakkor a baráttal rendelkezők aránya: 2000-ben a kérdezettek 70%-ának, 2015-ben pedig már 81%-uknak van legalább egy barátja (Albert–Dávid 2012, 2015, 2016). Az eddigi hazai vizsgálatok általános tapasztalata, hogy az életkor, valamint – az iskolai végzettség, munkaerő-piaci és jövedelmi helyzet által meghatározott – társadalmi státusz erős összefüggést mutat mind a kapcsolathálózat méretével, mind annak kiterjedtségével. Az életkor növekedése, a gazdasági inaktivitás, az alacsony iskolázottság korlátozza a kapcsolati javak elérhetőségét (Albert–Dávid 1998, 2003, 2015, 2016, Gerő–Hajdu 2015). A nem szerinti eltérések a kapcsolathálózat mérete és összetétele szempontjából az ezredforduló után elhalványultak, amelyet többek között a nők erőteljesebb munkaerő-piaci részvételével magyaráznak a kutatók (Angelusz–Tardos 2006).

EGOCENTRIKUS KAPCSOLATHÁLÓZATOK FELTÉRKÉPEZÉSE KAPCSOLATI NAPLÓVAL

A kapcsolati napló (*contact diary*) – meghatározott időintervallumban – napi rendszerességgel vizsgálja az egyéni kapcsolatrendszert. Ily módon a napló az egyén ön-bejegyzéseit tartalmazza aktuális kapcsolataira vonatkozóan (Fu 2005, Huszti 2015). A kapcsolati napló módszerét Gurevitch (1961) alkalmazta először a hatvanas évek elején az egyének ismerősi körének kiterjedtségének és méretének megbecslésére. Gurevitch azt kérte a megkérdezettektől, hogy jegyezzék le és adott szociodemográfiai kérdések mentén jellemezzék azokat a személyeket, akikkel az adott napokon találkoztak. Az első naplós adatfelvétel nem volt reprezentatív, viszont a foglalkozás típusa szerint széles spektrumot fogott át. A kapcsolati naplóból származó adatok alapján világosan kimutathatóvá váltak a különböző munkahelyi pozíciót betöltő egyének kapcsolathálózatának, elsősorban a kapcsolathálózatok összetételének különbségei (Sola Pool–Kochen 1978, Fu 2005, Huszti 2015). Azóta többen is használták ezt az adatgyűjtési formát (Sola Pool–Kochen 1978, Freeman–Thomson 1989, Lonkila 1999). Egyik fontos megállapításuk a napló, mint módszer alkalmazásával kapcsolatban, hogy a megkérdezettek elsősorban a hosszú és érzelmileg meghatározó beszélgetésekre emlékeznek legnagyobb eséllyel, így javarészt ezek a kapcsolatok kerülnek be a kapcsolati naplóba (Huszti 2015). Sola Pool és Kochen (1978) vizsgálata kissé másképpen zajlott, mint korábban Gurevitch-é. A kutatók azt kérték a megkérdezettektől, hogy csak azokat az ismerőseiket jegyezzék fel a naplóba, akikkel a vizsgált időszakban legalább kétszer találkoztak, akiknek tudták a nevét, és akiket legalább üdvözöltek. Ebben a kutatásban már fel kellett jegyezni a fenti paramétereknek megfelelő telefonbeszélgetéseket, levelezéseket is. Az említések száma és a vizsgált időszak alapján a szerzők háromféle mintázatot különböztettek meg: 1) hétvégi, átlagosan 7–9 említés, 2) maximum 17 kapcsolatot tartalmazó napok, 3) nagyon aktív napok (30 körüli bejegyzés) (Sola Pool–Kochen 1978, Huszti 2015). Freeman és Thompson az 1980-as évek végén végzett kapcsolathálózati vizsgálataik alapján arra jutottak, hogy a naplós adatfelvétellel azokra a másokra lehet jó becslést adni a megkérdezettek teljes ismerősi köréből, akikkel a vizsgált időszakban aktív kapcsolatban volt az egyén. Ugyanakkor hangsúlyozták, hogy azok a személyek is az egyén ismerősi köréhez tartoznak, akikkel az adott időszakban nem valósult meg kapcsolat (Freeman–Thompson 1989, Huszti 2015). A naplós adatfelvétel pionírjai között kell említeni Lonkila kutatását a kilencvenes évek elejéről. Kutatása során középiskolai tanárokat kért meg arra, hogy 15 napig vezessenek naplót és olyan találkozásokat jegyezzenek fel, amelyek során valamilyen lényeges információcsere zajlott és ezek a beszélgetések nem részei a napi rutinnak (pl. nem kellett feljegyezni a közvetlen családtagokkal történő találkozásokat, melyek rutinszerűek voltak és nem tartalmaztak fontos információkat). Lonkila a vizsgált két hetes periódus után arra kérte a válaszadókat,

hogy azokat a kapcsolataikat is írják fel, akik fontosak számukra, de az adott időszakban nem találkoztak velük. Ebben a kutatásban már a kapcsolathálózat sűrűségét is vizsgálták (Lonkila 1999, Huszt 2015).

Yang-Chih Fu vonatkozó kutatásait a 2000-es évek elején kezdte Taiwanon. Fu, bár figyelembe vette a korábbi naplós kutatások tapasztalatait, bizonyos szempontból tovább is lépett azokon. Fu már nemcsak az ismerősök, hanem az idegenek feltűntetését is kérte a vizsgálati személyektől, továbbá az ugyanazzal a személlyel történő többszöri találkozást is feljegyeztette a megkérdezettekkel. Fu nagy hangsúlyt fektetett és tovább bővítette az egyén kapcsolathálózatának minél részletesebb megismerését: több szempontú névinterpretáló kérdéssort is kidolgozott, mely alapján a naplóba bekerült személyeket meglehetősen részletességgel kell a naplót kitöltő kérdezettnek jellemeznie (Fu 2005, 2007, 2008, Fu–Ho–Chen 2013; Yen–Fu–Hwang 2016).

Az eddig alkalmazott naplós kutatások a fentiekben leírt különbségek mellett a naplóvezetés idejét tekintve térnek el leginkább egymástól: a skála hét (egy hét) és száz nap között mozog. Az eddigi hazai alkalmazások egy hétről szólnak (Huszt–Dávid–Vajda 2013, Huszt 2015, Lukács–Dávid 2015, Dávid et al. 2016). Epidemiológiai kutatásokban már egyre gyakrabban alkalmaznak 24, vagy 48 órát átfogó kapcsolati naplókat, amikor egy-egy járvány megbecsülésére, terjedésének modellezésére kerül sor (Mossong et al. 2008, Kretzschmar–Mikolajczyk 2009, Fu–Wang–Chuang 2012, Read et al. 2012).

Az eddigi kutatások alapján megállapítható, hogy bár a naplós adatfelvétel igen időigényes és nagy szívesség a mintába bekerülőktől, a napló segítségével gyűjthető adatok olyan gazdag és részletes információt nyújtanak az egyén aktív és aktuális kapcsolatrendszeréről, ami más módszerekkel nehezen megvalósítható. A hagyományos névgenerátorokhoz képest a kapcsolati napló mint módszer előnye, hogy egyrészt valós interakciókat vizsgál, másrészt az egyén tágabb kapcsolathálózatát is eléri, így az erős kötésekön kívül a társadalmi mobilitás és beágyazottság szempontjából oly fontos gyenge kötések is megjelennek. A mérőeszköz hátránya, hogy jelentős időt és energiát követel a résztvevőktől, gyakori a kitöltés félbehagyása, ezért különösen hangsúlyos szerepet kap a résztvevők motiválása (Fu 2005, 2007, Huszt–Dávid–Vajda 2013, Huszt 2015, Dávid et al. 2016).

A hazai kapcsolati napló módszer a klasszikusnak számító vizsgálatok legfontosabb módszertani megállapításait figyelembe véve került kidolgozásra 2010-ben. Magyarországon az első adatfelvétel 2010–11-ben zajlott Nyíregyházán, ahol 142 megkérdezett egy héten keresztül jegyezte le interakcióit az előre megadott instrukciók alapján (Huszt–Dávid–Vajda 2013, Huszt 2015, Dávid et al. 2016). 2012-ben a Semmelweis Egyetem Mentálhigiéné Intézetének koordinálásával indult a Keresztény Roma Szak-

kollégiumi Hálózat hallgatóinak négy éves utánkövetéses vizsgálata, ahol az adatfelvétel első három hullámában összesen 153 szakkollégista vezette ugyancsak egy héten keresztül kapcsolati naplóját (Lukács–Dávid 2015, Dávid–Husztí–Lukács 2016). Ez utóbbi esetben a kutatás longitudinális jellege miatt lehetőség van a kapcsolathálózatok dinamikájának megfigyelésére is.

MÓDSZER

A 2015 tavaszán megvalósult nagymintás országos integrációkutatáshoz egy két-napos kapcsolati naplót dolgoztunk ki. Az egy hét helyett két napra történő lerövidítésnek fő oka az volt, hogy a naplós adatfelvételt egy hosszabb kérdőív felvétele előzte meg, így nem szeretnénk volna a válaszadókat további, nagyobb kéréssel fárasztani. A hosszabb időintervallum helyett két napot felmérő naplóval a kitöltést visszautasítók arányát is próbáltuk csökkenteni. Az országos reprezentatív kutatás különlegességét többek között az is adja, hogy a kapcsolati napló módszerét szociológiai célokra legjobb tudomásunk szerint mindeztidáig csak nem reprezentatív, valamint kisszámú mintán alkalmazták. A már említett epidemiológiai kutatás mintája reprezentatív és nagyszámú volt, viszont mindössze 24 órát ölelt fel (Fu 2005, Fu–Wang–Chuang 2012, Husztí 2015, Dávid et al. 2016).

Jelen kapcsolati naplóba a válaszadók két egymást követő, véletlenszerűen kijelölt napon jegyezték le interakcióikat: hol, mennyi ideig és milyen formában beszéltek a megjelölt személyekkel (személyesen, telefonon, online csatornákon). Azt kértük, hogy mindazokat a személyeket jegyezzék fel, akikkel a köszönésen kívül beszélgetésbe elegyedtek². A napló kitöltését a kérdezetteknek a kézhezvétel utáni napon el kellett kezdeniük. Ehhez részletes instrukciók álltak rendelkezésükre, illetve a kérdezőbiztosok a napló átadásakor egy próbasort segítettek kitölteni. A kapcsolati napló 2010-es hazai kialakítása, majd alkalmazása során világossá vált, hogy a kérdezetteket részletesen instruálni kell arról, hogy pontosan mit vár tőlük a kutatás. Annak érdekében, hogy a naplóvezetés közben felmerülő kérdésekre egyértelmű választ tudjunk adni, a napló borítóján több pontból álló útmutatót állítottunk össze a korábban megfigyelt, gyakran előforduló kérdések mentén. (Például: Mikor célszerű megírni a naplót? Napközben folyamatosan, vagy este? Mennyi időt vesz ez igénybe? Kiket kell felírnom? Akiknek csak köszönök, azok kerüljenek be a naplóba? Egy személyt csak egyszer, vagy többször is be kell írnom egy nap alatt?) Az útmutatón kívül a kitöltés lépéseit is pontokba

2 „A naplóba azok nevét kell rögzíteni, akikkel az adott napon Ön a köszönésen kívül beszélt. Kérjük, írjon be mindenkit, akivel egymás üdvözlésén kívül beszélt! Abban az esetben, ha az Ön munkaköréből fakadóan ügyfelekkel, vevőkkel, kliensekkel stb. beszél, csak abban az esetben jegyezze fel őket a naplóba, ha a beszélgetés során nemcsak a munkájához kapcsolódó témáról beszéltek (pl. boltos, eladó, postás, banki ügyintéző, könyv-, újságárus stb.).”

szedtük, megkönnyítve a felidézés menetét. Olyan kérdéseket írtunk össze, melyek iránymutatóul szolgálnak egy-egy nap eseményeinek átgondolásához és ez alapján a kapcsolatok felidézéséhez.³

A kitöltési útmutató utolsó instrukciója arra vonatkozott, hogy a megkérdezett a naplóban megadott szempontok alapján jellemezze azokat a személyeket és szituációkat, amelyek bekerültek a naplóba. A napló „belső” része a megnevezett személyekkel (alterekkel) kapcsolatban 19 darab, úgynevezett névinterpretáló kérdést tartalmazott külön az első, és külön a második vizsgálati napra vonatkozóan. A naplót – ugyancsak korábbi tapasztalatok alapján – három napszakra osztottuk, így a megkérdezettek az alapján is átgondolhatták egy-egy napjukat, hogy a délelőtti, délutáni és az esti időszakra fókuszálnak. A naplóba került személyekkel kapcsolatban első lépésben az adott interakciót kellett jellemezniük a megkérdezetteknek három névinterpretáló kérdés mentén: 1) a beszélgetés módja, 2) helyszíne, 3) időtartama. Ezek után a naplóban említett személyek szociodemográfiai jellemzőire (nem, kor, iskolai végzettség), a kapcsolat jellemzőire (a kapcsolat természete, honnan és mióta ismerik egymást), valamint a kapcsolat erősségének dimenzióira kérdeztünk rá (milyen gyakran beszélnek, mennyire fontos kérdéseket, mennyire személyes problémákat szoktak megbeszélni egymással, mennyire jellemző, hogy szívességet/kölcsönt kérnek egymástól, valamint mennyire kedveli a megkérdezett a megjelölt személyt, mennyire fontos számára, mennyire bízik benne).

A két nap interakcióin túl a kitöltők egy plusz oldalon kiegészíthették a naplóba két nap alatt bejegyzett alterek listáját, így tulajdonképpen ezen névgenerátor segítségével olyan személyek is bekerülhettek a feltárt kapcsolathálózatba, akikkel a vizsgált két napon ugyan nem voltak kapcsolatban a megkérdezettek, de fontos szerepet játszanak az életükben.⁴

Az általunk használt névinterpretáló kérdéssor abban tér el az eddig alkalmazottaktól, hogy a Granovetter által még a hetvenes évek első felében (1973, 1974) definiált

3 „Kérjük, gondolja át, hogy a mai nap folyamán, reggeltől estig kikkel beszélgetett néhány percet! Kivel beszélgetett az otthonában, a lépcsőházban, a liftben, az utcán, a buszmegállóban a munkahely felé tartva, stb.? Kivel beszélgetett legalább néhány percet az iskolában, munkahelyén, az ebédlőben, stb.? Kivel beszélgetett telefonon, e-mailen, Skype-on, Viberen, Messengeren? Kivel beszélgetett a munkából hazafelé tartva, az esti vacsorához vásárolva, stb.? Kivel ült be munka után egy kávéra beszélgetni kicsit? Kivel beszélgetett hazaérve? Kivel beszélte meg az aznapi történeteket, a tévében látottakat, stb.? Kivel ment el sörözni egyet? Kivel beszélgetett valamilyen szabadidős tevékenysége során (torna, jóga, tánc, foci, tollaslabda, kártya, stb.)? Írja be a napló 1. oszlopába azoknak a nevének, akikkel ily módon beszélt.”

4 „Kérjük, itt most azokat a személyeket sorolja fel és jellemezze a megadott szempontok szerint, akikkel nem beszélt az elmúlt két napon sem személyesen, sem telefonon, sem internet segítségével, de valami miatt fontosak az Ön számára!”

kötéserősséget operacionalizáltuk. Granovetter szerint négy olyan jellemző van, mely meghatározza a kapcsolatok erősségét: 1) az intimitás, 2) a kapcsolat intenzitása, 3) az interakciók gyakorisága, illetve 4) a különböző szolgáltatások reciprocitása (Granovetter 1973, 1974). Kutatásunkban az intimitást olyan névinterpretáló kérdésekkel mértük, amelyek azt vizsgálták, hogy mennyire jellemző az, hogy a kérdezett fontos kérdéseket beszél meg a megnevezettel, mennyire bízik meg a megnevezett személyben, illetve mennyire jellemző, hogy elmondja személyes problémáit a megnevezett személynek. A kapcsolat intenzitását azzal mértük, hogy a kérdezett mennyire kedveli a megnevezett személyt, illetve hogy mennyire fontos az alter, míg az interakciók gyakoriságát az adott személlyel általában megvalósuló beszélgetések előfordulásával. A legtöbb nehézséget a reciprocitás operacionalizálása jelentette. A kapcsolat erősségének ezt a dimenzióját végül olyan kérdésekkel mértük, mint a személyes probléma megosztása, illetve a bizonyos élethelyzetekben történő segítség/szívesség/kölcsön kérésének reciprok jellege.⁵ A névinterpretáló kérdéseknél fontos megjegyezni, hogy a lehetséges válaszokat előre kódoltuk, és zárt kérdésként, több esetben skálát alkalmazva határoztuk meg. Az előzetes naplós adatfelvételek azt mutatták, hogy ez egyszerűbbé, egyértelműbbé és nem mellékesen gyorsabbá teszi a napló kitöltését. A kapcsolat természetét, típusát például 1–17 közötti számokkal jelölhették, mely lista tartalmazta a közeli családtagoktól kezdődően a munkatársakon, szomszédokon keresztül egészen a laza ismeretségig előforduló kapcsolattípusokat. Az alkalmazott lista kialakítását is a korábban végzett kutatások tapasztalatai segítették (Husztai 2015, Dávid–Husztai–Lukács 2016).

Az említett személyek mellett a megkérdezetteknek tehát a névinterpretáló kérdések mátrixába az általunk megadott kódszámok közül kellett választani és beírni azt a megfelelő helyre. A kapcsolat erősségét mérő kérdéseket minden esetben 1–4-ig terjedő skálán kellett jelölni a kérdezettnek, ezzel is könnyítve a válaszadást. A vizsgált személy és az általa megnevezett alterek közötti érzelmi töltet jelölése -2 és +2 között vehetett fel értékeket beleértve a nullát is. Ezen itemek alkalmazása a témában alkalmazott itemsornak felel meg, lehetővé téve az összehasonlítást (Pál et al. 2015).

A kapcsolati naplón keresztül tehát feltártuk a kapcsolathálózat nagyságát (hány alter alkotja a networköt), összetételét (milyen szociodemográfiai jellemzőkkel bíró alterek szerepelnek a kapcsolathálózatban), valamint a kapcsolatok típusát és erősségét is mértük (milyen kapcsolatban van és mennyire áll közel ego alterhez).

5 „Mennyire jellemző, hogy Ön bizonyos helyzetekben segítséget/szívességet/kölcsönt kér a megnevezett személytől? (Ne csak anyagi jellegű szívességre, kölcsönre gondoljon!)”. „Mennyire jellemző, hogy a megnevezett személy bizonyos helyzetekben segítséget/szívességet/kölcsönt kér Öntől? (Ne csak anyagi jellegű szívességre, kölcsönre gondoljon!)”

A MINTA JELLEMZÉSE

A kutatás során az alapkérdőív kitöltése után a számítógép véletlenszerűen jelezte a kérdezőbiztosok számára a naplós adatfelvételt, ezzel is elősegítve, hogy az al minta is reprezentatív legyen a teljes magyar felnőtt lakosságra. Az esetek közel felénél a kérdezett visszautasította a napló kitöltését, a kiosztott naplókat viszont a válaszadók 82%-a sikeresen kitöltötte és vezette. A kérdezőbiztosokkal készített fókuszcsoportos beszélgetésből kiderült, hogy a mérőeszközt a férfiak, az alacsony iskolai végzettségű, idősebb megkérdezettek utasították vissza legnagyobb arányban. Ugyancsak a tereptapasztalatok szerint a kapcsolathálózat méretének szempontjából az izoláltak, valamint a kiterjedt kapcsolathálózattal bírók vállalták kevésbé a kapcsolati napló kitöltését.

Az országos reprezentatív felmérés során a 2687 megkérdezettből összesen 345-en töltötték ki a kapcsolati naplót. A továbbiakban a naplót kitöltő személyek (N=345) kapcsolathálózatát vizsgáljuk. Az elemzés szempontjából szerencsés, hogy a szubjektív tapasztalatokat cáfolva a naplót kitöltők csoportja – a súlyozott adatokon – a szociodemográfiai változók közül csak nem tekintetében különbözik szignifikánsan a naplót nem kitöltők csoportjától: körükben magasabb a nők aránya – 61 versus 52%.

A mintába kerülők 56%-a legalább érettségivel vagy magasabb iskolai végzettséggel rendelkezik (részletesen lásd *1. táblázat*, ego-ra vonatkozó oszlop). A naplót kitöltők átlagéletkora 46,5 év (szórás 16,9), a legfiatalabb 18, a legidősebb válaszadó 90 éves volt. A megkérdezettek 56%-a házas, illetve élettárral él. A megkeresett háztartások nagysága átlagosan 2,6 főből áll (szórás 1,3), a legkisebb egyszemélyes, a legnagyobb pedig 8 fős. A leggyakoribb háztartástípus a mintában a kétfős volt (35%), az egyedül élők aránya 21%. A válaszadók fele (50%) alkalmazott, negyedük nyugdíjas (öregségi, rokkant, özvegyi) (26%), 6%-uk munkanélküli, de a naplót kitöltők között találunk vállalkozókat (5%) és tanulókat (6%), szülési szabadságon lévőket (5%), valamint alkalmi munkákból élőket (1%) is. A naplót kitöltők fele (50%) városban él, harmaduk (29%) falvakban, 21%-uk pedig a fővárosban.

1. táblázat. A kérdezettek és ismerőseik megoszlása a főbb szociodemográfiai változók mentén

	Ego		Alter	
	N	%	N	%
Nem				
Férfi	133	39	1144	44
Nő	212	61	1443	56
Kor	Átlag: 46,5 (szórás: 16,9)		Átlag: 43,9 (szórás: 17,3)	
Életkori csoportok				
18>	-	-	131	5
18–29	74	22	563	22
30–39	63	16	452	18
40–49	61	19	503	20
50–59	59	17	476	18
60–69	50	15	325	13
70+	38	11	220	9
Iskolai végzettség				
Felsőfokú oklevél, diploma	67	19	521	20
Szakközépiskolai és gimnáziumi érettségi	126	37	898	35
Szakmunkásképző	91	26	749	29
8 általános vagy kevesebb	61	18	393	16
Összesen	345		2587	

EREDMÉNYEK

A kapcsolathálózatok jellemzését a network méretének leírásával kezdjük, majd az összetételt vizsgáljuk meg az alterek szociodemográfiai jellemzői, valamint a kapcsolat minőségét leíró változók mentén. Az eredmények bemutatásánál felhívjuk a figyelmet a valós interakciók nyomán generált, illetve az utólagosan „további fontos kapcsolatként” kiegészített alterek közötti különbségre. Elemzésünkben a két nap alatt a kapcsolati naplóba bejegyzett személyekkel (alterekkel) megvalósult beszélgetéseket valós interakcióként értelmezzük, így külön részletezzük a kapcsolathálózat méretét mutató alterek számát, illetve az ezen alterekkel megvalósuló interakciók, beszélgetések számát. Emellett külön kitérünk a naplóba a két vizsgált nap során lejegyzett személyek, illetve a két nap során nem realizálódó, de fontos kapcsolatként pluszban feljegyzett személyek kapcsán leírható kapcsolathálózat jellemzésére is. Az elemzés során a nem, életkor, iskolai végzettség, családi állapot, gazdasági aktivitás, valamint településtípus változók mentén vizsgáltuk az egyéni kapcsolathálózatok közötti különbségeket.

A KAPCSOLATHÁLÓZATOK MÉRETE

A vizsgált két nap alatt a naplót kitöltők összesen 2023 személlyel megvalósult 3816 interakcióról számoltak be. Ez azt jelenti, hogy a megkérdezettek két nap alatt átlagosan 5,7 személlyel (szórás 3,7, min. 0, max. 23), átlagosan 10,9 beszélgetést folytattak (szórás 7,4, min. 0, max. 39) (lásd 2. táblázat). A naplót kitöltők 75%-a a két nap során lejegyzett altereken túl további fontos kapcsolatokkal egészítette ki kapcsolathálózatát, összesen 564 alterrel. A válaszadók átlagosan 1,6 olyan altert írtak hozzá kapcsolati naplójukhoz, akikkel a vizsgált két nap során ugyan nem beszéltek, de fontos kapcsolatnak tartják őket (szórás 1,7, min. 0, max. 9.). A két nap során lejegyzett altereket és a pluszban beírt fontos kapcsolatokat együtt vizsgálva a kapcsolathálózatok átlagosan 7,2 altert tartalmaznak (szórás 4,6), a legkisebb egytagú, a legkiterjedtebb networköt pedig 29 alter alkotja.

2. táblázat. A naplóban és további fontos kapcsolatként említett alterek (N=345)

	Alterek száma	Network-méret (átlag)
Naplóban említett alter	2023	5,7
További fontos kapcsolatként beírt alter	564	1,6
Összesen	2587	7,2

A Nyíregyházán 2010–11-ben felvett kapcsolati naplókba az egy hetes kérdés során a megkérdezettek átlagosan 2,46 altert jelöltek meg naponta, azaz a két napra szűkített napló az egy hétig vezetett naplóhoz hasonló napi átlagos alterszámot eredményezett (Husztí-Dávid-Vajda 2013, Husztí 2015).

Az ezredforduló után készült network-vizsgálatokhoz hasonlóan a kapcsolathálózat méretét, valamint a lejegyzett interakciók számát illetően nem találunk szignifikáns különbséget a nők, illetve a férfiak között (Albert-Dávid 2012, 2015). Mintánkban az iskolai végzettség szerint képzett csoportok között sem mutatható ki statisztikai különbség a network-méret szempontjából. Az életkor, családi állapot, a munkaerő-piaci státusz, valamint a településtípus szerint azonban jelentős különbség van mind a kapcsolathálózatok kiterjedtsége, mind a két nap alatt vizsgált interakciók vonatkozásában.

A megkérdezettek életkora negatív összefüggést mutat az interakciók számával ($r=-0,147^{**}$), vagyis minél idősebb a kérdezett, annál kevesebb beszélgetést jegyzett le a kapcsolati naplóba a vizsgált két nap alatt. Az egyes életkori csoportok közötti különbségeket vizsgálva azonban látható, hogy az összefüggés nem teljesen lineáris. A legtöbb interakciót átlagosan a 30–39 éves korosztályhoz tartozók folytatták a vizsgált két nap alatt (12,8). Az 50–59 éves korosztályba tartozók rendelkeznek a legkedvezőbb network-mutatókkal: az ötvenes éveikben járó válaszadók átlagosan 11,8 interakciót

jegyezték le kapcsolati naplójukba, valamint ők rendelkeznek a legkiterjedtebb kapcsolathálózattal (9,1 alter), ugyanakkor a szórás is ebben a csoportban a legmagasabb. A legkedvezőtlenebb helyzetben a 70 éves vagy idősebb kitöltők vannak, akik szignifikánsan kevesebb interakciót jegyezték le (8,5), és kisebb kapcsolathálózattal bírnak a többi életkori csoporthoz képest (5,9 alter). A családi állapot jól magyarázza ezeket a különbségeket, hiszen a 30–39, valamint az 50–59 éves korosztályba tartozók között legmagasabb a társsal élők aránya (70%), a 70 éves vagy idősebb válaszadók körében pedig a legalacsonyabb. Ebben a korcsoportban – a munkahelyi kötések kikopásával – a családnak még erőteljesebb az integráló funkciója (Tóth 2012).

A két nap alatt – a korábbi kutatási eredményeket szintén megerősítve – a legtöbb interakciót a házasok (12,2), az élettársi kapcsolatban élők (11,5), illetve az egyedülállók (10,9) jegyezték le, a legkevesebbet pedig az özvegyek (7,1). Összességében a legkiterjedtebb kapcsolathálózattal a házasok (8,1 alter), valamint az egyedülállók (7 alter) rendelkeznek, a legkisebbel pedig az özvegyek (5,8 alter). Ezzel természetesen összefügg az életkor is. Korosztályonként tovább vizsgálódva látható, hogy a házasok, élettársi kapcsolatban élők pozitív network-jellemzői csak 50 éven felül érvényesülnek. A 30–49 éves korosztályban a különélők, elváltak (fontos megjegyezni, hogy a minta ezen csoportját szinte kizárólag nők alkotják), a 30 évnél fiatalabb válaszadók esetében pedig az egyedülállók rendelkeznek nagyobb méretű kapcsolathálózattal.

A gazdasági aktivitást vizsgálva a legtöbb interakciót a tanulók (12,9), illetve vállalkozók (12,1) jegyezték le a kapcsolati naplóba, a legkevesebbet az alkalmi munkákból élők, a nyugdíjasok, valamint a szülési szabadságon lévőek. Az interakciók átlagos száma ez utóbbi csoportoknál egyformán 8,7 volt.

A kapcsolathálózat mérete, valamint a két nap alatt folytatott interakciók száma a településtípussal is összefüggött. A kapcsolathálózat méretét illetően a kapcsolat lineáris volt: a személyközi integráció foka a falvakban erősebbnek bizonyult. A falvakban élők rendelkeznek a legtöbb ismerőssel (8,3), a fővárosban élők pedig a legkevesebbel (6,6). Az interakciók száma nem teljesen követi ezt az összefüggést. A legtöbb beszélgetést a vizsgált két nap alatt a falvakban élők (12,2) folytatták, a legkevesebbet a megyeszékhelyeken, megyei jogú városokban élők (8,9). A fővárosban 10,5, a városokban 11,2 interakció volt jellemző átlagosan a vizsgált két nap során.

NETWORK-KOMPOZÍCIÓ

A naplót kitöltők szociodemográfiai szempontból saját magukhoz hasonló ismerősi körrel rendelkeznek, azt mondhatjuk tehát, hogy a kapcsolati napló által feltárt kapcsolathálózatok erősen homofilek (lásd 1. táblázat). Adataink megerősítik a korábbi kutatások eredményeit, miszerint a férfiaknak inkább férfi, a nőknek inkább női ismerősei vannak (Albert–Dávid 2012, Huszt 2015). Ugyanígy igaz, hogy a megkérdezettek kapcsolathálózatában legnagyobb arányban a sajátjukhoz hasonló iskolai végzettségű kötéseket találunk (Angelusz–Tardos 1998, Albert–Dávid 2012, Huszt 2015). Ez az összefüggés még erősebben megjelenik a nem rokon, azaz a választott kapcsolatok esetében. Mintánkban életkor szempontjából is a homofil kapcsolatok jellemzőek, a megkérdezettek és az ismerőseik életkora között pozitív korreláció áll fenn ($r=0,357^{**}$), a hasonló korcsoportba tartozó válaszadók ismerőseinek legnagyobb hányada ugyanabból a korosztályból kerül ki.

A két nap alatt lejegyzett és további fontos kapcsolatként említett alterek közötti különbségek

A kapcsolati napló lehetőséget adott arra is, hogy olyan személyeket is meg tudjanak jelölni a megkérdezettek, akikkel a vizsgált napokon nem találkoztak, de valamiért fontosak a számukra. A naplóban további fontos kapcsolatként megjelölt ismerősöket összehasonlítottuk azokkal az alterekkel, akikkel a válaszadók tényleges interakcióban voltak a vizsgált időszak alatt.

3. táblázat. A naplóban két nap alatt és további fontos kapcsolatként említett ismerősök megoszlása a kapcsolat típusa szerint

Kapcsolat típusa	Két nap alatt a naplóban említett alter		További fontos kapcsolatként beírt alter		Alterek összesen	
	N	%	N	%	N	%
Rokon	873	44	338	62	1211	48
Nem rokon	1118	56	206	38	1324	52
	1991	100	544	100	2535	100

($p=0,000$)

A két nap alatt bejegyzett alterek között szignifikánsan nagyobb arányban találunk nem rokon kapcsolatokat. Ez nagyban igazolja a módszer erősségét, miszerint a valós kapcsolatokat feltáró naplóban sokkal inkább megjelennek az egyén közvetlen környezetében lévő gyenge, a társadalmi integráció szempontjából fontos kapcsolatok (lásd 3. táblázat). A további fontos kapcsolatokat illetően a válaszadók inkább erős kötésekkel egészítették ki a napló által generált kapcsolathálózatot, legfőképpen egyéb

rokont (31%), barátot (23%), testvért (13%), gyermeket (9%) és szülőt (9%) említettek a további fontos kapcsolatok között.

Rokoni, nem rokon kapcsolatok

Fontos hangsúlyozni, hogy a rokon kapcsolatok egyrészt erős, támogató közeget biztosíthatnak az egyén számára, az emocionális biztonságot adó erőforrásokon túl ugyanakkor a rokon kapcsolatok túlsúlya a kapcsolathálózat „bezáródását” is eredményezheti, akadályozva a nem rokon, vagy gyenge kötések kialakulását, így a társadalmi mobilitást és az integrációt is (Coleman 1988, Portes 1998). Annál is inkább, mivel a rokon kapcsolatok sokkal hasonlóbbak társadalmi státusz (iskolai végzettség) szempontjából a megkérdezettekhez.

A kapcsolati naplóban szereplő névinterpretáló kérdésekben a megkérdezetteknek többek között azt is jelölniük kellett, hogy milyen kapcsolat fűzi őket a bejegyzett személyhez. A 3. táblázat szerint a naplót kitöltők kapcsolathálózatának 48%-át a rokon (*kin*) kapcsolatok alkotják, ez egybeesik a korábbi kutatási eredményekkel (Albert–Dávid 2007, 2015, 2016). A nem rokon (*non-kin*) kapcsolatokon belül legnagyobb arányban a barátok (17%), továbbá az ismerősök (10%) kerültek be, akikkel a vizsgált két nap alatt összefutottak a válaszadók, valamint jelenlegi munkatársakat (8%) találunk még nagyobb arányban (lásd 4. táblázat). Az egyéb kapcsolatok között főképp olyan altereket említettek a kitöltők, akikkel munkájuk során kapcsolatba kerülnek (pl. vevők, ügyfelek), vagy valamilyen szolgáltatás igénybevétele miatt találkoznak (pl. posta, banki asszisztens, gyógytornász).

Adataink nem támasztják alá azon korábbi kutatások eredményeit, miszerint a nők kapcsolathálózatában a rokon kötések dominánsabban jelennek meg (Utasi 1990, Angelusz–Tardos 1991, Utasi–Páthy–Hári 2004, Albert–Dávid 2015). Életkor szempontjából sem találtunk statisztikai eltérést a *kin* kapcsolatok arányában.

A családi állapot ugyanakkor nagymértékben meghatározza a rokon kapcsolatok arányát az egyéni kapcsolathálózatban: a rokon kapcsolatok aránya az egyedülállók esetében legalacsonyabb (a teljes network mindössze 38%-a *kin* kapcsolat), valamint az özvegyek (43%), továbbá a különélők-éltáltak (50%) körében (Vastagh–Huszár 2008). A rokon kapcsolatok aránya az élettárral élőknél, valamint a házasoknál a legmagasabb (54, illetve 52%).

4. táblázat. A kérdezettek ismerőseinek megoszlása a kapcsolat típusa szerint

Kapcsolat típusa	Alterek száma	%
Házastárs/élettárs	169	7
Partner (barát/barátnő)	49	2
Szülő	200	8
Gyermek	299	12
Testvér	141	5
Egyéb rokon	353	14
Barát/Barátnő	444	17
Régebbi szomszéd	41	2
Jelenlegi szomszéd	95	4
Régebbi munkatárs	59	2
Jelenlegi munkatárs	195	8
Egyéb munkahelyi kapcsolat (pl. portás, takarító)	20	1
Tanár, osztálytárs	27	1
Szolgáltató (pl. boltos, postás, fodrász)	151	5
Ismerős (pl. utcabeli, vagy valamilyen tevékenységhez tartozó személy (konditerem, közlekedés)	253	10
Egyéb	49	2
	2535	100

Az alacsony iskolai végzettségű (legfeljebb 8 általános) csoportban a családi kapcsolatok erőteljesebbek (56%), az ennél magasabb iskolai végzettséggel bírók körében a nem rokoni kapcsolatok fordulnak elő gyakrabban. Ha gazdasági aktivitás szempontjából vizsgáljuk a válaszokat, azt mondhatjuk, a rokoni ismeretségek a munkanélküliek (65%), valamint a szülési szabadságon vagy főállású anyaként otthon lévők (60%) körében inkább, míg az alkalmazásban dolgozók esetén kevésbé jellemzők (42%).

Településtípus szempontjából a falvakban (51%), valamint városokban (52%) élő válaszadók esetében szignifikánsan magasabb a *kin* kapcsolatok aránya a megyei jogú városok lakói (41%) és a fővárosiak (45%) adataihoz hasonlítva.

Barátok

A kapcsolati napló adatait vizsgálva a kérdezettek kapcsolathálózatának 17%-át teszik ki a baráti kötések, ez átlagosan 1,3 barátot jelent, azonban a szórás rendkívül magas (st.dev. 1,5, min. 0, max. 12).

A megkérdezettek neme szerint nem találtunk szignifikáns különbséget a barátok számában, korosztályi bontásban ugyanakkor jelentős eltérés mutatkozik. A 18–29 éves korcsoportba tartozók tudják magukénak a legtöbb barátot (átlagosan 1,7 barát), a 70 évesek és idősebbek a legkevesebbet (0,8).

Az iskolai végzettség emelkedésével nő a barátok száma is: míg a legfeljebb 8 osztályt végzetteknek átlagosan 0,8 barátjuk van a kapcsolati napló adatai szerint, addig az érettségivel vagy diplomával rendelkezőknek 1,4.

A családi állapot is szignifikáns különbségeket mutat a barátok számát illetően: az egyedülállók bírnak a legtöbb baráttal (1,9), az özvegyek (1), valamint az élettársi kapcsolatban élők a legkevesebbel (0,8). Az életkor ugyanakkor erőteljesen befolyásolja ez utóbbi eredményeket, a különbségek csak a 40 évnél fiatalabb korosztályok esetében maradnak szignifikánsak. A 30 évnél fiatalabb korosztályban a barátok szempontjából az egyedülállók helyzete a legelőnyösebb (2,1), míg a házasoké a legelőnytelenebb (0,6). A 30 évesnél fiatalabb korosztályban az élettársi kapcsolatban élők sokkal több barátot tudhatnak maguk körül, az idősebbek között ugyanakkor éppen az élettársi kapcsolatban élők rendelkeznek a legkevesebb baráttal. Eredményeink megerősítik Vastagh és Huszár megállapítását, miszerint a házasság és élettársi kapcsolat között mért különbségeket nem a párkapcsolati forma, hanem sokkal inkább az életkor magyarázza (Vastagh–Huszár 2008).

A településtípus vonatkozásában szignifikáns különbséget találtunk a barátok számát illetően: a fővárosban élők rendelkeznek a legtöbb baráttal (1,6), a városokban, falvakban élők átlagosan ugyanakkor csak 1 baráttal bírnak. Az életkorra kontrollálva ez az összefüggés ugyancsak elhalványul, és csak a 30–49 éves korosztályban marad szignifikáns.

A munkaerő-piaci státusz és a barátok száma között nem találtunk különbséget.

A kapcsolathálózat mérete természetesen pozitívan befolyásolja a barátok számának alakulását ($r=0,346^{**}$), a *non-kin* kapcsolatok közül ezek azok, amelyek leginkább megnövelik a kapcsolathálózat méretét. Az interakciók száma ugyancsak pozitív összefüggést mutat a barátok számával ($r=0,184^{**}$).

A naplót kitöltők 43%-a nem jegyzett le baráti kapcsolatokat: sem a vizsgált két nap során, sem utólag. A korábban leírt tendenciáknak megfelelően a barát nélküliek csoportjában felülreprezentáltak a 70 éves vagy idősebb válaszadók, a legfeljebb 8 osztályt végzettek, az özvegyek, az élettársi kapcsolatban, valamint a falvakban élők.

A kapcsolatok eredete

A névinterpretáló kérdések során arra is kíváncsiak voltunk, hogy a megkérdezett honnan ismeri a naplóba bejegyzett személyt. Az említettek jelentős része (46%) – rokoni kapcsolatok lévén – a család közvetítésén keresztül került a kapcsolathálózatba, azaz valamelyik családtag révén ismerik egymást (pl. a gyermeke barátja/barátnője). A megnevezettek egy nagyobb hányada (18%) munkahelyi, szakmai köréből verbuválódik, illetve a szomszédságból, a közvetlen környezetből (14%). Az alterek fennmaradó

része közös társaság útján (9%), az oktatási intézményeken (6%), közös sporton, hobbin keresztül (1%) kapcsolódik a vizsgált személyhez (ego). A naplót kitöltők számottevő arányban (6%) jelölték meg egyéb ismeretségi forrásként a szolgáltató szektor helyszíneit (pl. bank, posta, szépségszalon, stb.).

A barátokat a válaszadók legnagyobb arányban közös társaságból ismerik (34%), de mintánkban is dominánsan megjelenik az iskola, egyetem (19%), valamint a munkahely, szakmai kapcsolat (19%) a barátválasztás terepeként (Angelusz–Tardos 1991, Utasi 1991), de a szomszédságból is kialakulhatnak baráti kapcsolatok (16%).

Nem szerint nem találtunk eltérést, de az életkor természetesen itt is jelentős kontrollváltozó: a 30 évnél fiatalabb korosztály esetében az ismerkedés terepét hangsúlyosan az iskola, valamint a közös társaság adja, 30 év felett azonban elsősorban a munkahelyi ismeretségek válnak meghatározóvá. 60 éven felül a szomszédsági kapcsolatok látszanak megerősödni. 70 éven felül a családi kötésekén túl, illetve azokat pótolandó, az egyre jellemzőbbé váló elmagányosodás kapcsán megnő a szerepe a szolgáltató szektor által közvetített ismerősöknek.

Az alacsony iskolai végzettségű válaszadók ismeretségi körét leginkább a család adja, a szakmunkásképző, szakiskolai képzéssel rendelkezők esetében a rokonság mellett hangsúlyosabban jelennek meg a szomszédsági viszonyok. Az érettségizett válaszadókat vizsgálva felülreprezentáltak a közös társaságból, és munkahelyi, szakmai körből eredő ismeretségek, a diplomával rendelkezőknél pedig a munkahelyi kapcsolatokon kívül az oktatási intézményeken keresztül szerzett ismeretségek jelennek meg erőteljesebben.

A településtípus szempontjából nem találtunk teljesen lineáris összefüggést a kapcsolatok eredetét vizsgálva, de a megyeszékhelyeken és fővárosban élő válaszadók esetében a nem családi eredetű kapcsolatok meghatározóbbnak bizonyultak, mint a városokban, illetve a községekben, nagyközségekben.

Természetesen a családi állapot is meghatározza az ismeretségek eredetét: míg az egyedülállók nagyobb arányban szereznek ismerősöket közös társaság, vagy közös hobbi közvetítésével, addig a házasok és élettársi kapcsolatban élők kötései többségében a rokoni körből verbuválódnak. Ez az összefüggés azonban az életkori csoportokra kontrollálva sokkal heterogénebb képet mutat.

Várározásainknak megfelelően a munkaerő-piaci szempontból aktívak, az alkalmazásban állók, a tanulók, vállalkozók kapcsolatai nagyobb részt nem családi közegből erednek. A szülési szabadságon lévő édesanyák ismeretségeinek többsége (71%) azonban családi, rokonsági körből verbuválódik, ahogy a munkanélküliek (60%), illetve közmunkások (55%) kapcsolatai is döntően ebből a körből kerülnek ki. Az adatok a gazdasági aktivitásnak a kapcsolathálózat összetételére gyakorolt hatását mutatják, alátámasztva a korábbi kutatási eredményeket (Albert–Dávid 1998, 2003, 2015, Gerő–Hajdu 2015).

Az interakciók gyakorisága

A naplóba került alterek negyedével a válaszadók általában naponta többször, 14%-ukkal napi rendszerességgel beszélnek, 40%-ával hetente vagy hetente többször lépnek interakcióba, 10%-kal havonta többször, 9%-kal havonta egyszer vagy ritkábban, és az említett ismerősök 1%-ával a válaszadók a napló kitöltésének idején találkoztak először.

Természetesen szignifikáns különbség van a naplóba a két nap alatt interakciók nyomán bekerült alterek, valamint a naplóba utólagos kiegészítésként további fontos kapcsolatként beírt alterek csoportja között a beszélgetés gyakorisága szempontjából. A naplóban a két nap alatt említett alterek felével a válaszadók legalább napi rendszerességgel beszélnek, míg a további fontos kapcsolatként beírt alterek mindössze 5%-ával ápolnak ilyen intenzitású kapcsolatot. Ez az eredmény is alátámasztja, hogy a kapcsolati napló módszer a valós és aktív kapcsolatokat méri fel.

Nem szerint ebben az esetben sem találtunk eltérést, az életkor ugyanakkor ebben a dimenzióban is az egyik legerősebb kontrollváltozó. Az életkor előrehaladtával egyre gyengébb intenzitású kapcsolattartás jellemzi a válaszadókat. Amíg a legfiatalabb (18–29) korcsoportba tartozók ismerőseinek 50%-ával legalább naponta beszél, addig a 70 évnél idősebbek kapcsolataik 35%-ával ápolnak legalább napi rendszerességű kapcsolatot, ami egyúttal az idősek nagyfokú társas izolációjára utal.

A családi állapot ugyancsak jelentős tényező a beszélgetések gyakoriságát illetően. A legintenzívebb kapcsolatokkal az élettársi kapcsolatban élők rendelkeznek (ismerőseik 53%-ával legalább naponta beszélnek), a legritkábban pedig az özvegyek tartják a kapcsolatot ismerőseikkel (kapcsolataik 27%-ával beszélnek csak legalább napi rendszerességgel).

Az iskolai végzettség szintén meghatározza az alterekkel való beszélgetések gyakoriságát. Lineáris összefüggés nem mutatható ki, az érettségivel rendelkező válaszadók ápolják a legintenzívebb kapcsolatot (ismerőseik 44%-ával legalább naponta beszélnek), a felsőfokú végzettségűek pedig a legkevésbé intenzíveket (ismerőseik 33%-ával beszélnek legalább napi rendszerességgel).

A legintenzívebb kapcsolattartás a születési szabadságon lévőkre, tanulókra, közmunkásokra, illetve az alkalmazásban állókra jellemző, ők ismerőseik legalább 40%-ával naponta többször beszélnek. A nyugdíjasok, alkalmi munkákból élők, valamint a munkanélküliek ismerőseiknek legfeljebb harmadával beszélnek naponta.

A naponta több alkalommal történő kapcsolattartás leginkább a községekben, nagyközségekben élőkre jellemző. A városban élő megkérdezettek a naplóban megjelöltekkel naponta találkozhatnak és beszélgetnek, míg a megyei jogú városokban élők inkább a heti, illetve a heti többszöri beszélgetése jellemző. A havonta többszöri kapcsolattartásban a fővárosban élők mutattak pozitív eltérést a többi településtípushoz képest.

Fontos, bizalmas kapcsolatok

Elemzésünkben azokat az altereket tekintettük bizalmas kapcsolatnak, akikkel a válaszadók rendszeresen megbeszélnek fontos dolgukat. A kérdezettek ismerőseik 39%-ával rendszeresen megbeszélnek fontos dolgukat, 34%-ával inkább igen, 19%-kal inkább nem, 8%-kal pedig egyáltalán nem beszélnek életük fontos, meghatározó kérdéseiről. A válaszadók átlagosan 5,2 olyan altert említettek (az átlagosan 7,2 alterből álló kapcsolathálózathoz), akikkel fontos dolgukat megbeszélnek, vagy inkább megbeszélnek (szórás: 3,2, min. 0, max. 20).

Várákosunknak megfelelően a bizalmas kapcsolatokat illetően is különbséget találtunk a vizsgált két nap alatt megvalósult interakciók nyomán naplóba jegyzett, és az utólagosan, további fontos kapcsolatként beírt alterek között. Az utólagosan említett alterek között sokkal nagyobb arányban szerepeltek ún. bizalmas kapcsolatok, akikkel a kérdezettek fontos dolgukat megbeszélnek. A mindennapos interakciók során sokkal inkább a kevésbé bizalmas ismerősök jelennek meg.

A megkérdezettek neme szempontjából a legutóbbi kutatások eredményeivel összhangban a mi mintánkon sem mutatható ki szignifikáns különbség a bizalmasok számát tekintve (Albert-Dávid 2016). Településtípus, iskolai végzettség és gazdasági aktivitás szempontjából sem találtunk statisztikai különbséget a bizalmasok számát illetően. Az egyes korcsoportok ugyanakkor ebben az esetben is szignifikáns eltérést mutatnak: a legtöbb bizalmassal az 50–59 éves korcsoport rendelkezett (6,4), a legkevesebb a 70 évesnél idősebbek (4,7). A bizalmasok száma a házások kapcsolathálózatában (5,9), valamint az élettársi kapcsolatban élőkénél (5,1) volt a legmagasabb. A legkevesebb bizalmast az elváltak, különélők (4,6), valamint az özvegyek (4,3) körében mértünk.

DISZKUZZIÓ

Az integrációs kutatás újdonsága, hogy az egyéni kapcsolati erőforrások feltárására egyszerre több módszert is alkalmazott, megteremtve ezzel a lehetőséget az egyes mérőeszközök nyomán kirajzolódó kapcsolatmintázatok összehasonlításához. Ebben a részben az első leíró statisztikák alapján szeretnénk felhívni a figyelmet a kapcsolati napló által hozott „pluszokra” és „mínuszokra” a kutatásban alkalmazott egyéb névgenerátor módszerek („*Hány barátja van Önnek?*”, valamint a Fischer-féle névgenerátor (1982) bizalmas kapcsolatokat feltáró szituációja) által kapott eredményekhez képest. Az összehasonlítás a kapcsolati naplót, valamint névgenerátort is kitöltő 345 fő adatain alapul. Ahogy a módszertani fejezetben is hangsúlyoztuk, a kapcsolati napló egyik legnagyobb erőssége, hogy a válaszadó percepcióján alapuló névgenerátor-módszerekkel szemben valós interakciók mentén tárja fel az egyéni kapcsolathálózatot. Ugyanakkor fontos hangsúlyozni, hogy a névgenerátor-módszerek elsősorban az erős kötésekből

álló személyes kapcsolathálózat feltárására alkalmasak, míg a naplós módszer – eddigi tapasztalataink alapján – az erős és a gyenge kapcsolatokat is felfedi. A két módszer összevetését éppen ezért csak az erős kapcsolatokat mérő kérdések mentén vizsgáljuk. Az adatokat tehát a fentiekkel összhangban három dimenzióban, a rokoni-nem rokoni kötések, a bizalmasok, valamint a barátok számát illetően vetjük össze annak ismeretében, hogy a módszerek eltérő keretei miatt az összehasonlítás csak bizonyos korlátok között lehetséges.

A kapcsolati napló alapján a válaszadók kapcsolathálózatának 48%-át alkotják a rokoni (*kin*) kapcsolatok. Ez az eredmény igazodik a korábbi kutatások tapasztalataihoz (Albert–Dávid 2007, 2015). A naplót is kitöltő válaszadók körében a főkérdőívben feltett névgenerátor-módszer első szituációja⁶ által kirajzolódó kapcsolathálózatokban a rokoni kapcsolatok aránya átlagosan 42% volt, ami nem mutat lényeges különbséget a naplós adatokhoz képest (Albert–Dávid 2016).

Míg a két módszert összevetve a rokoni-nem rokoni kapcsolatok arányában nincs különbség, addig a kapcsolati naplóban átlagosan több *kin* kapcsolatot említettek a válaszadók (lásd 5. táblázat). A naplós adatok szerint a válaszadóknak átlagosan 3,4 (szórás 2,6, min. 0, max. 16) *kin* kapcsolatuk van, a két nap alatt folytatott interakciókra szűkítve az adatbázist ez 2,5-re csökken (szórás 2, min. 0, max. 12), a névgenerátoros módszer első szituációjában ugyanakkor átlagosan egy családi, rokoni kötést említettek a mindkét mérőeszközt kitöltők (szórás 1,1, min. 0, max. 5). Fontos azonban megjegyezni, hogy amíg a névgenerátor-módszernél maximum 5 altert lehetett megnevezni egy-egy szituációban, addig a kapcsolati naplónál nincsen felső határ, így nagyobb teret kaphatnak egyéb rokoni kötések is, azaz az összehasonlítás ebben a formában csak korlátok között lehetséges.

A naplóban fontos, bizalmas kapcsolatként megnevezett ismerősöket ugyancsak a névgenerátor első szituációjával hasonlítottuk össze. Az a 345 kérdezett, aki a naplót is és a kérdőívet is kitöltötte, a naplóban átlagosan 5,2 olyan altert említett, akikkel fontos dolgait meg, vagy inkább megbeszéli (szórás: 3,2, min. 0, max. 20). Abban az esetben, ha az adatbázist csak azokra az alterekre szűkítjük, akikkel a kérdezett a vizsgált két nap alatt tényleges interakcióban volt, akkor ez a szám átlagosan 4 főt jelent (szórás: 2,5, min. 0, max. 14). Az utólagosan említett, további fontos kapcsolatként megjelölt alterek között nagyobb arányban szerepeltek olyan, erős kapcsolatok, akikkel a válaszadók fontos dolgaikat megbeszélik. A névgenerátor első szituációjában említett bizalmas kapcsolatok száma ugyanezen válaszadóknál átlagosan 2,3 volt (szórás: 1,2, min. 0, max. 5) (lásd 5. táblázat). A naplós adatok alapján a bizalmas kapcsolatok körében a

6 „A legtöbb ember egy-egy fontos dolgot időnként megbeszél másokkal. Ha mondjuk az elmúlt fél évre gondol, kik azok az emberek, akikkel Ön a fontosabb dolgait, problémáit megbeszélte? Elég, ha a keresztneveket vagy a kezdetbetűket említi. Legtöbb öt ilyen személyt említhet!” (Fischer 1982)

kin kapcsolatok felülreprezentáltak – az összes említettnek az 58%-a. A névgenerátor által kirajzolódó kapcsolathálózatokban a bizalmas kapcsolatok 42%-a rokon kapcsolat. A naplóban baráti kapcsolatok szintén megjelennek bizalmas kapcsolatokként, de a rokon kötésekhez képest sokkal alacsonyabb arányban – mindössze 20%-át teszik ki a bizalmas kapcsolatoknak. Ezzel ellentétben a névgenerátor-szituációban az említett bizalmas alterek 48%-a barát.

5. táblázat. A kapcsolati napló és a névgenerátor vonatkozó eredményeinek összehasonlítása

	Kin	Bizalmas	Barát
Kapcsolati napló (két nap során lejegyzett alterek)	2,5	4	0,9
Kapcsolati napló (két nap során lejegyzett + további fontos kapcsolatként beírt alterek)	3,4	5,2	1,3
Névgenerátor első szituációjában említettek	0,9	2,3	2,8

A kapcsolati napló alapján a válaszadók átlagosan 1,3 baráttal rendelkeznek, azonban a szórás rendkívül magas (szórás: 1,5, min. 0, max. 12). A kutatásban szereplő klasszikus „*Hány barátja van Önnnek?*” kérdésre adott válaszok kétszer annyi barátot feltételeznek a megkérdezettek kapcsolathálózatában, átlagosan 2,8-at (szórás 3,6, min. 0, max. 30). Ez a különbség is jól rávilágít a naplós módszer azon sajátosságára, hogy a válaszadók percepciójához képest ebben az esetben a valós interakciók alapján rajzolódik ki a kapcsolathálózat struktúrája. Még erőteljesebbé válik a különbség, ha a naplós adatokat ténylegesen azokra az alterekre szűkítjük, akikkel a válaszadók valós interakcióban voltak. A naplót kitöltők a két nap során átlagosan 0,9 barátot említettek (szórás: 1,3, min. 0, max. 12), további fontos kapcsolatként pedig átlagosan 0,4 barátot jelöltek (lásd 5. táblázat). Eszerint jelentős különbség van tehát a baráti kapcsolatok között abból a szempontból is, hogy mennyire képezik részét a mindennapi, valós interakcióknak.

ÖSSZEGZÉS

Az *Integrációs és dezintegrációs folyamatok a mai magyar társadalomban* című országos kutatás keretében lehetőségünk adódott a kapcsolati naplót, mint az egyéni kapcsolathálózat feltárásának alternatív módszerét országos reprezentatív mintán alkalmazni. Hazánkban a kapcsolati napló módszer kialakítása nem túl hosszú múltra tekint vissza, 2010-ben került először alkalmazására Nyíregyházán, egy lokális életminőség-kutatás során és mind ez idáig kisebb mintát (Keresztény Roma Szakkollégiumi Hálózat) vizsgáltunk vele. Ugyanakkor jelenlegi tudásunk szerint a kapcsolati napló módszer országos, reprezentatív mintán történő alkalmazása nemzetközi viszonylatban is egyedülálló.

Az eddigi alkalmazásokhoz képest továbblépést jelentett a korábbi tapasztalatok figyelembevételével, külön ehhez a kutatáshoz kialakított két napos kapcsolati napló, mely a vizsgált időszakban megvalósult interakciókon túl lehetőséget adott a kérdezeteknek arra is, hogy olyan kapcsolataikat is fel tudják jegyezni, akikkel nem találkoztak a vizsgált két nap alatt, de valami miatt fontosak számukra. Így egyrészt képet kaptunk a személyeket körülvevő kapcsolathálózat aktivizálódó részéről, ugyanakkor megismerhettük az egyén számára fontos, de nem feltétlenül aktív részét is. A feljegyzett kapcsolatok minél szélesebb körű megismeréséhez 19 névinterpretáló kérdést dolgoztunk ki, mely tartalmazza az adott interakcióra (beszélgetés) vonatkozó információkon túl a megnevezett személyek (alterek) szociodemográfiai jellemzőit, továbbá az ego-alter kapcsolat jellemzőit. Ugyancsak újszerűek a névinterpretáló kérések között megjelenő, a kapcsolatok erősségét vizsgáló névinterpretáló kérdéseink, melyek kialakításakor Granovetter definíciójából indultunk ki.

Tanulmányunkban a kutatás során kapcsolati naplót is kitöltő 345 válaszadó egyéni kapcsolathálózati jellemzőit mutattuk be méret és kompozíció szerint. A mintába került válaszadók összesen 2023 altert jegyeztek fel a kapcsolati naplókba, ennyi emberrel találkoztak a vizsgált két nap alatt. Velük összesen 3816 alkalommal kerültek valamilyen formában (személyesen, telefonon, interneten) interakcióba. Az átlagos network-méret 5,7. A megkérdezettek 564 további altert jegyeztek fel, akikkel a két nap alatt nem voltak interakcióban, de fontos kapcsolatok. Velük kiegészítve, a kapcsolati napló adatai alapján a megkérdezettek ilyen módon mért átlagos network-mérete 7,2.

Összefüggést keresve a fő szociodemográfiai, szocioökonómiai változók között a legmeghatározóbb változóknak az életkor, a családi állapot, valamint az iskolai végzettség bizonyultak. A network összetétele szempontjából megerősíthetjük a korábbi kutatások eredményeit: a naplót kitöltők szociodemográfiai szempontból saját magukhoz hasonló ismerősi körrel rendelkeznek, a kapcsolati napló által feltárt kapcsolathálózatok tehát erősen homofilek.

A továbbiakban a naplóban a két nap alatt nem megjelenő, de fontos kapcsolatként megjelölt ismerősöket összehasonlítottuk azokkal az alterekkel, akikkel a válaszdók tényleges interakcióban voltak a vizsgált időszak alatt és azt láttuk, hogy a két nap alatt bejegyzett alterek között szignifikánsan nagyobb arányban találunk *non-kin* kapcsolatokat. Ez igazolja a módszer azon hozadékát, hogy a valós kapcsolatokat feltáró naplóban sokkal inkább megjelennek az egyén közvetlen környezetében lévő gyenge, a társadalmi integráció szempontjából fontos kapcsolatok.

A kapcsolati napló a rokoni, valamint a bizalmas kapcsolatok számát vizsgálva a kapcsolatok szélesebb körét mutatja, ugyanakkor a nem rokoni kapcsolatokat is tágabb spektrumban, több gyenge kötéssel jeleníti meg. Az egyéb kapcsolatok között például olyan altereket említettek a kitöltők, akikkel munkájuk során kapcsolatba kerülnek, vagy valamilyen szolgáltatás igénybevétele miatt találkoznak. Ezek a gyenge kötések, amik esetenként potenciális erőforrást jelenthetnek az egyén számára.

A kapcsolati napló eredményei nem támasztják alá azon korábbi kutatások eredményeit, miszerint a nők kapcsolathálózatában a rokoni kötések dominánsabban jelennek meg, és életkor szempontjából sem találtunk statisztikai eltérést a rokoni kapcsolatok arányában. A családi állapot ugyanakkor nagymértékben meghatározza a rokoni kapcsolatok arányát az egyéni kapcsolathálózatban: a rokoni kapcsolatok aránya az egyedülállók, valamint az özvegyek, továbbá a különélők-éltak körében a legalacsonyabb. A családi állapot hatását az életkor nagyban árnyalja.

Integrációs szempontból fontos kérdés lehet a kapcsolatok eredete. A vonatkozó névinterpretáló kérdések mentén megállapíthatjuk, hogy a 30 évnél fiatalabb korosztály esetében az ismerkedés terepét hangsúlyosan az iskola, valamint a közös társaság adja, 30 év felett azonban elsősorban a munkahelyi ismeretségek válnak meghatározóvá. Az idősebb korosztályt illetően a 60 éven felül a szomszédsági kapcsolatok látszanak megerősödni, 70 éven felül pedig a családi kötésekén túl megnő a szerepe a szolgáltató szektor által közvetített ismerősöknek. Ugyancsak lényeges hangsúlyozni, hogy az alacsony iskolai végzettséggel rendelkező válaszdók ismerkedési terepét leginkább a család adja, ami magyarázza az erős kapcsolatok nagyobb arányát. A szakmunkásképző, szakiskolai képzéssel rendelkezők esetében a rokonság mellett hangsúlyosabban jelennek meg a szomszédsági viszonyok, melyek már kissé színesebbé, heterogénné tehetik a networköt. Az érettségizett válaszdókat vizsgálva felülreprezentáltak a közös társaságból és munkahelyi, szakmai körből eredő ismeretségek, a diplomával rendelkezőknél pedig a munkahelyi kapcsolatokon kívül az oktatási rendszeren keresztül szerzett ismeretségek jelennek meg erőteljesebben, azaz a társadalmi integráció szempontjából fontos gyenge kötések.

A kutatás során alkalmazott különböző módszerek lehetőséget adtak az összehasonlításra is. Tanulmányunkban a kapcsolati napló, illetve a névgenerátor első szituációjából származó adatokat vetettük össze három dimenzióban: 1) a rokoni-nem rokoni kötések, 2) a bizalmasok, valamint 3) a barátok számát illetően.

Tapasztalataink szerint a két módszert összevetve a rokoni-nem rokoni kapcsolatok arányában nincs különbség, viszont a kapcsolati naplóban átlagosan több rokoni kapcsolatot említettek a válaszadók. A napló adatai szerint a válaszadóknak átlagosan 3,4 rokoni kapcsolatuk van (a két nap alatt folytatott interakciókra szűkítve az adatbázist ez 2,5-re csökken), ugyanakkor a névgenerátoros módszer első szituációjában átlagosan egy családi, rokoni kötést említettek a kitöltők. Itt fontos újból hangsúlyozni, hogy a naplóban korlátlan volt a megjelölhető személyek száma, míg a névgenerátor módszer vizsgált szituációjában maximum 5 altert írhattak be a megkérdezettek, továbbá míg a névgenerátor elsősorban az erős kötésekkel álló kapcsolathálózat feltárására fókuszál, a napló gyenge kapcsolatokat is mér.

A megkérdezettek a naplóban átlagosan 5,2 olyan altert említettek, akikkel fontos dolgait meg-, vagy inkább megbeszéli. Abban az esetben, ha az adatbázist csak azokra az alterekre szűkítjük, akikkel a kérdezett a vizsgált két nap alatt tényleges interakcióban volt, akkor ez a szám átlagosan 4 főt jelent. A névgenerátor első szituációjában említett bizalmas kapcsolatok száma ugyanezen válaszadóknál átlagosan 2,3 volt.

A felmérésben szereplő, a válaszadó percepcióján alapuló névgenerátor-módszerrel összevetve a konkrét, megvalósult interakciókra épülő kapcsolati napló összességében viszont kevesebb baráti kapcsolatot fedett fel. A naplóban a baráti kapcsolatok ötödét teszik ki a bizalmas kapcsolatoknak, ellentétben a névgenerátor-szituációval, ahol az említett bizalmas alterek közel fele barát.

A kapcsolati napló alapján a válaszadók átlagosan 1,3 baráttal rendelkeznek, a kutatásban szereplő klasszikus „*Hány barátja van Önnek?*” kérdésre adott válaszok azonban kétszer annyi barátot feltételeznek. Ez a különbség is jól rávilágít a naplós módszer azon sajátosságára, hogy a válaszadók percepciójához képest ebben az esetben a valós interakciók alapján rajzolódik ki a kapcsolathálózat struktúrája. Még erőteljesebbé válik a különbség, ha a naplós adatokat ténylegesen azokra az alterekre szűkítjük, akikkel a válaszadók valós interakcióban voltak. Úgy tűnik, hogy jelentős különbség van a baráti kapcsolatok között abból a szempontból is, hogy mennyire képezik részét a mindennapi, valós interakcióknak.

HIVATKOZÁSOK

- Albert F. – Dávid B. (1998) A barátokról. In Kolosi T. – Tóth I. Gy. – Vukovich Gy. (szerk.) *Társadalmi riport 1998*. TÁRKI, Budapest, 257–276.
- Albert F. – Dávid B. (1999) A bizalmas kapcsolatokról. In Szivós P. – Tóth I. Gy. (szerk.) *Monitor 1999*. TÁRKI, Budapest, 218–230.
- Albert F. – Dávid B. (2003) *Az emberi kapcsolatok alakulása Magyarországon a XX. század utolsó évtizedében*. TÁRKI, Budapest.
- Albert F. – Dávid B. (2007) *Embert barátjáról. A barátság szociológiája*. Századvég Kiadó, Budapest.
- Albert F. – Dávid B. (2012) Az interperszonális kapcsolathálózati struktúra átrendeződése Magyarországon. In Kovács I. et al. (szerk.) *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon*. Argumentum Kiadó, Budapest, 343–356.
- Albert F. – Dávid B. (2015) Mikromiliő integrációs megközelítésben: A személyes kapcsolatokra vonatkozó eddigi kutatási eredmények áttekintése. *Socio.hu: Társadalomtudományi Szemle*, 2015(4), 1–11.
- Albert F. – Dávid B. (2016) A magyarországi kapcsolathálózati struktúrák jellemzői 2015-ben. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 2016(3), 22–47.
- Angelusz R. – Tardos R. (1991) A magyarországi kapcsolathálózatok néhány sajátossága. In Angelusz R. – Tardos R. (szerk.) *Hálózatok, stílusok, struktúrák*. ELTE Szociológiai Intézet – Magyar Közvéleménykutató Intézet, Budapest, 55–77.
- Angelusz R. – Tardos R. (1998) A kapcsolathálózati erőforrások átrendeződésének tendenciái a kilencvenes években. In Kolosi T. – Tóth I. Gy. – Vukovich Gy. (szerk.) *Társadalmi riport 1998*. TÁRKI, Budapest, 237–256.
- Angelusz R. – Tardos R. (2002) Társas kötelékek és kulturális tradíciók a magyar zsidóság különböző nemzedékeiben. In Kovács A. (szerk.) *Zsidók a mai Magyarországon*. Új Mandátum, Budapest, 41–76.
- Angelusz R. – Tardos R. (2006) Hálózatok a magyar társadalomban. In Kovács, I. (szerk.) *Társadalmi metszetek*. Napvilág Kiadó, 227–252.
- Angelusz R. – Tardos R. (2011) Régi és új törésvonalak, polarizáció, divergenciaspirál. In Tardos R. – Enyedi Zs. – Szabó A. (szerk.) *Részvétel, képviselőlet, politikai változás*. Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, Budapest, 347–382.
- Coleman, J. S. (1988) Social Capital in the Creation of Human Capital. *American Journal of Sociology*, (94), S95–120.
- Dávid, B. – Huszt, É. – Barna, I. – Fu, Y.-c. (2016) Egocentric Contact Networks in Comparison: Taiwan and Hungary. *Social Networks*, 44(2016), 253–265.
- Dávid B. – Huszt É. – Lukács Á. (2016) A társas kapcsolatok jelentősége a társadalmi integrációban. In Kósa Zs. (szerk.) *Helyzetkép a magyarországi romákról*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 67–86.
- Fischer, C. (1982) *To Dwell Among Friends*. Berkeley: University of California Press.
- Freeman, L. C. – Thompson, C. R. (1989) Estimating acquaintanceship volume. In Kochen, M. (szerk.) *The Small World*. New York: Ablex, Norwood, 147–158.

- Fu, Y.-c. (2005) Measuring Personal Networks with Daily Contacts: a Single-item Survey Question and the Contact Diary. *Social Networks*, 27(3):169–186.
- Fu, Y.-c. (2007) Contact Diaries: Building Archives of Actual and Comprehensive Personal Networks. *Field Methods*, 19(2), 194–217.
- Fu, Y.-c. (2008) The Immediate Returns on Time Investment in Daily Contacts. Exploring the Network-Overlapping Effects from Contact Diaries. In Hsung, R. M. – Lin, N. – Breiger, R. (szerk.) *Contexts of Social Capital. Social Networks in Markets, Communities and Families*. Routledge, Taylor and Francais Group, New York, London, 327–348.
- Fu, Y.-c. – Wang, D.-W – Chuang, J.-H. (2012) Representative Contact Diaries for Modeling the Spread of Infectious Diseases in Taiwan. *PLoSOne*, 7(10), e45113. DOI: 10.1371/journal.pone.0045113.
- Fu, Y.-c. – Ho, H.-C. – Chen, H.-M. (2013) Weak Ties and Contact Initiation in Everyday Life: Exploring Contextual Variations from Contact Diaries. *Social Networks*, 35(3): 279–287.
- Gerő M. – Hajdu G. (2015) Az egyéni kapcsolatháló nagysága, heterogenitása és a társadalmi integráció Magyarországon. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 2015(4), 12–33.
- Granovetter, M. S. (1973) The Strenght of Weak Ties. *American Journal of Sociology*, 78(6), 1360–1380.
- Granovetter, M. S. (1974) *Getting a Job. Study of Contacts and Careers*. Cambridge: Harvard University Press.
- Gurevitch, M. (1961) *The Social Structure of Acquaintanceship Networks*. Ph.D. Dissertation. Massachusetts: Institute of Technology, Department of Economics and Social Science.
- Husztai É. – Dávid B. – Vajda K. (2013) Strong tie, weak tie and in-betweens: a continuous measure of tie strength based on contact diary datasets. *Procedia: Social and Behavioral Sciences*, 79(6), 38–61.
- Husztai É. (2015) *Megismer-betem. A személyes kapcsolathálózat feltárásának új formája: kapcsolati napló*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- Kopasz M. – Szántó Z. – Várhalmi Z. (2008) A magyar háztartások tagjainak kapcsolatháló-dinamikája 1992 és 2007 között. In Kolosi T. – Tóth I. Gy. (szerk.) *Újratervezés. Életutak és alkalmazkodás a rendszerváltás évtizedeiben*. TÁRKI, Budapest, 105–120.
- Kretzschmar, M. – Mikolajczyk, R. T. (2009). Contact Profiles in Eight European Countries and Implications for Modelling the Spread of Airborne Infectious Diseases. *PLoS One*, 4(6), e5931.
- Kovács I. – Hajdu G. – Gerő M. – Kristóf L. – Szabó A. (2016) A magyar társadalom integrációs és rétegződésmoდეllei. *Szociológiai Szemle*, 26(3), 4–27.
- Laumann, E. O. (2006) A 45-year Retrospective on Doing Networks. *Connections*, 27, 65–90. <http://doi.org/10.1.1.211.8478>.
- Lonkila, M. (1999) *Social Networks in Post-Soviet Russia: Continuity and Change in the Everyday Life of St.Petersburg Teachers*. Kikimora Publications, Helsinki.
- Lukács, Á. – Dávid, B. (2015) *Gypsy University Students' Network Composition from the Social Capital Approach*. Sunbelt XXXV International Sunbelt Social Network Conference, International Network for Social Network Analysis (INSNA), Brighton, UK, 23–28 June, 2015.

- Mossong, J. – Hens, N. – Jit, M. – Beutels, P. – Auranen, K. – Mikolajczyk, R. – Massari, M. – Salmaso, S. – Tomba, G. S. – Wallinga, J. – Heijne, J. – Sadkowska-Todys, M. – Rosinska, M. – Edmunds, W. J. (2008) Social contacts and mixing patterns relevant to the spread of infectious diseases. *PLoS Medicine*, 5(3), e74.
- Pahl, R. – Spencer, L. (2004) Personal Communities: Not Simply Families of 'Fate' or 'Choice'. *Current Sociology*, 52(2), 199–221. DOI: 10.1177/0011392104041808.
- Pál, J. – Stadtfeld, C. – Grow, A. – Takács, K. (2015) Status perceptions matter: Understanding disliking among adolescents. *Journal of Research on Adolescence*, 26(4), 805–818. DOI: 10.1111/jora.12231.
- Portes, A. (1998) Social Capital: Its Origins and Applications in Modern Sociology. *Annual Review of Sociology*, (24), 1–24.
- Read, J. M. – Edmunds, W. J. – Riley, S. – Lessler, J. – Cummings, D. A. (2012) Close encounters of the infectious kind: methods to measure social mixing behaviour. *Epidemiology and Infection*, 140(12), 2117–2130.
- Sik E. (1988). *Az „örök” kaláka*. Gondolat, Budapest.
- de Sola Pool, I. – Kochen, M. (1978) Contacts and Influence. *Social Networks*, 1(1978/1979), 5–51.
- Szabó A. – Oross D. (2016) A politikai rendszerintegrációt befolyásoló tényezők. *Politikatudományi Szemle*, 25(3), 59–84.
- Tóth O. (2012) Társadalmi integráció és család. In Kovács I. et al. (szerk.) *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon*. Argumentum Kiadó és MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet, Budapest, 369–382.
- Utasi Á. (1990) Baráti kapcsolatok. In Andorka R. – Kolosi T. – Vukovich Gy. (szerk.) *Társadalmi riport 1990*. TÁRKI, Budapest, 475–487.
- Utasi Á. (1991) Az interperszonális kapcsolatok néhány nemzeti sajátosságáról. In Utasi Á. (szerk.) *Társas kapcsolatok*. Gondolat, Budapest, 169–193.
- Utasi Á. (2002) *A bizalom hálójá*. Új Mandátum, Budapest.
- Utasi Á. – Páthy Á. – Hári P. (2004) A kapcsolatok nemzetközi trendje másfél évtized távlatában. In Utasi Á. (szerk.) *Kapcsolatok nemzetközi metszetben*. MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest, 9–39.
- Utasi Á. (2006) A minőségi élet feltételei és forrásai. In Utasi Á. (szerk.) *A szubjektív életminőség forrásai. Biztonság és kapcsolatok*. MTA Politikai Tudományok intézete, Budapest, 13–50.
- Utasi Á. (2008) *Éltető kapcsolatok. A kapcsolatok hatása a szubjektív életminőségre*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest.
- Utasi Á. (2013) *Kötelékben. Szolidaritás-hálók és közélet*. Belvedere – MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, Szeged.
- Vastagh Z. – Huszár Á. (2008) Kapcsolatszegény – Aki szegény az a legszegényebb? *Statistikai Szemle*, 86(12), 1103–1125.
- Yen, T.-J. – Fu, Y.-c. – Hwang, J.-S. (2016) Alters as Species: Predicting Personal Network Size from Contact Diaries. *Social Networks*, 45, 78–88.

FÜGGELÉK

	Két nap alatt folytatott interakciók száma	Network-méret (két nap alatt beírt alterek + további fontos kapcsolatként beírt alterek száma)
<i>Életkori csoportok</i>	$p=0,030$	$p=0,008$
18–29	11,5	6,8
30–39	12,8	7,4
40–49	9,8	6,5
50–59	11,8	9,1
60–69	9,5	7,3
70+	8,5	5,9
<i>Családi állapot</i>	$p=0,002$	$p=0,032$
Egyedülálló	10,9	7
Élettársi kapcsolatban él	11,5	6,5
Házass	12,2	8,1
Különélő, elvált	9,3	6,9
Özvegy	7,1	5,8
<i>Gazdasági aktivitás</i>	$p=0,033$	<i>nincs szignifikáns kapcsolat</i>
Alkalmazott	11,7	
Vállalkozó, önálló, saját vállalkozásában alkalmazott	2,1	
Alkalmi munkákat, megbízásokat vállal	8,7	
Munkanélküli (köz munkás is)	12,9	
Nyugdíjas (öregségi, rokkant, özvegyi)	8,7	
Szülési szabadságon, gyeden, gyesen, gyeten van	8,7	
Tanuló	12,9	
Egyéb (pl. eltartott)	9,6	
<i>Településtípus</i>	$p=0,047$	$p=0,049$
Budapest kerületei	10,5	6,6
Megyeszékhely, megyei jogú város	9	6,7
Többi város	11,1	6,9
Község, nagyközség	12,2	8,3

A LAKÓHELY HATÁSA A TÁRSADALMI KAPCSOLATOKRA

BEVEZETÉS

A kapcsolathálózatok hatása az emberi életre, a mindennapokra elvitathatatlan, ezért nagyon fontos az ezek mögött rejlő folyamatok és okok minél alaposabb megismerése. Tanulmányunkban azt vizsgáljuk, hogy a lakóhely területi adottságai mennyiben határozzák meg az emberek kapcsolathálózatát, illetve mennyiben módosul ez a hatás, ha egyéb jellemzőket is bevonunk az elemzésbe. Jelen cikkben az emberek kapcsolathálózatait két aspektusból közelítjük meg: egyrészt az erős kötések, másrészt a gyenge kötések szempontjából. A területiségre vonatkozó alapmodellünkben a régiós elhelyezkedés és a település típusa mellett olyan változók szerepelnek, melyek azt mérik, hogy a kérdezett lakóhelyének környékén mekkora az aránya a különböző csoportoknak (szegények, gazdagok, illetve romák). Legfőbb elemzési kérdésünk az, hogy Magyarországon hat-e a területiség a kérdezettek más jellemzőinek kontrollálása mellett is, és ha igen, akkor mik azok a területiséggel kapcsolatos tényezők, amelyek valamilyen módon befolyásolják az emberek kapcsolathálózatait.

ELMÉLETI KERETEK

A kapcsolathálózat-elemzésnek széles hazai és nemzetközi irodalma van, népszerű kutatási területté vált az elmúlt évtizedekben. Az első fontosabb kutatások az 1950-es, 1960-as évekre datálhatóak, jelentőségük pedig azóta is töretlen (Kmetty–Koltai 2015).

Jelen tanulmányban a kapcsolathálózatokat két – már említett – aspektusból mértük: az erős és a gyenge kötésekkel. Ezen fogalmakat Granovetter (1973) vezette be. Az erős kötésekkel érzelmiileg töltött kapcsolatokként definiálta, amelyekre igaz a kölcsönösség, illetve az, hogy a kapcsolat ápolására tagjai bizonyos mennyiségű időt fordítanak. Ezek az erős kötések nagyon zárt csoportokat alkotnak, ami egyszerre pozitív és negatív tulajdonságuk is. Hátrányuk az, hogy megnehezítik az egyének információhoz jutását, előnyük pedig az, hogy biztos alapot, bázist nyújtanak. Az erős kapcsolatokra igaz, hogy nagyon szorosan kötődnek az egyénhez (granovetteri terminusban ego-hoz) (Granovetter 1973).

Ezzel szemben a gyenge kötésekre a csoportok közötti kapcsolat, az információk intenzívebb és hatékonyabb áramlása jellemző. Az egyén ismerősein keresztül hozzá férhet más csoportokhoz (azok társadalmi tőkéjéhez, információihoz), így sok esetben (például: munkakeresés) ezen kötéseit célszerű használnia, ha például javítani akarja felfelé mobilitási esélyeit (Granovetter 1973).

A kapcsolathálózatokat több olyan dimenzió is befolyásolja, amelyek eloszlása területi szinten nem egyenlő. Ilyen például a gazdasági fejlettség, a jövedelem, amelyek erős hatással vannak a kapcsolathálózatokra. Csizmadia Zoltán (2014) egyik tanulmányában az országhatárokat túllépve, európai uniós szinten is vizsgálta a városhálózati különbségeket. Klaszterelemzési tipológiájában (melyet a NUTS 3-as szintű adatok alapján hozott létre) négy kategóriába sorolta az európai városokat,¹ a magyar városok (sőt, Kelet-Közép-Európa városai is) egy homogén – az európai összehasonlításban fejletlen – egységet alkotnak (Budapest kivételével). A fejlettséget tekintve azt állapította meg, hogy mind Európára, mind Magyarországra nézve igaz az, hogy északról, illetve nyugatról haladva lefelé, dél és kelet felé, egyfajta lépcsőzetes struktúrában csökken a fejlettség szintje (Csizmadia 2014).

A magyarországi regionális gazdasági különbségek vizsgálatakor egy másik lehetséges indikátor, hogy hány innovatív, kutatás-fejlesztéssel, termékgyártással foglalkozó formális cég található az adott régió területén. A számarányokat tekintve körülbelül húsz százalékpontnyi a különbség a fejlett régiók (Közép-Magyarország és Nyugat-Dunántúl) és a legelmaradottabb területek (Dél-Dunántúl és Észak-Magyarország) között (Grosz–Csizmadia 2012). Ezen adatok alapján is elmondható tehát, hogy a magyarországi területi egyenlőtlenség egy létező probléma, ugyanaz az észak-déli, illetve nyugat-keleti fejlettségi lejtő figyelhető meg, mint ami kontinensi szinten is kimutatható.

Az ilyen jellegű területi egyenlőtlenségek csökkentését elősegítheti egy-egy nagyobb beruházás, fejlesztés. Azonban – ahogy Balogh Péter (2009) kimutatta – már egy-egy projekt elbírálásánál is jelentős a különbségek mutatkoznak abból a szempontból, hogy melyik régióból adták be.² Tanulmányában bebizonyította, hogy ezek a támogatások – a várakozásokkal ellentétben – nem rendelkeznek kiegyenlítő hatással, amit az is bizonyít, hogy sokkal nagyobb egy projekt elnyerésének az esélye, ha a pályázatot a közép-magyarországi régióból adták be (Balogh 2009). Látható tehát, hogy még azok a

1 1-es klaszter: fejlett városok, növekvő GDP, magas népsűrűség, lakosságszám növekedése

2-es klaszter: átlagosan fejlett városok, növekvő GDP, fiatalok túlsúlya

3-as klaszter: átlagosan fejlett városok, stagnáló népesség, elöregedés

4-es klaszter: fejletlen városok, csökkenő népesség

2 A központi régiók pályázata 2,5-szer nagyobb eséllyel lesznek pozitívan elbírálva a többi régióhoz képest (Balogh 2009: 86).

törekvések sem mentesek a területi egyenlőtlenségektől, amelyek éppen ezek csökkenésére irányulnak, sőt, éppen, hogy felerősítik azokat.

A kapcsolathálózatok és a területiség kapcsolatának vizsgálata erősebb a nemzetközi publikációkban, azonban a magyar kutatások közül is megemlíthetők olyanok, melyek ugyan nem csupán erre a kontextusra fókuszáltak, mégis említésre méltó megállapításokat tettek.

Angelusz és Tardos (2011) *A kapcsolathálózati erőforrások átrendeződésének tendenciái a kilencvenes években* című tanulmányukban más dimenziók mellett vizsgálták a regionális tényezők hatását is, és úgy találták, hogy a figyelemre méltó különbségek nem települési szinten mozognak, hanem ezeken túllépve, sokkal inkább a régiók szintjén. Eszerint kapcsolathálózati szempontból a legjobb helyzetben az északnyugati országrészben élők voltak, őket a dél-dunántúli régió követi. Ezt az eredményt pedig nem a vagyoni helyzettel, vagy az iskolázottsággal lehet magyarázni, hanem feltehetően egy olyan kontextuális hatásról van szó, ami az urbanizációs trendekkel, ezeknek az országrészeknek a kevésbé viharos történelmi múltjával, esetleges turisztikai vonzerejével függhet össze (Angelusz–Tardos 2011).

Albert Fruzsina és Dávid Beáta (2016)

a jelen kötet alapjául szolgáló kutatásra alapozva azt a megállapítást tették, hogy a területiség fontos aspektus a kapcsolathálózatok szempontjából. Tanulmányukban amellet érvelnek, hogy a területiség gyenge kötésekre való hatásának vizsgálatába érdemes bevonni a gyenge kötések státusát, mivel az közvetetten a jövedelmi helyzet lenyomata lehet. Ezt erősítik meg eredményeik is, amely szerint a budapestieknek kevés, de magas státusú gyenge kötése van. További megállapításuk, hogy a kilencvenes évekhez képest több erős kötéssel rendelkeznek az egyének Magyarországon, illetve ezek között a bizalmasok között egyre nagyobb arányban figyelhetők meg családtagok helyett és mellett barátok, bár ez a tény nem eredményez szerteágazóbb kapcsolatrendszert. Tanulmányukból egyértelműen látható, hogy a kapcsolathálózatok a társadalmi helyzetet is mutatják és determinálják (Albert–Dávid 2016). Albert és Dávid eredményeit magyarázhatja Hajdu és Kristóf szintén ezen kutatásból származó tanulmánya, amely szerint a jövedelmi helyzetet illetően igen nagyok az eltérések az ország keleti és nyugati fele között (a közép- és nyugat-magyarországi régió javára), illetve a különböző településtípuson élők jövedelem szerinti megoszlásánál Budapest emelkedik ki a többi kategóriából (Hajdu–Kristóf 2015). Ezen eredmények tehát megerősítik az Albert–Dávid szerzőpáros egy korábbi megállapítását, miszerint „*Minél jobb anyagi helyzetben van valaki, annál több a barátja.*” (Albert–Dávid 2001: 99)

Ha pedig a már-már klasszikusnak mondható város-vidék párosítást vizsgáljuk, akkor elmondható, hogy az erős kötések inkább a vidéki területekre, míg a gyengék

inkább a városokra jellemzők. Ezt bizonyítja Mair és Thivierge-Rikard egy 2010-ben készült *Americans' Changing Lives* nevű kutatás alapján. Ez a felmérés az egyik legnagyobb múltú, 1986-ban indult longitudinális kutatás az Amerikai Egyesült Államokban, melyben a kezdeti 3617 megkérdezettből 2011-re 1427-t sikerült folyamatosan megkérdezni. Ebből a kutatásból az előbb említett szerzőpáros az idősebb korosztály különböző földrajzi területek szerinti kategóriákba osztása mentén a következőt emeli ki: az erős kapcsolatoknak a szubjektív jólétre nagyobb hatása van a vidéki idősök körében, mint a városban élő társaiknál. Tehát megállapítható, hogy ebben az esetben az erős kötések hatásai régióként eltérők (Mair–Thivierge–Rikard 2010).

Henning és Lieberg egy 1983-ban, majd 1993-ban megismételt svéd kutatásra alapozva megállapították, hogy a gyenge kötések és a szomszédság, lakókönyék kapcsolata sem hanyagolható el, hiszen a lakóhelyi kisközösség elősegíti az ilyen jellegű társadalmi kapcsolatok fejlődését. Kutatásukban bebizonyították, hogy a gyenge kötések fontossága az általuk közvetített dolgokban és előnyökben rejlik, amihez pedig egy szomszédsági viszonyban könnyen hozzá lehet férni (Henning–Lieberg 1996). Bridge állítja, hogy a gyenge kötések nagy részét a lakókönyéki viszonyok adják, sőt ezek a biztonságérzetet adó kötelékek az emberek teljes kapcsolathálózatára kihatnak, túlmutatva a környék szintjén (Bridge 2002).

Ahogy a bemutatott szakirodalmakból látható, a kapcsolathálózatot erősen befolyásolják a területiség különböző aspektusai. Kutatásunk során a területiséget a fenti szakirodalmi eredményeknek megfelelően egyrészt a régiós elhelyezkedés, másrészt a település típusa, harmadrészt pedig a lakóhely környékének jellemzői segítségével mértük. Az elemzések során külön hangsúlyt fektettünk arra, hogy a háttérben felsejlő jövedelmi torzító hatásokat kiküszöböljük, így modelljeinket lépésről-lépésre építettük fel és azt vizsgáltuk, hogy a területi jellemzők hatása a kapcsolathálózatra megmarad-e a feltételezett torzító változók kontrollálása mellett is.

ADATOK ÉS MÓDSZEREK

Az elemzésekhez az *Integrációs és dezintegrációs folyamatok a mai magyar társadalomban* című kutatás adatbázisát használtuk, melynek 2687 fős mintája jól reprezentálja a magyarországi felnőtt lakosságot (Albert–Dávid 2016: 3).

Elsődleges függő változóink a válaszadók által megjelölt erős és gyenge kötések voltak. Az erős kötések számát a névgenerátoros módszer azon kérdésével mértük, amely arra kérdez rá, hogy kik azok az emberek, akikkel a válaszadó az elmúlt fél évben fontosabb dolgait, problémáit megbeszélte. A kérdéshez tartozó utasítás alapján legfeljebb öt ilyen személyt említhettek a kérdezettek. A teljes mintában az említett személyek átlagos száma 2,2, szórása 1,31. A leíró statisztikák alapján az öt főre maximálás mellett

is érdemleges szórása van az erős kötések számának, így tehát egyik fő függő változónak ezen kérdés alapján a közeli kapcsolatok számát, azaz annak mennyiségi indikátorát választottuk. A gyenge kötések a kérdőívben a pozíciógenerátoros módszernek egy huszonegy foglalkozást tartalmazó változatával mérték. A kérdezetteknek arra kellett válaszolniuk, hogy ismernek-e olyan embert, aki az adott foglalkozást űzi, és ha igen, akkor szükség esetén tudnának-e segítséget, tanácsot kérni tőle. A listában különböző presztízsű foglalkozások szerepeltek, úgymint sofőr, bolti eladó, ügyvéd, újságíró, stb. Ezen kérdések közül azt választottuk, amely arra vonatkozott, hogy hány olyan embert ismer a kérdezett, akitől segítséget, tanácsot tud kérni – mivel az erős kötések fentebb bemutatott irodalma alapján az volt fontos számunkra, hogy a kérdezettnek melyek azok az ismerősi kapcsolatai, amelyeket szükség esetén mozgósíthat. A gyenge kötések lehetséges mérőszámai közül is mennyiségi indikátort választottunk függő változónak, tehát modelljeinkkel azt magyaráztuk, hogy hány olyan kapcsolata van a kérdezettnek, amely mozgósítható. Az ilyen kapcsolatok átlaga a teljes mintában 5,4, szórása pedig 4,54.

1. táblázat. Az erős és gyenge kötések leíró statisztikai a teljes mintában

	Átlag	Szórás	Min.	Max.	N
Erős kötések	2,2	1,31	0	5	2687
Gyenge kötések	5,4	4,54	0	21	2687

Mivel mindkét függő változónk magas mérési szintű volt, ezért elemzési módszerként OLS regressziót választottunk. A modellekben tehát azt vizsgáltuk, hogy a lakóhelyet jellemző tényezők hogyan befolyásolják társas kapcsolataink mennyiségét. A lakóhely jellemzőit három szinten mértük. Egyrészt mikroszinten, a lakóhely környékével kapcsolatos kérdésekkel. Másrészt mezzoszinten, a lakóhely településtípusával. Harmadrészt pedig makroszinten, a lakóhely Magyarországon belüli régiós elhelyezkedésével. A regressziós modelleket mindkét esetben négy lépcsőben építettük fel.

Első lépésben csak a lakóhellyel kapcsolatos mikro- és mezzoszintű változók hatását vizsgáltuk, amelynek során a településtípust és a lakóhely környékével kapcsolatos változókat vontuk be. A lakóhely környékére vonatkozóan négy kérdést tettek fel a kérdőívben a válaszadóknak, melyek a következők voltak: „A környéken, ahol lakik, mennyien vannak (...) szegények; gazdagok, jómódúak; romák/cigányok; idősebb korosztály (45 éven felüliek)?” A válaszlehetőségek a következők voltak: mindenki, vagy szinte mindenki; körülbelül fele részben; kisebb részben; senki vagy szinte senki. Az utolsó csoportot elemzésünkben nem vizsgáltuk, mivel a 45 éves korhatárból fakadó társadalmi összetétel feltételezésünk szerint nincs erős összefüggésben a kapcsolathálózat nagyságával. Az első három kérdést azonban bevontuk az elemzésbe.

Mivel ezen változók hatása nagyban a kérdezettek társadalmi státusát tükrözheti, ezért második lépésként kontrollváltozókat is beépítettünk a modellbe, melynek célja az

volt, hogy kiszűrjük a lakóhely jellegét mérő változók közül a látszólagos kapcsolatokat és a településtípus, továbbá a környék összetételét mérő változók hatását ezen zavaró tényezőktől megtisztítsuk. Ezek bevonásával tehát megvizsgálhatjuk, hogy a különböző szociodemográfiai és társadalmi státust mérő változók kontroll alatt tartásával is fennáll-e a lakóhely különböző jellemzőinek hatása az erős és a gyenge kapcsolatok számára.

A lakóhelyet viszont nemcsak a szűkebb környezet (mint a környék, vagy a település jellege) határozza meg, hanem az is, hogy az országon belül hol helyezkedik el. Ahogy a korábbiakban bemutattuk, Magyarországon a területi egyenlőtlenségek hatása a társadalmi státusra és kapcsolatokra erősen ható dimenzió mentén kifejezetten nagy (Angelusz–Tardos 2011). Éppen ezért fontosnak tartottuk a lakóhely makroszintjét, a régiós elhelyezkedést is bevonni az elemzésbe. Ez a lépés – azon túl, hogy a régiós különbségek megfigyelésére is lehetőséget ad – azt is biztosítja, hogy a településtípus és a régió közti torzító hatásokat, tehát az egyes régiók településszerkezeti különbségeit kontroll alatt tartsuk.

Utolsó lépésként interakciós tagokat építettünk be a modellbe, mivel úgy véltük, hogy az, hogy valaki milyen környéken lakik, nem feltétlenül önmagában befolyásolja társas kapcsolatait, hanem attól függően, hogy milyen jellegű településen helyezkedik el a környék, más és más hatása lehet. Éppen ezért modellünkbe a településtípus és a környékre vonatkozó három kérdés egy-egy interakcióját is bevontunk, és azt vizsgáltuk, hogy mindezek hogyan hatnak a kapcsolatok nagyságára.

A korábbi szakirodalmi eredmények alapján azt feltételezzük, hogy az erős kötések számát kevésbé befolyásolják a lakóhelyi jellemzők, mint a gyenge kötésekét, amelyeknél azonban a területiség mindhárom vizsgált dimenziójánál összefüggést várunk.

EREDMÉNYEK

Elsőként az erős kötések számát magyarázó modellt mutatjuk be. A modell mind a négy lépésben szignifikáns volt, a megmagyarázott hányad lépésről lépésre nőtt (az első modellben 2,5 százalék volt a megmagyarázott hányad, az utolsóban pedig 7,9 százalék). Az első modellben mind a településtípus, mind pedig a szegények aránya szignifikáns kapcsolatot mutatott az erős kötések számával. Eszerint minél magasabb szintű településen él valaki és minél kevesebb szegény él lakóhelyének környékén, annál több erős kötéssel rendelkezik. A nem, az életkor, az iskolázottság és az egy főre jutó havi jövedelem bevonásával azonban a környéken élő szegények arányát mérő változó szignifikáns hatása eltűnik, itt tehát helyes volt feltételezésünk, hogy ez a kérdés közvetetten igazából a kérdezett társadalmi státusának hatását mutatja. A kontrollváltozók együtthatói alapján az látható, hogy minél fiatalabb valaki, minél iskolázottabb és minél magasabb az egy főre jutó jövedelme, annál több olyan ember van körülötte, akikkel

megbeszélheti fontosabb dolgait, problémáit. A településtípus hatása viszont továbbra is szignifikáns, amely szerint függetlenül a kérdezett társadalmi pozíciójától, még mindig igaz az, hogy a nagyobb településen élőknek több erős kötése van. A régiók bevonása után a kontrollváltozók hatása (és hatásuknak iránya) ugyan megmarad, de a településtípus elveszíti szignifikáns összefüggését az erős kapcsolatok számával. Eszerint tehát ha az azonos régiókban élőket vizsgáljuk, a különböző településtípuson élők nem különböznek abban a tekintetben, hogy hány közeli kapcsolatuk van. A régiók³ bevonásakor referenciacsoportnak Közép-Magyarországot választottuk, a többi régió hatását tehát ehhez képest kell értelmeznünk. Mindhárom további régió hatása szignifikánsan különbözik Közép-Magyarországhoz képest és azt láthatjuk, hogy az ott élők mindegyik esetben kevesebb erős kötéssel rendelkeznek. Az értékeket vizsgálva relatíve a legkevesebb erős kapcsolattal a Közép- és Nyugat-Dunántúlon élők rendelkeznek, náluk valamivel többel a dél-dunántúli lakosok, és relatíve a legtöbbet a Kelet-Magyarországon és Közép-Magyarországon élők, amelyek között nincs szignifikáns különbség az erős kötések számát illetően. Az utolsó lépésben beépített interakciós tagok közül egyik sem bizonyult szignifikánsnak, a harmadik modell eredményei nem változtak jelentősen. Összességében azt mondhatjuk tehát, hogy feltételezésünk, amely szerint a lakóhely különböző jellemzői nem igazán befolyásolják azt, hogy valakinek hány olyan ember van a környezetében, akivel meg tudja beszélni fontosabb dolgait, problémáit, helytállónak bizonyult. A három különböző szintű lakóhelyi jellemző közül csak a makroszintű régiós elhelyezkedés bizonyult szignifikáns hatásúnak a komplex modellben. Az erős kapcsolatok szempontjából tehát régiós különbségekről beszélhetünk (és ezen különbségek nem az egyes régiók eltérő településszerkezetével magyarázhatók, hiszen azt kontroll alatt tartottuk a modellünkben). A legtöbb erős kötéssel a Közép- és Kelet-Magyarországon élők rendelkeznek, a legkevesebbet pedig a Közép- és Nyugat-Dunántúlon lakók. A dél-dunántúliak az erős kötések szempontjából az előző két pólus között helyezkednek el. Ezek az összefüggések az Angelusz–Tardos tanulmány (2011) eredményeitől eltérnek, hiszen ők úgy találtak, hogy az észak-nyugati és a dél-dunántúli területeken élők rendelkeznek a legtöbb személyes kapcsolattal. Ez az eltérés több tényező összhatásából is fakadhat. Egyrészt a két adatfelvétel között nagyjából húsz év telt el, ami nehezíti az összehasonlíthatóságot. Másrészt Angeluszék az erős kötések (náluk: személyes kapcsolatok) operacionalizálásakor több kérdéskört is felölelő, jelen tanulmányban vizsgáltakhoz képest komplexebb változókkal dolgoztak. Továbbá a különböző eredményeket okozhatja a vizsgálatok során kontrollált változók jellege és száma is.

3 A régiós hatások vizsgálatakor egy négykategóriás régiós bontást alkalmaztunk. Megvizsgáltuk azonban eredményeinket úgy is, hogy a jelen elemzésben alkalmazott kelet-magyarországi csoportot részletesebb régiós bontásban vontuk be az elemzésbe. Mivel azonban ez eredményeinket nem változtatta meg jelentősen, ezért a táblázatban és elemzésben is bemutatott négykategóriás változatnál maradtunk.

2. táblázat. A lakóhelyi jellemzők hatása az erős kötések számára

Változók	Csak területi dimenziók	Területi dimenziók és kontroll-változók	Területi dimenziók, kontroll-változók és régiók	Területi dimenziók, kontroll-változók, régiók és interakciós változók
<i>Területiség</i>				
Településtípus	-0,137*** (0,025)	-0,076** (0,030)	-0,033 (0,033)	-0,033 (0,212)
Szegények aránya a környéken	0,088** (0,038)	0,049 (0,042)	0,060 (0,043)	0,127 (0,129)
Gazdagok aránya a környéken	-0,035 (0,038)	0,003 (0,044)	-0,006 (0,044)	0,019 (0,117)
Romák/cigányok aránya a környéken	0,068 (0,039)	0,039 (0,043)	0,054 (0,043)	-0,023 (0,128)
<i>Kontrollváltozók</i>				
Nem		0,068 (0,059)	0,075 (0,058)	0,075 (0,059)
Életkor		-0,014*** (0,002)	-0,014*** (0,002)	-0,014*** (0,002)
Iskolázottság		0,051*** (0,016)	0,047*** (0,016)	0,047*** (0,016)
Egy főre jutó havi jövedelem		2,150E-6*** (0,000)	1,989E-6*** (0,000)	1,990E-6*** (0,000)
<i>Régiók (referenciakategória: Közép-Magyarország)</i>				
Kelet-Magyarország			-0,162* (0,082)	-0,159 (0,082)
Közép- és Nyugat-Dunántúl			-0,388*** (0,089)	-0,389*** (0,090)
Dél-Dunántúl			-0,323** (0,118)	-0,320** (0,118)
<i>Interakció</i>				
Településtípus és szegények arányának interakciója				-0,023 (0,043)
Településtípus és gazdagok arányának interakciója				-0,010 (0,040)
Településtípus és romák arányának interakciója				0,026 (0,041)
F-próba értéke	16,024***	18,716***	15,691***	12,350***
Adjusztált R ²	2,5%	7,1%	8,0%	7,9%
N	2687	2687	2687	2687

OLS regresszió

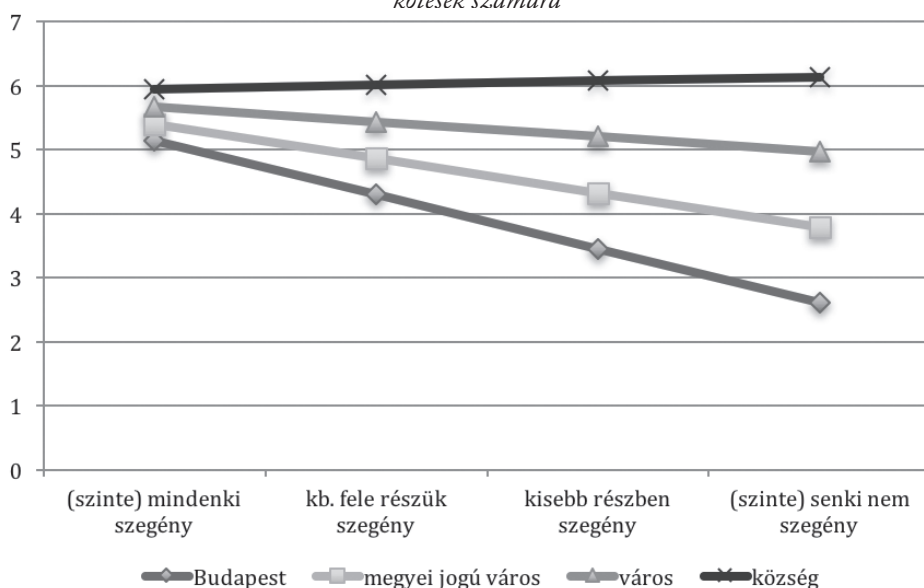
Standardizálatlan regressziós együtthatók (standard hibák zárójelben)

***: $p < 0,001$; **: $p < 0,01$; *: $p < 0,05$

Másodikként a mozgósítható gyenge kötések számának magyarázómodelljét mutatjuk be a lakóhelyi jellemzőkre fókuszálva. A modell minden lépésben szignifikáns, a megmagyarázott hányad lépésről lépésre nőtt és minden esetben magasabb, mint az erős kötéseknel tapasztaltak. Az első modellben a megmagyarázott hányad még csak 3,5 százalék, az utolsóban pedig már 20 százalékos. Ahogy a korábbiakban is írtuk, azt feltételezzük, hogy a gyenge kötésekre jobban hatnak a lakóhelyi tényezők, mint az erős kötésekre, tehát jelen modellben több szignifikáns magyarázóváltozót várunk a lakóhely jellemzői közül. Az első modellben a településtípus hatása az erős kötésekhez képest fordított: minél kisebb településen él valaki, annál több gyenge kötéssel rendelkezik. Ez az eredmény – nem meglepő módon – szinkronban van a szintén ebből a kutatásból készült Albert–Hajdu tanulmánnyal, amely a szegénység és az emberi kapcsolatok közötti összefüggéseket vizsgálta (Albert–Hajdu 2016). A szerzők OLS-modelljükben négy szegénység-indikátort, illetve különböző, településtípust és régiót is tartalmazó kontrollváltozókat használtak, és azt vizsgálták, hogy ezek milyen kapcsolatban vannak különböző kapcsolattípusokkal. Számunkra releváns eredményük, hogy a kisebb településen élők több gyenge kötéssel rendelkeznek, tehát cikkük csak megerősítette a mi eredményünket, miszerint a gyenge kötések száma Budapesten a legkevesebb. Az erős kötésekkel összehasonlítva az is érdekes, hogy a szegények aránya nem bír szignifikáns magyarázóerővel a mozgósítható gyenge kötések számára, a gazdagok és a romák aránya viszont igen. Eszerint minél több gazdag ember és minél kevesebb roma él környékén, annál több gyenge kötéssel rendelkezik valaki. Ez utóbbi esetben azonban ismét felmerül, hogy nem a társadalmi státus közvetett hatásáról van-e szó. A bevont kontrollváltozók hatása mind szignifikáns: a férfiaknak, a fiatalabbaknak, az iskolázottabbaknak és azoknak, akiknek magasabb az egy főre jutó jövedelme, több mozgósítható gyenge kötésük van. A kontrollváltozók bevonásával valamelyest megváltozik a lakóhely jellemzőinek hatása. A településtípus továbbra is szignifikáns, és az előző modell azonos irányú hatást mutat: a kisebb településtípuson élőknek több mozgósítható gyenge kötése van, mint a nagyobb településtípuson élőknek. A lakóhely környékét mutató változóknál viszont már eltéréseket tapasztalhatunk. A romák aránya elveszíti szignifikáns hatását a társadalmi státus kontrollálásával, a gazdagok arányának hatása viszont továbbra is szignifikáns, azonos előjellel, tehát minél több gazdag ember él valakinek a környékén, annál több erős kötése van. Szignifikánssá vált továbbá a szegények arányának hatása, amely nagyon érdekes módon ugyanolyan irányú összefüggést mutat a gyenge kötések számával, mint a gazdagok arányát mérő változó. Minél több szegény él valakinek a környékén, annál több gyenge kötéssel rendelkezik. Azt mondhatjuk, hogy a gazdagok aránya jobban meghatározza a gyenge kapcsolatok számát, mint a szegények aránya. Ez alapján úgy tűnik tehát, hogy a lakóhely környékének két pólusa is pozitív kapcsolatban van a gyenge kötések számával, ami arra utalhat, hogy a környék

homogenitása az, ami befolyásolhatja a gyenge kötéseket. Fontos megjegyezni, hogy ezek a különbségek a válaszadó társadalmi státusának kontroll alatt tartása mellett is fennállnak, tehát nem a státus zavaró hatásáról van szó. Ezt az eredményt igazolja vissza a korábban említett Bridge-tanulmány is, miszerint tehát a gyenge kötéseink nagy részét a lakókörnyezetünkéből választjuk (Bridge 2002). A régiók bevonásával a korábban szignifikáns változóink továbbra is szignifikánsak maradnak és hatásuk iránya is változatlan. A régiók tekintetében elmondható, hogy a mozgósítható gyenge kötések szempontjából nincs különbség a referenciakategóriának választott Közép-Magyarország és a dunántúli régiók között. Az viszont elmondható, hogy a Kelet-Magyarországon élőknek szignifikánsan több gyenge kötésük van, mint a közép-magyarországiaknak. Ahogy korábban már írtuk, azt feltételeztük, hogy a különböző településtípusokon másképp hat a környék összetétele a gyenge kötések számára. Ezen feltételezés teszteléséhez bevontunk kétutas interakciós tagokat a településtípus és a környék összetételét mérő változók között. Az interakciók bevonásával a korábbi hatások nagyrészt megmaradtak és irányuk sem változott meg. Az egyetlen kivétel ez alól az interakció egyik tagját alkotó főhatás, a településtípus hatása, amely az interakciók bevonása után elvesztette szignifikáns hatását. Az utolsó modellben lévő interakciók közül egy lett szignifikáns, amely a településtípus és a szegények arányának együttes hatását mutatja. Az interakció értelmezéséhez az alábbi ábrán megjelenítettük a településtípus és a szegények arányának együttes hatását a mozgósítható gyenge kötések számára.

1. ábra. A településtípus és a szegények arányának interakciós hatása a mozgósítható gyenge kötések számára

Feltételezésünk eszerint helyesnek bizonyult, mivel azt láthatjuk, hogy másképp hat a lakóhely környéke a gyenge kapcsolatok számára az egyes településtípusokban. Községekben ugyanis a szegények számának csökkenésével valamelyest nő a gyenge kapcsolatok száma. Azonban éppen fordított tendenciát figyelhetünk meg a többi településtípus esetén: városokban, megyei jogú városokban és a fővárosban ugyanis a szegények arányának csökkenésével éppen hogy csökken a gyenge kapcsolatok száma és minél nagyobb településtípuson él valaki, annál erősebb ez a tendencia. Egyszerűsítve tehát azt mondhatjuk, hogy a kisebb településtípuson élők közül azok rendelkeznek több gyenge kapcsolattal, akiknek a környékén nem élnek szegények; a nagyobb településtípusok lakosai közül pedig azoknak van több gyenge kapcsolata, akik homogénen szegényebb részekben laknak. Azt láthatjuk tehát, hogy másfajta mechanizmussal hat a társadalmi státus és a környék szegregáltsága kisebb településeken, mint nagyobbakon. Míg kisebb településeken a szegregáltan alacsony státusú környék elvág a más jellegű kapcsolatoktól, addig nagyobb településeken az alacsony státusú környék csak bővíti a kapcsolati hálót. Ennek egyik lehetséges oka, hogy nagyobb településeken egyrészt az infrastrukturális lehetőségek miatt, másrészt a városi léttel járó életmódból fakadóan is sokkal inkább van esélye valakinek magasabb státusúakkal (pl. orvos, ügyvéd) kapcsolatba kerülni, így az alacsonyabb státusú környéken élés feltételezhetően éppen alacsonyabb státusú kötésekkel bővíti a kapcsolati hálót, amelyekkel azok kevésbé rendelkeznek, akik magasabb státusú környékeken élnek.

3. táblázat. A lakóhelyi jellemzők hatása a mozgósítható gyenge kötésekre számára

Változók	Csak területi dimenziók	Területi dimenziók és kontrollváltozók	Területi dimenziók, kontrollváltozók és régiók	Területi dimenziók, kontrollváltozók, régiók és interakciós változók
<i>Területiség</i>				
Településtípus	0,611*** (0,087)	0,844*** (0,097)	0,510*** (0,104)	-0,178 (0,673)
Szegények aránya a környéken	-0,059 (0,133)	-0,362** (0,139)	-0,284** (0,136)	-1,142** (0,409)
Gazdagok aránya a környéken	-0,725*** (0,132)	-0,653*** (0,143)	-0,721*** (0,138)	-0,771** (0,370)
Romák/cigányok aránya a környéken	0,461*** (0,138)	-0,046 (0,142)	0,008 (0,138)	0,089 (0,407)
<i>Kontrollváltozók</i>				
Nem		-0,586*** (0,192)	-0,494** (0,186)	-0,511** (0,186)
Életkor		-0,013** (0,006)	-0,015** (0,005)	-0,016** (0,005)
Iskolázottság		0,641*** (0,052)	0,623*** (0,050)	0,622*** (0,050)
Egy főre jutó havi jövedelem		2,425E-6 (0,000)	7,151E-6** (0,000)	7,597E-6*** (0,000)
<i>Régiók (referenciakategória: Közép-Magyarország)</i>				
Kelet-Magyarország			2,558*** (0,262)	2,544*** (0,262)
Közép- és Nyugat-Dunántúl			0,457 (0,284)	0,442 (0,284)
Dél-Dunántúl			0,187 (0,375)	0,166 (0,375)
<i>Interakció</i>				
Településtípus és szegények arányának interakciója				0,302** (0,136)
Településtípus és gazdagok arányának interakciója				0,013 (0,127)
Településtípus és romák arányának interakciója				-0,026 (0,131)
F-próba értéke	22,822***	38,970***	42,521***	33,944***
Adjusztált R ²	3,5%	14,1%	19,8%	20,0%
N	2687	2687	2687	2687

OLS regresszió. Standardizálatlan regressziós együtthatók (standard hibák zárójelben)

***: $p < 0,001$; **: $p < 0,01$; *: $p < 0,05$

TERÜLETISÉG ÉS INTEGRÁCIÓ

Ahogy a fenti modellek elemzéséből látszik, a területiség erősen meghatározza a kérdezettek kapcsolati hálóját, különösen a gyenge kötések esetén. Éppen ezért fontosnak tartottuk, hogy kitekintésként azt is megvizsgáljuk, mennyiben gyakorol hatást a területiség a kérdezettek társadalmi pozíciójára, integráltságára is. Arra voltunk tehát kíváncsiak, hogy vannak-e és ha igen, akkor milyen különbségek a kérdezett lakóhelyének területi jellemzői és az integrációs csoportok (Kovách et al. 2016) között – melyek részben tartalmazzák az általunk is vizsgált kapcsolathálózati mutatókat. Az alábbi táblázat a kapcsolathálózatok elemzésénél alkalmazott területi mutatók és az integrációs csoportok közötti összefüggéseket mutatja. Az integrációs csoportok 0,001-es szinten mind az öt vizsgált területi változó mentén szignifikáns különbséget mutattak.

A településtípusonkénti különbségekről elmondható, hogy a fővárosiak között felülreprezentáltak a munkaerőpiacon integráltak és a rendszerintegráltak. A gyengén integráltak aránya a többi településtípushoz képest elsősorban a városban élők között magas. A községek lakói között pedig nagyobb arányban találhatók lokálisan integráltak, normakövető dezintegráltak és dezintegrált kirekesztettek. A kapcsolatgazdag politikailag aktívak aránya egyik településtípuson sem kiemelkedő. A településtípusonkénti eltérések megfelelnek az integráció-csoportok korábbi tanulmányokban történt leírásának (Kovách et al. 2016).

A normakövető dezintegráltak és a dezintegrált kirekesztettek aránya kifejezetten magas az olyan környéken élők között, ahol szinte mindenki szegény. Azok között, akik olyan környéken laknak, ahol kisebb részben élnek szegények, az átlagnál magasabb arányban találhatók kapcsolatgazdag politikailag aktívak és rendszerintegráltak. Azon környékek lakói között pedig, ahol szinte egyáltalán nem élnek szegények, szintén a rendszerintegráltak találhatók meg magasabb arányban.

A környéken lakó jómódúak arányainál érthető okokból szinte fordított tendenciákat figyelhetünk meg. Azok között, akik olyan környéken élnek, ahol nagyjából a lakosság fele számít gazdagnak, a teljes mintához képest magasabb az aránya a kapcsolatgazdagoknak és a rendszerintegráltaknak. A kisebb részben jómódúak által lakott területeken az átlagnál több munkaerőpiacon integrált él, azokon a környékeken pedig, ahol szinte senki nem gazdag, arányaiban jellemzően több normakövető dezintegrált és dezintegrált kirekesztett lakik.

A környéken élő szegények és gazdagok aránya párhuzamba állítható az integrációs modellben kialakított csoportok státuszával (Kovách et al. 2016). A magasabb státuszú csoportok elsősorban olyan környéken élnek, ahol kevesebb a szegény és több a jómódú; az alacsony státuszú csoportok pedig éppen fordítottn, olyan környékeken felülreprezentáltak, ahol magasabb a szegények és alacsonyabb a gazdagok aránya.

A környéken lakók között a cigányok arányát tekintve azt láthatjuk, hogy azon a területeken, ahol a cigány lakosság nagyjából az ott élők felét teszi ki, magasabb a gyengén integráltak és a dezintegrált kirekesztettek aránya. Azokon a környékeken pedig, amelyekeken szinte egyáltalán nem élnek cigányok, magasabb az aránya a kapcsolatgazdagoknak, továbbá a rendszerintegráltaknak.

Magyarország régióinak azon csoportosítását vizsgálva, amelyet a regressziós modellekben is alkalmaztunk, az figyelhető meg, hogy Kelet-Magyarországon nagyobb arányban fordulnak elő a kapcsolatgazdagok és a lokálisan integráltak, de ugyanakkor a dezintegrált kirekesztettek is. A keleti régiók kifejezetten vegyes társadalmi összetételét jól jelzi ezen csoportok kiemelkedő aránya. A regressziós modellekben látható eredményeket a régiókban élők magasabb kapcsolatszámáról pedig ez az elemzés is megerősíti. Közép-Magyarországon a rendszerintegráltak vannak átlagon felüli arányban, Közép- és Nyugat-Dunántúlon pedig a munkaerőpiacon integráltak, továbbá ott is átlagon felüli a rendszerintegráltak aránya. Dél-Dunántúlon pedig kiemelkedő arányban vannak azok, akik gyengén integráltak.

4. táblázat. A lakóhelyi jellemzők összefüggése az integrációs csoportokkal

Változók	Kapcsolatgazdag politikailag aktívák	Lokálisan integráltak	Munkaerőpiacon integráltak	Rendszerintegráltak	Gyengén integráltak	Normakövető deintegráltak	Dezintegrált kirekesztettek	N
<i>Településtípus***</i>								
Budapest kerületei	15,7%	5,7%	26,5%	26,0%	11,1%	10,5%	4,6%	389
Megyeszékhely, megyei jogú város	14,5%	10,2%	24,1%	18,3%	17,5%	10,2%	5,1%	469
Város	16,4%	8,4%	23,0%	14,7%	18,4%	14,2%	4,8%	604
Nagyközség, község	15,4%	11,7%	20,3%	13,3%	16,3%	15,5%	7,6%	566
<i>Szegények aránya a környéken***</i>								
Mindenki vagy szinte mindenki	10,2%	7,0%	20,4%	12,4%	15,6%	21,0%	13,4%	186
Körülbelül fele részben	15,4%	9,6%	23,4%	13,5%	17,4%	14,5%	6,2%	726
Kisebb részben	17,3%	8,4%	23,1%	19,5%	16,2%	11,4%	4,1%	753
Senki vagy szinte senki	11,4%	9,5%	25,7%	25,7%	20,0%	4,8%	2,9%	210
<i>Gazdagok/jómódúak aránya a környéken***</i>								
Mindenki vagy szinte mindenki	18,1%	13,9%	20,8%	22,2%	22,2%	2,8%	0,0%	72
Körülbelül fele részben	19,8%	7,9%	19,6%	22,1%	16,8%	9,1%	4,7%	429
Kisebb részben	16,4%	9,2%	25,3%	15,2%	16,2%	12,9%	4,9%	948
Senki vagy szinte senki	8,2%	8,7%	22,8%	15,3%	17,3%	18,2%	9,6%	439
Mindenki vagy szinte mindenki								
Körülbelül fele részben	3,4%	13,8%	17,2%	20,7%	17,2%	20,7%	6,9%	29
Kisebb részben	6,3%	10,3%	17,7%	10,9%	24,0%	14,3%	16,6%	175
Senki vagy szinte senki	16,0%	8,5%	25,0%	14,2%	17,1%	12,8%	6,4%	776
	17,3%	9,4%	23,4%	20,9%	13,9%	12,2%	2,9%	1016
<i>Régió****</i>								
Kelet-Magyarország								
Közép-Magyarország	20,2%	11,4%	17,8%	13,7%	16,3%	13,3%	7,3%	805
Közép- és Nyugat-Dunántúl	15,3%	8,8%	22,6%	20,4%	15,0%	13,1%	4,8%	602
Dél-Dunántúl	9,8%	7,1%	32,9%	21,0%	13,5%	12,3%	3,4%	438
	9,0%	6,4%	26,1%	14,9%	25,5%	12,2%	5,9%	188

Kétdimenziós keresztábrák, sorszámlétek. Khi-négyzet próba szignifikanciája: ***: $p < 0,001$; **: $p < 0,01$; *: $p < 0,05$

ÖSSZEFOGLALÁS

A modellek eredményei alapján megállapíthatjuk, hogy beigazolódtott feltételezésünk arról, hogy az erős kötések mennyiségi mérőszámát kevésbé befolyásolják a lakóhely jellemzői, a gyenge kötések hasonló mérőszámához képest.

Az erős kötéseknel a lakóhely jellemzői közül csak a régiónak volt szignifikáns hatása, ami alapján azt mondhatjuk, hogy a dunántúliak körül kevesebb olyan ember van, akivel megbeszélhetik legfontosabb dolgaikat, problémáikat. A Közép- és Kelet-Magyarországon élőket valamivel nagyobb számban veszik körül ilyen emberek.

A mozgósítható gyenge kötések számára azonban a régió túl a környék összetétele, továbbá a környék és a településtípus interakciója is hatással van. A régiók szempontjából az eredmények azt mutatják, hogy nincs szignifikáns különbség a Közép-Magyarországon és a dunántúli régiókban élők között a gyenge kötések számát tekintve; ezekhez képest viszont a kelet-magyarországi lakosok gyenge kötéseinek száma jelentősen magasabb. A lakóhely környékét vizsgálva az mondható el, hogy minél nagyobb arányban élnek gazdagok valakinek a környékén, annál több gyenge kapcsolata van. A szegények aránya viszont már nem mutat ennyire egyértelmű összefüggést, mivel ennek a különböző településtípusokon más és más hatása. A községekben élők esetén, ha olyan környéken lakik valaki, ahol alacsony a szegények aránya, akkor több gyenge kötése van, mint ha olyan környéken lakik, ahol magas a szegények aránya. Fordított tendenciát láthatunk azonban a többi (város, megyei jogú város, főváros) településtípuson élőnél, miszerint minél több szegény él valakinek a környékén, annál több gyenge kötése van. Az eredményeket talán az magyarázhatja, hogy városiasodottabb településeken az, hogy valaki alacsonyabb státusú környéken él, nem jelenti azt, hogy csak ebben a közegben mozog, mivel a városi lét szükségszerűségei okán nagy valószínűséggel ismer magasabb státusúakat is, ezáltal diverzebb a kapcsolathálózata. Ellenben községekben a lakókörnyezet jobban behatárolja az ismeretségi háló összetételét is, a kisebb és kevésbé urbanizált települések kevésbé adnak lehetőséget más státusúakkal való kapcsolatteremtésre, a lakókörnyezeti szegregáltság a kapcsolathálózatokban is megjelenik.

Kitekintésünkéből látható volt továbbá, hogy a területiség nemcsak az emberek kapcsolathálózataira, de a társadalmi integráltságukra is hatással van. (Az eredmény konzekvens abban az értelemben, hogy a társadalmi integrációs csoportok létrehozásában a kapcsolathálózati mutatók is szerepet játszottak.) Ezen eredmények alapján további lehetséges kutatási irányként felmerül annak vizsgálata, hogy más, az integrációs modellben nem szereplő kapcsolathálózati mutatók mennyiben térnek el mind a területiség, mind a társadalmi integráltság foka mentén.

HIVATKOZÁSOK

- Albert F. – Dávid B. (2005) „Kit nevez Ön barátnak?” A barátság szociológiai megközelítésben. *Századvég*, 11(38), 91–126.
- Albert F. – Dávid B. (2016) A magyarországi kapcsolathálózati struktúrák jellemzői 2015-ben. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 6(3), 22–47.
- Albert F. – Hajdu G. (2016) Integráltság, szegénység, kapcsolati tőke. *Szociológiai Szemle*, 26(3), 28–55.
- Americans' Changing Lives. <http://www.isr.umich.edu/acl/>. Letöltés dátuma: 2017. június 03.
- Angelusz R. (szerk.) (1997) *A társadalmi rétegződés komponensei. Válogatott tanulmányok*. Új Mandátum, Budapest, 156–177.
- Angelusz R. – Tardos R. (2011) A kapcsolathálózati erőforrások átrendeződésének tendenciái a kilencvenes években. In Varga V. A. (szerk.) *Társadalmi kapcsolathálózatok elemzése*. BCE Szociológia és Társadalompolitika Intézet, Budapest, 18–132.
- Balogh P. (2009) Kontraproduktivitás a fejlesztéspolitikában? A kiemelt projektek empirikus vizsgálata. *Szociológiai Szemle* 19(2), 79–102.
- Bridge, G. (2002) *The Neighbourhood and Social Networks*. ESRC Centre for Neighbourhood Research. Letöltés dátuma: 2017. május 28., http://www.urbancenter.utoronto.ca/pdfs/curp/CNR_Neighbourhoods-Social-N.pdf
- Csizmadia Z. (2014) Az európai középvárosi térségek fejlettségének strukturális jellemzői. In Somlyódyne Pfeil E. - Hardi T. (szerk.) *Városfejlesztési trendek és állami szerepek*. Universitas-Győr Nonprofit Kft., Győr, 31–46.
- Granovetter, M. (1973) The Strength of Weak Ties. *American Journal of Sociology*, 78(6), 1360–1380.
- Grosz A. – Csizmadia Z. (2012) Innováció és együttműködési hálózatok Magyarországon. In Bajmócy Z. – Lengyel I. – Málovics G. (szerk.) *Regionális innovációs képesség, versenyképesség és fenntarthatóság*. JATEPress, Szeged, 52–73.
- Hajdu G. – Kristóf L. (2015) *Társadalmi tükör. Jelentés a magyar társadalom munkaerő-piaci és társas integráltságáról*. MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, Budapest.
- Henning, C. – Lieberg, M. (1996) Strong Ties or Weak Ties? Neighbourhood Networks in a New Perspective. *Scandinavian Housing and Planning Research* 13(1), 3–26.
- Kmetty Z. – Koltai J. (2015) Kapcsolathálózatok mérése - elméleti és gyakorlati dilemmák, lehetőségek. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 5(4), 34–49.
- Kovács I. – Hajdu G. – Gerő M. – Kristóf L. – Szabó A. (2016) A magyar társadalom integrációs és rétegződésmoდეlljei. *Szociológiai Szemle*, 26(3), 4–27.
- Mair, C. – Thivierge-Rikard, R. (2010) The strength of strong ties for older rural adults: regional distinctions in the relationship between social interaction and subjective well-being. *The International Journal of Aging & Human Development*, 70(2), 119–143.

A SZERZŐKRŐL

- Albert Fruzsina** az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet tudományos főmunkatársa és a Károli Gáspár Református Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Társadalom- és Kommunikációtudományi Intézet Szociológia Tanszék vezetője, főiskolai tanár.
- Barna Ildikó** az Eötvös Loránd Tudományegyetem Társadalomtudományi Kar habilitált egyetemi docense, a Társadalomkutatások Módszertana Tanszék vezetője.
- Csizmady Adrienne** az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet igazgatója, tudományos főmunkatárs. Az ELTE Társadalomtudományi Kar Társadalomkutatások Módszertana Tanszék oktatója, habilitált egyetemi docens.
- Csurgó Bernadett** az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet tudományos főmunkatársa.
- Czibere Ibolya** a Debreceni Egyetem Politikatudományi és Szociológiai Intézet habilitált egyetemi docense.
- Dávid Beáta** az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet tudományos tanácsadója.
- Gerő Márton** az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet tudományos segédmunkatársa és az ELTE Társadalomtudományi Kar tanársegédje.
- Hajdu Gábor** az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet tudományos munkatársa.
- Huszár Ákos** a Központi Statisztikai Hivatal vezető tanácsosa.
- Husztai Éva** a Debreceni Egyetem Egészségügyi Kar Szociális és Társadalomtudományi Intézet főiskolai docense.
- Koltai Júlia** az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet tudományos munkatársa.
- Kovács Imre** az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet tudományos tanácsadója. A Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar Szociológia és Szociálpolitika Tanszék egyetemi tanára.
- Kristóf Luca** az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet tudományos munkatársa.
- Megyesi Boldizsár** az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet tudományos főmunkatársa.
- Nemes Dóra** az Eötvös Loránd Tudományegyetem Társadalomtudományi Kar Társadalmi Tanulmányok szakának hallgatója.

Lukács Ágnes a Semmelweis Egyetem Egészségtudományi Kar Társadalomtudományi Tanszékének tanársegédje.

Sik Endre egyetemi tanár, Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Szociológia és Szociálpolitika Tanszék. Professor Emeritus, ELTE Társadalomtudományi Kar. Vezető kutató, TÁRKI.

Simonovits Bori a TÁRKI vezető kutatója.

Szabó Andrea az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Politikatudományi Intézet tudományos főmunkatársa.

Az integráció az egyéni, intézményi, kapcsolati szinteken is megvalósuló társadalmi újatermelés alapfeltétele, amelyhez a szükséges együttműködést, biztonságot és kiszámíthatóságot az elfogadott és viszonylag állandó írott, kodifikált és íratlan szabályok, normák és értékek biztosíthatják.

A magyar piaci–redisztributív rendszerben a redisztribúciónak csupán az egyik, és nem túl jól teljesítő funkciója a társadalmi egyenlőtlenségek mérséklése. A redisztribúció átszövi a gazdaságot, a társadalomirányítást, és a politikának olyan hatalmat ad a forrásfelhasználás, a piacbefolyásolás és a tulajdon-újraosztás területén, amely a totalitárius rendszereket kivéve példátlan. Az elosztott projektösszegek növekedése kevésbé hatott a munkahelyteremtésre, a területi egyenlőtlenségek kiegyenlítésére, és az ország versenyképessége sem javult számottevően. A rekombináns redisztribúció kizárólag politikai célok szerint juttat tulajdont, fejlesztési forrásokat és piaci pozíciókat a kedvezményezetteknek. Kiegyenlítő és gazdaságfejlesztő hatása nincs, annak ellenére sem, hogy a tulajdon és a források újraosztása jelentős nagyságú.

A politikai viselkedést és értékorientációt nem lehet megérteni az egyének réteghelyzetéből, strukturális pozíciójából kiindulva. Nem a társadalom szerkezete és állapota határozza meg a politikát, hanem sokkal inkább a politika integrálja a társadalmat. A társadalom politikai integrációja az ismert közszereplők teljesítménye, akik a politikai kommunikáción keresztül és hatalmi eszközökkel alakítják az értékrendet és identitást, és hatással vannak a politikai közösségek és értékcsoportok létrejöttére, fennmaradására vagy szétesésére. A politikai integráció nyilvánvalóan felülírja és letompítja a társadalom – tagságának jobban megfelelő – önszerveződését.

A magyar felnőtt népesség 42 százaléka a személyközi integráltságot tekintve hátrányos helyzetű, kapcsolathálózatuk meglehetősen korlátozott. A dezintegráltság a magyar társadalom egyharmadát, kétötödét is érintheti.

The logo for mtatk, featuring a stylized 'm' composed of horizontal bars in green, yellow, and red, followed by the lowercase letters 'mtatk' in a blue sans-serif font.The logo for BELVEDERE, with the word 'BELVEDERE' in a large, bold, black serif font. Above it, the word 'MERIDIONALE' is written in a smaller, italicized serif font, slanted upwards from left to right.

3950 Ft

9 789634 180104 >